مجموعہ حاشیہ میر زاہد۔ ملا جلال بخشی مولوی عبد الحی درسی ہر اس نمبر میں جا کتا ہیں۔

۱۔ حاشیہ میر زاہد۔ یہ حاشیہ مصنفہ سید محمد زاہد ہر ہے کا شرح محقق ملا جلال دوانی پر

۲۔ ملا جلال۔ یہ شرح ملا جلال دوانی کی ہے تین تہذیب ہر جو تصنیفات علامہ تفتازانی سے ہی۔

۳۔ التعلیق المجید۔ یہ حاشیہ شرح ملا جلال کا مصنفہ مولوی عبد الحی۔

۴۔ القول السدید۔ یہ رسالہ تحقیق عمل مؤلف اور عمل السدید میں ہر مصنفہ مولوی عبد الحکیم

حاشیہ میر زاہد ملا جلال۔ از بحر العلوم مولانا عبد العلی۔

حاشیہ میر زاہد ملا جلال۔ از مفتی ظہور اللہ۔

حاشیہ میر زاہد ملا جلال۔ از بحر العلوم

اصول فقہ

حسامی بخشی۔ متن تبین ہر مصنفہ مولانا حسام الحق بخشی علماء فرنگی محل لکھنؤ چھپی۔

کتاب التحقیق۔ معروف۔ غایۃ التحقیق یہ شرح حسامی کی ہے از مولوی عبد الغفور بن احمد بخاری بخشی علماء فرنگی محل

اصول شاشی۔ بخشی۔

توضیح تلویح مع سہ حاشیہ مصنفہ صدر الشریعہ۔

۱۔ حاشیہ چلپی۔ مصنفہ حسن چلپی

۲۔ حاشیہ شیخ الاسلام۔ مصنفہ ملا شیخ الاسلام

۳۔ حاشیہ خسرو۔ مصنفہ ملا خسرو۔

اشباہ النظائر۔ شرح حموی از سید احمد بن محمد حنفی۔

شرح مسلم الثبوت۔ مصنفہ بحر العلوم ملا عبد العلی بمبئی علماء فرنگی محل

نور الانوار شرح منار اصول فقہ بین تصنیف مشہور ملا جیون استاد اورنگزیب بادشاہی۔ حاشیہ۔ نسمات الاقمار و رسالہ اکمام النفائس و رسالہ ترویح الجنان۔

مجموعہ نور الانوار۔ مع سہ رسالہ حاشیہ پر بالاستیعاب بہت عمدہ مجموعہ مفید طلباء۔

۱۔ رسالہ نسمات الاقمار۔ کامل مصنفہ مولوی عبد الحلیم

۲۔ تنویر المنار۔ از بحر العلوم مولانا عبد العلی۔

۳۔ وافی الوصول۔ از ابو عبداللہ محمد بن مبارک شاہ

علم کلام

حاشیہ میر زاہد۔ شرح مواقف از تصنیفات مولوی محمد زاہد بن مولوی مسلم الحسینی الہروی۔

شرح مواقف۔ کامل بشرح مواقف یہ شرح آنجناب پوری تین مجلدی کتابخانہ بخشی جا بجا طبع ہوئی ہے حسین چھ مواقف ہیں حسب تفصیل۔

۱۔ موقف اول۔ در تعریف علم کلام و موضوع

۲۔ موقف دوم۔ در توضیح امور عامہ۔

۳۔ موقف سوم۔ در اعراض نفسانیہ جوہر و

۴۔ موقف چہارم۔ در تشریح جوہر۔

۵۔ موقف پنجم۔ در مباحث الٰہیات۔

۶۔ موقف ششم۔ در مباحث سمعیات۔

شرح عقائد نسفی۔ بخشی از ملا سعد الدین تفتازانی۔

حاشیہ خیالی بخشی۔ یہ شرح عقائد نسفی۔

حاشیہ عبد الحکیم۔ سیالکوٹی یہ خیالی کہ شرح عقائد نسفی کی ہے مصنفہ مولوی عبد الحکیم سیالکوٹی۔

فرائض

فرائض شریفی بخشی۔ شرح سراجیہ علم فرائض عین بیان تقسیم ترکہ میت مصنفہ سید شریف علی جرجانی مع دو رسالہ مسمیان بالمسئلۃ تنقیص الوضوء بالقہقہہ و بجمیع شعر النجدی اذان خیر البشر مصنفہ مولوی محمد عبد الحی۔

شرح ملاجامی محشی - مطبوعہ قدیم یہ شرح کافیہ کی ہے
مصنفہ ملا عبدالرحمن جامی مع رسالہ تقریر حاصل و محصول
از مولوی خادم احمد۔
حاشیہ جمالی و حاشیہ عبدالرحمن - دونوں حاشیے
شرح ملاجامی کے بڑے معتبر حاشیہ ہیں۔
رضی شرح کافیہ - مصنفہ محمد بن الحسن استرابادی مطبوعہ
طبع نولکشور دو جلد ہیں۔
۱- جلد اول - تا بحث مجردات ہے۔
۲- جلد ثانی - بحث مبنیات سے تا بحث حروف ختم کتاب
ب الاعراب - مصنفہ مولوی عبداللہ۔
سہیل الکافیہ - شرح کافیہ مصنفہ مولوی عبدالحق خیرآبادی
حاشیہ عبدالغفور - مصنفہ مولوی عبدالغفور مع تکملہ
ولوی عبدالحکیم شرح ملاجامی کا اور حاشیہ ہر دو جلد ہیں
حاشیہ عبدالغفور ۳۵۲ پر ختم ہے اور تکملہ
سنہ ۱۹۴ پر۔
صل الاصول نحو - مصنفہ مولوی محمد حسین خان بہادر
صدر الصدور سابق کانپور۔
جامع الغموض - فارسی شرح جمیع مبسوط و معتبر کافیہ کی
مصنفہ مولوی عبدالغنی چار جلد ہیں۔
۱- جلد اول - مقدمہ کتاب سے تا بحث ما و لا مشبہ بلیس
۲- جلد دوم - بحث منصرفات سے تا بحث توابع۔
۳- جلد سوم - مبنیات سے تا منصرفات تا مسئلہ کحل۔
۴- جلد چہارم - بیان من و ہل معنوی سے تا ختم کتاب ہے

کتب منطق

مجموعہ منطق - نام مجموعہ تین چند کتب شامل ہیں۔
۱- رسالہ صغری
۲- رسالہ کبری
۳- ایساغوجی
۴- مختصر المیزان

۵- میزان المنطق
۶- تہذیب
۷- مرآۃ المنطق
۸- تعریف اشیاء
۹- تعلیقات تعریف الاشاء
۱۰- ملخص بدیع المیزان۔
۱۱- رسالہ مقولات عشر۔
۱۲- رسالہ جواہر مضیہ۔
شرح تہذیب - عربی مین مصنفہ مولانا عبداللہ والدین
تفتازانی - سید اشرفی مولوی عبدالحی مع شرح فضائلہ
از مولوی عبدالحکیم و مولانا مفتی سعداللہ و مولانا ابوالفتح و مولانا شیخ احمد
ایضاً - فارسی معہ شرح فارسی از مولوی محمد اسلم۔
بدیع المیزان - مصنفہ مولوی عبداللہ بن الصدر شمالی
قال اقول - یہ شرح ایساغوجی کی ہے جو مصنفہ
اثیر الدین ابہری کی ہے۔
قطبی منطق - مصنفہ ملا قطب الدین درسی کتاب
میر قطبی - از میر سید شریف علامہ۔
رسالہ ایضاحات - مسمی بہ مبحث المختلطات
یہ حاشیہ قطبی کا ہے۔
حاشیہ عبدالحکیم - بر قطبی و میر قطبی از ملا عبدالحکیم
شرح سلم - ملا مبین المسمی بمرآۃ الروح در مباحث
تصورات و دیگر رسالہ تصدیقات شرح سلم ملا مبین
مصنفہ مولانا محمد مبین۔
شرح سلم قاضی مبارک مع منیات شرح سلم قاضی مبارک
مصنفہ قاضی محمد مبارک۔
منیات شرح سلم - قاضی مبارک۔
مصنفہ - قاضی محمد مبارک۔
ہدیۃ المختار - یہ شرح رسالہ عضدیہ حصہ
منطق ہیں۔

ولهذا نقطه ندهند در حروفیکه مشبه بغیر نبود اگرچه بما بعد متصل بود چون همزه و الف و کاف و لام و میم و واو و یا و بعضے ازین حروف آنها نیست که آنرا نقطه دهند موصول بما بعد خود باشند یا مفصول و آن با و تا و ثا و جیم و خا و ذال و زا و شین و ضاد و ظا و غین بجهت اشتباه اینها در فصل و وصل و بعضی را ازینها جز در وقت وصل نقطه ندهند و آن فا و قاف و نون و یاست زیرا که اینها در حالت فصل غیر مشبه بوند و شین را سه نقطه دادند بجهت مطابقه اشتیان آن و بعضے اکتفا بر یک نقطه نمایند زیرا که فرق میان مجمله و مهمله بیک نقطه حاصل میشود و الله اعلم بالصواب رب اغفر وارحم واجعله مقبولا فی قلوب الناس ببرکة النبی و آله و اصحابه

خاتمة الطبع

للہ الحمد والمنة که کتاب فوائد انتساب جامع مسائل صرفیه حل مغلقات دقائق عربیه حاوی ابواب و فصول مسمے به **رکاز الاصول** مؤلفه قدوة العلماء راس المتصوفین مولوی **سید شاه حمایت علی** مغفور کاکوروی شرح متن متین فصول اکبری که در علم تصریف نزد علماے متبحرین مستند و معتمد ست و متداوله درس و تدریس فضلاے کاملین و مدرسین ماهرین و همانا این علم شریف و فن لطیف آگه شناخت علوم دینیه است که مدار علم تفسیر و حدیث و فقه و رکن دین مبین ست و معرفت احوال بناے هر لفظ که قالب معانی و حکمت ست مبنی برین ست و بغیر از درک مصدر و صیغهاے اشتقاق و اسماء و غیره ماهیت و ماده هر لفظ کماحقه دریافت و در مجرد و مزید تمیز نمودن و معنی مستعمله آن فرا رسیدن و مقاصد و محل و محاورات زبان عرب فهمیدن بس محال و دشوار ست و این متن و جز من تصنیفات افضل علماء متاخرین اکمل فضلاء کاملین مولوی سید علی اکبر الهٰ آبادی ست که از همقران گوی سبقت و ذهانت ربوده و انموذجے درین علم لطیف از و یادگار مانده در مطبع نامی مجمع کمالات دهور منشی نولکشور مقام لکهنؤ بماه دسمبر سنه ۱۸۷۹ع مطابق ماه محرم الحرام سنه ۱۲۹۷ھ حلیه طبع پوشیده مقبول طبایع عام و عالمیان گردید

بعضی مصدریست پس اتصال آن خلاف قیاس بود چنانکه آن ناصبه نه مخففه را یا کلمه الا وان شرطیه نه مخففه
را یا کلمه لا متصل نگارند نحو احب ان لا تفارقنی والا تقعلوز یرا که بعد ان مصدریه چون مفرد واقع شود آنرا
بآن متصل ساختند چنانکه در معنی جزر و یست و نیز چون ناصب و جازم را اتصالی ست با فعل پس ناگزیر
که آنها را همچو جزء سازند و چیزی را که آنها را از فعل آنها جدا ساخته و لهذا کے را با لا متصل نگارند چون کیلا
یخرج بخلاف ان مفسره چون کتبت الیه ان لا یفعل که بعد آن جمله است و جمله بآن مفسره همچو مفرد نیست
تا متصل نگارند و همچنین ان مخففه را با لا متصل نه نگارند برای فرق میان مصدریه و مخففه و مصدریه اولی است
به تخفیف از جهت کثرت آن و قلة مخففه و بر تقدیر ضمیر بعد مخففه مانع وصل ست و ان شرطیه را با لا متصل نگارند
بجهت کثرت استعمال بدلیلی که در ان ماضیه گذشت بخلاف آن مخففه و نیز تا فرق شود میان مخففه و شرطیه
و ان مصدریه و ان شرطیه را با لم و لن متصل نگارند زیرا که این هر دو مختص بمضارع اند پس ان و ان را با هر دو
کثرت استعمال نباشد بخلاف لا و نیز در آخر الذین ضعیف ست که گاهی جای ساقط شود پس کلمه لا گویا
کلمه یک حرفی ست پس روا ست که آنرا با ما قبل ان متصل نگارند و نون ساکن از جمع کلمانیکه با بعد خود
متصل نگاشته شوند نه نویسند تا اتصال متاکد بشود با نکه قیاس در رد غم و قیتکه از کلمه دیگر بود اظهار ست
در کتابة از جمله کلمانیکه حق آن فصل ست و متصل نگارند حب ست در حبذا زیرا که بعد امتزاج معنی پیدا
کرده است که سابق نبود و آن معنی مدح ست پس هر دو بمنزله یک کلمه شدند و کلمه وی که برای تعجب ست
که آنرا با کان متصل و مخفف متصل نگارند نحو ویکانه لا یفلح الکافرون و لیکان لیس هم سمع زیرا که وی را
با کاف خطاب متصل نگارند نحو ویک پس کان را جاری مجری آن کردند و از انجمله ثلثمائة و ستمائة است بجهت
کثرت استعمال همچنین خمسمائة و سبعمائة و جزآن نزد بعضی و لفظ یوم و حین را با کلمه اذ متصل نگارند بر تقدیر
بنا و این هر دو بر فتح در وقت اضافة بسوی کلمه اذ نحو حلمت یومئذ ای قام زید جئتک و ای ذهب عمر و کرمت
منفصل نگارند زیرا که کلمه اذ را چون مقطوع از اضافه کردند آنرا با مضاف الیش عند البناء بمنزله یک کلمه گردانیدند
بجهت جبر نقصان و اعراب منافی این جعل ست و بسیار ست که ذرا لا اعراب نیز انهارا متصل نگارند برای
حمل بر صورت بنا و همچنین قیاس سائر اسماء زمان قبل و بعد و زمان اذ و ساعتذ و الف و لام تعریف
با مدخولش همیشه متصل نگارند بجهت کثرت استعمال که مقتضی تخفیف ست اگرچه حق نزد خلیل انفصال ست
همچو کلمه هل و بل زیرا که ال تمامه حرف تعریف ست نزد وی بخلاف سیبویه که نزد وی حرف تعریف لام ست
فقط و همزه همزه وصل ست برای تقدم را ابتدا بساکن بدانکه برای فرق در میان اسنیه کلمات وضع
کرده اند اشکال حرکات و سکنات و شد و مد و برای فرق میان حروف وضع کرده اند اشکال نقاط

تابع ما تنکرند بجهت بقا صیغه مفرد در تثنیه نه در جمع بجهت زوال تا دمی افزایند واو بعد لفظ عمر بالفتح وقتیکه علم باشد در حالت رفع وجر نه در حالت نصب تا تمیز یابد از لفظ عمر بضم عین وفتح میم که غیر منصرف ست بجهت علمیت وعدم تقدیر سبب واختصاص زیاده در اول نه در ثانی بجهت خفته ویست که از اقتران پیدا شده با وجود تصرف در آخر وے الف زیا نیفزود تا التباس منصوب بمضاف لیبوی یا متکلم نشود وقتیکه غیر علم بود نیفزایند زیرا که علم کثیر الاستعمال ست لهذا کثیر الالتباس ست ودر اصول گفته اذا کان علما کان مسرا لا منصوبا بنونا ولا مضافا ولا قافیة یعنی تا از عمن عمر انتهی گوییم در وقت تصغیر هر دو یکی گردد آنوقت احتیاج تمیز بیشتر بود چونکه در قافیه عمر وعمر جمع نشود محل التباس بنود پس این قید بستدرک بود بجهت حصول امتیاز وعدم التباس در انجا ودر شرح بحث این قول گفته والا اذا کان مضافا الی مضمر لان الضمیر المجرور کالجزء ما قبله فلا یفصل بینهما بالواو انتهی گوییم فائده تخصیص اضافت بسوے ضمیر معلوم نمیشود زیرا که مضاف الیه جزو مضاف بود ضمیر باشد یا غیر ضمیر واشتباه در صورت اضافه نیز موجود ست ونظامی گفته که چون بر لفظ عمر بالفتح بالف لام در آید وواو ونون نپسندند بجهت حصول امتیاز زیرا که عمر بالضم عین چنین یافته نشده وحی افزایند واو بعد همزه اول در الاکه جمع اسم اشاره ست برای قریب بدون کاف خطاب ولام واولاء نویسند برای موافقت اولئک که بزیادت واو ست در الیک که کاف خطاب ست فقط برای متوسط وزیاده واو در ان ای در الیک از جهت مخالفت صورت الیک ست که حرف جر با کاف خطاب ست واسم اشاره اولی ست بتصرف از حرف جر از جهت اسمیه وحی افزایند واو در الوحی جمع دو در حالت رفع واو بود بواسطه متابعت اولی که بزیادت واو ست در الی که جمع دوست در حالة نصب وجر در ان ای در الی از جهت حصول مفارقت خطے از خط کلمه الی جاره والی بجهت اسمیه اولی ست بزیاده از الی که حرف ست واولات بزیادت واو جمع ذات مؤنث نزد محمول بر اولی ست بجهت بودن مؤنث فرع مذکر وگاهی در یا اخی واو افزایند برای فرق در مصغر ومکبر وما اتصال پس حروف شبه آن از اسماء مثل اسماء شرط واستفهام جز کلمه متی با کلمه ما که حرف ست شرطیه غیر مصدری باشد کافه بود یا زائد متصل نویسند زیرا که این ما جزء ما قبل خود بود پس در کتابة متصل نویسند وما مصدریه جزء ما بعد خود بود وآن جمله ست پس بوی متصل نه نویسند ونه با ما قبل بخلاف ما اسمیه که آن مستقل ست لهذا محتاج اتصال بچیزے نیست ولهذا آن ما عندی حسن وکل ما عنده حسن واین ما وعند وما نند آن منفصل نویسند چون انما الهکم الله واحد وانیما ما کافه ست ومتصل بحرف همچنین کانما ولکنما وعلما ولیتما ورب وما وخطیاتهم اغرقوا وعما قلیل وانما تولوا فثم وجه الله مثال ما زائده واسم وشبه حرف ست همچنین مثلما جلس الجلیس وایما جلیل رایت وکلما رزقوا منها من ثمرة رزقا قالوا هذا الذی رزقنا من قبل وما در مینا کافه ست ونیز

بعد وی الف محذوف نبود چون یا ایها الناس و یا محمد و یا ابراهیم برای تخفیف و کثرت ندا و اگر بعد آن الف محذوف بود حذف نکنند چون یا آدم تا اجحاف لازم نیاید و بنگفتند همزه ضمیر که بران کلمه ها ذاید شده برای کثرت استعمال نحو هاانتم و هاانا کذا فی الشرح نقلا عن الکافی و در تسهیل ست که محذوف از خط الف یاست و بعد این ظاهر ست و بنگفتند از خط الف کلمه یا در تثنیه که در لفظ هذا و هذه و هذان و هذین و هولاء اسماء اشاره واقع ست بجهت کثرت استعمال آن با تثنیه اسماء اشاره نه از کلمه ها که در ها و های مؤنث واحده و ها ذاک که برای واحد متوسط ست و ذاک تثنیه نکرد تخفیف نون خواه تشدید آن بجهت قلت استعمال ها با این اسماء اشاره و در آخرین هرگاه که کاف خطاب زایده گردد یا حذف کرده و استغنا از امتزاج سه کلمه نشود و بنگفتند از خط الف کلمه و اگر لام و کاف مرکب شده باشد و های تثنیه بران نیامده چون ذلک و الف اولا و قتیکه با کلمه خطاب باشد های تثنیه بروی مقدر آمده باشد چون اولئک و الف ثلث و ثلثین و الکن مخفف حرف عطف یا مشبه بفعل و لکن مشدد که حرف مشبه بفعل ست و بجهت اختصار کثرت استعمال آنها و از جهت کراهت صورت لا در اخیرین و اکثری لفظ ابراهیم و اسمعیل و اسحاق را بی الف نویسند و داؤد را بیک واو بجهت کثرت استعمال و بودن آن اعلام غیر مضیفی بسوی التباس و بعضی لفظ سلیمان و عثمان و معاویه را بی الف نویسند بجهت بودن آن اعلام کثیر الاستعمال و اما زیاده بسر اکثری می افزایند در خط الف را بعد واو جمع که در فعل ست ماضی باشد یا امر یا مضارع مگر نزد بعضی از بصریین در مضارع و ضمیر مفعول مر آنچه اتصال آن واو ضمیر را از آخر تبرآرد و بدرجه توسط رساند چون نون جمع و نون تاکید و مانند آن بدرجه پیوسته تا در بعضی صور بواو و عطف مشبه نگردد چون قدروا و لم یقصدوا و اقروا و جائیکه التباس نمیشود محمول بر صورت التباس بود طردا للباب چون اکلوا و اشربوا و ایراد دو مثال بجهت بیان التباس ست بر تقدیر عدم الف و ایراد لفظ مضارع برای رد مذهب بعض بصریین ست و اشاره غیر التباس ظاهر اند لهذا از تنبیها را مثله التباس نمود و از قید عدم اتصال ضمیر مفعول و مانند آن انچه که بوی ضمیر مفعول و مانند آن ملحق شده باشد خارج شد چون نصروه و نصرکم و ینصرون و اخشون بخلاف نصرواهم در تاکید زیرا که تاکید منفصل می باشد نه متصل و از قید بفعل اسماء مثل اسم فاعل و صفه مشبه و مانند آن خارج شد چون قاصدو و المارو و شاربو المار و بعضی در اسماء هم نویسند نحو بنو ازید و ذو قار و الانصار بواو زید و این خلاف مختار ست همچنین نوشتن الف بعد واو مفرد نحو عمرو و غیره شاذ ست نوشتن آن بعد لفظ بر واو ان امرو او بعضی هیچ جا نویسند بجهت ندرت التباس و زوال آن بقرائن و می افزایند الف در باثنان تثنیه مائه بمعنی صد و مائتان نویسند از جهت موافقت و اعتنا بشان که میته ست می افزایند و دران تا جدا شود و ممتاز گردد از صورت منه که من یا ضمیر مذکر غائب ست و نیز از جهت کثرة استعمال و لهذا در میته و فیه فرق نکردند و میات را که جمع مائه ست و همچنین مئون و مئین

در اصل عمن ما و اما که در ان ما نه حرف ترديد و الا که در اصل ان لا نه حرف استثنا و همچنين مم و عم و ممن و عمن
بخلاف قياس ست و قياس خطه در الذی و التی و الذی و لام بود زيرا که لام تعريف و لام لذے و لتی و لذين
از دو کلمه اند حقيقة حکما و در الذی تثنيه هر دو لام نويسند بجهت رعاية اصل و تميز از جمع و الذين و اللتان
و اللتين محمول بران ست و در اللا ئ بجهت رعايت اصل و رفع التباس بالا و الا ؤن اللاتے اللواتے
و اللات و اللوا ؤ محمول برويست همچنين قياس ست در مما و عما و اما و الا اظهار نونست بجهت بودن مد غم
و مد غم فيه از دو کلمه حقيقة و حکما و ما در مم و عم استفهاميه بود و در مما و عما استفهاميه بود يا موصوله يا موصوفه
باشد طلبيه و همچنين از ممن و عمن و نزد بعضے در مما و عما موصوله ست فقط و نزد بعضے در ممن و عمن نيز موصوله است
و در اما زائد بود فقط و وجه حذف نون انيهم در آخر کتاب نوشته شود انشاء الله تعالی الف لفظ الله و رحمن
نويسند مطلقا در تسميه بود يا غير تسميه بجهت کثرت استعمال در تکلم و کتابة چنانکه همه اهم در بسم الله الرحمن
الرحيم فقط نه در باسم الله و باسم ربک و باسمک بجهت عدم کثرت آن و بعضی گويند در اول نيز حذف نمايند و
گاهی الف نحو حارث و مالک و صالح و خالد و قاسم نيز حذف نمايند بجهت کثرت استعمال آنها و نه نويسند همزه
اين و همچنين همزه ابن در وقتيکه لغت در ميان دو علم ست يعنی منعوت و مضاف اليه آن هر دو علم بود بجهت
کثرة استعمال آن باين نوع چون هذا زيد بن عمرو بخلاف نحو زيد ابن خالد که لفظ ابن لغت نيست بلکه جزء است
و همچنين وقتيکه ميان دو علم شود چون يا زيد ابن عمرو و يا رجل ابن زيد بجهت قلت استعمال اين نوع و در شرح
ست که جوهرے در درة الغواص گفته که ابن چون مضاف بسوے پدر علی بود همزه اش ثابت ماند و آل
يعنی الف و لام تعريف وقتيکه بعد لام جر يا لام تاکيد بود و يافته بود در لفظے که اولش لام ست مانند لبين
تمامش لی همزه و لام نه همزه فقط از خط بيفتد بجهت احتراز از اجتماع سه لام و اگر در لفظے بود که اولش لام
نيست مثل دئين همزه اش فقط از خط بيفتد نه هر دو تا بصورت حرف نفی بود اول چون للبين و ثانی چون
للدين و بيفگنند از خط همزه وصل را وقتيکه بعد الف استفهام واقع شود بجهت کراهيت دو همزه در خط
و دلالت وجوب حذف ثانی از لفظ نحو ابنک بارا اصطفے البنات و استقيم الامر مگر همزه وصل مفتوح مثل
همزه ال يعنی همزه و لام تعريف و همزه ايمن الله که اثباتش هم روا ست اما حذف پس بدليل مذکور و
اثبات بجهت دلالت آن بر ثبوت همزه که برای دفع التباس استفهام بخبر ست نحو الرجل جاء و الذکرين
حرم ام الانثيين و ايمن الله ايمنک و همچنين بيفگنند از خط همزه وصلی را که بعد واو و فا و قبل همزه فاء
کلمه واقع شود چون و امر فامر و همزه قطع را نيفگنند تا التباس استخبار بخبر نشود با وجود ثبوت آن در لفظ
نيز نحو اخذ و اکرم و چون داخل شود کلمه يا بر همزه وصل حذف کنند آنرا چون بالله و همچنين همزه قطع را طبقه

چون وقی وشوی زیرا که انچه فا باعین آن واو ست لامش واو بنود مگر در الفاظ شاذه چون قوی وصوی
واگر ازین امور هیچ در یافته نشود از امالة معلوم شود که از یاست ورنه از واو پس الف متی از یا و فتی
متا و کتابة لدنی بیا نویسند بجهت وجود یا در وقت اضافة چون لدیه و در کلا بهر دو وای بالف و یا نگارند
زیرا که اصلش یا واو ست بدلیل قلب واو تا در کلتا که اصل آن کلوی ست بایاست بجهة جواز امالة
در الفش و از جهة این رد احتمال کنا تیش هم بر دو وجه بود و کلتا محمول بر کلاست و در هر دو وجه مذکور
و از حروف جز لفظ بلی که حرف ایجابست و لفظ الی بمعنی وحتی که حرف جاره اند بیا نوشته اند
زیرا که حروف مجهول الاصل اند بجهت عدم تصرف در آنها و همچنین اسماء لازم البناء چون ما و وا و اذا و انا
در بلی پس بجهت امالة در معنی واو بجهت گشتن آن یا در وقتی یعنی در وقت اتصال ضمیر مجرور چون علیه
والیه و در حتی بجهت بودن عمل بر ای بسبب آن بمعنی اسلی در انتهاء و غایة و ای را بیا نویسند بجهت امالة آن
و اسماء حروف هجا همچو حروف اند چون با و تا و مانندان اگرچه امالة در ان جائز بود زیرا که آنها در اصل ممدود اند
و قصر آنها برای وقف ست و اما نقص پس دو حرف مکرر را یعنی دو حرف را که یکی اصل و دیگری تکراری بود
حقیقة یا حکما و هر دو از یک کلمه اند حقیقة یا حکما دوم تا ضمیر ست یا نون وقایه یا نون از ضمیر متصل و جنس حرف
اول بعد ادغام آن هر دو را یکی نویسند از آنکه ادغان ثقیل دانستند فک را در خط چنانکه ثقیل دانسته بودند
در لفظ چون فرکه در اصل فرست واو کرکه در اصل اذو کرست و بت تشدید تا یا مثل بعت ماضی از بیتوتة
بمعنی شب کردن در جای تا اول آن تا کلمه است و تا دوم تا ضمیر و چون فاعل بمنزله جزو فعل بود تا آن
بمنزله تا کلمه بود و همچنین مانند کتاد اعنی بجهت شدت اتصال مجرور بجار و هر جا که حکم کنند بحذف چیزی
از خط مراد ازان حذف وجوبی بنود مگر در مدغم که از یک کلمه بود حقیقة یا حکما که آنجا حذف لازم بود چنانکه
ادغام لازم ست نه در مانند وحدت اللحم زیرا که در وعدت اگرچه دال را تا بدل نموده در تا ادغام کرده اند
لکن دال از جنس یا نیست و همچنین عطفت و محاک ست از بعضی عرب کنت مجهم در معهم گاهی مدغم و مدغم فیه را
جدا جدا نویسند وقتیکه هر دو از یک کلمه بود حکما نه حقیقة چون بنت و مانند و در اللحم اگرچه هر دو لام
یعنی لام تعریف و لام لحم از یک جنس ست لکن از یک کلمه نیست حقیقة نه حکما و نیز اگر یک لام می نوشتند
التباس معروف بمنکر متفهم میشد و نوشته شده است انه یا تیکم الملفتون بدون یا و قیاس بیک یا ست
چنانکه دانستی بخلاف تخویدرکم در بیدرکم که آن خلاف قیاس ست زیرا که مفعول همچو فاعل نیست در جزمیه
لکن بیدرکم بیک کاف نیز محکی ست ابا الذی که در اصل للذی ست واحد موصول مذکر و التی که در اصل
اللتی واحد موصول مؤنث و الذین که در اصل اللذین جمع موصول مذکرست و ما که در اصل من ماست عما که

چون ادعی وارتضی واستدعی وعلی ومرتضی ومستدعی یا ازیا چون اغنی واستغنی واجتبی ومرتجی ومستغنی
یا نه ازواو وبدل بودنه ازیا چون جبلی وقهقری ازقبعثری ونگفتم درآخر مگر ازانکه چون تا تانیث بایها لاحق شود
نحو ارطاة ومستشاة یا ضمیر منصوب نحو اعطاه واغناه یا ضمیر مجرور نحو مرماه وجباه یا الف نویسنده بصورت تا مگر نزد بعضی
زیراکه ضمیر متصل بمنزلهٔ جزو ماقبل بود پس الف بمنزله حروف متوسط گردد هیچ الف قال وباع واحدبها واحد بهن برخلاف
قیاس ست وکتابة الف رابع یازیاده بیاوقتی ست که این الف نه بعد یا بود ورنه بالف نویسند تا اجتماع عوی یا در لفظ
نشود نحو صدیا یعنی زن تشنه واحیا وثریا وخطایا وقتیکه درعلم باشد اگرچه این الف بعد یا بود هم بتا نویسند
مانند یحیی وریا علما تا امتیاز شود میان علم وغیر علم وعکس نکرد ازانکه غیر علم مقدم ست بر علم وآنرا بالف نویسند
پس علم را بیا تا فرق شود ونیز فعل وصفة ثقیل ست والف خفیف وهم علم اصلی ست بیا بجهة ثقل یا وقلة علم
پس بالف در غیر علم نوشتند وبیا در علم وچون یحیی مضارع بود وریی صوت ریان کتابتش بالف بود ودر
تسهیل ست که کتابة هیچ علم جز یحیی بیا نبود وتعمیم مذهب مبرد ست ودر شرح تسهیل ست که صحیح مذهب جمهور ست
وبعضی گویند که مذهب مبرد موافق قیاس ست کذا فی الشرح والف اخیر ثالث اگر بدل از یا ست بیا نویسند
بجهة منبیه بر اصالة آن چون رمی ورحی مگر آنکه ضمیر منصوب یا مجرور یا تا تانیث بدو لاحق شود که آن وقت
بالف نویسند گر نزد بعضی ودلیلش گذشت چون رماه ورجاه ونقاه واگر الف ثالث بدل از یا نبود بالف نویسند
وهمین اصل ست زیراکه اصل در کتابات آنست که آنرا بصورت غیر نه نویسند چون دعا وعصا وعصاه
مگر برای مشاکلة فاصله نحو والضحی که کتابة آن بیا بجهت مشاکلة بشجی ست ودران بجهت
مشاکلة قلی وکوقیین گویند که لفظی بروزن فعل بضم فا ویا کسر آن وفتح عین بود بیا نویسند
نحو علی ورضی وبعضی الف ثالث را مطلقا بالف نویسند خواه بدل از یا بود وخواه بدل از
واو برای تسهیل کاتب وبودن آن اصل چنانکه دانستی وکتابة الف صلوة وزکوة وحیوة ومشکوة
وربوا بواو بود بجهت امالة آن بسوی واو در تفخیم ودر وقت اضافت وتثنیه بالف نویسند
چون صلاتی وصلاتان وهر چه کتابة آن بیا بود چون ممنوع شود قیاس کتابتش نزد
مبرد در هر سه حال بیاست وهمین مختار ست وقیاس مازنی بالف ست در هر سه حال و
قیاس سیبویه بالف ست درین صورت وبیا در غیر این دو وجه هر یک در بحث وقف گذشت
وشناخته میشود الف که بدل از واو ست وبا ازیا از تثنیه چون رحیان وعصوان ورمیا ودعوا
از جمع چون قدیات ومحیین بتا وحدة چون قری قریة واز مرة ونوع چون رمیة وغزوة بالفتح والکسر
واز اتصال ضمیر فاعل متحرک چون زین وغزون واز مضارع چون یری ویغزو واز بودن فا یا عین ان واو

حرکتش ضمه است و رایت جز رک بالف و مدت بجز نک بیاز یرا که حرکتش فتحه و کسره است و نخواهد آورد اک و برداک بجز حرکه آن
و در رائت رد ارک بیک الف نویسند نزد اکثر چنانکه در رسائل ماضی از باب مفاعله و نزد بعضی بجز حرکه آن و عبارات
بیک الف بر صورت اماة نویسند نزد اکثرین و نزد بعضی بدو الف و عبارات بدو الف بر صورت عبارات نویسند بجهة
کراهة اجتماع الفات و در یقرءه بجز حرکه آن نویسند و یقرئه بجز حرکه آن یا بجز حرکه ما قبل آن نویسند علی سبیل
الاختلاف المذکور نه و مانند مقروة و بریة یعنی هر جا که همزه آخر بعد واو و یا زائده باشد و تخفیف آن بقلب و ادغام
بود و تا رتانیث و انچه در حکم و یست بدو متصل شده باشد حکم متوسط پیدا مد رنوشتن آن بجز حرکه آن بلکه آنرا از خط
بیفگنند چنانکه در وقت تخفیف نمی نویسند و همزه اول کلمه بدر آمدن غیر مستقل حکم متوسط پیاید چون با حد و لاحد بر اکه
متاخر همزه متقدم میگردد نه عکس آن و لهذا ضمیر چون بر عامل مقدم شود آنرا منفصل سازند نه متصل مگر در لئن
و لئلا و یومئذ و حینئذ و هولا چنانکه گذشت و هر همزه که بعد آن مده بر صورت خطش بود از خط بیفتد بشرطیکه التباس
ایمن بود بجهة کراهة اجتماع مثلین در خط چنانکه در لفظ پس در مستهزون مستهزئون و در مستهزین مستهزئین و در علمت
خطا اعلمت خطا نویسند در همزه را نویسند بلکه یک واو در مثال اول و یکیا در دوم و یک الف در سوم و اگر همزه
را بصورت آن می نوشتند دو واو در مثال اول جمع میشد یکی صورت همزه و دیگر واو جمع و دو یا در مثال دوم
یکی صورت همزه دوم یا در جمع و دو الف یکی صورت همزه دوم الف که بدل تنوین آید و در مانند مستهزئین گاهی
صورت همزه هم نویسند زیرا که اجتماع دو یا در ثقل مانند اجتماع دو واو و دو الف نیست بخلاف نخورد آی و جبای که در ین
همزه نویسند زیرا که مده که بعد همزه واقع ست بر صورت همزه نیست و بخلاف مستهزئین تثنیه مستهزئ که در ان همزه دو
یا را نویسند زیرا که در ان بعد همزه مده نیست و تا التباس بجمع نشود و همچنین و رأیتقرئی بصیغه مبالغه همزه حذف
نکنند بجهة مغایرة میان صورة همزه و مده و بجهة حصول التباس به لم یقرء و در قرآ تثنیه قرءا و یقرءا ان تثنیه یقرء
همزه را بیفگنند اگر چه بعد همزه مده بر صورت خطش ست تا التباس بمفرد در قرا و التباس جمع مؤنث در یقرءن نشود
اگر همزه را حذف نمایند و همچنین وقتیکه در خط کلمه دو الف یا دو واو و یا دو یا جمع شود یکی را بیفگنند اگر التباس نبود چون
آمن و طاؤس و رؤس و یستون و یلیون و بعضی روس و طاوس بدو واو مینویسند و مختار بیک واو ست و اقواو
استوو او اتون بدو واو نویسند زیرا که لام فعل اینها محذوف ست و در مستهزؤن زید و ذو و مال دو واو نویسند تا جمع
مشتبه بواحد نشود و مانند تمییز و تغییر بدو یا نویسند تا اشتباه بفعل اجوف نشود و نخوفون دل بدو واو نویسند التباس
بقول نشود و همچنین مین بدو یا نویسند و چون سه حرف بود یکی را حذف نمایند نحو جاراد ایشار آن و براات بدو الف و
مبنیون مضارع بار بدو واو و یکیفن مضارع اضن بدو یا اما بس خط انفیکه در مرتبه آخر رابع یا زیاده است در رسم یا در فعل
ست یا بود بجهة اماله آن بسوی یا بکشتن آن یا در فعی و یای تثنیه برین هر دو برابر ست که آن الف بدل از واو بود

در محل تغییر پس بدل شود بحرکه دیگر مثل وزائل شود در وقف مثل لیال و یئیم و نیس و تسال و نسار و وسائل
و بیشتر همزه مفتوح در ابعد ساکن که الف بود نمی نویسند بجهت کثرت استعمال مثلاین چنان سال و بعضی حذف
میکنند همزه متوسط را که تخفیف بنقل و حذف بود یا بقلب بواو یا بادغام چون مسئله و سئوده و سیول و بعضی همزه مفتوح را
فقط حذف کنند بجهت کثرت استعمال آن همزه مضموم و مکسور را بعضی جمیع همزه را که در وسط متحرک بود و بعد ساکن حذف
کنند بجهت مطابقه تخفیف و اگر همزه متوسط متحرک بعد حرکت ست پس یا و مفتوح بعد ضم چون مرجل بواو نویسند
و در مفتوح بعد کسره چون فئته بیا بر حسب تخفیف آن و در غیر آن بر طبق عین بین پس در مانند مستهزئون همزه را
بواو نویسند اگر بین بین قریب ست و یا نویسند اگر بین بین بعید ست و در مسئل بر تقدیر بین بین قریب بیا
نویسند و بر تقدیر بعید بواو و در سال بالف نویسند و در رئم و مستهزین بیا و در رؤف و رئس بواو زیرا که در بین
بین بعید ست و در اصول گفته که در مانند مسئل و لقیرئک همزه را بوفق حرکتش نویسند نزد سیبویه
که نزدوی در بین صورت بین بین قریب ست و نزد اخفش بحرف حرکه ماقبل پس در مسئل بیا و در لقیرئک بواو
نویسند نزد سیبویه و بعکس این نزد اخفش انتهی مضمونه سابق در بین صورت اختلاف میان سیبویه و اخفش
باین طور بیان نکرده بلکه گفته که اخفش مضمومه را بعد کسره یا گرداند و بعکس و در مانند مسئل و مستهزئون بین بین
ست یعنی قریب خواه بعید فافهم و همزه اخیر اگر بعد حرف متحرک ست ساکن بود یا متحرک بوفق حرکت ماقبلش
نویسند و اعتداد بحرکتش ننمایند بسبب تبدل آن و سقوط آن در وقف پس اگر ماقبل آن مفتوح ست
بالف نویسند و مضموم ست بواو و مکسور ست بیا چون قرأ و لم یقرء و لقیرء و لم یقرء زرد و لم یرد و همزه آخر
اگر بعد حرف ساکن ست بیفکنند از کتابه برای موافقت تخفیف آن و بودن آن در محل تغییر و لهذا بحرف حرکه
آن نه نویسند که آن غیر معتد به است سبب تبدل و زوال آن در وقف چون هذا خب و مررت بخب و رأیت
خبا در خب و الخب بالفتح پنهان کردن و همچنین دف کوچک و حمراء و اولاء و الف خبا در حالت نصب صورت
همزه نیست بلکه صورت تنوین ست که در حالت وقف بالف بدل شود چون رأیت زیدا و لهذا اسم ممدود و منصوب
منون را بهمزه و الف نویسند نه بهمزه الف چون سمعت غناءن نهاد گاو نر و بعضی اگر ماقبل ساکن مفتوح بود چون جبء
همزه را از خط در هر سه صورت بیفکنند و اگر مکسور بود چون دف بیا نویسند در هر سه صورت و اگر مضموم بود
چون جزء بواو نویسند در هر سه صورت و نزد بعضی اگر ماقبل ساکن مفتوح بود بیفکنند و اگر مضموم یا مکسور بود بحرف
حرکه آن نویسند و ایشان در منصوب منون اختلاف کنند در آنکه بهمزه و الف نویسند یا بیک الف و همزه آخر بعد
اتصال چیزیکه غیر مستقل ست و محتاج بماقبل مثل ضمیر و تاء تانیث و نون تاکید و مانند آن از علامه تثنیه جمع و یاء
و هر چیزکه بسبب آن وقف بر آخر کلمه نکنند حکم همزه متوسط یابد در سه خط چون هذا جزؤک که آنرا بواو نویسند زیرا که

غیر موکد از قبیل ممتنعات ست وگاهی در واحد مخاطب اذن خفیفه را بحال دارند و بالف ننویسند بجهت حمل
براخوت وحصول لیس به تثنیه چون الفراد تا و تانیث اسمیه بهار نویسند نزد کسی که وقف بر ها کنند چون رحمه
بخلاف نخو نبت و مسلمات و قائمت زیرا که وقف آن بر ها نبود و مانند قاضی بر مذهب افصح بدون یا نویسند
ونحو القاضی بیاز زیرا که وقف اول بر ما قبل یا بود و وقف ثانی بر یا چنانکه در بحث وقف گذشت و همچنین
جمیع در مواضع اصل در خط هر کلمه کتابت ولیست بصورتیکه آنرا در وقت ابتدا و وقف بود لکن خط همزه مخالف
این اصل ست زیرا که آنرا در خط صورت معین نیست و همچنین خط الف آخر و بعضی گویند که خلیل برای همزه شکلی
معین کرده وآن صورت راس عین ست بانیطورع و در بعض کلمات دیگر هم مخالفت اصل مذکور یافته شده
در بعضی بزیادت و در بعضی بنقص و در بعضی بابدال و در بعضی بوصل و حال آنکه اصل مذکور در همه مقتضی غیر اینهاست
چنانکه معلوم خواهی کرد تا آخر کتاب و از انچه گفتم معلوم کردی که کلمه لکن برای استثناست از اصل مذکور و انچه
مابعد ویست مستثنی ست از اصل مسطور پس خط همزه اول کلمه با الف ست بدابرست که همزه در ان کلام بود
یا نه وصلی بود یا قطعی زائد بود یا اصلی مبدل یا غیر مبدل مفتوح بود یا مضموم یا مکسور زیرا که همزه بحروف علة
بدل میشد و حروف علة بهمزه و همزه محذوف میشد چنانکه حروف علة پس گویا همزه از جمله حرف علة بود و چون
در اول کلمه بود تخفیفش در لفظ متنع بود چنانکه در بحث تخفیف گذشت پس تخفیف آن در خط نمودند و بصورت
الف نوشتند بجهة خفت الف در لفظ و کثرتیه و اتفاق الف و همزه در مخرج نحو الحمد و بالحمد و الفقر و اعلم و ایل و اجد
و ایل و اجوه مگر در صورتیکه لام کے بران مصدریه در آید و آن داخل بر الا بود و بالام تاکید بر کلمه آن شرطیه
در آید که در قسم اول همزه را بصورت وفق حرکة ما قبل وی نویسند و در قسم ثانی حرکت وی چون لئلا یعلم ولئن اتیت
پس درین هر دو صورت اگرچه همزه در خفیفه در صدرست لیکن آنرا حکم متوسط دادند بجهة کثرت استعمال اینها
و گردانیدن آن بمنزله یک کلمه و نیز ولئلا لا یشد بصورت دو حرف نفی و این را بکار برده اند و همچنین در قتیکه
لفظ حین یا یوم و مانند آن بر کلمه اذا داخل شود یا کلمه ها بر الا همزه را بصورت وفق حرکة وی نویسند بجهة کثرة
استعمال لهذا الف از کلمه ها بیفگنند چون یومئذ و حینئذ و هولا و خط همزه متوسط ساکن بوفق حرکة ما قبل ست
یعنی اگر حرکة ما قبل آن فتحه بود همزه را بصورت الف نویسند و اگر ضمه بود بصورت واو و اگر کسره بود بصورت یا
تا کتابت آن بر وفق تخفیف آن بود نحو رأس و ذئب و بوس و خط همزه متوسط المتحرک بوفق حرکتش بود و اگر
آن همزه بعد سکون ست پس در مضموم بصورت واو و در مفتوح بصورت الف و در مکسور بصورت یا نویسند و از خط
حذف ننمایند اگرچه حذف آن موافق تخفیف وی ست زیرا که حرکة همزه متوسط قوی ست که نه زائل شود نه مبدل
پس گردانیدن کتابة آن را تابع حرکة وی اولی بود بخلاف همزه منطرفه که حرکة آن ضعیف ست بجهت وقوع آن

یک حرفی با ساکنه لاحق کنند و ره امر ست از برای بس در وقت نوشتن بها نویسند هم در اصل و هم در وقف و همچنین می مه جهت بها نویسند زیرا که ما استفهامیه وقتیکه مضاف الیه واقع شود الفش را حذف نمایند و بر یک حرف میماند پس در حالة وقف با ساکنه بدو لاحق سازند و می مه گویند پس در وقت نوشتن نیز بها نویسند اگر چه حالت وصل بود و مجی بالنصب مضاف ست بسوی ما و مفعول مطلق جئت ست ای مجی ء ما حال جئت یعنی چه طور آمدن آمدی بخلاف ما استفهامیه که مجرور حرف جر بود که کتابة آن با ها ساکنه واجب بنود اگر چه بر یک حرف مانده است زیرا که وقف آن نیز بترک ها ساکنه جائز بود بجهت بودن آن با حرف جر بمنزلهٔ یک کلمه و دلیلش در بحث وقف گذشت و ازین جهت الام و ختام و علام با الف نویسند همچو سلام و لعم و نعم بغیر نون کامی و اگر نظر بر وقف کنند بها نیز نویسند و بصورت انفصال چون الی مه سار و من مه غفلت و حق هر کلمه آنست که در خط جدا نویسند از ما قبل آن و از ما بعد آن لکن چون کلمه یک حرفی بود و با بعد یا با قبل پیوسته نویسند چنانکه در وقت تلفظ تنها آنرا تلفظ نکنند پس مانند بزید و لزید و کزید و الفرس و علام و اکرمت و قمت متصل نگارند و همچنین کلمه که بر یک حرف مانده در خط نه در تلفظ چون ها اول و سر کلمه که بر دو حرف بود یا زیاده حق آن فصل ست مگر ضمیر متصل و نون تاکید و علامة تثنیه و جمع و نسبة چون منک و منکم و ضربکم در زیدان و زیدون و شمسی و همچنین مرکب مثل بعلبک و سیبویه که اینها را متصل نگارند بجهة کمال اتصال میان اینها تا آنکه تنها خواندن آنها جائز نبود و ابتدا گرو وقفاً بهمین اتصال آید و کتابة انا با الف باید اگر چه در حالت وصل بود زیرا که در وقف الف افزایند و ازینجاست که در قرآن شریف لکنا هو الله ربی با الف ست و همچنین کتابة منصوب منون با الف چون رایت زیدا و غیر منصوب بدون الف زیرا که منون منصوب در حالة وقف با الف بدل شود و کتابة اذن و اضربن با الف باید نزد اکثرین زیرا که نون اذن و نون خفیفه که بعد فتحه است در حالت وقف با الف بدل شود و بعضی که وقف بر نون اذن کنند با الف نویسند و بعضی گویند که وقف و کتابة آن با الف قول تازنی ست و مذهب سیبویه و اکثرین بنون ست و صاحب کافی گفته که اولی ست که بهر دو وقف بنون نویسند تا فرق شود میان اذن و اذا و بنظر باصل مذکور درین باب کتابة اضربن که جمع مذکر امر ست بنون تاکید بواو و الف باید و همچنین کتابة اضربن امر مخاطبه با نون تاکید بیا و نون تضربن جمع مذکر مضارع موکد بنون بواو و نون و نون تضربن واحد مخاطبه مضارع موکد بنون بیا و نون باید زیرا که نون خفیفه را که بعد ضمه یا کسره بود در حالة وقف حذف کنند و حرفیکه بسبب نون محذوف شده باشد باز آرند پس در اضربن اضربوا گویند در اضربن و اضربی و در هل تضربن تضربون و در هل تضربن تضربین چنانکه در بحث وقف گذشت لکن اینها بحروف مذکوره منوشتند تا کلام موکد بصورت کلام غیر موکد نشود و این ظاهر ست و هم موکد از صور

اینجا بیان آن وذکر بحث لفظ عقیب ابحاث تصریف از جهت مناسبت ست زیرا که در بحث تصریف بیان تغیرات لفظی ست واینجا بیان تغیرات خطی ست وخط دلیل لفظ بود چنانکه لفظ دلیل معنی ست پس خط عبارت از تصویر لفظ بصورت حروف ویست پس لفظی که تصویر حروف وی منظور ست از دو حال خالی نیست یا اسماء حروف ست یا غیر وے وبر تقدیر ثانی کتابة مدلولش ممکن ست یا نه بر تقدیر ثانی از تردید اخیر کتابتش بصورت مسماے حروفش بود مثل زید که کتابتش بصورت زا دیا ودال ست چنانکه دیدی در زید وبر شق اول از تردید اخیر کتابة آن برحسب قرینه است مثل لفظ شعر مثلاً که اگر قرینه قائم بود که مراد از قول وی بنویس شعر را کتابة مدلول ویست بیتی را بنویسند واگر بقرینه معلوم شود که مراد کتابة لفظ شعر ست شعر نویسند یعنی شین وعین وراء مرکب همچنین اگر کسی گوید بنویس قرآن مرا اگر قرینه بکتابة مسمے ست مراد از وے کتابة از الحمد تا آخر قرآن ست ورنه کتابة لفظ قرآن واگر لفظ از اسماے حروف ست انهم از دو حال خالے نبود یا مراد از مسماے دیگر نبود یا بود اگر آنرا مسماے دیگر نبود واز حروف مسمے قصد کنند همون حروف مسمی را بنویسند مثلاً اگر گویند بنویس جیم عین فارا مرکب لفظ جعفر نویسند ومفروج ع ف ر زیرا که همین صورت مسمی اخیر حروف ست خطا ولفظاً بدلیل آنکه خلیل مر اصحاب خود را گفت وقتیکه از اوشان پرسید که چگونه تکلم میکنید بجیم از لفظ جعفر گفتند جیم گفت که شما تکلم باسم گردید نه تکلم بچیزیکه بدان سوال کرده بودم وجواب چه که آن مسمی ست واگر حروف مسمی قصد نکنند بلکه اسم مثلاً گویند بنویس جیم را مراد از ان همین لفظ دارند همان اسم را بنویسند که آن لفظ جیم ست واگر آنرا مسماے دیگر بود دران دو مذهب ست بعضی بصورت مسماے آن بنویسند واین خلاف اصل ست وبعضی بصورت اسماء واین موافق اصل ست پس یاسین مثلث مثلاً اگر اسم حروف بجا بود کتابتش یاسین ست بصورت اسماء حروف چنانکه دانستی واگر اسم شی دیگر ست کتابتش یاسین بود نزد بعضے ونیس نزد بعضے برحسب اختلاف مذکور ودر مصحف مجید بر هر دو تقدیر یعنی خواه اسم حروف بجا بود خواه اسم شی دیگر اخیر ست فقط یعنی بر صورت مسماے حروف که پس ست وهمین مختار بعضے ست وعلی هذا القیاس جمیع مقطعات قرآنی ونطق مثل کتابة ست در جمیع صور مذکوره مثلاً اگر گویند تکلم کن بزید گویند زید واگر گویند تکلم کن بقرآن واراده کنند لفظ قرآن گویند قرآن واگر اراده کنند مسماے آن پس بخوانند الحمد لله مثلاً وهمچنین در اسماء حروف تهجی بدانکه اصل در خط هر کلمه کتابت آنست بحروفش وبصورتی که مر حروف اورا ست در وقت ابتدا بآن در تکلم ودر وقت وقف بران ولهذا اخر آیه ومرت به بدون واو ویا نویسند زیرا که در حالت وقف این هر دو را حذف نمایند ومن اتیک وفاضرب بالف نویسند زیرا که در وقت ابتدا کلام همزه را میخوانند اگرچه در حالت درج از تلفظ ساقط شده وره زیدا بها نویسند زیرا که در حالة وقف در کلمه

زیرا که بنا و کوکب از وای دوری بود یا الف شود و حرکت همزه ما قبل دهند و همزه را بیفگنند. و وی شود پس واو اول را بهمزه بدل کنند چنانکه در اواصل اوی گردد چون جمع بواو و نون کنند اوون شود بحذف الف چون مطفون و وقتیکه اضافت بسوی یار متکلم نمایند اووی شود بحذف نون جمع پس واو را بیا بدل نمایند و یا را در یا ادغام کنند همچو مسلمی اوئی شود و سوال کرد ابو علی ابن جنی را که چگونه سازی از آاءة همچو مسطار بضم میم و سکون سین مهمله پس گمان کرد که مسطار بروزن مفعال ست و حیران شد و جوابش نیامد پس ابو علی بروفق مذهب خود گفت مسلما بحذف تا زیرا که اصل مستطار مستطیر ست بروزن مستفعل حرکت یا نقل کرده بطا دادند و یا را بالف بدل نمودند مستطار شد بعده تا را حذف نمودند بجهة ثقل اجتماع تا و طا چنانکه در بحث حذف گذشت مسطار شد پس بنا را آن از آاءة که در اصل اوءة ست بواو متحرک میان دو همزه چرا که سیبویه گفته که هر کجا که مشکل شود بر تو حال الف در موضع عین آنرا حمل بر واو بکن زیرا که اجوف واوی اکثر ست مستار بود و چون تا را حذف کنند نزد ابو علی زیرا که در مبنی علیه حذف آن قیاسی بود مسار شود بمیم مضموم و سین ساکن و همزه که قبل الف ست و الف قبل همزه نزد جمهور مستار بود زیرا که حذف تا در مبنی علیه موجود نیست اگرچه در مبنی موجود بود و چون تبا کنند از اولق مثل احشوشن اناس ایلوق الالاق شود و اصل ایلوق اولوق بود همزه دوم بیا بدل شد و اصل ناس اناس ست بضم همزه و حذف آن دران خلاف قیاس بود لهذا در الاق حذف نکنند نزد جمهور و ابو علی مگر نزد آخرین و این بر تقدیریست که وزن اولق فوعل بود و اگر وزن آن افعل بود اصل ایلوق اولوق بود و اصل الاق ولاق باشد واو ش همزه بدل شد چنانکه در اجوه و ابو علی را از بنا و ماشاء الله از اولق پرسیدند گفت ما الق الالاق زیرا که اصل الله لاله ست و همزه اش بر خلاف قیاس محذوف شد و ما الق الاق نیز گفت بنظر لفظ الله که همزه اش محذوف ست و لام در لام مدغم لکن این بر اصل ابو علی نبود و ما الق الالاق نیز بر وجهی بود که اصل الله لاه بود نه اله آنهم بر تقدیریست که اولق فوعل بود و اگر افعل ما اولق الولاق و ما اولق الاق و ما اولق الولق بود و تا اینجا بیان ابواب تصریف تمام شد **فصل** در خط و آنرا هجا نیز گویند بدانکه هر چیزرا چهار مرتبه است یکی حقیقته وی دوم مثال وی در ذهن و خارج و این دو مرتبه را اختلاف باختلاف امم حاصل نشود همیشه بر یک نهج ماند سوم لفظ که دال ست بر مثال ذهنی یا خارجی چهارم کتابة که دال ست بر لفظ و درین هر دو مرتبه اختلاف میشود باختلاف امم مثل اختلاف زبان عربی و فارسی و هندی و خط عربی و فارسی و هندی و مقصود درین مقام بیان احکام خط عربی ست برای غیر اهل عروض زیرا که اهل عروض جز حروف ملفوظ را نه نویسند و اینجا گاهی از کتابة حذف میکنند حرفی را که در تلفظ می آید و گاهی زیاده میکنند حرفی را که در تلفظ نیاید و گاهی بدل میکنند حرفی را بحرفی در کتابة و بغیر مکتوب تلفظ نمایند چون ربوا پس ناگزیرست

مفتوح بعد یا مشدد بکسور و قضویة بضم قاف و فتح ضاد و کسر واو و یا مشدد مفتوح آید و اصلش قضیییة بجهار یا ست یا اول را در دوم و سوم را در چهارم بجهت سکون آنها ادغام نمودند قضیته شد و روا ست که یکی از دو یا را اول را که قبل یا مشدد ست بگفتند و دیگر یے را بواو بدل نمایند قضویة شود چنانکه در نسبة مانند مجیی بنسبة یا اسم فاعل از رجی ماضی باب تفعیل مجیی بدو یا مشدد و مجوی بیک یا مشدد و حذف کمیا و قلب دوم بواو گویند چنانکه در بحث نسبة گذشت و بناء مجرش بفتح جیم و میم و کسر را از قضی قضیاً بفتح قاف و سکون ضاد معجمه و یا منون بود و اصلش قضی بنسبة یا بود یا آخر ساکن شود و از اجتماع ساکنین بیفتد و یا دوم چون متحرک و بعد فتحه اگرچه در ملحق ست الف شود و بیفتد و قیل و قائله ابن الحاجب و الجاربردی بناء مجرش من قضیی قضییی بود بفتح قاف و سکون ضاد و فتح یا اول و کسر یا دوم تنوین بعد ون قلب آن بالف زیرا که این یا متوسط ست برای الحاق و دران تعلیل نکنند و لفظ قیل اشاره بضعف این مذهب ست زیرا که مراد از بناء دریں مسائل الحاق نیست بلکه مراد آنست که اینچنین لفظ اگر در کلام عرب واقع شود چگونه تکلم کنند بدان بعد عمل دران از راه قیاس و بناء حلبلاب بکسر حا و لام اول و سکون باکه نام گیاهی ست و آنرا الیلاب نیز گویند از لفظ قضی قضیضاً شود بکسر قاف و ضاد و یا ساکن تبکرار عین و لام زیرا که اصلش قضیضای بود یا را بقاعدهٔ ردای بدل نمودند و بناء دحرجت از قرقریت بود و اصلش قرقرات بود همزه بعد همزه دوم را که در موضع لام بود بیا بدل نمودند قرقریت شد و بناء سبطر بکسر سین و فتح باء موحده و سکون طاء مهمله بمعنی دراز از قرقرای بود و اصلش قرقر همزه آخر که در موضع لام بود بیا بدل شد یا چون بعد سکون بود حرکت برای تقیل نمی شتمند قوی شد و بناء اطمانست ماضی متکلم از باب اقشعرار از قرقریاءت بود و اصلش اقرقریءت بود همزه دوم که در موضع لام بود بیا بدل نمودند همزه سوم را اگرچه در موضع لام بود بیا بدل نمودند زیرا که در بحث مهموز گذشت که در مثل اجتماع همزه دوم و سوم بحال از نه و بناء مضارع مخبش ای مضارع اطمان از قرقریقری و دران تقریع اصل تقریءی ست چنانکه اصل تطمئن تطمیءن بود کسرهٔ همزه سیانه را نقل کرده همزه ساکن ماقبل دادند بجهة حاذفه تطمین گردید آن حرکه تنوین را بجهة ادغام ماقبل داده بودند و اینجا ادغام نمودند بجهة امتناع آن در همزه چنانکه در بحث ادغام گذشت بعد همزه دوم را بیا بدل نمودند چنانکه در ایمان تقریءی شد و همزه آخر را بیا بدل نمودند تخفیف همزه سوم و بحور اجتماع همزها لازم نیاید و در مدینه گفتی اصله تقریءی حرکه همزه دوم را باول دهند و آنرا بیا بدل کنند و حذف نمایند الا تقریءی شود پس اگر آخر را بیا بدل نکنند ثقل لازم آید و اگر کنند لازم آید تخفیف همزه سوم در صورت اجتماع سه همزه انتهی میگویم سیاقت این کلام از نکته در تخفیف این لفظ نوشتم نخوبترین وجه ظاهر شود اگر تامل کرده شود و سوال کرد ابن خالویه را ابن جنی که چون بنا کنند از لفظ وی مثل کوکب پس جمع بیاورد و نون کرده بیاید متکلم اضافت نماید چه شود ابن خالویه حیران ماند و جوابش نیاید پس ابن جنی گفت آدی شود بفتح همزه و دادو بیا

واصلش اوویی یاء سوم را بالف بدل نمودند واول را در دوم ادغام نمودند وهمزه دوم را بیا بدل نمودند ایویا شد
وانجا یاء در واو مدغم نشود بالاتفاق باوجود یکه قلب همزه دوم واجب ست لکن لازم نیست اجتماع همزه اول یا ثانی
بجهة بودن آن همزه وصل قابل سقوط در درج وبناء اوزة بکسر همزه وفتح واو وتشدید زاء مجمه از وی آیاة شد واصلش
اویة ست زیراکه اصل اوزة اوزة ست بروزن افعلة بکسر همزه وفتح عین از انکه افعلة بفتح فا وسکون عین نیامده
واو یا شد ویا الف گشت اِیاة شد واز اوی ایواة واصلش اروية بود همزه دوم یا گشت ویاء که بعد او بود الف
شد ایواة شد اینجا هم قاعده سید نکنند زیراکه یا بدل از همزه است ونزد بعضی ایاة شود باد غام زیراکه ابدال با
لازم ست وبناء اغد ودن بغین معجمه ودال مهمله از افعیال یعنی دراز شد موی وکیاه از لفظ بیع وقول وقوة ابیع
واقودل واقودی شود اصل ابیع ابیوع بود در واو ویاء ثانی قاعده سید کردند ابیع شد واصل اقودل اقوده دل
بود بسه واو واو دوم راکه ساکن بود در سوم ادغام نمودند اقودل شد وانخفش اجتماع سته واو راکروه داند پس واو
ثالث راکه قریب طرف ست بیا بدل نماید بعده قاعده سید کند واقویل گوید واصل اقودی اقووو بچهار واو بود واو
رابع را بیا بدل نموده بالف بدل نمودند چنانکه در یدعی ودوم را بجهة سکون در ثالث ادغام کردند اقودی شد
وقیل وقائله ابوالحسن الاخفش اقویا بقلب الواو الاخیرة الفا کما فی یدعی وبقلب الواو القریبة من الطرف
یاء ثم اعلال سید کما قلت فی اقویل وفی الاصول مشرحه وقد جاء احودی من الحوة بالضم یعنی سواد یضرب لالی الخضرة
والخضرة وهو یرید القول الاول اقول لانسلم کونه من باب اغدودن بل هو من باب اجلوذ لمجیء مصدره احوداء
واما احیاء واحیاء بالتصحیح والتعلیل کما مر فی باب التعلیل مصدر لاحوادی یحوادی کاد هام یدهام کما یظهر من الصراح ولهذا
ذکرت تحت حامقة الافعول وایضاً اعتباره من قبل الاجلواذ سالم عن کثیر التغیرات کما لا یخفی ودر ماضی مجهول
این هر سه بالاتفاق ابیوع واقودل واقودی آید باوجود آنکه قیاس ابیع ست بقلب واو بیاء وادغام آن در یاء
مکسور وقلب ضمه که قبل او ست بکسره وهمچنین قیاس اقودی واقودل ست بادغام واو دوم ساکن در واو سوم مکسور
وبناء را مانند عصفور بضم عین وفا بروزن فعلول از لفظ قوه وغزوقوی بضم قاف وتشدید واو مکسور وتشدید یاء وغزوی
بضم عین وسکون زاء واو مکسور وتشدید یا بود واصل آنها قووو ودو غزووست پس واو اخیره را بیا بدل نمودند
ویاء را در یاء ادغام نمودند یا قبل آن کسره داده چنانکه در مقوی وبعده در غزوی ولو اول را در دوم ادغام نمودند
قوی وغزوی شد وبناء قد عمل وقد عملة بضم قاف وفتح دال مجمه وکسر میم از لفظ قضی قضیة وقضیة بضم قاف وفتح ضاد
معجمه وتشدید یا و بحذف یاء ثالث آید منسیاً واصلش قضیی وقضیة بود بسه یا یاء اول را در دوم ادغام نمودند ویاء
سوم را نسیاً حذف نمودند چنانکه قاعده ست در اجتماع سته یا نحو عطی ومعیة تصغیر عطاء ومعاویه بعده ما قبل تا در قضیه
فتح دادند بجهة وجوب فتح قبل تاء تانیث وبناء قد عمیلة بیاء زائده از قضی قضیه بضم قاف وفتح ضاد ویاء مشدد

پس بسبب سکون ما قبل حرف علة وعدم ادغام نون در میم وواو با وجود قاعده وجوب ادغام در نمیقام از انست
که تا در وقت ادغام التباس اولین افعل که در کلام عرب کثیر ست وهمچنین التباس اخیرین بفعل بکسر فا و تشدید
عین مفتوح ولام لازم نیاید چون سلعد بکسر سین وفتح لام مشدد وسکون عین معجمه بمعنی احمق پس معلوم نشود که این
فعلل ست یا فعل وفعیل یا فعّل وسابق در بحث ادغام گذشت که التباس کلمه بکلمه دیگر مانع ادغام ست ودر آخرین
تضعیف واقع ست زیرا که بنا در رباعی یا خماسی از ثلاثی بتکرار لام بود واد غامش بسبب سکون حرف اول ست نه بالقصد
پس منافی مانعیة الحاق نبود وبنا در مانند جحفل بفتح جیم وحاء وفا بروزن فعلل بمعنی شتر لب وبنا وشمل احر بنجم از لفظ کسر
وجعل ممتنع ست برای تعلل در صورت عدم ادغام نون چون کسر زد جحفل وکسیر زد جعفل زیرا که میان نون در اول لام
شده تقارب ست پس عدم ادغام باعث کمال تعلل گردد ویا بجهة التباس بمعلل چون سفرج وفعلل تشدید ما قبل آخر
لازم آید اگر ادغام کنند پس معلوم نه شود که افعال ست یا فعل وفعلل ست یا فعلل وبنا مثل ألم بضم همزه ولام بمعنی
مثقل از وای تفیف مفروق ومهموز عین واوی تفیف مقرون ومهموز فا واو بضم همزه وسکون واو وکسر همزه بامنون
آید از وای همانش ادوی بود چون حرف علة بعد ضمه در طرف واقع شده بود بعد کسره شد چنانکه در تلقی ادوی شد
پس یا را بقاعده قاضی انگفتند واو بضم همزه وسکون واو اول وکسره ونون در واو آخر بود از ادوی همانش ادوی
ست ضمه واو را بکسره بدل نمودند چنانکه در تلقی بعد تعلیل قاضی نمودند او شد پس همزه دوم را بواو بدل نمودند
وجوبا چنانکه در ادم من وواو اول در دوم ادغام نکنند زیرا که واو اول بدل از همزه است وآن مانع ادغام ست ونزد
بعضی مانع نیست پس اورا بگویند وتفصیل آن در بحث ادغام گذشت وبنا در اجر وکسر همزه ورا که بمعنی گیاهی ست از لفظ
وری ادی بکسر همزه وسکون یا وکسر همزه منون آید وهمانش ادوی بود یا اخیر بتعلیل قاضی انگفتند او شد واو
را بیا بدل نمودند چنانکه در میزان واز لفظ ادوی ایو بود بکسر همزه وسکون یا وکسر دال منون وهمانش ادوی بود
یا را بقاعده قاضی انگفتند وهمزه دوم را بیا بدل نمودند چنانکه در ایمان ایو شد بعده قلب وادغام نمودند اگرچه
واو ویا یکجا بودند واو ساکن بود زیرا که اول بدل از همزه است وآن مانع این تعلیل ست چنانکه در بحث تعلیل
گذشت ونزد بعضی چون ابدال یا از همزه واجب بود اعلال سید نیز واجب بود نه متنع بعده یا ثالث را حذف
کنند فسیا بجهة اجتماع ستة یا چنانکه در راحی وتعبی حذف کنند در رفع وجر منونا چنانکه در قاض وبنای طلخم اللیل
همچو قشعر بطا مهمله وخا معجمه ای تاریک شد از درے ایمیا آید بکسر همزه وسکون یا وفتح همزه وتشدید یا ومفتوح والف
وهمانش او ایمیی بود بسته یا بروزن اطلخم زیرا که اصل اطلخم اطلخم ست بوقت ادغام فتحه میم اول را نقل کرده بخا دادند و
میم را در میم ادغام نمودند اطلخم شد پس در او ایمیی یای اخیر را بقاعده رمی بالف بدل نمودند ویای اول را در دوم
ادغام نمودند وواو را بیا بدل نمودند ایمیا شد وبنا اطلخم از اوی الیو یا آید بکسر همزه وسکون یا وفتح واو ویا مشدد

پس نزدی از ضرب کاشد جالیوس سازند گویند خار نیوب بروزن فاعیلول و نزد سیبویه جایز بود زیرا که جالیوس
از انبیه عرب نیست و دلیل بر آنست کلام سیبویه و کلام اخفش اوسع و داخل است و ابو علی گوید بنفگنی و بغزالی در وزن بیت بر انکه
در معنی علیه افتاده و افزوده بود قیاسا اگرچه در معنی قاعده حذف بود و نزد بعضی سترا قیاس نبود بلکه بنفگند حرفی کرد در مقابل
طرف محذوف معنی علیه بود اگرچه حذف در معنی علیه بخلاف قیاس بود و بحسب قیاس و نزد جمهور حذف در معنی واقعی بود
که در معنی قاعده حذف یابند و حذف در معنی علیه بقیاس یا بغیر قیاس یا بیچ اثر نکند پس در حذف در معنی اختلاف بود و اتفاق است
انکه زیاده کنند و قایما زند در معنی برابر زیاده و قلب معنی علیه اتفاق است بر ترک زواید معنی علیه در معنی و قضیه گفتایش انهاند از و اتفاق است
در عدم ابدال و ادغام در معنی و قضیه که دران علة ابدال و ادغام که در معنی علیه بود مفقود باشد مثلا چون بنا کنی
از لفظ ضرب مثل محوی بضم میم و فتح حا و کسر واو و قبل یا مشدد که نسبت محیی ست اسم فاعل از حی و تصغیرش در بحث
نسبت گذشت نزد جمهور مصغری بود بدون حذف یا که لام کلمه است و بدون حذف یکی از دو را که مکرر ست اگرچه در معنی
علیه وی که محوی ست لام کلمه و یکی از دو یا که عین مکرر ست افتاده است زیرا که در معنی یعنی مصغری حذف را قاعده نیست
و نزد ابو علی و بعضی مصغری بود بحذف یا که لام ست و یک را که عین ست زیرا که در معنی علیه لام کلمه و یک عین افتاده بود
بحسب قیاس نیست اگرچه در بنا قیاس نیست و بعضی گفته بر تقدیر مذکور لازم نمی آید که یک عین مبنی یعنی را و در
مصغر بی واو شود چنانکه در معنی علیه یعنی محوی زیرا که میان حذف و ابدال فرقی نباشد پس چنانکه حذف در معنی
محض بر اموافقت معنی علیه است نی آنکه وجه حذف از معنی یافته شود همچنان ابدال بود و طریق جمهور اسلم ست انتهی
گویم بر ابو علی و بعضی هیچ وارد نشود و زیرا که غرض از بنا حصول وزن معنی علیه ست و آن از حذف حاصل شود اگرچه
در معنی علیه حذف نبود بخلاف ابدال که آنرا هیچ دخل در حصول وزن نیست الا نمی که مصغری و محوی بر یک وزن مصغر
بود و چون بنا کنی از لفظ و بمثل لفظ اسم کرد اصل سموست بعد حذف لام سین را ساکن کردند و عوض محذوف
همزه وصل در آوردند و عند که در اصل عذو ست واو آخر این برخلاف قیاس محذوف شده گوئی بحسب طریق جمهور و عوض
بروزن سمو و در محویر بروزن عذو و او را از معنی حذف نکنی که علة حذف در معنی مفقود ست و همچنین ست نزد ابو علی
زیرا که حذف در معنی علیه قیاسا نبود اما نزد بعضی را وجه بود و وجه زیرا که نزد ایشان بر اصل حذف در معنی علیه باید اگرچه
بحسب قیاس نبود و چون بنا کنی از علم مانند قسی عمول شود بالاتفاق زیرا که اصل قسی قودس بود و قلب و ابدال
اصل در فرع نیز آید و از مستغفر بروزن مکتف مغفر بود بجهة عدم گفتایش زواید معنی علیه در معنی و از فیل بروزن فاعل
افائل بود بیانه همزه بجهت عدم علت ابدال در معنی چنانکه در واو اکل بود که در اصل او اول ست و چون بیاء مثل عنصل
بفتح عین و سین و سکون نون و بنار مثل منفخر بکسر قاف و فتح فا از لفظ قول و قال فعلی مثل بغیر ادغام نون در میم و
فعول تصحیح واو و بغیر ادغام نون و فعل بغیر ادغام و تبکرار لام و فعول ابدلا ادغام نون و تبکرار لام و تصحیح واو اما تصحیح

بعض مسائل معتدبه و علم جمیع مسائل و علم بعض مسائل معتدبه و ملکه و آن عبارت از کیف نفسانی ست که هر دو قسم باشد غیر راسخ و سریع الزوال و آنرا حال گویند و راسخ آنرا ملکه نامند و جائز ست که لفظ تنبی صیغه خطاب بود مثل کذا مفعول وی و جائز ست که مضارع مجهول، غایب بود و مثل کذا مفعول عالم السیم فاعله بود و لفظ کذا در هر دو جا کنایت از لفظ ست و المعنی کیف یضع فی هذا اللفظ مثل ذلک اللفظ و در معنی این کلام اختلاف کرده اند نزد جمهور آنست که اگر تغییر کنی لفظ اول را و تصرف کنی در آن با بقاء ماده اصلی آن و گردانی آنرا بر صورة لفظ ثانی در حرکات و سکنات آن و ترتیب حروف اصلی و زائد آن و عمل کنی در مصوغ آنچه که مقتضای قیاس آن بود از تعلیل و ادغام و حذف و قلب و جز آن از قواعد تصریف بر هیچ صورت شود پس متعلمی که ماهر ست و قواعد را مستحضر ست خطا نکند چنانکه از کسی گویدی که بسیار ازین زیور مثل این انگشتری پس هر که ماهر بصنعت زرگری بود در بساز و خطا نکند و ناگزیر ست از تخالف هر دو صیغه و اصل آن ها و لهذا انگویند از ضرب مانند حرج بساز یا از ضرب مانند ضیرب و نیز از رباعی ثلاثی نسازد نه از خماسی رباعی و ثلاثی که آن هم نبا بود نه نبا و لهذا انگوی

یعنی گردیدن گردشی زیرا که وزن فعال اغلب ست از فوعال و ایجا وزن قیس معارض نیست و مورق بالفتح که نام شخصی ست بروزن مفعل بود بزیادة میم و اصالة واو از ورق نه وزن فوعل ست بزیادة واو و اصالة میم اگرچه وزن فوعل دران اقیس ست از مفعل زیرا که اگر بروزن مفعل بیود عینش مکسور بیود چیزی که قیاس در مثال یکسر عین ست چون موعد و موجل پس فتحه عین دلیل ست بر آنکه وزنش فوعل ست اما چون وزن فوعل مغلوب ست و مفعل غالب حکم بمفعل کرده شد و نزد کسی که ترجیح باقیس ست فوعل بود و اگر شبه هر دو جانب بود و در هر دو وزن اغلبیت هیچکدام را نبود بلکه هر دو نادر اند هر دو وزن برابر اند هر کدام را که خواهند بگویند چون ارجوان بضم همزه و جیم یعنی رنگ سرخ شدید الحمرة یا معرب ارغوان ست اختیار ست که گوئی که بروزن افعلان ست چون افعوان بزیادت همزه و اصالة واو و از ترکیب رجا یرجو یا بروزن فعلوان باصالة همزه و زیادة واو و هیچکدام از ترکیب لطیف فاح یفوح و هیچکدام از هر دو وزن اغلبیت بر دیگرے ندارد و اگر شبه اشتقاق اصلا نبود در یک وجه نه در هر دو پس ترجیح باغلبیت ست وزن غلب هر حرف را که مقتضے زیادة باشد زائد گویند چون امعه بکسر همزه و فتح میم مشدد یعنی کسیکه تضعیف رای بود هر چه کسی گوید اختیار کند و ثبات هیچ چیزے ندارد بروزن فعلة بود بزیادت هر حرف تضعیف و امالة همزه نه بروزن افعلة زیرا که فعلة اغلبیت از نسبة افعلة چون دفنة و تربة و امرة مانند زلمة و انفحة اکمست اگرچه جامع دو معنی مفقود ست و اگر اغلبیت هم نباشد هر دو برابر اند چون اسطوانة که بروزن افعوالة بود یا فعلونة و هر دو نادر ست وسطن واسط معدوم و افعلانة از سطو نبود با وجود یکه سطو موجود ست چنانکه بعضے توهم کرده اند زیرا که همزش اساطین آید و آن مستلزم حذف واو اصلی ست و آن ممنوع ست و اگر گویند یاء دش بدل از واو ست نه از الف وزنش افاعلن بود و آن معدوم ست پس وزنش بر تقدیر افعوالة افاعیل ست و بر تقدیر فعلونة فعالین ست در شرح گفته که گوینده را میرسد که گوید ترکیب سطن مفقود نیست بجهت آمدن ساطن بمعنی جنبیث و اساطین وسطنة ای مثبتة مرورة فی الارض پس اشتقاق میان این هر دو متحقق گردد و وزنش افعوالة بود و از بانجمن فهمیده نباشد بدانکه مناسب آن بود که این بحث را بر همه ابحاث ماضیه مقدم میکرد چرا که این بحث را علاقه با بنیه است که بمنزله ذات ست و ابحاث دیگر برائے بیان تغیرات و تصرفات انیه ست که از قبیل صفات ست چنانکه در اصول کرده فصل تمرین و آن در لغة بچیزے معتاد گردان و ورزم کردن ست و لهذا بصریین این باب را وضع کردند تا متعلمان را نرم و معتاد سازند در انچه تعلیم کرده آید یعنی تا امتحان تمام متعلمان و حفظ مسائل صرفے و وزان نمایند ماخوذ ست از قول عرب مرن علی الشیء یمرن مرونا و مرانة بیوده و مستمر عادة یقال مرن هذا علی العمل اذا اصلیت و مرن وجه فلان علی هذا الامر و انه لممرن الوجه ای صلب الوجه و در اصطلاح انچه بهم تفسیر کرده یقول خود ای علمیکه ازان جواب کیفیت تبنیه من کذا مثل کذا آسان شود و اطلاق علم بر هیچ چیزے آید جمیع مسائل و

از تهمیت واج الطلیم اذا اوا و له صوت خفیف نے عدد و تهم رد کلمه بسیوی ترکیب مستعمل اولی
از رد آن بسوے ترکیب مهمل با کثرت شد و فک چون محبب که بروزن مفعل است و یاجج بضم جیم و کسر
آن که معنی یاجج بفتح جیم است و فک این لفظ بر هر دو تقدیر شاذ است خواه بروزن یفعل گویند خواه بروزن مفعل زیرا که
هیچ رباعی باین وزن نیامده تا حکم بزیادت جیم مفعل برای الحاق کرده شود و مع گفته و جاروج فهو یاج بمعنی احمق
فهو احمق و بر این تقدیر یاجج فعلل بود بلکه بجعفر فک ادغام صحیح بود و اگر در کلمه فک ادغام بود نه شبه اشتقاق هیچ
شقے پس ترجیح بفک ادغام ست بالاتفاق چون محبب بفتح باء و اگر شبه اشتقاق بر هر دو وزن ست بر صحیح بفک ادغام
ست پس هر حرفی را که فک ادغام مقتضے زیاده ست زائد گویند زیرا که اینجا مرجح یافته شده و آن وجود شبه اشتقاق ست
بر این تقدیر یهیم بخلاف یاجج که شبه اشتقاق یکی را اینجا واجب ست که زائد باشد و فک ادغام دیگری را چون مهد و بروزن مفعل
نام زنی که وزنش فعل بود بوجود مهد یعنی بسط رکب و گهواره و جز آن مهد و با فتح و تشدید یعنی شکستن و هدم
نمودن پس وجود مهد میخواهد که میمش اصلی بود و دال زائد برای الحاق بجعفر فک ادغام صحیح بود و مهد میخواهد که
هر دو دال آن اصلی بود و میمش زائد و وزنش مفعل بود و اینوقت فک شاذ بود لکن اینجا حکم بزیادتی دال بالاتفاق
ست تا فک شاذ نبود و بر تقدیر مذکور یعنے بر تقدیر عدم خروج بر هر دو وجه و اگر شبه اشتقاق بود فک ادغام نبود
ترجیح شبه اشتقاق بود اگرچه وزن اغلب مقتضے زیاده حرف دیگر بود و نزد بعضے ترجیح بوزن اغلب بود دال صلح اول
ست زیرا که رد کلمه بسوے وزن اغلب روا باشد که رد بسوے ترکیب مهمل بود و رد بسوے غیر اغلب بجهت شبه اشتقاق
روا باشد بسوی ترکیب مستعمل پس رد بسوے مستعمل اولی بود اگرچه وزنش مغلوب باشد پس لفظ موطب که نام موضعی
ست قریب از مکه معظمه زادها الله شرفا بروزن مفعل باشد بزیاده میم و اصالة واو بوجود وطب بمعنے دام یا دادم
نه فوعل بزیاده واو و اصالة میم بجهت عدم موطب و اینجا وزن اغلب معارض نیست و مثال معارض رمان بضم راء
مهمله و تشدید میم بمعنی انار بروزن فعلان بود بزیادت نون و اصالة حرف تضعیف بوجود رم بشے بمعنی اصلحه او اکله
نه رمن و نزد بعضے که ترجیح بوزن اغلب دهند بان بروزن فعال بود بزیادت حرف تضعیف و اصالة نون
چرا که این وزن در بابش یعنے وزن فعال در باب اسماء اشجار و اثمار اغلبیت چون تفاح و حماض و کراث و حمار
و جز آن و شرح گفته که گوینده را میرسد که گوید رمنه بروزن مفعله یعنے موضعی که در آن رمان بسیار باشد و این
میخواهد که وزنش فعال بود نه فعلان و اگر شبه اشتقاق بهر دو وجه ست یعنے در جانب وزن اغلب نیز هست ترجیح
دهند بوزن اغلب اگرچه وزن اقیس متعارض وی بود بجهت قوة آن و حرفے را که وزن اغلب مقتضے زیاده ست زائد
گویند و بعضے ترجیح دهند بروزن اقیس پس حمان که بمعنی نبات ست نه بروزن فوعال ست بزیادت واو و اصالت
نون از حمن اگرچه یافته شده و معنی آن قراد صغیر ست بلکه بروزن فعلان ست بزیادت نون و اصالة واو از حمة

زائد نباشد چون یستعود که وزنش فعللول ست کعضروط نه یفعلول بخلاف یدحرج زیرا که زائد در رباعی اول نیاید مگر در فعلل
و الحقه جاری بر دلیست و غالب ست زیادتی الف و واو و یا سه حرف اصلی یا زاوه چون ضارب و حمار و سرداج و حنظی و قنفر
و کوثر و جدول و کنهور و عضروط و در باب فوعلة و فعوال و فعیال مگر در اول کلمه بجهت سکون الف و قلب
واو و همزه چون اجوه و اشاج و لهذا واو در عنتل که بروزن جحمفل ست اصلی بود و غالب ست زیادتی نون اگر ثالث ست
و ساکن نحو عرند و بسر بنبت و اینچنین نون را زیاده ازان گویند که مانند الف ست سیبویه گفته که الف و نون متعاقب میشوند
اسم را در تکمیلی نحو سرنبث و شرابث و جرافش و وگاهی در اول و ثانی و رابع نیز زائد آید چون نرجس و عنسل
و رعشن و اگر ثالث متحرک بود اصلی بود چون قنبان و برناسا و آخر کلمه بعد الف با سه حرف اصلی یا زیاده چون غضبان
و عطشان و زعفران و سکران بخلاف نون سنان و عنان که اصلی ست در نه کلمه بر اقل بنا کمتر شود و مطرد ست زیادتی
نون در مضارع چون تقرب و بعضی ابواب دیگر از ثلاثی مزید و رباعی مزید نحو انفطر و قلنس و احرنجم و اسلنقی و اقعنسس و
همچنین در تثنیه و جمع نحو زیدان و زیدون و زیادتی تاء در مثناة فوقیه مطرد ست در مصدر باب تفعیل و بعضی ابواب دیگر
مثل تفعل و تفاعل و تفعلل و ملحق بآن و در تفعال و فعلوت چون تجوال در مانند عنیوت در باب افعال و افتعال مطرد ست
زیادتی سین مهمله در باب استفعال و شاذ ست در استطاع بفتح همزه که در اصل اطاع ست سیبویه گفته که اصل آن اطاع ست
و مضارع آن یطیع بضم یا و همچنین استاع یستیع بقلب طا تا و فراگفته که اصل هر دو استطاع یستطیع ست و شذوذ در اینها
حذف تاست و طا بفتح همزه و ضم یا ست بدلیل استطاع یستطیع و استاع یستیع بکسر همزه و فتح یا که نزد همه اصل آنها استطاع
یستطیع ست و شمار کردن سین کسکسه از حروف همه زیادت بجهت الزام زیادت سین کشکشه و حالانکه شین بالاتفاق از
حروف زیادت نیست و نیز سین کسکسه از حروف معانی ست نه از حروف مبانی و درین دلیل جای تامل ست امازیادتی
لام کم آید جز در آخر بعض الفاظ یافته نشده و هم در اول و اوسط یافته نشده زیرا که مشابه آن با حروف متن بسیار بعید
ست تا آنکه بعضی باصالت آن و زیادت یا فاعل شده در طویل و فتیل و همقل با وجود یکه طویش و فتیشه و همیق
در معنی آنها یافته نشده و آن بمقتضی زیادتی لام ست لکن بسبب قلت زیادت لام و کثرت زیادت یا اینها را بنیه
مستقله اعتبار کرده اند چون دست و شفر و علی هذا لام فعجل هم اصلی بود اگرچه انجم در معنی آن یافته شده و زیادتی ها کمتر از لام
بلکه زیادتی آن نیاید بقول بعضی مثل میرد و هذا این را از حروف زیادت نشمرده مثال لام نحو زیدل و عبدل و مثال ها
اهراق که در اصل راه ست همکه ابریق ای ریخت و بر سر ابریخ دجه ایراد میشود یکی بجای سکته چون خشه و جایش آنست که اینها حرف
معنی ست همچو تنوین پس از حروف زیادت بود دوم امهات در جمع ام که بروزن فعال بضم ست بدلیل تحی امومة در مصدر آن
و امات در جمع آن پس معلوم شد که ها امهات زائد ست و همچنین در مفروش که امه است شاعری گفته ۵ امهتی خندق والبکاء ابی ۵
جوابش آنست که لام کلام بروزن فعل بود بلکه فع بود بجهت جواز اصالت امه از همین منقول ست که میگوید امهت بمعنی اتخذت اماء

عدم بکلمہ دیگر زیرا کہ فعلل بفتح فا و عین مشدد موجود نیست تا اشتباہ شود کہ فعلل ست یا فعلل و در متمم بضم ہا و فتح میم مشدد و کسر قاف یعنی احمق نیز تکریر عین ست و چون دانستی در ابتدا ایراین باب کہ غرض از ایراد این باب بیان زیادتی ست کہ برسبیل الحاق و تضعیف نباشد پس فکر تضعیف اینجا بنظر غلبہ زیادت ست از جہت بعضیان حروف زوائد و تکریر فاتہا بدون تکریر عین بالام نزد بصریین روا نبود زیرا کہ در تکریر قبیل عین در صورت ادغام احتیاج بہمزہ وصل شود یا ابتدا بساکن لازم آید و ازہمزہ وصل التباس بفعل پیدا شود در بعض جاہا و در صورت فک استثقال شود در اول کلمہ و لہذا نامند بہمزہ وصل در تکریر عین فصل بحرف اصلی شود و ازینجہت در لغت عرب یافتہ نشدہ در شرح گفتہ و اقلال آن بقبول انما یلزم ذلک الثقل افاکرر الفار بلا فصل مع انہ یلزم فالک فی نحو سراقوال قد عرفت مثل ہذا التکریر نادر و معدوم فی کلام اما قولہ مع انہ یلزم ذلک فی نحو فذلک بعید لان الکلام فی ذی الزیادۃ و تنصرین المجرد علی انہ لا تطلیق علیہا از نحو فعل المکرر الفار حتی یکون وزنہ تفعل و گاہی از بعض کلمات جوار تکریر فاتہا متوہم میشود پس مع آنرا دفع کرد و گفت زلزل از زلزلۃ یعنی تحریک و قوقیت از قوقاۃ گویند قوقی الدیک ای صاح و ضوضیت از ضوضاۃ یعنی آواز و صہصہ بکسر صادین یعنی فار خرد من کہ در پای دارد و رباعی ست نزد نحویین و وزن آنہا فعلل و فعللۃ ست نزد ارباب تکریر فاو نہ از باب تکریر عین و نہ یک حرف لین در وے زائد ست زیرا کہ اگر تکریر عین و یا فاظ گویند لازم آید تکریر بافصل حروف صحیح و اگر تکریر فا و عین ہر دو گویند کلمہ از اقل بنا کمتر گردد بخلاف مانند فرد مرسیں کہ دران تکریر عین ہر دو ست و ہیچ قباحت ندارد و فصل بحرف صحیح درو جائز بود زیرا کہ حرف رابسبب تکرار گویا اصلی ست و نیز در مانند قوقیت و ضوضیت و ضیضیہ اگر یک یک حرف را علی حدہ علی حدہ گویند لازم آید بحکم اگر اول را گویند فا و عین از یک جنس گردد ہمچو بین و اگر دوم را گویند فا و لام از یک جنس گردد ہمچو سلس و این ہر دو قسم نادر ست در کلام عرب و گوئیم تکریر فاتہا جائز دارند لہذا صرصر بمعنی صاح شدید از صر و زلزل را از زل بمعنی زلزلہ و دمدم را از دم بمعنی آہنگ گویند بجہت الصاق در مادہ و معنی در شروح جار بردی ست کہ نزد ابن مالک فوقیت و ضوضیت در اصل قوقوت و ضوضوت ست و او را بیا بدل نمودند بجہت وقوع آن در مرتبہ رابع چنانکہ در رباعیت انتہی گوئیم از ینجا معلوم میشود کہ نزد ابن مالک این ہر دو ثلاثی مزید ند زیرا کہ درین قاعدہ شرط ست کہ واو ثالث بود بعد رابع یا زیادہ گردد چنانکہ در بحث علال گذشت فافہم و غالب ست زیادتی ہمزہ و میم در اول کلمہ یا سہ حرف اصلی فقط اگرچہ بادی حروف زائد بود چون افکل و اقیل از یسیل و مارمیل و مسیح بخلاف بئیل و برائل و ابل و اصیل و مطرد ست زیادتی میم در اسم فاعل و اسم مفعول و اسم ظرف و مصدر میمی و اسم آلہ اگر بازیادہ از سہ حرف اصلی بود چون مدحرج و مدحرج و مخرج و مقتل و مانند آن و مسعود و مسعوان و جز آن و ہمچنین زیادتی ہمزہ در افعال مزیدہ از ثلاثی و رباعی و اسم تفضیل و مضارع و امر مطرد ست و غالب ست زیادتی یا و میان تحتانی یا سہ حرف اصلی یا زیادہ نحو یربع مع وضع و رحیم و حیقور بروزن فیعول و سلحفیہ بروزن فعالل کقد سملۃ مگر جائیکہ در اول رباعی غیر مضارع کہ بعد یا ے روی چہار حرف اصلی باشد

خروج از اوزان عرب گوییم فرق آنست که جانیوس علم ست در لغت خود چنانچه زید در لغت و در اعلام روا ست آنچه که در غیر آن روا نیست
ترجس اسم جنس ست و همچنین نون عندلیب بضم با و فتح دال و کسر لام و نون اضعفند بکسر همزه و فتح فا و کسر عین مهمله زائد ست
اگرچه خروج بر سر دو تقدیر ست زیرا که فعلل و فعلل و افعلل و افعنلل همه مفقود ست و همچنین نون جندب بر تقدیر یکه
اعنداد بر دو ایت خشن نکنند و در وجود وزن ساد س باعی و حکم بزیادت بر تقدیر خروج بهر دو تقدیر در همه حال ست
مگر آنکه زیادتش در ان محل نباید این وقت حکم باصالت آن کنند اگرچه خروج بهر دو تقدیر ست کمیم مرزنجوش بفتح میم
و زای معجمه بعد مهمله و ضم جیم معرب مرزنگوش و آن گیاهی ست خوشبو دار که آن اصلی ست اگرچه بهر دو تقدیر خروج میشود
زیرا که وزن فعنلول هر دو معدوم ست لکن زیادتی میم قبل چهار حرف اصلی در اول کلمه که جایز نیست بنا بر فعل باشد بنا بر حکم باصالت
آن کرده شد و بعضی گویند که نون برناساء از ین قبیل ست زیرا که زیادت نون متحرک در ثالث یافته نشده اگرچه خروج
بهر دو تقدیر ست لکن همه گفته که ظاهر آنست که برساء و برناساء و براساء یعنی ناس ست پس وزنش فعنالا باشد و از
قبل فقد اشتقاق نباشد و چون از بحث عدم نظیر فارغ شد شروع در غلبه زیادت کرد و گفت و اگر بهیچ تقدیر از
زیادت و اصالت خروج کلمه و اخت آن نبود دلیل زیادت غلبه آن حرف ست در موضعیکه واقع شده ست آن حرف و تقدیم
اشتقاق بر عدم نظیر و تقدیم عدم نظیر بر غلبه بر زیادت مذهب جمهور ست چنانکه همه بهمان ترتیب بیان کرده و نزد بعضی
در وقت فقد اشتقاق دلیل زیادت و اصالت حرف غلبه زیادت ست نه عدم نظیر چون غلبه زیادت یافته نشود دلیل زیادت
عدم نظیر ست زیرا که غلبه زیادت حرف امر مضبوط ست بخلاف عدم نظیر چه ممکن ست که وزنی در یک قبیله ثابت شود و یا نزد بعضی
از ان قبیله و یا نزد همه از ان قبیله و غیر آن شخص را معلوم نبود پس چگونه حکم کرده شود بعدم نظیر و از ینجا معلوم
شد تقدیم غلبه بر عدم نظیر کذا فی الشرح و از انجا که در یافت غلبه زیادت موقوف بر دریافت مواضع زیادت حروف ست
شروع در بیان آن مواضع نمود و گفت غالب ست زیادتی حرف تضعیف برای الحاق و غیر آن در یک حرف یا دو حرف
یا سه حرف اصلی و زائد در حروف تضعیف و تکریر دوم بود زیرا که تکرار از و پیدا شده و نیز دوم در مرتبه دوم ست و آن مرتبه
زیاده است پس آن اولی بزیادت بود و سیبویه گفته حرف تضعیف یکی از ان دو ست بلا تعیین زیرا که تکرار نسبت
هر یکی ممکن ست که پیدا شده باشد و خلیل گفته که اول ست چرا که در مانند کرم اولی آنست که حکم بزیادته اول کنند
بجهت سکون اول و همچنین در غیر آن چون کرم مثال تکریر عین برای غیر الحاق ست و دو تکرار لام برای الحاق
بجعفر و آن زمین مرتفع را گویند و این هر دو امثله تضعیف یک حرف ست و غضنفب بمعنی شدید بروزن فعلعل از
غضب بمعنی سخت پیچیدن و مرمریس بروزن فعفیل بمعنی شی سخت از مرمرة بمعنی شدت اول الحق بسفرجل ست و
ثانی نجندریس در اول تکریر عین و لام ست و در ثانی تکریر فا و عین و در همزش بفتح ها و میم مشدد کسر را بمعنی نافه نیز تکرار
عین ست برای الحاق بجعفرش و خضش گوید که اصلش همرسش ست بروزن جعفرش نون را در میم ادغام نمودند بجهت التباس

[illegible] بمعنی عدم سبالات در قول و فعل وزن اینها منفعیل و منفعول و فعلیل و فعلول بود و اگر ماخوذ از جنون و یا از مجون
بنود چنانکه جمیع آن مناجین بران دلالت میکنند پس اگر فعلیل ثابت شود وزن اینها فعلیل و فعلول بود و اگر فعلیل
و فعلول بود بدلیلیکه گذشت بلکه وزن اینها فعالیل بود بجهت ثبوت آن و باعتبار قولین اولین جمع اینها محاجین
باید بروزن مفاعیل برقول اول و فعالیل برقول ثانی نه مناجین که یافته شده زیرا که وزن آن برقول اول مناعیل
بود و برقول ثانی ناعیل و درینها لازم آید الجار زائد و حذف نون اصلی بلا ضرورت و در وقت جمع و باعتبار قولین آخرین
جمع اینها مفاجین باید چنانکه یافته شده و وزن آن فعالیل بود و برقول ثالث لازم آید حذف حرف اصلی که نون اول
ست لکن بجهت ضرورت زیرا که جمع خماسی مزید که قبل آخرش مده زائد ست بر فعالیل جز بحذف اصلی ممکن نبود و اینهمه
که مذکور شد بر تقدیر اشتقاق ست و لفظ و بر تقدیر فقدای گم شدن اشتقاق جلی و خفی دلیل زیادت حرف عدم نظیر
ست که سبب دوم ست از اسباب معرفه و آن سه قسم ست یکی خروج کلمه بر تقدیر اصالت بود دوم خروج اخت کلمه
بود بر تقدیر اصالت نه خروج کلمه سوم خروج بر تقدیر اصالت و زیادت هر دو بود چنانکه گفت دلیل زیادت حرف
خروج کلمه یا اخت آن که مماثل آن در حروف و معنی ست از اوزان متعارفه عرب بود بر تقدیر یکه حکم باصالت حرفی کرده آید
اکنون کنتال بالضم مهموز و غیر مهموز بمعنی کوتاه که زائد ست و وزنش فنتال یا فعال بضم فا و فتح عین ست چون قنفخر
و اگر اصلی گفته شود وزنش فعلل یا فعلال بود و هر دو در کلام عرب مطروح و معدوم ست و نون قنفخر بکسر قاف و فتح
فا بروزن جرو حل یعنی عظیم الجثه و نون خنفسا بضم خا معجمه و فا بروزن قرقسا یعنی جانوری گنده بوساه که زائد ست
اگر چه بر تقدیر اصالت آن خروج از اوزان عرب نمیشود چنانکه دانستی لکن بر تقدیر خروج اخوات آن که قنفخر بضم قاف
و فتح فا ست و خنفسا بضم خا و فتح خا ست اصلی گفته نشود و اگر در اینها اصلی میگفتند در اینها نیز اصلی گفتن واجب
میشد و بر تقدیر اصالت خروج میشود زیرا که فعلل بضم فا و فتح لام اول و فعلالا بضم فا و فتح لام اولی یافته نشده و همچنین
تا تر تفعل و ترتیب بضم تا اول و فا و تا زائد ست اگر چه بر تقدیر اصالت بروزن برتن بود لکن در اخت وی که تفعل و
ترتیب بضم فا و تا و فتح فا و تا خروج لازم آید زیرا که فعلل بفتح فا و ضم لام اول یافته نشده بدانکه ظاهر آنست که
کنتال مثال قسم اول عدم نظیر ست و آخرین مثال قسم دوم در کنتال با لکسر نیز نون زائد گفته شود اگر چه بر تقدیر
اصالت آن خروج نشود بجهت وجود جرو حل تا اخت آن که کنتبال بضم کاف ست خارج نشود و همزه التحج بفتح همزه و
لام زائد ست با وجود عدم خروج بسبب وجود سفرجل بجهت خروج التحوج که اخت وی ست و اگر بر تقدیر حکم بزیادت حرف هم
خروج لازم آید چنانکه بر تقدیر اصالت آن حرف بود نیز آن حرف زائد ست زیرا که مزید بجهت کثرت غیر مضبوط اند اکنون
نرجس که بر تقدیر اصالت وزنش فعلل بود بکسر لام اول و بر تقدیر زیادت تفعل بکسر عین و هر دو در اسماء یافته نشده اگر گوئی
نرجس لفظ عجمی ست پس چرا نونش را اصلی گفتند اگر چه خروج لازم می آید چنانکه اخش در جالینوس نون را اصلی گفته با وجود

مرد از سر به خوش میشود و اصل آن سروره بروزن فعوله ست بتکرار عین و این مذهب اخفش ست و ابدال ازان قاعده فعلیله کردند و درین اقوال مذکوره هر دو قول اول مرجح اند بجهت قوت معنی و ظهور نسبت و قلت تصرف و تکلف و کثرت ادلیه چون هر سه در رتبه بخلاف فعلیله و فعالیه که آنها قلیل اند و ظاهر آنست که ثانی اولی ست از اول و ثالث اولی ست از ثانی و این بجهت قرب آن از اول و خامس از رابع بهتر ست بجهت ظهور معنی و بودن فعیله نادر تر از فعوله و نفوذه همزه مضمومه بعد میم مفتوح مفعول یا مفعوله اول زیاده همزه عین معنی احتمال مؤنثه ای مایکفیه از زیاده بودنه اجوف واوی یعنی قام یقوم و هر دو ازین تقدیر هم ازان بدل از واو ست چنانکه در اود و هر تقدیر هر دو نشر مفعوله بود ثانی از اوان یعنی یکجا نب بار دان یعنی خرقه بجهت صفا میان مؤنثه و اون ثقل لکن در اول ثقل معنوی ست و در ثانی ثقل حسی یا ازین بالفتح یعنی تعب و این مذهب فراست و بر ین دو قول مؤنث اجوف و همزه زائد بود و همیش زائد و اصلش مادنه و مانیه همچو مقبره بود لکن در ثانی بعد نقل حرکت یا یا را بواو بدل نمودند بدانکه و لفظ عجمی که معرب شود اختلاف ست در اجرای آن مجرای کلمات عربیه در وزن و هم چنین در بحث اصالت حرف زیاده آن یعنی گویند هر دو برابر نباشد و نزد محققین هر دو در معنی مساوی اند چنانکه در اکثر احکام مثل اعراب و ادخال تنوین و لام تعریف بر نکره و جمع تصغیر و جز آن و بنا بر معنی منجنیق و منجنون هم چنین و عنصر فوط که لفظ عجمی ست از انکه جیم و قاف در یک لفظ در لغت عربیه مجتمع نشوند بروزن منفعل و منفعول بود بدلیل منقوط یعنی رمو با منجنیق که ابو عبیده حکایت کرده کنا نجنق مرة و نرشق اخری و رشق تیر زدن فراوان روایت کرده منقاط یعنی میم و نون اول زیاده و او زائد ست و اینها یا بروزن فعالیل و فیعلول بدلیل منجنیق رمو با منجنیق روایت سیبویه و مازنی یعنی میم و نون و دوم آنها اصلی بود و منجنیق بروزن مفعل بود نه مفعل که آن معدوم یا نادر ست و این هر دو اشتقاق واضح ست و اگر اعتماد ادبا نیست بر روایات نکنند بسبب تولید و استحداث این افعال یا از جهت بودن این هر دو لفظ ماخوذ از معنی منجنیق نه از لفظ آن چنانکه بعضی گفته اند که اولا آلتی را که ازان رمی بجار کنند لحاظ کرده اند بعده سه حرف را یا چهار را با هم ترکیب داده لفظ جنق یا منجنق ساخته اند بی لحاظ آنکه از منجنیق گرفته باشد پس معنی منجنیق اصل این هر دو لفظ بود نه لفظ آن و این قول نهایت مبطل طریقه اشتقاق بلکه نزد اهل ست وزن اینها فعالیل فعلول چون سلسبیل و عنصر فوط باشد و اگر اعتبار سلسبیل نکنند بجهت بودن آن بروزن فعلیل از سلب چنانکه سیبویه گفته اند که تکرار تنها روا نبود و وزن اینها فعلیل و مفعول باشد بجهت عدم دلیل بر زیاده میم و نون اولی و بودن قریب بطرف اولی بزیاده و مع گوید که شرطیه را وجود بر قعید و قطیر و علطمیس دفع میکنند و چون این احتمالات درین هر دو لفظ ثابت میشود مجانیق که جمع منجنیق ست بالاتفاق بر تقدیر اول بروزن مفاعیل بود و بر تقدیر این هر سه ثانی مفاعیل و بر تقدیر ثالث فلاعیل و بر تقدیر رابع فلاعیل زیرا که جمع فرع واحد بود لکن در تقدیر ثالث و رابع لازم می آید حذف عین در جمع و آنچه می گوید هر دو فعل اوست لفظ منجنیق و منجون که لفظ اول انه یعنی دولاب اگر ماخوذ از جنون باشد

ونیز مناسبت آن بالوکة قویتر ست از مناسبت بالملک که ملک را ملک نباشد تحقیق مذهب ابو عبیده زیرا که ملک رسول میباشد نه مرسل بکسر سین وچون از لاک گفته شود معنی آن مرسل بکسر سین نه مرسل بالفتح سین وبعضی جواب داده اند که جائز ست که ملک از لاک بمعنی موضع رسالت یا بمعنی مرسل بفتح سین باشد چه موضع ویا مفعول را بفعل تغیر کنند ونیز وقوع فعل در موضع اسم مفعول ممتنع نیست چنانچه وقوع آن موضع اسم فاعل ست جاربردی گفته که حق آنست که اگر لاک بمعنی ارسل ثابت شود گردانیدن ملک ازان اولی ست از قلب و اشتقاق نادر لکن در صحاح ومغرب لاک بمعنی ارسل یافته نشده انتهی مصحح قول ابو عبیده را اختیار کرده وگفته که در وقول ملک یا مصدر بمعنی مفعول ست یا اسمی دیگر ست که بدان ملک را نامیده اند بجهت بودن آن رسول وهر دو اشتقاق متساوی اند در ظهور وخفا باعتبار معنی لکن در قول دوم تصنع لفظی ست که آن قلب ست ودر قول ابن کیسان خفا از جهت معنی ست وبعد از جهت لفظ چنانکه در انسی وانسان بالکسر بروزن فعلان ست نزد بصریین از انس بالضم نیز افعال بدلیل انس بالکسر وانس بالضم وانس بفتحتین وانیس بفتح همزه در معنی وی یعنی همزه اش اصلی ست ونون زائد وبعضی گویند از انیاس ست بمعنی ابصار وایناس زیرا که انسان دیده میشود والفه کرده میشود بخلاف جن وابن قول بعید ست از انکه مجرد اولی ست از زجر ای اصالت از مزید وکوفیین گویند که انسان افعان ست واصلش انسیان بروزن افعلان از نسی یعنی همزه آن زائد ست بدلیل تصغیر آن بر انسیان وتصغیر کامه را رد بسوی اصل کند ونیز ابن عباس گفته که انسان را انسان از انجهت نامیدند که عهد در انسیان کرده وابو تمام نیز مثل آن گفته ومذهب کوفیین فاسد ست زیرا که اصل انسان انسیان بود لازم آید تعلیل بحذف لام در مفرد چنانکه ظاهر ست ودر جمع نیز وقتیکه اناسی گویند زیرا که یاء اخیر آن بدل از نون ست واصلش اناسین بود ویاء اولی زائد ست نه لام کلمه زیرا که بعد الف جمع سه حرف بغیر یاء واقع نشود مگر آنکه در وسط آنها نباشد بود وچون مصابیح ونیز رد لام در تصغیر تغیر حاجت لازم آید از انکه اینجا بناء تصغیر بدون رد ممکن ست نه بینی که در شماله که مخفف شمائل ست اشونک گویند نه سونیک وحدیث ابن عباس محقق نیست وابو تمام قائل احتجاج نزد سر بفتح سین وتشدید راء مکسور بمعنی کنیز یکه مولوی مولے باشد فعیلة ست از سر بالکسر بمعنی جماع نزد سیرافی ویا از سر بالکسر بمعنی مستور نزد ابن برین سری زیرا که سریه را مجامعت کنند واخفا نمایند وبر دو مذهب لفظ منسوب ست وضم از تغیرات شاذه نسبت ست چنانکه در لفظ ثلاثی ونزد بعضی وزنش فعلیة بضم فا وکسر لام ست از سر بالکسر واصلش سرورة بضم سین وراء مشدد وبروزن فعالة تکرار لام ست نه فعولة تکریر عین زیرا که تکرار متحرک اصل ست بعده راء اخیره را که زائد بود بیاء بدل نمودند چنانکه در تقضی سریت شد بعده قاعده مرعی کردند یا وزنش فعیلة تکرار عین واصالت یاء دوم ست واصل آن سریویة یا سرووة ست از سری یسری یعنی مخمار یعنی از سرو مصدرش وسری در اصل سریو بروزن فعیل ست زیرا که سریه برگزیده بود از دیگر کنیز کها یا از سراة که در اصل سرئة بود بمعنی اعلی زیرا که مرد فوق سریه است [illegible] یا از سر وربام بضم زیرا که

چون لفظ موسے بضم میم وفتح سین کہ بمعنے استرہ است مفعل بود نہ فعلی از اوسیت یعنی خلقت واصلش برین تقدیر موسے بود بہ راحذف نمودند بجہت کثرت استعمال چنانکہ در مفعول بہ مفعول گویند ودر مشترک منہ مشترک ونزد کوفیین وزنش فعلی ست از ماس یمیس بمعنی تبختر تا ارجل ماس اے خفیف مضطرب وشک نیست کہ اول راجح ست وثانی مرجوح زیرا کہ مفعل اکثرست از فعلی ونسبت موسی الحدید بسوء خلق بسیارست از نسبت آن بسوء تبختر باصفت وطیش وموسے منصرف ست واگر فعلے بود منصرف نمیشد زیرا کہ الف فعلی برای تانیث بود مگر بر سبیل شذوذ چون دنیا بتنوین کہ آنرا در کلام عرب نظیر نیست کذافی الجاربردی وبعضے در جواب گویند کہ الفش برائے الحاق ست گوئیم کہ این شخص شاذ فاش بر مغرے کردہ وجاربردی حصر الف فعلی بالضم در تانیث میکند نہ در مطلق فقط فافہم وسہ در شرح گفتہ کہ جائز ست کہ موسی فعلی بود از موس یعنی خلق شعر پس موسی ہم مفعل بود از اوسی وہم فعلی از موس وآن ممنون وممنوع ہر دو آمدہ وبرین تقدیر ترجیح احد الاشتقاقین بر آخر نبود بجہت مساوات ہر دو لفظاً ومعنیً انتہی گوئیم کہ موس بمعنی خلق شعر خود غریب ست کہ در اکثر کتب لغت یافتہ نمی شود آرے بر تقدیر وجود او البتہ اشتقاق از ہر دو واضح ست لکن چون مشتق منہ غریب بود حکم باحتمال الاشتقاقین ہم غریب بود فافہم وموسی علم بعضے گویند کہ مرکب از مو کہ بمعنے آب ست از ساء کہ بمعنے شجر ست وابو عمر گفتہ کہ آن مفعل ست بدلیل انصراف وی بعد پیکر وفعلی گاہی منصرف نشود ونیز مفعل اکثرست از فعلی وکسائی گوید کہ فعلی ست وبرین تقدیر مناسب ست کہ الفش برائے الحاق بود ورنہ منع صرف آن بعد تنکیر واجب بود کذافی الشرح وہمچنین لفظ ملک بمعنی فرشتہ آید ملاک بدلیل جمع آن بر ملاک وملائکہ ودر حذف ہمزہ و نقل حرکت آن بما قبل اتفاق ست لکن اختلاف کردہ اند در اصالت میم وزیادت ہمزہ پس نزد یک ابو عبیدہ وزنش مفعل بود مشتق از لاک بمعنی ارسل گویند لاک فلانًا ای ارسالہ ومؤید ولیست ملاک وملاکہ بر وزن مفعل کہ مفعلہ بمعنے رسالہ والکنی الیہ ای بلجاء بمعنی وصل آن الیکنی ست حرکت ہمزہ را بکاف دادند وافگندند ونزد بعضے مثل ک ائی ومتابعین او در پس معقل ست از الوکہ بمعنی رسالہ ومؤید ولیست الوک بمعنی رسول ورسالت واستالاک مالکہ وما لکتہ ہر دو بضم لام وفتح آن نیز بمعنے جمل رسالت وبرین تقدیر اصل ملاک مالاک ست پس قلب کردند یعنے ہمزہ را بجای لام بردند ولام را بجای ہمزہ ای فاء بجای عین وعین را بجای فا وبرین ہر دو مذہب ہمزہ اصلی بود ومیم زائدہ ونزد ابن کیسان وزنش فعائل بود از ملک بالضم بمعنی بادشاہی وبالفتح وبالکسر نیز برین مذہب میم اصلی بود وہمزہ اش زائد واین وجہ بعید ست زیرا کہ میان فرشتہ وملک مناسبت ظاہر نیست مگر آنکہ گوئیم کہ ملک عبارت از قدرت بر تصرفات ست وفرشتہ ہم قادر بر تصرفات ست بدانکہ از شافیہ وشروح آن مرجح ومختار مذہب کسائی معلوم میشود زیرا کہ در ملک بمعنی رسالہ یافتہ میشود اللہ تعالی میفرماید جاعل الملائکۃ رسلًا ودرین مذہب ہیچ خلاف ظاہر نمی شود مگر قلب آن در کلام عرب کثیرست بخلاف مذہب ابن کیسان کہ آن بعید ست از انکہ فعال نادر ست ومفعل کثیر وحمل بر اکثر اولی بود

نحو استتبع ومتقی ومتخذ واز ماضی متقی یافته نشد پس اصل یقی ابقی بود چون تا را اول را حذف نمودند همزه وصل را بجهت استغنا افگندند واگر تقی همچو رمی میبود مضارعش تقی همچو یرمی بے آمد وامرش اتق همچو ارم بخلاف تخذ یتخذ همچو علم یعلم که آن اصل ست نه مخفف اتخذ یتخذ ورنه تخذ یتخذ بفتح عین ماضی وکسر عین مضارع وفتح تا میبود وانتهی و آمده است استخذ واستخذ بحذف تا ثانی لزوما وماخوذ ست از تخذ یتخذ همچو علم یعلم یعنی اخذ یاخذ ونزد بعضے اصلش اتخذ ست از باب افتعال سین را عوض تا آوردند چنانکه تا عوض سین آمده در شرار الناس که در اصلش سرار الناس بود گویند فلان من شرار النات وصاحب صحاح گفته اتخاذ افتعال ست از اخذ بعد تلیین همزه یا را بتا بدل نمودند ودر تا را افتعال ادغام کردند وچون استعمالش بر لفظ افتعال بسیار شد توهم شد که تا اصلی ست وازان همچو مفعل یفعل ساختند وگفتند تجد یتجد وخوانده شده انه لاتخذت علیه اجرا گاهی ذال معجمه را بدال بدل نمایند ودر تا ادغام سازند وبعضی ذال را ظاهر کنند واین قلیل ست وکثیر ست یلغیر علماء وللماء در بی التغیر وعلی الماء ومن الماء بحذف نون از بنی العم ولام از علی الماء ونون از من الماء برای تخفیف از جهت کثرت استعمال ونزد سیبویه حذف نون از بنی در سر اسم قبیله که لام تعریف در وسے ظاهر بود قیاس ست بخلاف مانند بنی النجار بجهت عدم ظهور لام بسبب ادغام لام تعریف در تا واز جمله تغییرات سماعی حذف لام کلمه است دو وید بمعنی دست که در اصل یدے بود یا افتاد واعراب بر ما قبل جاری شد وجمعش ایدی آید وچون بمعنی نعمت بود جمعش ایادی آید ودوم در اصل دمو بود بمعنی خون وعدد در اصل ثمد بمعنی فرد واحد در اصل سمو بود واخ در اصل اخوة وابوحم در اصل حمو وهن در اصل هنو وفم در اصل فوه وابن در بنوة واخت در اصل اخوة ونبت در اصل بنوة واحوال اینها درین کتاب بارها مذکور شد ودر جزر آنها نیز آمده است ودر بعضی بر سبیل قلت چون ناس در اناس ولا ایال در لا ایالی ولا ادر در لا ادری ولو ترد در لو تری ولم یک در لم یکن وکثیر ست حذف الف اب بعد حرف لا ویا ناداست بدون اینها نحو لا یابه ویا یزید بدانکه ایمقام چون مقام ذکر حذف سماعی بود ذکر حذف تا از وتاء تفعل وتفاعل ایجا نه نمود چنانکه در دیگر متون واقع ست وخود هم در اصول ذکر نموده فافهم

در بیان حروف زوائد ای حروفیکه زیادتی در بناء کلمه برائے غیر الحاق تضعیف وبرای تضعیف از جزر آنها نیاید وه حرف ست که در قول هویت السمان یعنی دوست داشتم زنان قریه را واقع ست امازاده برای تضعیف وبرای الحاق بتضعیف گاهے ازین حروف بوده چون استرس وشملل وگاهی از غیر اینها نحو کرم وحلب بخلاف زیادتی برای الحاق بغیر تضعیف که ازین حروف بود فقط وزیادتی مانند قرورس وهندی در بناء کلمه نیست بلکه در نسبت ست ودرین چند قول ست چنانچه شخصے از سیبویه سوال کرد از حروف زوائد گفت هویت السمان روز دوم باز پرسید گفت الیوم تنساه روز دیگر باز پرسید گفت سألتمونیها دیگری گفت لم یاتنا

حذف احدی المثلین گفته ای حذف کنند اول را چنانکه حرف ثانی باتصال ضمیر مرفوع متحرک شده باشد زیرا که حرف اول را چون باسکان تغیر دهند چنانچه در ادغام بحذف نیز تغیر دهند تا تغیر مقتضی بر یک موضع بود و الوعلی گفته که حذف آن بطرد است انتهی و جار بردی گفته که حذف هر یکی جائز بود اول بجهت تغیر آن در ادغام و ثانی حدوث آن ازوی و کلام اکثر متون شاهد باین معنی ست و الفاظی که حذف در آنها مسموع ست ناظر بکلام شارح کما لایخفی اما حذف بنقل حرکت چنانچه بود که چون قبل اول مثلین ساکن بود نحو احسب بفتح حا و مهلد در احست بسکون ها و فتح سین اول و تحس بکسر حا در تحسن بسکون ها و کسر سین اول و لمین بضم لام و یا مثلین و لمین بسکون لام و ضم با و اول و حذف بنقل و بی نقل چنانچه قبل اول مثلین متحرکین بود نحو مست بفتح و کسر میم زیرا که اصلش مست بکسر عین ست پس اگر حذف بدون نقل کنند مست بفتح میم شود و اگر بنقل حرکت کنند بعد از ازالهٔ میم مست بکسر میم شود و همچنین ظلت و ظلامت بکسر عین و تحطن و تخیطن از باب انفعال و در مانند ست بضم عین لیست بفتح لام و ضم آن بود چنانکه در مست و الفتی و در مانند بمست بفتح میم حذف مبرون نقل بود و فقط بجهت عدم فرق میان نقل و غیر نقل بسبب فتحهٔ ما قبل حذف و مواضع مذکوره بجهت تخفیف ست زیرا که ادغام بسبب لزوم سکون ثانی متعذر بود لکن اثبات افصح ست در همه جا و علی هذا در آیهٔ قرآن فی بیوتکن بر تقدیر قرات بکسر تا از وقار گفتن دلی بود همچو عدات و بر تقدیر فتح قاف از قار یقار بمعنی اجتماع نه از قر یقر همچو ضرب و قر یقر همچو علم بحذف احد المثلین از قرار بالمکان فافهم و حذف احد المثلین در قتیکه ثانی بسبب وقف ساکن بود قلیل ست نحو لفر تشدید یدا و آمده است حذف تا یا طاء در لفظ استطاع و یستطیع و چون تا حذف نمایند اسطاع یسطیع گویند و چون طا حذف نمایند استاع یستیع لکن اول اقوی و اکثر ست از ثانی بجهت زیادت تا و اصالت طا و سیبویه گفته اگر خواهی بگوئی که در استاع یستیع تا در وی حذف شده از انکه در مقام حرف بدل بود لعده بجای طا تا آورده اند تا بعد سین حرف مهموس باشند همچو سین چنانکه در اوزان گفته که تا بعد حرف راجوره باشد همچو حرف زا و اگر خواهی بگو که طا را حذف نمودند از انکه تکریر از وی پیدا شده که نافی انقطای بعد از انکه حذف احد المثلین در ماضی اکثر ست از مضارع و امر شاید که از جهت اصالت و کثرت استعمال وی بود بخلاف امر و مضارع که همچو فرع وی اند و آمده است حذف تا را اول در یتسع یقی که در یوسع و یوسع تقی بود و او را بیا بدل نمودند و تا را در تا افتعال ادغام نمودند بعده تا را اول را حذف نمودند و یتسع و تقی بتا مفتوحه خواندند و شذوذ آن ظاهر ست بجهت حصول تخفیف از ادغام و از نجاست تق الله در قول شاعری ؎

تق الله فینا والکتاب الذی تتلو و اصل آن اتق الله است تا اولی را حذف نمودند چنانکه در مضارع و همزهٔ وصل را بجهت استغنا حذف کردند و نظای گفته که لتیحذف جز از مضارع اتسع و اتقی و اتخذ و اسم فاعل انها

پس فریاد کرد از وی حاتم در زندان در آمد و اسیر را گفت که مرا به بند و تو برو اسیر چنان کرد و بران قبیله این صفت
ظاهر شد بعد ازان زنان آنجا بقصد ناقه محتاج شدند و مردان ایشان غائب بودند پس رجوع بحاتم کردند تا قصد
آن کند و دست حاتم را کشادند پس ذبح کرد ناقه را گفتند که چرا ناقه را نحر کردی و قصد نمودی گفت همذا اقصد
انه یعنی این قصد کرام ست و آن قصد لئام و انه تاکید بار متکلم ست و ها آن بر ها اسکنه است و همچنین ست
قیاسا ابدال ز را از سین که قبل قاف بود زیرا که سین محموسه است و قاف مجهوره و خروج از خفیف بسوی
ثقیل مکروه است پس سین را بزا که مناسب ست بسین در مخرج و صفیریه و لقاف در جهر بدل نمودند چون
زقر در سقر و بزمے در یسقی و ابدال سین متحرک بز انزد صاحب شافیه و کافیه روا نبود بجهت قوت آن از
سبب حرکت مگر در لغت کلب وقی آید بدل از سینیکه بعد جیم یا را مهمله بود نحو جبرت در جبت بالضم از جوس
یعنی جستن چیزے بکمال اذرت در رست یعنی خراسیدن تکبر کذانی الاصول و روا ست در صاد یکه قبل دال بود
اگرچه متحرک باشد مضارعت زا در معجمه ای اشراب صوت را بدون قلب بدان و اینوقت صاد میان صاد
خالص و زا خالص بود چنانکه همزه بین بین نحو صدق و یصدق و من اصدق من الله قیلا و اکتفا بمضارعت
در حق رفع منافرت بجهت محافظت صفت اطباق ست باوجود تقلیل منافرت بخلاف سین که دران صفت
اطباق نیست تا بران محافظت کرده شود پس اهل در رفع منافرت آن ابدال ست فقط نه بمضارعت مگر
بر سبیل قلت و در تسهیل بهت که در صاد متحرک که قبل دال یا طا مهمله بود نحو مصادر و صراط نیز مضارعت را
جائز ست و ابدال بز اشاذ بود کذا فی الشرح و نظامی در شرح لفظ و متحرکة ایضا نحو صدق و صدر گفته که اینجا قلب
صاد بز اخالص بدان و بجهت وجود فصل حرکت میان صاد و دال و قوت حرف بسبب حرکت و مضارعت
اینجا اقل حالت از مضارعتیکه در صاد ساکن بود زیرا که متحرک محمول بر ساکن ست که تغیر آن بجهت ضعف وی بود
از راه سکون و اگر میان صاد و دال زیاده از یک حرکت فاصل بود همچو یک حرف و دو حرف مضارعت مستمر
نبود بلکه مقصور بر سماع همچو لفظ صادر و مصادر و صراط زیرا که طا همچو دال ست انتهی ترجمته و روا ست مضارعت
را در جیم و شین معجمه که ساکن باشند و قبل دال مهمله زیرا که دال مجهوره است و شین مهموس پس قریب بزا
نمودند گمان بموافق دال بود در جهر و جیم را بر شین حمل نمودند از جهت بودن هر دو از یک مخرج نحو اجدر
و اشدق و نزد بعضے در جیم مضارعت سین معجمه رواست چون اجدر چنانکه در شین مضارعت جیم نحو اشدق
و حال اینها در بحث ادغام گذشت و در جمیع صور مذکوره که ابدال یا مضارعت ست بیان اکثر ست
از نسبت ابدال و مضارعت و چون ما از بحث ابدال فارغ شد شروع در بحث حذف نمود و
گفت و آمده است حذف یکی از دو حرف تضعیف بنقل حرکت آن با قبل و بدون نقل آن در شرح و تفسیر

اول محوط در خست صیغهٔ متکلم از خوض بمعنے دوختن وثانی نحو قروت صیغهٔ متکلم از فوز بمعنے رسیدن بمطلب واجد
معوا در اجتمعوا واجدز و در اجتمز و دوج در توج ونارش نزد سیبویه بدل از واو ست ودوزنش فوعل ست از انکه تفعل
در اسما یافته نشده وفوعل بسیار ست وی آید دال مهمل از طاء مهمله نحو مریدار در مرتطار بضم میم وفتح راو ابدال قیاسی چون
اوذکر را ذنکر واضطبر در اصبر وحرف جیم می آید بدل از یا مشدد در حالت وقف بجهت اشتراک در مخرج بسبب بودن
اینها از وسط لسان ودر جهر وجیم بسبب بودن آن شدیده انسب ست بشدت تضعیف وانهر ست در وقف از یا نحو
فقمیج در فقیمی نسبت فقیم کنام قبیله ست ونزد بعضے ابدال آن از یا مشدد در حالت وقف مطرد ست واز یا مخفف
نیز لکن این اشذ ست بجهت عدم تقارب ومشارکت در شدت نحو حجتج در حجتی که در قول شاعر ست ؎ لاهم ان
فعلت حجتج ؎ وهمچنین در حالت وصل نحو حتی اذا اسجت واسجاد در اسمیت واسیا ونزد بعضے جیم درین قول بدل
از الف اسی ست واین بعید ست ورواست ابدال صاد مهمله از سین غیر منقوطه وقتیکه قبل عین وخاء معجمتین و
قاف وطاء مهمله بود یوصل بافصل تالیه حرف نحو اصبغ در اسبغ از اسباغ بمعنے اکمال وانجا میان سین وعین
فصل یک حرف ست وهمچنین صلخ در سلخ بمعنے پوست کشیدن بفصل یک حرف میان سین وخاء وسین صفر در سفر
بلا فصل میان سین وقاف وصراط در سراط بفصل دو حرف میان سین وطاء مصالیخ در مصالیق جمع مسلاق و
مسلاخ بفصل سه حرف میان سین وقاف وحاء بعضے گویند مصالیق لغت مستقله است نه فرع مسالیخ بجهت
بودن سلق لغت در صلق زیرا که حروف مذکوره حروف مستعلیه ومجهوره اند وسین مهموسه منسفله است وصعود از اسفل
بسوے علو ثقیل ست لهذا سین را بصاد بدل نمودند از انکه صاد موافق سین ست در همس وصفیر یه وموافق این
حروف ست در استعلا پس آواز آن متجانس وهی بود وغیر مختلف باهم واگر سین ازین حروف بتاخیر بود این ابدال
جائز نبود پس فصت در فست نگویند از انکه انهدار از علو بسفل همچو صعود از سفل بعلو دشوار ست ثقل آمده است قلب
سین مذکوره برا در معجمه نحو زراط در سراط وروا ست ابدال زا در معجمه از سین مهمله وصاد غیر منقوطه جائیکه اینها قبل
دال مهمله اند وساکن باشند نه متحرک واین قلب هم قیاسی ست زیرا که سین مهموسه ست ودال مجهور پس مکروه دانستند
خروج از حرفے بحرفے که منافی ویست خصوصاً وقتیکه اول ساکن بود از انکه حرکت بعد حرف که حاجز این ست بلکه
حاجز مده حائل بود میان دو حرف پس هر یکی را بدیگرے نزدیک ساختند بقلب سین زیرا که اخت سین ست
در مخرج وصفیر نه واخت دال ست در جهر وهمچنین صاد حرف مطبقه مهموسه رخوه است ودال منفتحه مجهوره شدیده و
میان ایشان تنافی ست وخروج از حرفے بحرفے که منافی ویست مکروه دانستند پس تر اکه اخت صاد ست
در مخرج وصفیر ته ومناسب دال ست در جهر وانفتاح بدل نمودند نحو زرول در لیسدل از سدل بمعنی فروهشتن واز دفر دی
در فصدے از انکه در قول حاتم طائی واقع ست محکی ست که کیهبار بر بنی عزره گذشت ودران اسیری بود

دلیل بر بودن صاد اصل نامعین ست واز طا نیز بدل آید نحو قسات و قساط و قسطاط بالضم والکسر و حرف
لامی آید بدل از نار فوقانیه و همزه اول نحو تخیخه و متخذ در یتخذ و موخذ و ثانی نحو هرقت و دراقت بمعنی رنجتم از ازاقه و اهراقه
بصیغه متکلم ازین بابست هرگاه که همزه دوم را ابدال نمودند حذف نمودند چنانکه در اکرم حذف کرده بودند بجهت
اجتماع همزتین و هرجت در راحت یقال اراح الله العبد ای ادخله فی الراحة و اراح زید الیه ای روحها الی المراح بالضم
و هو المادی و هنرته و امرته شفیعی جعلت له نیرا و هرویده و اریده چنانکه هرقته اهریقه بود و هیاک در ایاک
و خوانده شده در ایاک نعبد و ایاک نستعین هیاک و از همزه آن شرطیه در اعلمت فعلت چون بن فعلت فعلت در ان فعلت
و از همزه آن مشبه بافعل مشبه بالفعل نحو لمنک قائم در لانا مک قائم تا جمع میان دو حرف ابتدا لازم نیاید و از همزه استفهام
نحو هزید منطلق در ازید منطلق و از همزه انا تثنیه نحو هما زید قائم و از همزه یا هناه نحو یا هناه بمعنی هن که مختص ست
بندا بدانکه اصل آن هنا و بروزن فعال ست بمعنی جبن و او را بالف بدل نمودند چنانکه در کساء بعده بجهت امتناع
تلفظ بدو الف دوم را یا بدل نمودند و همزه بدل نمودند تا گمان اشتقاق از تهنیه نبود پس این مثال از قبیل قلب
الف بها بود چنانکه اخیار صاحب شافیه ست و نزد بعضے از بصریین بار آن بدل از همزه است و آن بدل از
واو چنانکه سه اختیار کرد و نزد بعضے از ایشان ها آن اصلی ست و این ضعیف ست بجهت قلت باب سلس و نزد
بعضے الفش بدل از واو ست و ها آن ها سکته ست و نزد کوفیین و اخفش الف و ها هر دو زائد ست و ها ها سکته است
و لامش محذوف ست چنانکه در جبن و هبه و هر کسیکه قائل بها سکته است وارد میشود تحریک آن در حالت وصل
و جواب داده اند از ان یا بکه تحریک آن در حالت وصل برای حصول مشابهت بها ضمیر ست بدانکه ابدال ها از
همزه اکثر ست بجهت بودن همزه از حروف مجهوره شدیده که ثقیل اند و ها از حروف مهموسه رخوه که خفیف اند بجهت
تقارب در مخرج لکن مطرد نیست و لهذا در همزه احمد و ابراهیم و جزء آن ها نخوانند بدون سماع از عرب و آیده آمده
بدل از الف در حالت وقف در سه وانه که در اصل ها استفهامیه وانا ست و جهله و هبله در جهیلا و هبنا اسم اشاره در ذی
از یار تحتانیه نه از الف الله در به سے الله اند لکن ابن حاجب در شرح کافیه گفته که یاد به سے الله علامت تانیث
یقیناً نیست بجهت جواز بودن آن صیغه برا سه برای مونث و یا بار آن بدل از ها بود کذا فی الحجار بردے و لهذا
بعد این را از کرده و ابدال قیاسی از تای تانیث در حالت وقف چون رحمه در رحمة و حرف لام سے آید بدل از نون و
ضاد معجمه اول چنانکه در صیلال که در صیلان ست تصغیر صلان بالضم جمع صیل بروزن فعیل که وقت ما بین عصر
و مغرب را گویند و این تصغیر شاذ ست بجهت عدم رد بواحد در جمع کثیر و جمعش اصل و اصال و اصائل نیز آید
و ثانی الطبع بمعنے در اصطبع بمعنے بر پهلو خفت قال الشاعر ع لما رأے ان لا دعة ولا شبع مال الی ارطاة حقف
فالطبع و از راء مهمله نیز بدل آید چون مسلح در سرخ و حرف طاء مهمله دال غیر منقوطه سے آیند بدل از تای مثناة فوقیه

علی الخیر که در اصل طامه بمعنی حیله است ضعیف ست و بعضے گویند که طامه یطیمه و طامه یطیمه دو لغت مستقل اند و هیچ یکے
اشهر از دیگرے نیست پس هر دو اصل بود و نے آید بدل از یاء موحده در بنات تحر که در اصل تحر بست بمعنی ابر بشنید
که قبل ایام گرما میشود متولد از بخار رو گاهی بنات تحر بجای همهمه گویند و این جنی گفته که بنات مخر را اگر مخر بمیم بمعنی شق
گفته شود بعید نیست چنانکه در ایت و تری الفلک بخوانند زلت را تا در ابتدا از رتب رتوبا بمعنی شبت و بخوانند کتم در
با بتحریک بمعنی نزدیکی و حمطل در حنطل و نون نے آید بدل از واو و لام در مانند صعالی و بهرانی و ردحانی در نسبت
صعاء و بهراء و ردحاء و قیاس در اینها صعاوی و بهراوی و ردحاوی ست و ازین جهت این قلب میرد گفته که همزه
فعلاء بدل از نون ست لکن این قول بعید ست با وجود بودن از دهن و همزه از اقصے حلق و بودن میان نون و
واو تقارب و رجهر و رخاوت و گاهی نون از میم بدل آید چون اسود قاین ای قائم و ثانی چون لعن در لعل
حرف مشبه بفعل و بلام افصح ست و میان لام و نون تقارب در مخرج و صفت ست و لهذا نابن و ناسماء ثان
فعلت در لابن و لاسیما و لئن فعلت گویند و بعضے گویند که لعل و لعن دو لغت مستقل اند بجهت قلت تصرف در حروف
و تاء شناة فوقانیه می آید بدل از یاء و واو و سین مهمله و باء موحده و صاد غیر منقوطه چون البح که در اصل ابیح بود
بمعنے اوضح و تویج که در اصل ویج بود و توام که در اصل وءم ست و ازین راه تا امت المرءة فهی متئم بدل از واو
معلوم میشود و ظاهر آنست که آن فوعل ست از نام اخاه ای ولد معه کذا فی الشرح و اینجا هم احتمال ست که اصلش
وءم باشد کما ان یخفیه و وزن هر دو نزد سیبویه فوعل ست نه تفعل و نحو تقوسے در اصل قوے ست و تری که
در اصل وتری ست و تیقور که در اصل ویقور ست و نوراه که در اصل دوراه بروزن فوعلة نزد بصریین از دوری الزید
و بروزن تفعله است نزد کوفیین و همچنین توبح تفعل ست نزد اوشان لکن فوعل تر فوعلة در اسماء لسیارست و
بعضے گویند که توراة اسم عبرانی ست پس حکم ابدال نیابد و این ظاهر ست و نحو تراث و تکلة و تکلان و تهمة و تخمة و
تقاة و اتکا و ست که در اصل دراث و وجاهه و وکلة و وکلان و وهمة و وخمة و وقاه و واو کا و اسنی بوده است و نزد بعضے اسیوست
و اول اقیس ست بجهت بودن واو در مرتبه رابع و مثال ابدال قیاسی از واو و یا نحو اتقدو اتسر بر مذهب افصح
و از سین نحو طست که در اصل طس بود بدلیل طسوس و طساس که جمع و بست نه طسوت کذا فی النظامی و فی الجار
بردی فان قیل جمع ایضا علی طسوت فلم حکمتم بان السین اصل و التاء بدل غیر عکس قلنا لما ثبت من التاء من حروف
الابدال دم اثبیت ذلک فی السین انتهی و جمعش طستات نیز آید و نحو نات در ناس و است و راس بمعنی اساس
و اکیات در اکیاس جمع کیس لکن در استعمال فصحا یافته نشده است در سدس بعده دال را تا بدل نمودند برای ادغام
و از یا نحو و غالب در و غالب مخفف و غالیب جمع و غلوب بالضم جامه کهنه و از صاد نحو لصت بالفتح و بکسر و ضم نیز
و لغت بنی سعد و نص شاله الفاء بمعنے ذزده و کسره درین افصح ست و جمع آن بصورت و اینان در طس طست گویند

وحدت ست وظرافی جمع ظربا بالکسر کہ بمعنی ظربان ست وبعضے گویند کہ یاء انسی برای نسبت ست پس جمع آن انا سی نیاید کذا فی الشرح گویم تا آمدن این جمع دروے بحسب قیاس ست بحسب سماع ونزد بعضے اہلیت واہلیت ودولت مستقل اند نہ آنکہ یکے فرع دیگر یست واین عصفور گفتہ کہ اہلات اکثر ست از اہلیت ومی آید بدل از عین مہملہ ویاء موحدہ وسین مہملہ وثاء مثلثہ اول در بصادی کہ در اصل بصاوی ست جمع بصاوۃ بمعنے غوک شاعری گوید ۵ منہل لیس لہ جوارق * وبصادی جمہ نقانق * وثانی در ثعالی کہ در اصل ثعالب جمع ثعلب ست بمعنے روباہ شاعرے گوید ۵ کان اجلی علی شعوا رجاوزۃ * لعیاء قد بل من ظلل حوافیہا * لہا اشارۃ سوء لحم تمر من الثعالی وخرمن ارابہا وثالث در سادی کہ در اصل سادس ست شاعرے گفتہ وابوک سادے ورابع در ثانی کہ در اصل ثالث بود شاعرے گوید ۵ قد مر یومان وہذا الثانی * وانت بالبحر ام لا ثانی * واز جیم نیز بدل مے آید چون صہرے وصہارے در صہریج بالکسر وصہاریج جمع آن وواو مے آید بدل از یا والف وہمزہ نحو نہو در نہوے بروزن فعول مبالغہ از نہی بالیستی کہ واو را بیا بدل می نمودند وما قبلش کسرہ میدادند ونہی میگفتند ہمچنین فتو در فتوی جمع فتے وفتوان تثنیہ آن وفتوت مصدر ازان کہ در اصل فتویہ است ومضو ومضواء در مضوے مصدر مضی ومضیاء بضم میم وفتح ضاد معجمہ بمعنے تقدم ومضو در مضی ہمچو مرمی ۵ وبعضے گویند کہ مضیت علی الامر مضیا بتشدید یا ومضوت علیہ مضوا بتشدید واو ہر دو یافتہ شدہ پس ابدال یکی بدیگرے متحقق نبود مگر آنکہ گفتہ شود کہ ابدال اکثر ست واغلب از دوم ست کذا فی الشرح اما ابدال قیاسی نحو ضوارب در ضاربۃ ودرجوے وعصوے وطوبے وخوعل وتقوے وجونۃ وبوس واوس واو مے آید بدل از یاء ورمی وغزو مے آید بدل از لام تعریف ولغت حیر باطے نحو قول النبی علیہ الصلوۃ والسلام لیس من امبر امصیام فی امسفر ای لیس من البر الصیام فی السفر واز نون ساکن کہ قبل یاء موحدہ بود در یک کلمہ مانند عنبر ومنبر وامراۃ وشنبار بروزن فعلاء از شنب بالتحریک بمعنی تیرے وخوشانی دندان گویند رجل شانب وشنیب واسیب وامراۃ شنباء ودر دو کلمہ نحو سنبع بصیر نزو ما اے ابدال از چنین نون لازمے ست زیرا کہ نون ساکن حرف ضعیف ست در خوہ ودر میشوم باخیشوم ویاء شدیدہ مجہورہ است وصفوی پس خروج از نون بسوی حرف مخالف آن موجب ثقل ست وادغام جائز نبود بجہت بعد در مخرج والتباس پس میم کہ مشارکے وی بود در غنہ وموافق باء در مخرج بدل نمودند ودر کلام عرب لفظیکہ دران پیش از میم ساکن یاء ساکن یافتہ نشدہ تا سبب التباس گردد واگر نون متحرک بود بمیم بدل ننمایند بجہت قوت آن از سبب حرکت ولہذا اقلب در نیام کہ در قول شاعر واقع ست ۵ یلال ذات المنطق الشمتام * وکفک المخفف البنام * ودر اصل بنان ست بمعنے سر انگشتان ودر طامۃ

که آیات از آب سبینه تمیا زیرا که در یا معنی جمع میشود بدانکه در بیان قواعد ابدال قیاسی و غیر قیاسی بر ترتیب مذکور
ست لکن در اکثر مواضع مثال غیر قیاسی بیاورد زیرا که اعتماد قیاسی بالاتر مذکور شده نه لهذا اینجا نمیکند و در دار
دقائل و بابع و او اصل و اجوه و ازرق و ماب شاذ ابدال قیاسی و غیر قیاسی هر دو آورده و این
نیز وهمی بود و الف سے آید بدل از واو و یا و همزه چون طائی در نسبت طی بتشدید یا یا دوم را بحث تخفیف
حذف نمودند و اول را بالف بدل نمودند بر خلاف قیاس و ال در اهل اصل بود بدلیل اهیل و کسائی و یونس گفته که
اصل آن اول بالتحریک ست بدلیل اویل و بشرح گفته که در آن همزه بدل است و همزه اش بالف و تصغیر
آن اهیل بود گویم وجه طول مسافت ظاهر نمیشود و نزد بعضی الفش بدل از ها ست لهذا اشهد قیاسی قال
و باع و راس و امن ست و یاز تحتانیه سے آید بدل از واو و الف و همزه چون صیم که در اصل صوم بود بر وزن فعل
بضم فا و تشدید عین جمع صائم و ترد و قوست در عین و زن قلب واو یا مطرد ست و حقه بالکسر که در اصل
مصوه بود جمع صبی بر وزن فعیل و اصلش صبیو ست و قیام بضم نون و تشدید یا که در اصل قوام ست جمع قائم
و حبلی بیاد در حبلے با الف نزدیک فراره و قریب و قوصیت بیاد در قراءت و قوضیت همزه اما ابدال قیاسی
نحو میقات و قیام و حیاض و ذئب و مضاریب ست و با جمل و ریو جل نیز غیر قیاسی ست و می آید بدل از یکی
از دو حرف یا سه حرف تضعیف سماعا کثیرا لکن در ثانی فرد از حروف آخر تضعیف و از اول آن در تضعیف
بر وزن فعال بالکسر و تشدید عین باشد و اسم بود نه مصدر و نه اتباع بخلاف نحو کبار و دبابة و ضبابة و
دبابة و بعضے در فعال لازم گویند و همچنین از نون سماعا کثیرا اول چون دیماز و رنار و شد بدلیل دیمة و نیز
و همچنین قیراط و دیوان و دیباج بدلیل قراریط و دواوین و دیابج و بار دیوان ظاهر آنست که از قبیل فراریج
باشد و دواوین همچو صواریب مجد و دیاس بالکسر یا نون بدل از میم ست در جمع و احص و اما و یاسین جمع
و یاس بالفتح ست کذا فی الشرح و اصلیت در اطلیت الکتاب از طال یعنی عبارت از آنست بر یکے که نقش
نمیتوانیم و در قرآن شریف ست فلیملل الذی علیه الحق و هی تملی علیه بکرة و اصیلا و اصلیت در امت
و امتیت و یائی در یاتم و قضیت در قضیت از تقضض یعنی ناخن بریدن و تقضیض الطائر در تقضیض الطائر
یعنی باز و هما را کرد آورد و فرد و آورد و نطفی در نطفتین و سرے در سرو تعنی در تلعنع و دیاج کجوار در دیابیج
و دیجوج یعنی شب تاریک و آمده است و در باعی مجرد نیز چون دمدمیت و دهدیت و دهدهت بمعنی و حرحت و مدمدت
و رندده بمعنی تدحرج و همهمت در همهمیت ای قلت صوته و نیز در دالا و دیکیا در دیک و آمده است اجلیواذ
و جلواذ و ایا و راما و هیهج همزه یا یکبر آن و ثانی نحو ایمان و رانیان را یا مین و رانا مین رانا سی بتشدید یا
و همین طرانی در رانا مین و طرابین جمع الیان طربان و بعضے گویند انا سی جمع انسی یا یکسر ست و یا ساکن و جمع

مشارکت اند در اشتقاق از یک اصل چون تراث و ورث و وارث و مورث و از قلت استعمال و کثرت استعمال امر اول آن چون
تعالی و تعالب و از جهت لزوم بنای مجهول که در کلام عرب یافته نشده چون هراق و مصطبر که بر تقدیر عدم حکم بقلب همزه
و تاء در نشء منفعل و فطعل بود و آن مفقود ست و حروف ابدال نه که برای ادغام ست بر مذهب مختار چهارده اند
اما حروف ابدال که برای ادغام بود در بحث ادغام گذشت و آنچه برای غیر او غام ست در لفظ انصبت یوم جدطاه ز
ملفوف ست و مراد از بدل آنست که ابدال وقتیکه میشود جز ازین حروف نشود نه آنکه این حروف همیشه مبدل
باشند و نیز ابدال ایشان از جمیع حروف میشود بالکلیه بعض معلوم از بعض معلوم چنانکه بیاید انشاء الله تعالی
و انصبت فعل ماضی ست از انصبات بمعنی خاموش شدن و جدبمعنی پدر یدروطاه نام شخصی ست و زل ماضی از زلل
بمعنی لغزش پس انصبت فعل بود و فاعلش ضمیر مستتر راجع بسوی کسی و مضاف ست بسوی جمله و جد مضاف بسوی
طاه و مبتدا ست و زل جزآن و معنی آن سکوت و رزید روز یکه جدطاه بلغزید و در اصول لفظ انجدته یوم صال رطا
و سیانی یاتی ده و زن حروف گفته و آن حروف ابجدیه منهاست بس صاد و لام و زا و را کم کرده که از حروف ابدال نه و ند و آنچه
حروف نخجه یوم طال گفته که دوازده حروف ست صاد و زا و را برآورده و بعضی سیزده حروف گفته اند که در استجده یوم صال یافته میشود
و صاد و زا را کم کرده و سین را افزوده حال آنکه از حروف ابدال نیست و در آن جمع بر ای ادغام ست و اینجا بر ای غیر ادغام مراد ست
چنانکه گذشت و نه دال هم از حروف ابدال شمرده می شد نحو او کرد اما مستد مختلف فیه است نزد بعضی سینش بدل از تاء است و
اصلش تخذ ست و نزد بعضی اصلش مستتد ست تاء دوم را خذف کردند و بعضی پانزده حروف گفته گفته استجده یوم صال رطا سین
را بر چهارده مذکوره افزودند و بعضی بر چهارده هفت زیاده کرده اند آن حروف فقشر عبث ست و لهذا در بعضی
نسخه واقع ست که بعضی می افزایند فقشر عبث انتهی نحو جدث در جدث و قطب در قشط و ظهرش در ظهرک
و در جره در دجله و عمن در آن و با اسمک در ما اسمک و نزع در فروع و گاهی از حروف لین که لام کلمه بود
تکرار یعین بدل نشود چون اب و اخ و دم و بعضی گویند قلب حاء مهمله بعین نیز آمده چون ضبع در ضبح و ربع
در ربح و قلب خاء معجمه بغین معجمه نحو غطیر در خطیر و اغن در اخن و قلب لام بضاد نحو حصد در حلد و قلب ثاء مثلثه
بذال معجمه نحو ثلغم در ذلغم و چون حروف ابدال بر مذهب غیر مختار شنیدی اکنون تفصیل آن بر مذهب مختار
بشنو اما همزه ی آید بدل از حروف لین از الف چنانکه در دابه و شاهته الفش همزه بدل کرده فتحه دادند و
عالم و بارد اصلش الف ست بدلیل انوار و ازیا نحو شمه و اصلش از شمیم ست و از واو نحو موقد اصل آن از وقود
و از یاء و عین مهمله اول در باء بدلیل اعواء و سیان و گاهی اسواء و سیاء نیز آید و شاذ در اسم جنس شاة که اصلش
شویهه است بدلیل شیاه و الف رائث در هل رائث و ثانی نحو اباب بحر در عناب بحر و آن بمعنی غرقاب ست اما
جائیکه آب بسیار باشد بدلیل آنکه قلب عین همزه جاے نیامده تا آنکه این حتی گفته که اولی آنست که گفته شود

بالملک او الصفت او البیع او الحدیة او الاستعمال نحو لبان لصانع اللبن بکسر الباء ولمالک اللبن بفتحتین وبائعه
ویقال لخادم البغل وبائعه وتراس وسیاف لصاحب الترس والسیف وصانعهما وحداد لعامل الحدید وتمار لبائع التمر
وهو الثوب وسماع البیت ومنه قوله تعالی وما ربک بظلام للعبید بنسبة الظلم ویضاع من اسم الشئ اسم فاعل لصاحب
ای لصاحب ذلک الشئ کدارع لصاحب الدرع وتابل لصاحب التبل وصانعه مکان واهل بمعنی ذی اهل ومنه
کاس بمعنی ذی کسوة ولبس باسم فاعل والا کان معناه من یکسو غیره وما موافق بمعنی ذو وفق ولیس باسم فاعل
لان الدفق انصب والماء مدفوق لا دافق وقد جاء وفق لازما بمعنی انصب قال الخلیل ومنه طاق وحائض ای لبسا من قبیل
اسم الفاعل لا من قبیل طالقة وحائضة لان الفرق بینه وبین اسم الفاعل انه لا یوقت بخلاف اسم الفاعل وقال سیبویه انهما من قبیل اسم
الفاعل لکن وصف لهما شئ او انسان فلم یلحقها التاء وقال الکوفیون انهما اسما فاعلین قد رفعا التاء لعدم اللبس لاختصاصهما بالمؤنث
ویبطل طرده امراة حائلة ومرضعة فلم یقدر التاء مع عدم اللبس وعکسه امرأة عاشق وضامر قد رفعا التاء مع اللبس ومنه قوله تعالی
وبقرة لا فارض اذات فروض والافیل فارضة وانما ارد نا فاعل لیدخل فیه مثل مرضع ومطفل بمعنی ذات ارضاع وطفل ومنه قوله تعالی اسماء
منفطرة والاصل منفطرة بالتاء وهذا قول الخلیل وقال منه عیشة راضیة ای ذات رضا لان العیشة لا توصف
برا ضیة بمعنی فاعله بل بذات رضی ای مرضیة اما دخول التاء فیجوز ان یکون للمبالغة کما فی علامة او کما فی ما اسلفناه
الاکاذبة للناس عند المحشر وعند اهل المعانی مجازا ذا الراضی فی الحقیقة صاحب العیشة ویضاع فعل کیف
لما لبس الشئ نحو نهر لصاحب العمل بالنهار وحرج بلازم الحرج بالکسر آی فرج وستة لملازم الستة ای حلقة الدبر آی
فاعلا ذینک الفعلین ویضاع من اسم الشئ مفعلة بفتح المیم والعین مکان کثر ذلک الشئ فیه نحو ماسدة بمعنی
جائیکه در و اسد بسیار باشد. ومفعاة بمعنی جائیکه در و افعی بسیار بود وهذا فی کلام العرب کثیر کما لا یخفی علی متتبع
اللغة ویجی من الرباعی مفعلا بضم المیم وکسر العین ومع التاء ایضا لهذا المعنی نحو معقرب بکسر الراء جای
کژدم ناک وارض معقربة کذالک ومثعلبة ای ارض فیها الثعالب بحث الابدال واز جمله تصریفات
بدال وحذف غیر اعلالی ست بدانکه ایراد این هر دو در فصل واحد بجهت مناسبت ست که آن افگندن
حرف بر خلاف قیاس ست وچون دانستی که ابدال نهادن حرف بجای حرف ست تعویض همزه وتا در نحو این
وعدة واخت را ابدال نگوئی بخلاف نحو قال ودعا وشناخته میشود ابدال اصل آن لفظ که در و حرف ابدال
واقع شده وقت مقابله فرع باصل زیرا که ارجاع فرع باصل اصل ست چون قول وقائل وجلی جلیلان ووجه واجوه وضارب
وضویرب واز فرع آن لفظ که کلمه را بسوی اصل باز گرداند وقتیکه حرف فرع بدل از حرف اصل بقاعده بنود باز غیت
حرف فرع بحرف اصلی ممکن بنود چون مویه ومیاه وماء وافواه وقم وتوان گفت که ماء مویه بدل از همزه است بقاعده
بخلاف ضویرب ومحنبین فرعت واو از میم خلاف معقول ست بخلاف فرعیت همزه از واو در اول واز اخوات آن لفظ که

درنسبت مرو که نام شهرست بزیادت زا معجمه و بدوی درنسبت بادیه و سندوانی بکسرها و ضم آن و زیادت واو و الف و نون درنسبت سند و عبقسی درنسبت عبد القیس و عیشمی درنسبت عبد الشمس و عبدری درنسبت عبد الدار شاذست و قیاس درنسبت ایهاریوی و مردی و بادوی و بادی و سندی و قیسی و شمسی و داری باعبدی ست و نگفت رجل مردی مگر از جهت آنکه درنسبت غیر انسان مردی آید بحسب قیاس گویند ثوب مردی و بنابرین معنی بجای سندوانی اگر سیف سندوانی میگفت انسب می بود زیرا که از سندوانی سیف سندوانی قصد کنند و در غیر سیف سندی گویند و نیز شنیدی که بدوی باعتبار نسبت ببادیه نیست چنانکه از حاشیه معلوم میشود ای درنسبت بادیه و قیاس دران بادوی یا بادی انتهی بلکه باعتبار نسبت ببدو ست که بمعنی بادیه است و قیاس درنسبت وی بدوی بسکون دال ست نه بفتح آن چنانکه مستعمل ست و در اصول گفته که گاهی که از خبر مرکب دو حرف گیرند یا از اول سه و بروزن فعل سازند بعده در آخر آن یا درنسبت لاحق کنند مثل عیشمی و عبقسی و مرقسی و عبدری و خصری و تیملی درنسبت عبد الشمس و عبد القیس و امری القیس و عبد الدار و خمر و تیم اللات و گاهی که لاحق کنند در نام جزو بدان بعد بنای وزن فعال بالضم والتشدید ازان یا بعد ازان یا بعد ما حذف و فعلی در آخر برای مبالغه بردکی آن چیز بنحوانانی و عصاری و فخاری و دستاهی برای کسیکه الف یا باز و یا ران یا سرین بزرگ داشته باشد و نحو لحیانی و جهانی در قبانی و شعرانی برای کسیکه لحیه دراز و بزرگ و رقبه بزرگ و شعر بسیار داشته باشد و از منسوبات غیر قیاسی بصری و امسی بالکسر ست برای مبالغه راوسین لکن بصره بالکسر هم آمده و تهامی بالفتح درنسبت تهامه بالکسر و دهری بالضم بمعنی طویل العمر درنسبت دهر برای فرق از دهری بالفتح بمعنی قائل بقدم دهر و شهلی بالضم درنسبت سهل بمعنی زمین نرم برای فرق درنسبت سهل که نام شخص ست و علوی بالضم درنسبت عالیه که بالفوق نجد تا زمین تهامه است بحیث حمل بر ضد آن که سفلی ست و یمان و شام درمنی و شامی نسبت یمن و شام یک یارا بیفگندند و عوض آن یا قبل لام کلمه افزودند و همچو قاض ساختند یمانی و شامی تشدید یا نیز گویند. باوجود جمع میان عوض و معوض عنه و ثلاثی و رباعی و خماسی و مانند آن بالضم درنسبت ثلاث و خمس و ربع و ازلی درنسبت لم یزل جزء اول را حذف نمودند و یزلی کردند بعده یارا بهمزه بدل کردند چنانکه درازلی درنسبت دی بزن که نام ملک ست و اثرب درنسبت یثرب بدانکه چون عادت مصنفین بران رفته که در آخر بحث نسبت ذکر صیغه فعال و فاعل و مفعله و امثله میکنند بجهت مناسبت در معنی لفظ منسوب اگرچه ذکر آن در ذیل مشتقات انسب ست از جهت مناسبت لفظی و معنوی چنانکه مصنف در اصول کرده اینجا هم متابعت دیگر مصنفین کرده پس گفت وصیغ من اسم الفاعل کثیرا و عند المبرد قیاسا فعال بفتح الفاء و شد العین بعامل ای یعامل ذلک الشیء و صاحب ای یلازمه لبن او

باثبات ضمیر و این قیاس ست از انکه فعل با ضمیر منزله یک کلمه است چنانکه ثعلب گوید و ما انا کنتی و ما انا عاجز و شر الرجال الکنتی پری که گوید کنت کذا کذا و اکثر اوقات کنتی بنون وقایه گویند برای محافظت ضمیر مضموم از کسره کذا فی الاصول و شرحه و از مرکب اضافی اگر کنیت ست یعنی مصدر بلفظ ابن یا اب یا بنت یا ام یا مدلول جزء دوم متعین و معلوم و در اضافت مقصود اصلی ست بجهت شرافت جزء اول را بیفگنند بجهت کثرت اشتراک در اول و غلبه استعمال و در وقت حذف غیر دوم را اگرچه قیاس ست چنانکه دانستی چون زبیر در ابن الزبیر که کنیت ست و رجل که در عبد الرسول و اگر اجنبی و عبد سه میگفتند معلوم نمی شد که نسبت کدام لفظ ست از نحو ابن عمرو ابن عباس و عبد الله و عبد الرحیم و مانند آن و بسبب قلت و خفا در قرائن اعتبار قرائن نمودند و الا ای اگر مرکب اضافی کنیت نباشد و جزء دوم مقصود جزء ثانی را حذف کنند کما هو القیاس نحو امری بکسر را و فتح آن چنانکه در نون رجل و نسبت امرء القیس امری بفتح را و سکون آن نیز گویند در وقت رد باصلش که مرء با فتح ست چنانکه حکم رویست در نحو عبدی در نسبت عبد مناف بدانکه عبارت شافیه برین طور ست المضاف ان کان الثانی معصوداً اهملا کان الزبیر و ابی عمرو قیل زبیری و عمری و الا کان کعبد مناف و امری القیس قیل عبدی و امری و مضمون فروش آنست که تقیید مقصود باصلی ای باعتبار اصل وضع برای شمول کنیت طفل ست و هر که ولد ندارد نحو ابو عمر زیرا که جزء ثانی اینجا اگرچه مقصود از نسبت آن شخص نیست لکن مقصود اصلی ست بجهت بودن جزء ثانی از کنیت مقصود اگر به تقاولا بود سیبویه گوید که از خلیل پرسیدم از قول عرب که در عبد مناف منافی گویند گفت قیاس همان ست که گفتم لکن منافی برای دفع التباس گویند و برین تقدیر عبارت متن برین طور باید که و ان اضافی اگر مدلول جزء دوم معلوم مع الجهت اشتراک دلیل حذف جزء دوم در مانند آن عمرو عبد الرحیم و اینجا اعتراضی میشود که در مانند عبد مناف هم جزء ثانی مقصود ست بجهت تعنت کافران و تعظیم ایشان اصنام را و بی شبه در وقت وضع عبد مناف معنی اضافی آن قصد کرده باشند مگر آنکه گوئیم که نحو مناف مقصود اصلی ازشان نیست محض بجهت تعنت و حماقت قائل فضیلت اصنام بودند بدلیل آن سالتهم من خلق السموات و الارض لیقولن الله و یعترفون انه کما یعرفون ابناءهم و حسبا من عند انفسهم من بعد ما جاءهم الحق و احسن در تمام کلام ابن مالک و ابن عقیل ست انکان مرکبا ترکیب اضافة فان کان صدره ابنا او اخا او کان معرفا بالعجزه حذف صدره و الحق عجزه بالنسبة فیقول فی ابن الهیم هیمی و فی ابی بکر بکری و فی غلام زید زیدی فان لم یکن کذلک فان لم یخف لبس عند حذف عجزه نسبت الی صدره فیقول فی امرء القیس امری و ان خیف لبس حذف صدره و نسبت الی عجزه فیقول فی عبد الاشهل اشهلی انتهی و رای دیگر در نسبتاری که مشهور ست بزیادت الف و زای معجمه جعل مرور

هر دو نوع محذوف بعید از یاء نسبت است بجهت نسبت رد نشود نه بینی که عرب در تثنیه و جمع دفاء عین را رد نکنند
کذا فی الشرح و این دلیل احسن و اخصر است از آنچه در جواب بردی مذکور است که در قسم اول بوقت رد بقاء واو با وجود
علت حذف لازم می آمد اگر عینش را ساکن میدانشتند و اگر فتحه میدادند تحریک بغیر موجب لازم می آمد با آنکه
محذوف غیر لام است که محل تغیر است و در قسم ثانی در صورت رد تا فرق میان محذوف اللام و محذوف العین
نمی شد و عکس نکردند از آنکه لام محل تغیر است پس تغیر بوی اولی بود انتهی فی الشرح فی مذ السماذے لامندے
لکن یقال فی رب تخففاً رُبی بتشدید الیاء ای یرد المحذوف و هو الیاء الاول فیرد تقضیاً علی ما قلنا و یمکن ان
یقال ان المحذوف من رب مخففة ساکنة او مفتوحة هو الیاء الثانی لان اللام محل التغیر اقول المحذوف من المشدد
یکون ساکناً غالباً لان حذف الساکن اهون من حذف المتحرک و ان کان اللام محل التغیر علی ان هذا لیس
من قبیل ما فیه رد المحذوف لان ذلک نسبت رب مخففاً و الثنای الصحیح الآخر شد و قت النسبة کالکلمة فلا حاجة
الی القول بالرد فافهم و قومی از عرب فاء محذوف مانند عدة را رد کنند و در موضع لام آرند و گویند عدوی و زنوی
بفتح عین و این مذهب فراست و نزد غیر وی شاذ است و در ما سوی این اقسام رد محذوف جائز بود و آن
شش قسم ست یکی محذوف اللام که ساکن الوسط بود و عوض محذوف وی همزه وصل نیاید تا پس رد نسبت دم کرد اصل دمی ست بسکون عین
و می گوئی بی رود دموی هر دو بفتح عین و قلب یا بواو و در عدد عدد و عدد عدو و اخفش دموی بسکون عین گوید اگر چه اصلش نزد سیبویه
و اخفش هر دو دمی بسکون عین ست لیکن فتحه دموی نزد سیبویه بنظر خفت ست و سکون آن نزد اخفش بنظر اصل و نزد مبرد اصل دم دمی بفتح
عین ست بدلیل دمی بدمے و دماً چنانکه گویند فرق یفرق فرقا و حذر یحذر حذراً و صفت ازوی دم همچو حذر و فرق
بکسر عین و این دلیل ضعیف ست از آنکه روا ست که لفظی بروزنے باشد و چون قوی ازوی سازند مصدرش
بر غیر وزن مذکور آید چنانکه جنب یجنب بمعنی اشتکی جنبه که ماخذش جنب بسکون نون ست و مصدرش جنب
بفتح آن و بدلیل میان در تثنیه و جمع وی و سیبویه گوید که دم راجع و ما دمی آید همچو دلا دولی و ظبا ظبی و اگر
متحرک العین مثل عصا می بود جمعش برین وزن نمی آید و در نسبت حرکت در اصل حرج بالکسر ست بمعنی فرج زن
حرجی آید بی رد محذوف و خرجے و در نسبت فم که در اصل فوه بالفتح ست ها را حذف نمودند بعده واو را بمیم
بدل نمودند می گویند بدون رد و فوهی بر رد و فموی بمیم و واو نیز سیبویه ذکر کرده لکن در وی جمع میان عوض
و معوض عنه لازم می آید و مبرد گفته که آن محمول بر تثنیه خود ست که فموان آمده و ذکر کردیم شذوذ آنرا و
بعضے گویند که فم سواست که لام وی واو یا ها باشد چون سنه کذا فی الشرح و در نسبت گوئید که علم باشد نیز
این هر سه لفظ جائز بود و بعضے گویند قوی بضم فا و بقاء واو و عدم رد گویند و در ایراد سه مثال از یک قسم
شبیه است بر آنکه محذوف اللام معتل اللام بود یا صحیح اللام و عینش عوض مبدل باشد یا مبدل بر خلاف قیاس

لمی وکمی تخفیف سیم گویند وبعضے گویند در نسبت دو حرفی صحیح الآخر تخفیف واجب است کذا فی الاشمونی
اسم شخصی کنند یا نکنند کذا فی الاصول وشرح الالفیہ ودر اسم دو حرفی کہ حرفے ازان محذوف بود رد و محذوف
سہ نوع ست یا واجب ست یا ممتنع یا جائز اما واجب در دو قسم ست یکی آنکہ در اصل متحرک الوسط بود ولامش محذوف
شدہ باشد نسیاً وعوضش ہمزہ وصل نیامدہ پس بگویند در اخ کہ در اصل اخوست بالتحریک دست کہ در اصل ستہ است
بالتحریک بمعنی سرین اخوی دستی از انکہ در صورت عدم رد اختلال کلمہ بحذف لام وحرکت عین میشد وحرکتے کہ
الحال ست بجہت یا نسبتہ است زیرا کہ وعین نیز لام محل تغیر وتبدیل بود ودر شرح گفتہ کہ لام مانند اب وأب
ودم ودمن در اضافت وتثنیہ وجمع باز آید پس در نسبتہ کہ کثیر التغیر ست از نسبتہ اینہا رد اولی بود ومانند سہ وست
را کہ لامش صحیح ست بر اینہا حمل نمودند انتہی پس ایراد دو مثال از یک قسم بجہت اشعار بہ عین ہر دو قسم فہم
وگوئی در سنہ سنوی وسنہی علی اختلاف الاصل وشاہی ودودی در شاہ ودو ونزد خفش شہی از انکہ اصل
شاہ نزد وی شوہ بسکون واو ست از انکہ فعلہ بالفتح اکثر ست از فعلہ بالتحریک وبعد حذف ہا واو را الف
بدل نمودند زیرا کہ ماقبل تا حرف فتحہ والف نباشد پس نزد نسبت علت قلب زائل نگردد ونزد سیبویہ شاہی بود
زیرا کہ رد واو عارضی ست وساکن بعد فتحہ الف میگردد چنانکہ در نوبت وتابہ واصل وی نزد سیبویہ ذوی ست
از انکہ واو وعین ویا لام اکثر ست از دو واو ونزد خلیل ذوی ست وبہر تقدیر حرف آخر را نسیاً حذف نمودند
ودر وقت نسبت باز آرند لکن نزد سیبویہ در وقت نسبت یا را بواو بدل نمایند زیرا کہ قبل یا نسبت یا بعد حرکت
یافتہ نشدہ وبعضے گویند کہ یا را بالف بدل نمودند بعدہ الف را بواو چنانکہ در رحوی اما ذاتی در نسبت ذات خطا
شائع ست چنانکہ ذوائی در ذوات وصواب ذوتے ودوتے ست وقسم دوم آنکہ ناقص ومحذوف الفا
بود چنانکہ در شیۃ ودیۃ کہ در اصل وشیۃ بالکسر ست ودویۃ بالکسر ست اول یعنی نشان ودوں بخلاف لون اعضا ودیگر
ذوانی بمعنے غوغا پس نزد جمہور وسیبویہ گوئے ودودی بفتح عین در ومحذوف وقلب یا بواو چنانکہ
گذشت واگر رد نمیکردند شئی ودئی میگفتند بیا بکسر قبل یا نسبت وبعد کسر واین ممنوع ست واگر شوی
ودوی بواو میگفتند تنبیہ بر حذف واو نمی شد بخلاف صورت رد بجہت عدم وجود کلمہ کہ فاو لامش واو بود جز نقط
واو ونیز واو باز پیدا میشد بجہت کسرہ ماقبل پس رد محذوف واجب گشت وفتح شین للازم تا بقای واو باعلت
حذف نشود بعدہ یا را بواو بدل نمایند چنانکہ در عمیۃ وسجیۃ ونزد اخفش عمیش ساکن ماند بر اصل خود تا بدل
نشود پس شئی ودئی گویند ودر کافی ست کہ ہر کہ در عدۃ عددے گوید در شبہ شیوی گوید چنانچہ یونس از عرب
نقل کردہ کذا فی الشرح وممتنع الرد ہم دو نوع ست یکی آنکہ لامش صحیح بود وفاش محذوف چنانکہ در عدۃ واصل
وعدست عدی گوئی ودوم آنکہ لام صحیح بود وعینش محذوف چنانکہ در سہ کہ در اصل سہ بود گوئی سہی وچنانکہ درین

مگر حذف تا در انچه بتاست از انکه حرف علت بعد سکون بمنزله حرف صحیح ست مذکر باشد یا مونث چون نخل و نخله
و نزد یونس وزجاج در انچه بتاست عین کلمه فتحه باید اگر صحیح بود و لامش اگر یا بود بواو بدل شود چون طبوی
و غزوی در نسبت طبیه و غزوه و مجرد از تا بحال خود ماند چنانکه نزد سیبویه تا فرق شود میان مذکر و مونث چنانکه
در فعیل و فعیله و نیز در ذی الثاء تغییر بحذف تا میشود پس تغییر دیگر نیز کرده شود بحبت موانست تغییر بتغییر ولهذا در
فعیله تغییر کنند نه در فعیل کذا فی الشرح و بعضے گویند که قیاس بزعم کرده که دران عموی آید و این بعید ست از انکه انجا
ماقبل یا متحرک ست و اینجا ساکن و خلیل از جانب دریا جواب میداد بدو وجه یکی حمل نحوطبی بزعم تا اجتماع یاءها
نشود که آن مستکره است و دیگر آنکه دریای چنین آمده است گویند زنوی در نسبت بنی زنیه و قروی در قریه و
سیبویه جواب از اول دهد بانیکه اجتماع یاءها اگرچه مستکره است لکن سکون مجروی ست و از ثانی بانیکه شاذ
ست و حمل بروی روا نبود کذا فی الجار بردی پس زنوی نزد یونس وزجاج شاذ نبود و نزد سیبویه شاذ نبود
و در اصول ست که بدوی بفتح دال در نسبت بدو بمعنی بادیه بالاتفاق شاذ بود و نزد ابن عصفور و ابن مالک و اتباع
ایشان این فتح عین و قلب بواو مخصوص بانند طبیه است که یای ست بغزوه که وادی ست انتهی و اما خبر
ثالث که بعد ضمه بود بعد فتحه گردد از انکه القاء ضمه قبل دشوار مکسور که قبل یا در نسبت ست مستکره است چون سروی
در نسبت سروه بضم راء و اگر زیاده از ثالث بود محذوف شود و ضمه ماقبل را مکسره بدل نمایند برای مناسبت
یای نسبت چون عرفی در عرفوه و قمحدوه و عرقوی با ثبات واو و فتح ماقبل آن لغت ست و در اسم
دو حرفی که هیچ ازوی حذف نشده باشد و آخرش لین بود در وقت نسبت آخر را اگر بسازند گویند بوی
بتشدید واو و در نسبت لو و وقتیکه علم شود و اگر یا بود بعد تکمیر یای دوم را واو سازند و ماقبلش فتحه دهند گویند کیوی
و کیوی در نسبت قی و کی هیچ چیزی در چیزی و اگر الف بود بعد تکمیر الف دوم را همزه بدل نمایند چون لای و ما
در نسبت لا و ما علم زاین باب ست مائیه یعنی حقیقة از انکه از حقیقت ما هو سوال کنند پس و یرا نسبت بما
و معنیش حقیقة منسوب بسوی ای آنکه ازوی ما سوال کنند و همچنین ماهیت ماهیانیز منسوب بماست و اصل
آن مائیت بهمزه است همزه را ها بدل نمودند بجهت تبادل میان این دو حرف مانند راء و اباک و هیاک و احتمال ست
که لفظ ماهیت بها نسبت بما هو بود بحذف واو چنانکه ضربی در نسبت ضربوا بعد ما نیه همزه گفتند بقلب ها همزه
لکن مختار در مرکب غیر اضافی حذف جزء ثانی ست پس نسبت بما باشد و در نسبت با ولا وی
ولادی بقلب همزه بواو نیز جائز بود همچنین در لات که اسم بت ست لای و لاوی گویند بحذف تا و زائد و
نزد کسیکه اصلش لاهة است چنانکه اصل شاه شاهة در وقت نسبت لاهی گوید همچو شاهی بر محذوف و اگر آخر اسم
دو حرفی حرف صحیح بود چون کم و لم در وقت نسبت کمی و لمی گویند بتشدید یم و اگر باین ثنا سے نام شخصی نهند

درنسبت مصطفی خطاست وصواب مصطفی بحذف الف است کذا فی الشرح وهمزهٔ ممدوده اگر اصلی ست یعنی زائد ونه بدل
از حرف اصلی ونه برای تانیث نزد اکثر ثابت باند بجهت اصالت مثل قرای درنسبت قرا ازبهم قاف وتشدید راء
مهمله یعنی متعبد وبعضی بواو بدل نمایند وقرادی گویند ازانکه همزه اثقل ازواو ست وسبب جواز حذف مقصوره
نه بمدوده آنست که ممدوده متحرک ست وقوی ومقصوره ساکن ست ضعیف وبحذف آن حذف دو حرف لازم
نیاید بخلاف ممدود واگر همزه ممدوده برای تانیث ست بر واو بدل شود وجوبا ازانکه همزه اثقل ست ازواو وبیا
بدل ننمودند تا اجتماع سه یا بکسره لازم نیاید واگر ثابت سید اشتند مشابه اصلی باشد واگر هر دو جائز نمیدانستند همچو
کساء وعلباء ست نحو حمراوی درحمراء وحکمی ست اثبات آن نیز نحو حلولی وحرورے واریحے درنسبت حلولاء
وحروراء واریحاء بحذف همزه تانیث شاذ ست ونون درصحرانی وصنعانی وروحانی ودستوانی بدل ست از
واو آنها نه ازهمزه صحراء وصنعاء وروحاء ودستواء چنانکه درمبحث ابدال بیاید انشاء الله تعالی واگر همزهٔ ممدود
نه اصلی بود ونه برای تانیث بلکه زائد بود برای الحاق یا بدل از حرف اصلی بود بدل شود بواو وجوازا ازانکه این همزه
بذات خود اصلی نیست پس مشابه الف تانیث شد وتانیث ماند جوازا ازانکه این همزه بذات خود اصلی نیست
پس مشابه الف شد وتانیث باشد وبحالت ماند جوازا ازانکه این همزه یا بدل از حرف اصلی ست یا واقع موقع وی پس مانند
اصلی باشد مثل کسای وردائی وکساوی وردادی درنسبت کساء که جمع کسوة ست ورداء که همزهٔ این هم بدل
ست ازواو ویا اصلی چرا که اصل کساء کساو ست واصل رداء رداو ست ونحو علبای وعلباوی درنسبت علباء
بالکسر یعنی بی کردن وهمزه آن برای الحاق بقرطاس ست وهمزهٔ ممدود که بعد الف اصلی ست ثابت ماند قلب
وحذف نشود چون مائی وشائی درنسبت ماء وشاء وماوی وشاوی شاذ ست وهر یا که قبل یا درنسبت افتد
وماقبلش الف زائد بود ودر غیر نسبت همزه بدل نشده بسبب مانعی چنانکه درنحو سقایه بکسر سین مهمله یعنی پیمانه شراب
بروزن فعاله وحولایا بروزن فعلا یا همزه گردد بجهت ذهاب مانع قلب چون سقای وحولای وهمچنین درحایا
درنسبت درحایه ودر لغت بعضی از عرب بواو بدل نمایند وسقاوی وحولاوی وحاوی گویند واگر واو بعد الف
زائده قبل یا درنسبت افتد ثابت ماند از انکه ثقل واو ویا دو یا برای ثقل اجتماع یاء ها نیست نحو شقاوی درشقاوت
ویائیکه بعد الف اصلی بود چنانکه درای درائیه وثای وثائیه که در اصل رییی وثنی ست درنسبت بحال بماند بجهت
تشبیه بطیئی درسکون ماقبل گوئی رای وثای یا همزه بدل شود چون رائی بجهت مشابهت بالف زائد زیرا که
این الف چون بذات خود اصلی نیست همچو زائد بود یا بواو بدل شود ازانکه واو قبل یا درنسبت اخف ست از
وهمزه واو ویای که بعد ساکن غیر الف ویا مدغم باشد چون طبی وطبیه بالفتح وغزو وغزوة بالفتح ومانند آن نحو درعی
ودفیئة بالکسر درشوة وغزوة ورویفة درروقت نسبت نزد سیبویه تغییر نیابد گوئی طبی درطبی وطبیه وغزوی درغزو وغزوة

رابع اگر اصلی ست یعنی غیر زائد خواه بدل از حرف اصلی باشد یا نباشد چون اعشی و لماوحتی و یا زائد الحاقی ست
و رواست حذف آن یعنی الف رابع نیز بجهت عدم اجحاف و نقصان از اقل بنا لیکن قلب بواو احسن مختار ست
نحو اعشوی بقلب الف بواو در اعشی که الفش رابع ست و بدل از حرف اصلی یعنی شب کور و ارطوی در ارسطے
که الف رابعش الحاقی ست یعنی گیاهی که آنرا شتران میخورند و خنوی در خنی که الف رابعش اصلی ست مثال حذف
نحو اعشی و ارسطے و عدم ایراد آن بجهت اشعار بر عدم اختیار و لیست و رواست ارطاوی بزیادت الف قبل واو
بدل از الف رابع ست در حاشیه است یعنی وقتیکه الف الحاق را بواو بدل کنند رواست که قبل آن الف دیگر
بیفزایند انتهی و اگر الف رابع الحاقی اصلی نبود بلکه برای تانیث و حرف دوم آن کلمه ساکن بود در ان سه وجه است
یا بمقتضی بجهت بودن آن را مد یا واو میشود بجهت مشابهت الف اصلی یا واو میشود و قبلش الف افزایند برای
مشابهت الف ممدوده نحو صحراوے چنانچه حبلے بحذف الف در حبلی که الفش نه اصلی و نه الحاقی ست بلکه برای تانیث
ست و حبلوی بقلب آن بواو و حبلاوے بزیادت الف قبل واو در حاشیه گفته بهر گاه در نسبت الف الحاق
و تانیث را که رابع افتد بواو بدل کنند و ما قبل الف الحاقی را افزایند چون ارطاوی و حبلاوی در ارسطے و حبلے انتهی
میگویم که ازین حاشیه معلوم میشود که قلب واو را زیادت الف لازم ست و از حاشیه سابق معلوم میشود که در الف رابع که برای الحاق
ست در وقت قلب آن بواو زیادت الف لازم نیست و نیز مفهوم میشود که زیادت الف مختص بالحاقی ست و در اصلی چنین
چنانکه ایراد مثال در الحاقی نه در اصلی شاهد این معنی ست و حال آنکه در اصول در شرح آن تصریح ست بزیادت الف در رابع مطلقا و عدم تقیید
بلزوم آن در صورت قلب بواو در مانند حبلی گفت و کذا الرابعة ان کانت اصلیة او مبدلة من اصل او الحاقیة وقد
یحذف نحو لموی و اعشوی و ارطوے و یجوز لماوی و اعشاوی و ارطاوی بزیادة الالف قبل الواو و المبدلة من الالف
الرابعة ذلک التخفیف بالقاع الفصل بالمدة بین الفتحة و الواو و المتحرکة بالکسرة و الا تسقط و قد یجعل واوا کحبلے
و حبلوے و یجوز حبلاوے انتهی و همچنین ست در نظامی و جاربردی فافهم و شاذ ست در نسبت بنی الجبلی جبلی
بفتح یا گویا برای فرق ست میان چیزیکه منسوب ست بقبیله بنی الجبلی و میان غیر منسوب بوی و در اسفے که
زیاده از رابع سنت خامسه بود حقیقے یا حکمی یا زیاده اصلی بود یا برای تانیث یا جز آن حذف ست فقط بجهت
طول بنا و مراد از خامسه حکمی الفی ست که رابع بود و حرف دوم از کلمه اش متحرک بود زیرا که حرکت حرف میانه آن را
بمنزله حرف اعتبار کرده اند نحو جبارے در نسبت جبارے بضم جاکه الفش زائد ست و جمزی بالتحریک و
بجیم و زای معجمه که الفش هم زائد ست لکن در اول خامس حقیقی ست و در ثانی خامس حکمی و نحو مرامی در مرامی
که الفش خامس اصلی ست و مستوفی در مستوفی که الفش سادس اصلی ست و نحو عرضنی در عرضنی که الفش خامس
ست و برای تانیث و حوالائی در نسبت حولایا که الفش سادس ست و برای تانیث پس قول عامه مصطفوے

ودکی در دئیل بضم دال وکسرهٔ همزه وایلی در ایل بکسر تین ولکن در مانند ایل که نانی بکسر تین ست نزد بعضی روا که
کسرهٔ عین بماند برای مبالغه کسره فا همچنین در نیز مخفف یه یعنی که در لفظ بر وزن قمر ست و در تقدیر بر وزن یغلب
بخلاف کسرے در نسبت کسرات بکسر تین جمع کسره بالاکه در ان فتحه بود فقط از جهت عروض کسر عین والیشیا
الملکیته بکسر لام خطاست در نسبت ملک فی الشرح عن الکافی واگر کلمه چهار حرفے باشد وحرف دوم ش ساکن ما قبل
آخرش مکسور چون تغلب در برج کسره اش بر لغت افصح باقیماند از انکه کلمه بسبب زیادتی حروف از بناء خفت بیرون
آید و غیر سکون حرف ثانی میان دو حرف متحرک سبب خفت لفظ نشد من وجه و در لغت عوام اینجا هم ما قبل آخر
فتحه دهند. وقلبی و زبر بیے گویند بجهت فرار از توالی کسر تین و یا ئین در کلمه که همچو سه حرفی ست از انکه یا ساکن
بمنزلهٔ معدوم ست پس همچو ثنائی شد. اما کلمه چهار حرفی که ثانی آن متحرک بود چون غلبه با کلمه که زیاده بر چهار حرف
بالاتفاق کسره اش تغیر نیابد گوئی قند عملی و منتخر جے و غلبه بے زیرا که زیادتی کلم از چهار حرف حقیقت اینجا گم
مے سازد از بناء خفیف و مشابهت تمر یا اخیر ثالث که بعد کسر یا بوده بواو بدل شود و اینجا گم و یعنی کسره ما قبل
بفتحه مبدل گردد نحو عموی در نسبت عم که در اصل عمی ست یعنی جامل و عیوی و طووی در نسبت عے یا سطے بتشدید یا
وسطے که در اصل طوے بسکون واو بود تا اجتماع سه یا بحرکات مانند عم و اجتماع چهار یا مانند جمل لازم نیاید
وحیی و طیی با ثبات یا شاذ ست مگر نزد ابو عمرو که قیاس ست و یا اخیر را که بعد کسر بود مقدر باشند آن یا ملفوظ
بفتحه بجهت کراهت اجتماع سه یا بحرکات و عدم اخلال در وزن اقل در این نصف سقط آن یا واو مقلوبه و بعد فتحه
گردد چنانکه مذهب بعضے ست بجهت عدم اعتبار ساکن که بمنزلهٔ معدوم ست وگردانیدن آن بمنزلهٔ سه حرفی پس
بجهت رفع ثقل بقدر امکان یا را بواو بدل کردند نحو قاضی و قاضوی در لغت قاضی و در داعیه داعی و داعوے
وتجلی و تجلوے و تجلیته و تصوے بحذف الف شاذ ست و یا اخیر که خبر آن ست خامس باشد یا ساکن
بفتحه پس بجهت طول بناء و استکراه اجتماع سه یا بحرکات نحو مشتری و مستقضی در مشتر و مستقض مع ترکلم که یا اخیر
خامس ست و بعد یا مشدد چنانکه در صحیح اسم فاعل از باب تفعیل از تصحیح و راست بعد ثالث یا و خامس
اثبات یا شد و دو حذف یکی از ان قلب دوم بواو برای فرار از اجتماع چهار یا پس در صحیح صحیوی نحوی یا ثانی
وا بعینی بکسر همزه و فتح تیم شاذ ست و نسبت از بنیته بر وزن افعلیته و گاهی یا آخر را تشدید دهند و یا ساکن
ارعینی بحذف یا دوم الف ثالثه که در اخیر اسم مقصور ست بواو بدل شود بدل از واو باشد یا از یا و بدل الف
بود زیرا که در حذف احجاف کلمه و نقص وی از اقل بنا لازم آید و در قلب آن بیا اجتماع سه یا یا زیاده و اینجا چهار
چنانکه در حیا لازم آید بخلاف قلب آن بواو که دران رجوع باصل هم میشود و در بعض جا پس در نسبت نحوی که بسه
یعنی مرد گوئی قتوے و عصوے در عصا که در اصل عصوت و ابوے در ابی و قتیکه علم شخصے شود چنانکه ابو

واین قسم را مصنف ایجاز ترک کرد و حکم فعوله ناقص نحو معدوة نزد سیبویه حذف واو زیرا که ست و فتح ذال بجهت فرق در مذکر و مؤنث چنانکه در صحیح بودن مؤنث اصلی بالتغیر از انکه در مؤنث تغیر بحذف تا میشود پس تغیر موانس تغیر بود واین قسم را مصنف بیان کرد لکن مذهب سیبویه را بیان نکرد اما صحیح اللام پس حکم فعیلة بفتح فا و فعولة که نه اجوف و نه مضاعف باشد حذف واو و یا ست بجهت فرق در مذکر و مؤنث و بودن مؤنث ثقیل نزد او شان و بودن تغیر موانس تغیر چنانکه دانستی پس در مذکر گویی سعید و رسولی باثبات واو و یا در سعید و رسول اما ثقفی و خرقی بحذف یا در ثقیف و خریف شاذ ست چنانکه سلیمی و سلیفی در سلمه و سلیفة باثبات یا شاذ ست و عمیر ی در عمیرة و عجیسی و خرسی بضم عین و جیم در نسبت بنی عبیدة و بنی جزء بفتح عین و جیم اشذ ست از انکه اثبات یا در سلیمی و مانند آن از راه اصل ست و نیز بجهت حمل مؤنث بر مذکر بخلاف عدول از فتحه بسوی ضمه و میان اجوف فعیلة و فعولة و مذکر اینها فرق نکردند گویند طویل در طویلة و طوال در طوالة و قول در قولة از انکه در وقت حذف واو و یا زائد طوائی قولی میشد بفتح حرف علت ما قبل آن و درین صورت اگر موافق علت قلب حرف علت را بالف بدل مینمودند زیاده تغیر و التباس لازم می آمد و اگر تصحیح میکردند استثقال میشد همچنین در مضاعف اینها فرق میان مذکر و مؤنث نمودند گویند شاة دابة و شدیدة و خروری در خرور و خرورة از انکه در صورت حذف واو و یا شاة دبة و خرر میشد و آن ثقیل تر میبود و اگر ادغام میکردند زیاده تغیر و التباس لازم می آید و نزد مبرد و اخفش و جرمی حذف واو از فعولة گاهی جائز بود پس در حلوبة و عدوة و مانند آن گویند حلوبة و عدوة و گویند که عرب ثقیل می پندارند اجتماع یا مشدد با کسره نه ضمه لهذا در تمرة بکسر میم تمری بفتح میم گویند و در تمرة بضم میم سمری بضم میم گویند و همچنین ثقیل می پندارند اجتماع یا مشدد با یا نه واو و شئی در شیئة شاذ ست کذا فی الشرح و در فعیل و فعیلة بضم فا و فتح عین که مضاعف نباشد فرق کردند میان مذکر و مؤنث پس در مؤنث حذف کردند صحیح اللام باشد یا اجوف و گفتند جنیة و شویة و عیسة در جنیة سویقه و عیسه خرجی و رویة باثبات یا در خرنبة و رونبة شاذ ست بخلاف مذکر نحو قریش در قریش و در مضاعف فرق نکردند گویند خبیبی در خبیب و خبیبة از انکه در وقت حذف اگر ادغام نکنند ثقل لازم آید و اگر کنند زیادت تغیر و التباس شود و حذف یا از فعیل چون قرشی و هذلی و سلمی در قریش و هذیل و سلیم و تقیمی در تقیم کنانه و بلجی در بلیج خزاعه شاذ ست نزد سیبویه و قیاس ست نزد مبرد و تقیمی در تقیم بنی تمیم و بلیجی در بلیج سعد به اثبات یا برعکس ست کذا فی الشرح و جار بردی گفته که حذف یا در هذیا نزد بعضی بجهت دفع لبس ست از انکه در قریش گوید که اسم دابه بحری ست قرشی گویند و در قصم بنی تمیم تقیمی و در بلیج بنی سعد بلیجی انتهی و سیرافی گفته که حذف یا در هذیل نزد من خارج از شذوذ ست بجهت کثرت نسبت آن کسره میانه سه حرفی بفتحه بدل گردد بجهت تخفیف و کراهت توالی دو کسره و دو یا در قلیل البناء مثل تمری در تمر بکسر عین یعنی بلنگ و شقری در شقره بکسر قاف یعنی شقائق النعمان

اسم فاعل ست از هیم متشدید عین گویند هیمه الحب تهیما ای حیران و فریفته کرد او را محبت نه آنکه تصغیر مهوم ست
که اسم فاعل ست از تهویم بمعنی خواب کردن زیرا که در نسبت او فهیمی بزیادت یا عوض واو محذوف گویند از آنکه
چون مهوم را تصغیر کنند واو زائدش را بیفگنند بجهت اخلال آن در وزن تصغیر مهیوم شود بر وزن فعیلل بدده
واو را بقاعده سید یا سازند و یا را در یا ادغام نمایند مهیم شود بعده یا رابعه را عوض واو محذوف آرند بر سبیل
جواز چنانکه در بحث تصغیر گذشت و در وقت نسبت این مده لازم گردد ورنه در وقت تخفیف بحذف یا مکسور کثرت
حذف و التباس بنسبت مهیم لازم آید و این همه نزد سیبویه است اما نزد مبرد در تصغیر مهوم مهیوم بود بر وزن فعیعل
باسکان واو دوم و قلب آن بیا پس مهیم گردد و برین مذهب یا را تعویض نبود و مفید یا را اول از دو یا د لفظی بود
فعیل و فعیله بفتح فا و فعیل و فعیله بضم فا و فتح عین بوزن صوریست که ناقص اند و یا را دوم واو شود و عین کلمه انها فتحه
نمایند بجهت استثقال جهار یا یا دو کسره و اختصاص حذف باول بجهت ضعف آن از سبب سکون و ادغام ست پس
حذفش اسهل بود از حذف اقوی و قلب ثانی بواو از جهت تخفیف از نسبت یا مکسور قبل یا مشدد و مثل غنوی
در نسبته غنی و غنیته و قصوی و اموی در نسبت قصی و امیه که نام شخصی ست و همچنین طوی و حیوی حیوی در طویه و
بر وزن فعیله بالفتح و اضیته تصغیر جیه چنانکه در بحیه بفتح تا و کسر حا و فتح یا مشدد و تحوی ست و تحیه در اصل اگرچه بر وزن
تفعله است لکن الحال بر وزن فعیله ست بوزن سوری و آمده ست در فعیل بضم فا و فتح عین اثبات یا بجهت بودن یا را و ما بعد
فتحه نحو امیمی در میت و در فعیل بفتح فا قلیل ست بجهت بودن یا را و بکسره نحو مدی در عدیت و هر دو خلاف قیاس ست بجهت استثقال
اجتماع جهار یا و اموی بفتح همزه نیز شاذ ست و در نحو قسی و عصی بکسر تین که جمع قوس و عصا ست چون علم شوند و منسوب
قسوی و عصوی آید بضم فا بجهت زوال سبب کسر و در ردی تصغیر برد ارروی آید بجهار یا بجهت احتراز از کثرت حذف
زیرا که یا ر ثالث در ان منسیا محذوف شده و نزد بعضی ردوی آید بجهت قصوی و مفید واو و یا سه در لفظ بر وزن فعوله
بضم عین و فعیله بکسر عین که نه ناقص و نه مضاعف اند و نه اجوف و همین کلمه فتحه یا بدهش سنی در نسبت سنوه
نام قبیله و حنفی در نسبت حنیفه نام قبیله بخلاف نحو مسل مطلق نحو مسلول و حمر و حمرور و قول و حمدو و همچنین فعیل ایجوف
و مضاعف و ناقص نحو طویل و شدید و غنی و فعوله و فعیله ناقص چون عدوه و غنیه و فعوله و فعیله مضاعف نحو
ضرورة و شدیدة و فعوله و فعیله اجوف نحو قوولة و طویلة که حکم واو و یا را نیها اثبات ست مگر حکم یا را در غنی و غنیه
که گذشت و مبرد در مانند عدوة عدوی گوید بحجت صحیح و سیبویه عدی گوید بحجت غنی و مفید یای لفظی بر وزن فعیله بضم فا
بود و غیر ناقص و مضاعف مثل جهتی و اموی در نسبت جهت و امه نام قبیله هابدانکه فعیل و فعیله بفتح فا و فعوله و فعیل و فعیله بضم فا
شش نوع بود و هر شش ناقص ست یا صحیح اللام از انجا که حکم فعیل و فعیله بفتح فا و فعیل و فعیله بضم فا
عدم ایراد مثال فعیله انجا و ایتان آن انجا در بیان فعیله صحیح اللام مسهوب و کما لا یخفی و حکم فعول ناقص نحو عدو و اثبات واو و انقلاب گاهی بیا و

فعیل و فعیله بفتح فا و فعیل و فعیله بضم فا و فتح عین بوزن صوریست که ناقص اند و یا را دوم واو شود و عین کلمه انها فتحه

در تثنیه و یا در جمع و تقیید باعراب بالحرکت آنست که عرب را در تثنیه و جمع و شبه آنها وقتیکه علم شوند دو مذهب ست بعضے معرب بحرف کنند چنانکه قبل علمیت بودند و این اجود ست پس در وقت نسبت زیادت تثنیه و جمع حذف کنند ورنه اجتماع دو اعراب شود و آن ممنوع ست چون نصیبی و بصریی و قلسطے و سکلجے و یاسمے و قنسری در نصیبین و بصریین و قلسطین و سکلجین و یاسمین و قنسرین و بعضے اعراب برنون جاری کنند و اینها را اسم واحد اعتبار کنند همچو دیگر اسماء غیر منصرف پس الف در تثنیه لازم گردد بجهت بودن آن خفیف از یا و یا در جمع بسبب بودن آن خفیف از واو و گوئی هذا بحران و قنسرین بضم نونین و در روایت بحران و قنسرین بفتح نونین و مررت بحران و قنسرین بفتح نون و اینوقت در تثنیه و جمع در نسبت حذف زوائد کنند بجهت خروج آنها از حکم تثنیه و جمع و گشتن آنها همچو مفرد چنانکه در عمران و عسکلین و همچنین در جمع صحیح سونث بر معنی جمعیت بود یا نبود گوئی اذرعی در زراعات که موضعی ست در شام و عرفی در عرفات و مضاربے در مضاربات بحذف زوائد آن و در مانند تمرات و ارضین بفتح میم و راء و سنین بکسر سین گوئی در حالت جمع تمری و رامی و سنوی و سنی بسکون میم و راء و فتح سین و در محذوف در سنه و در وقت علمیت تمری و ارضے و سنی بفتح میم و راء و کسر سین بدون رد تا فرق شود میان حالت جمعیت و علمیت و همچنین مانند طرفیات ظرفی گوئی بحذف یا در وقت جمعیت چنانکه در نسبت ظریفه که مفرد و بیست و ظریفاتی گوئی با ثبات یا در حالت علمیت برای فرق در علمیت و جمعیت و بقید یا رشد که بعد اکثر از دو حرف بود بجهت استقلال اجتماع چهار یا بالا ما قبل مثل کرسے و شافعی و بجالی و مرمے اول در نسبت کرسے بیا رشد که بعد سه حرف اصلی ست یعنی تحت و تالی در نسبت شافعی که بیا رنسبت ست بسوی شافع و بعد چهار حرف و شفوے در نسبت شافعی قول عوام ست غیر معتبر و ثالث در نسبت بجالی بروزن فعالی بتشدید یا غیر منصرف ست اگرچه علم شده از انکه جمع تحمی ست یعنی لشکر منسوب به تحمت نصر و چون علم شود و منسوب گردد یا رش حذف شود و منصرف گردد بجهت فوات صیغه جمع و رابع در نسبت مرمی اسم مفعول از رمی ایراد این قید را مثله بجهت تعمیم ست در یا رشد و از قید بعد اکثر دو حرف مانند عیسی جناح شد و حکمش دگر بیست چنانکه بیاید انشاء الله تعالی و رواست در رواای در مرمی یعنی جائیکه یا را اول از مشدد زائد بود و دوم اصلی رواست حذف اول و قلب ثانیه بواو بعد ضمه و کسره ما قبل یا را م لی را الفتحه بدل کنند نحو مرمو و بقید واو رابع که بعد ضمه بود بجهت استقلال نحو ضربو در نسبت ضربو وقتیکه علم گردد و بقید یا رکسوره از یا مشدد که قبل اخت آخر صحیح ست بجهت استقلال اجتماع چهار یا دو کسره نحو سیدے و جمیرے در نسبت سید و تمیر مصغر جمار بخلاف یا رکسوره که قبل دو حرف بود یا قبل حرف علت نحو کلیبل و محیی تصغیر کلیال و محیی و اسم فاعل از تحیت که یا رکسور اینها محذوف نشود گوئی کلیبی و محیی با ثبات یا رشد و حرف یا رثالث و اخص یا رکسور بحذف بجهت اضافت ساکن ست و موافقت حذف آن در نسبت چون سید و میت و نحو فهمی تخفیف یا قبل میم در نسبت فهیم که

الفاظی که دلالت کند بر وابستگی چیزی بدلول کلمه از منسوب خارج شد بمثل لفظیکه قبل یاء نسبت در وی الف افزایند
چون یمانیه و شام بر طریق قاض در نسبت بسوی مثنی و شام و مثل عداد و تمار چنانکه بیاید پس قول بعض شارحین فیه
هذا احد المنسوب بحسب الاغلب و قد یزاد عوضاً عن التشدید قبل الیاء الف نحو یمانیه و شام و قد ینسب علی غیر هذا الوجه نحو بنات
و تامر کما سمی غیر مستقیم بود و ذکر نحو فعال و فاعل و مانند آن در آخر بحث نسبت درین کتاب و جزان بجهت مناسبت
معنویست اگرچه احسن و انسب ذکر آنها در ذیل بحث اسم فاعل و مفعل باشد چنانکه مصنف در اصول کرده فافهم و یارمشد در برای
معنی مبالغه در صفت نیز لاحق شود نحو احمری یعنی بسیار سرخ عجاج گفت والد بر بادیه نسبان دادآری و برای مصدریت
نیز بادی تا نیز آید ای برای بودن کلمه بمعنی مصدر چون انسانیه و عالمیه و برای وحدة نحو ترکی و ترک و یارمشد بفعل
و حرف لاحق شود بجهت عدم صلاحیت اضافه معنی آنها مگر آنکه علم شوند بجهت زوال معنی حرفی و فعلی که ازی الحاق
یا نسبت بود و مشتمل ست نسبت بزیادتها و حذف در رد و ابدال و تحریک چنانکه در اثنای بحث معلوم خواهد شد
انشاء الله تعالی پس فهمیدی و جوبا تا تانیث برای ست که در مفرد یا در جمیع علم بود یا غیر علم عوض حرف اصلی بود
یا تا تا تانیث در وسط نشود و اجتماع دو تانیث و نسبت مؤنث بود و الحاق تا تانیث در صفت مذکر که مستکره
است نزد ایشان لازم نیاید چون رجل کوفی در نسبت کوفه و چون صفت مؤنث واقع شود تا تانیث دیگر در آخر
لاحق کنند و گویند امرئة کوفیة و بفهمید در رد و زیادتی تثنیه و جمع صحیح بواو و نون و زیادتی شبه آن هر دو چون اثنان
و عشرون پس اینجا رد بالسوی واحد بود و این غیر ایجاز ست یعنی حذف بدون رد و فرق میان حذف در و جزء در بعض
مواضع ظاهر شود و قول ایشان تمری و ارضی بکسر تاء و یاء و سکون راء بفتح سین در نسبت تمرات بفتح میم و ارضین
بفتح راء و سکون ضاد بعد از ین معجمه مجموعه جمع اول ست در نسبت بسوی تثنیه تثنیه و جمع موجود وجه ثانی چون اثنی و عشری
بکسر همزه و عین در نسبت اثنان و عشرون و اگر بسوی شبه واحدی بود مثنوی و عشری بفتح عین میبود پس اگر
در زیدان و زیدون و تمرات زیدی و تمری میگفتند بکار زیدانی و زیدونی و تمرانی میگفتند زیادت تثنیه و جمع لغو میشد
بجهت حصول غرض در صورت حذف و زوال اشتباه بسبب قرینه و جمع میشد در یک کلمه دو نوع اعراب که اعراب
بالحرف و اعراب بالحرکت ست و عوض و معوض عنه که تنوین و نون تثنیه و جمع ست و اینهمه ممنوع ست مگر وقتیکه
تثنیه و جمع صحیح در علم کردند و معرب بحرکت چه اینها بوقت اعراب بحرکت از حکم تثنیه و جمع خارج شدند و بمنزله مفرد
گردیدند و زیادتی اینها بمجرد زیادتی آن شد با ثبات الف و نون نحو بحرانی در نسبت بحر آن و بحرین بیا اکثر ست
و آن شهریست مشهور و بهر تقدیر نسبتش بحرانی آید و بحری کم ست و در کافی ست که بحرانی شاذ ست در بحرین و قیاس
بحری ست گویا بجهت فرق در نسبت بحران و بحرین بحرانی گفتند کذا فی الشرح و نحو قنسرینی با ثبات یا و نون در قنسرین
که شهریست در شام و در اصل منع قنسرت بکسر قاف و فتح نون مشدد و سکون سین یعنی مسن و قدیم و سبب اختیار الف

نسیاً وفی عشی عشیٰ بحذف الیاء الثالثة نسیاً وفی علمه وصبه وعلیمه وصبیة علی فعیلة کذلک وجاء شذوذ وارد یحلی فی رجل والقیاس رجیل ومعربان فی معرب والقیاس معرب یقال اتیتک مغیر بانات الشمس بالجمع باعتبار اجزاء ذلک الوقت والبیتون فی بنون والقیاس بنیون بروا الواو المحذوفة وادغام یاء التصغیر فیها فکانهم صغروا بنیون لانه الظاهر فی جمع الاین وان لم یکن مستعملاً ولبیانه علی فعیلا وفی لیلة والظاهر انها تصغیر لیلاة بمعنی لیلة وبریه وسمیع فی ابراهیم واسمعیل علمین لعوام الناس والقیاس ابیریه وسمیع کاسرافیل واسیریف بحذف الیاء والآخر الاصلی وابنات الهمزة لانها صارت وقوعها قبل اربعة اصله وقال ابوالعباس انه غلط بل بالقیاس براهیم وسمیعیل وهو المشهور فی السنة العوام لان ذلک خطاب الغربی واما العجمی فلا یعرف له اشتقاق فیقدر فیه زیادة الهمزة کذا فی الشرح بدانکه بعضی از اسماء موضوع بر صیغه تصغیر اند مگر آنها مستعمل نشده بجهت بودن آنها بذات خود محقر نزد اوشان نحو جمیل وکعیت وجملان وکعتان بروزن فعلان بالکسر در جمع آنها گویند گویا که تکسیر آنها بروزن صرد اعتبار کردند از انکه فعلان جمع ولیت ونحو کمیت سیبویه گفت که از خلیل پرسیدم از کمیت گفت آن میان سیاهی وسرخی بیاشد پس قریب از هر واحد باشد لهذا آنرا تصغیر کردند تا دلالت کند بر معنی وجمع وے کمت بالضم دلالت نمیکند که بکران اکمت ست از انکه فعل جمع ولیت وکمیت مصغر سکیت بروزن سکین ست بتصغیر ترخیم واز جمله تصرفات بغیر نسبت ست وآن در لغت بمعنی علامه است ودر اصطلاح انچه که مصنف کرد بقول خود ای الحاق یاء مشدد بآخر کلمه تا دلالت کند بر وابستگی چیزے بما قبل آن کلمه نحو عربی یعنی چیزیست والبصرة بالعرب وعبارت متون اشمل ست از عبارات شروح کما لا یخفی فی الجار بردی الغرض من النسبة ان یجعل المنسوب من آل المنسوب الیه او من اهل تلک البلدة او الصفة الی وفی الظاهر ای عند نسبة الشخص الذی یوصف به الی الجر وصفها ابا کان او بلدا او صناعة نحو هاشمی او بصری او کسائی وفائده صفت یکی ست وچون نسبت معنی بود که در اسم حادث شده احتیاج شد بسبب علامت ایران دالیق برای وی وحرف لین بود بجهت خفت وغلبه زیادت آنها لکن چون واو بجهت ثقل الف بسبب التباس منقلب شد باعتبار اسم یا متعین گردید بعده آخر اسم شدد ساختند تا بیاء متکلم ملتبس نشود وبالتقاء ساکنین محذوف نگردد وما قبلش کسره دادند بجهت موافقت آن وبجهت شدت اتصال اعراب بروی جاری نمودند واین یاء بسبب حرفیت بیچوتا، تانیث نزد جمهور معنی گویند اسم ست ومجرد از جعل باضافت باعتبار قائلات باینطور که مضاف را بسبب سکون موخر از مضاف الیه نمودند وغیر وے مجرد ساختند بدلیل انچه مروی ست از عرب که رایت تمیم تمیمی بجر تیم برای انیکه بدل از یاء تمیمی ست پس اسم باشد واین مذهب نهایت بعید ست وانچه مروی ست بر قلت بر صحت محمول بر حذف مضاف بود که مناسب انمقام بود چون مسمی والتقاء مضاف الیه بجر جائز ست اگرچه قلیل ست چون برید الآخرة نزد سیبویه کذا فی الشرح واز قیده تا دلالت کند الخ مانند کریم خارج شد وچون الفیه بحسب اصطلاح کردم

قبل آخر و زیادتی الف در آخر و فتح اول تا اختلاف طریق دلالت کند بر عدم قیاس دران چون ذیا و تیا در تصغیر دانند که اسم اشاره و تاکه مؤنث ویست و هرگاه که ماقبل آخر اینها یا تصغیر افزودند و الف آخر را بیا بدل نمودند و فتحه دادند و یا تصغیر دران مدغم شد و بعده الف در آخر عوض ضمه صدر و برای دلالت بر سکون که اصل ست در آوردند و تا و نیا شدند و همچنین ها و یا و هانیا بحرف بنیه و زیاک و نیاک بکاف خطاب و ذیالک و نیالک بکاف و لام و همچنین در ران تثنیه مذکر و یان تثنیه مؤنث و اولی بالقصر و اولاء بالمد در جمیع مذکر و مؤنث ذیان و تیان و اولیا و اولیاء شود باعتبار گردانیدن آخر اینها الفیکه قبل نون و الف مقصوره و ممدوده است چرا که نون اینها همچو نون تثنیه کلمه علیحده و همچنین الف تا مینث و نحو اللذیا و اللتیا در تصغیر الذی و احد مذکر موصول و التی و احد مؤنث موصول و چون یا در تصغیر قبل یا را فزودند ما قبل آن را فتحه دادند چنانکه در اسم متمکن و یا را در یا ادغام نمودند و یا را دوم را فتحه دادند و اخیر آن الف افزودند اللذیا و اللتیا شد و حکمی ست درینها ضم لام ثانی نیز و در تصغیر اللذان تثنیه الذی و اللتان تثنیه التی اللذیان و اللتیان شود اینجا هم نون را که علیحده اعتبار نموده اند چنانکه در اسم متمکن و اللذیون بضم یا مشدد و اللتیات در تصغیر الزین جمع الذی و اللاتی جمع التی از انکه چون در الذی یا تصغیر قبل آخر یعنی بعد دال بیفزایند چه نون جمع در حکم کلی علیحده ست چنانکه در صحیح و الف در آخرای قبل نون زیاده کنند و یا را اول را در دوم ادغام نمایند اللذیان شود پس الف را بیا و بدل نمایند در حالت رفع تا ملتبس به تثنیه نشود و اللذیون بضم یا مشدد شود و بیا بدل نمایند و ما قبلش کسره دهند در نصب و جر و اللذین شود و ابو الحسن گفته که واو علامت رفع ست و الف تصغیر بجهت التقاء ساکنین مقدر ست و ما قبلش مفتوح باقی ست در هر سه حال و سیبویه گفته که لفظ اللاتی را تصغیر نمایند بجهت استغناء تصغیر واحد و سے و بعده آنرا بالف و تا جمع نمایند و یک الف باجتماع ساکنین بیفتد اللتیات شود و تخصیص به بعض جهت اخراج بعض ست چون ذی و ذه و تم و هنا و من و ما و ذو الطائیه که تصغیر آنها نیاید و لفظ بعضے بیا غلط ست از انکه یا در آخر موصوف زیاده کنند نه در آخر مضاف چنانکه در کتب قوانین فارسیه مبین ست و ما جاء فی کلامهم بخلاف القواعد المذکوره تخو نمیسیان بکسر السین فی تصغیر النسیان فزیدفیه یاء آخری بعد السین علی خلاف القیاس حتی صارت المدة الرابعة خامسة و لهذا لم یقل یا هنیهم صغر و النسیان و عشیشته علی فعیلة فی تصغیر عشیة بتشدید الیاء علی فعیلة و هی النهار زید الشین الثانیة و حذف الیاء الزائدة و الجمع عشیشات و کذا عشیشان علی فعیلان فی تصغیر عشی علی فعیل و هو من صلوة المغرب الی العتمة کرر الشین و حذف الیاء الزائدة و زید الالف و النون و کذا عشیشان علی فعیلان بحذف احد الیاءین و زیادة الالف و النون و الجمع عشیشانات و عشیشانات و اغیلمة فی تصغیر غلمة بالکسر جمع غلام و اصبیة فی تصغیر صبة بالکسر جمع صبی بزیادة الالف فیهما کانهم صغروا غلمة و اصبیة لان افعلة اصل فی جمع فعال و فعیل فهو شاذ ذا القیاس فی الانسان ایسید علی فعیل بقلب المدة یاء کسر عین فی سرحان فی الشرح و فی الکافی و نحوه نیسان انتهی و فی القیاس عشیشة بحذف الیاء و الف [illegible]

همچو فعل در رفع و نصب نحو انا ضارب زیدا و زید حسن ابوه بخلاف عامل جر چون ضویرب زید از انکه تصغیر بمنزله وصف ست
و چنانکه وصف مخل عمل اسم بود بجهت بعد از مناسبت فعل که موصوف واقع نشود تصغیر نیز مخل عمل بود پس نگوئی انا ضویرب
زیدا چنانکه نگوئی انا ضارب حقیر زیدا اگر مصدر که در وقت تصغیر هم عمل کند چنانکه در وقت توصیف از انکه مصدر قوی العمل
ست لهذا معتمد و زبان نیست گوئی اعجبنی ضربه زیدا چنانکه گوئی اعجبنی ضربه الشدید عدم التصغیر جائز بود و دلیل
عدم تصغیر سیم فاعل منقول از بوعلی فارسی ست و بهمین طور در شروح مذکور ست میگویم که ممکن ست که گفته شود عدم تصغیر
اسم عامل بجهت بقاء عمل ست از انکه در وقت تصغیر مشابهت فعل که سبب عمل فعل بود کم گردد بجهت تغیر وزن از انکه عمل
اسم فاعل و مفعول بجهت مشابهت فعل در لفظ و معنی و استعمال آنست و عمل صفت مشبه بجهت مشابهت اسم فاعل چنانکه در علم
نحو مبین ست بخلاف مصدر که عمایش بجهت بودن اصل فعل ست و اگر مانع تصغیر همین بودن تصغیر همچو وصف ست باید که اسم
فاعل که برای مبالغه است نیز عمل نکند بجهت بودن بمعنی ضراب ضارب شدید چنانکه معنی ضویرب ضارب حقیر ست و اگر گوئی
که اسم فاعل برای مبالغه محمول ست بر اسم فاعل که برای غیر مبالغه می گویم مصغر چرا بر تکسیر محمول نشود و اگر گوئی که عمل
اسم فاعل برای مبالغه باوجود قوت مشابهت لفظی از چه رو است گویم که مبالغه قائم مقام مشابهت لفظی ست که قوت شدة
بجهت زیادت در اصل معنی بخلاف تصغیر که در ان قلت ست از اصل معنی باوجود قوت مشابهت لفظی فافهم پس در اسماء مذکوره
تصغیر جائز بود چنانکه در جمیع فعل و اسم فعل و جمیع حروف و اکثر مبنیات بجهت عدم صلاحیت معنی حرفی و فعلی موصوفیت را
و تصغیر از قسم وصف ست و همچنین بر اکثر مبنیات بجهت عدم صلاحیت اکثر مبنیات موصوفیت را و اما اسامه و اما اسنه شاذ ست و مراد از ان
استصعار فعل ست بلکه استصعار متعلق فعل باعتبار وصف ست نه باعتبار ذات که ان ملیح و حسن ست کذا قال الخلیل و بعضی
گویند که تصغیر با احسن زیدا قیاسی ست نزد سیبویه چنانکه تصغیر احسن و بزید نزد ابن کیسان و نزد سیبویه اسماء شهور و
اسماء اسبوع و اس و پاره و نذیر مصغر نشود و صاحب صراح از اسماء شهور و اسبوع جمیع را استثنا کرده و نزد کوفیین و حرمی
و مازنی تصغیر انها جائز ست پس تصغیر اسماء شهور برای دلالت بر قصر ایام انهاست چنانکه تصغیر یوم و لیله برای دلالت
بر قصر ساعات آنهاست یا برای دلالت بر قلت و قوع فعل در انها و یا برای دلالت بر قلت وصول گوئی در انها اعتبار
ایام نه لیالی در تصغیر اسماء شهور بجهت اصالت ایام و وقوع کثرت تصرفات در انها و اسماء آلهی و اسماء انبیا نیز
مصغر نشوند و ابن قتیبه زعم کرده که مهیمن تصغیر مومن ست و همزه اش بهاء بدل گشته است پس ابوالعباس بوی
انگشت که پرهیز از ین قول از انکه اسماء آلهی مصغر نشوند و مصغر را باز مصغر نسازند بجهت اجتماع دو یاء تصغیر و انقلاب
یکی تصغیر بسوی تکبیر و نگفت اکثر مبنیات مگر تا بعضی از ان خارج نشوند که در ان تصغیر آمده است چنانکه گفت اما در بعضی
اسماء اشاره نه در همه و همچنین در بعضی اسماء موصولات می آید بر سبیل شذوذ بجهت مشابهت با اسماء متمکنه در تثنیه و
جمع و وصفیت و موصوفیت و فاعلیت و مفعولیت و ابتدا و جزئیت و جز آن لکن نه بطریق اسماء متمکنه بلکه بزیادتی یا انحتاف

پس تصغیر رعفان بالضم رعیفان بر فعیلان آید چنانکه عثمان و عثمان و علی هذا اصیلان در اصلان بالضم جمع اصیل شاذ
نبود مگر نزد بصریین که دو شذوذ دارد و اصیلان که سه شذوذ دارد ممکن ست که گفته شود که اصیلانا و اصیلالا جمع نبود بلکه
تصغیر اصیل همچو معیزان در معز بر حاشیه در حاشیه کذا یفهم من کلام سیبویه کذا فی الشرح اما جمع قلیل بسبب مناسبت با تصغیر
و عدم منافات با وی تصغیر کرده شود بر لفظ بدون رد بسوی واحد چون اکلب و اکیلب و اجمال و اجیمال و اگر جمع قلیل
جمع تکسیر ست رد در وی نیز جائز ست بعده جمع کثرت جمع صحیح همچو جمع کثیر چون رغیفات در ارغفه جمع رغیف و اگر جمع صحیح
ست تصغیر در وی جائز نبود بحهت لزوم عبث از انکه در مسلمون مسلمون بود بهر تقدیر کذا فی الشرح و از عبارت جار بردی ترک
اولی ظاهر میشود نه عدم جواز گفت الکلاب جمع القلة یصغر علی بنیة و یجوز ان تردّه الی الواحد و بقول کلبیات و جمیلات و
بقول فی الزیدون و الهندات الزیدون و الهندات لانا نرد جمع الکثرة الی الواحد و یجمع جمع السلامة فابقاه و جمع السلامة
علی حاله او فی انتهاگویم قول جار بردی اقرب بقیاس ست از انکه در نحو معطون و منتون جمع معطی و فتی فرق در رد و عدم رد
ظاهر میشود فافهم اسماء جموع و اسماء اجناس بر لفظ واحد مصغر شود همچو احاد بسبب بودن آن مفرد در صورت و جمع کثیر
وقتیکه علم شود تصغیرش بر لفظ بود چون دریهم و عیفان در دراهم و رغفان بحذف الف در اول بحهت اخلال وزن و ابقاء
الف و نون مزیده در ثانی بحهت اجراء منقول بر سنین منقول عنه و دران بحهت رعایت علامت جمعیت و نزد اخفش تصغیر
بود چنانکه در وقت جمعیت اگر تصغیر جائز ست بود و تصغیر نحو سنین و ارضین بر و بسوی واحد و جمع بالف و تا بود و کذا قیاس
ست در نیها نحو سنیات و اریضات از انکه جمع اینها بواو و نون برای جبر نقصانی ست که در واحد اینها شده از حذف لام و
تاء تانیث و چون در اول که ثنای ثانی مؤنث معنویست رد بسوی واحد لازم شد نقصانی که سبب ساختن جمع مذکر عاقل بود
بر طرف شد پس جمع بالف و تا که قیاس بود بعمل آید و اگر سنین معرب بحرکت شود تصغیرش سنین بتشدید یا بر فعیلل آید بحهت
گشتن آن بمنزله مفرد و عدم احتیاج بسوی رد و اعاده محذوف و نزد زجاج سنیات بود بر د بسوی واحد و اعاده محذوف
و جمع بالف و تا بحهت معنی جمعیت و اگر نحو سنین و ارضین علم شوند و معرب بحرف در اول وقت تصغیر رد بسوی واحد واجب بود
بحهت بودن یا و نون بمنزله کلمه علیحده همچو تا و بودن ما بلقی ثنای محل وزن گوئی سنیون بتشدید یا و اریضون بر وزن
فعیلون و اگر معرب بحرکت شوند بمنزله مفرد گردند و تصغیر آنها بر لفظ آنها بود گوئی سنین بتشدید یا بر وزن فعیلل و
اریضین بر وزن فعیلیل و در وقت تسمیه مذکر منصرف باشد و در وقت تسمیه مؤنث غیر منصرف کذا فی الاصول و در منع بحهت
بودن آن دو حرفی محل وزن و عنب و ازان محمول ست بر دی و نیز غرض از تصغیر ظروف مبهم غالبًا افاده قرب
ست و این هر دو بدون تصغیر مفید این معنی اند و ائی و ایة در عدم تصغیر محمول بر بنیات دیگر اند از اسم شرط و
و استفهام تصغیر نپذیرد و عوض آنچه در معنی و یست از سوی و سوا بحهت عدم اختلاف در مغایرت بخلاف مماثلت
گوئی مثلک از زید و حسب و آنچه در معنی و یست از شریک و کفیک بحهت بودن آن در معنی فعل معنی کفی و اسم و قتیکه غلبه یابد

بیار منصوب در حالت نصب پس عال مصغر اعلی نزد این فریق همچو مصغر اعلی ست چنانکه گذشت و ذکر آن همین جا مناسب بود فافهم و هر یا مشدد که جز برای نسبت و مصدریت و مبالغه ست چون بعد یا مشدد و در طرف افتد نیز بیفتد چون مرمیة بروزن مفعلة تصغیر مرویة که در اصل مرروویة بروزن مفعولة است پس اصل مرمیة مرمویة بروزن فعیلیلة است چون واو بقاعده سیبویه یا گشت دو یا مشدد و جمع آمدند یا مشدد و ثانی را حذف نمودند مرمیة شد بخلاف یا مشدد و متطرفه که برای نسبت یا مصدریت یا مبالغه بود که آنرا حذف نکنند نحو مخیری بدو یا مشدد در تصغیر غیر وی و بعضی گویند که تصغیر نحو حبلوی حبیلة بود که در اصل حبیلوی بکسر ما قبل واو ست از انکه واو بعد یا تصغیر ست و چون الف حبلی بواو بدل شد در نسبت حکم الف ثانیه در فتح ما قبل نماند پس واو بحبت انکسار ما قبل یا شد و حذف کردند از انکه ما قبل یا در نسبت و کلام عرب یا بعد کسره بنود کذا فی الاصول در صیغه جمع کثیر التصغیر نشود مگر وقتیکه علم شود از انکه تصغیر جمع برای قلت افراد بود و جمع کثیر برای کثرة افراد پس میان هر دو منافات بود و لکن بجایش واجب ست در وقت تصغیر که یا مفرد آنرا که مستعمل و موجود ست اگر جمع بر لفظ وی بنود یا متروک و مفقود ض ست تصغیر کنند پس آنرا جمع صحیح بواو و نون نمایند اگر شرائطش یافته شود ورنه بالف و یا چون غلیمون بشدید یا و دویرات و عبیدیدون اول در تصغیر غلمان جمع کثیر غلام در وقت تصغیر آنرا رو بسوی واحد کردند و تصغیرش نمودند غلیم بروزن فعیل شد بعده جمع بواو و نون نمودند از انکه مصغر حکم صفت دارد دوم تصغیر و در بالضم جمع کثیر دارد در وقت تصغیر رو بسوی واحدش نمودند و مصغر کردند و ویره شد بعده جمع بالف و تا نمودند بحبت فقد شرط جمع صحیح مذکر و سوم تصغیر عباد یا بفتح عین مهمله بمعنی گروهی از مردم دونده بهر سو پس واحدش که جمع عبادید آن تواند شد عبدود و عمداد و عبدید بود و تصغیرش عبیدید بود بعده جمع بواو و نون نمایند عبیدیدون شود قال سیبویه تروه الی بایجوزان یکون واحده عبادید اما جمع فعلول و فعلال و فعالیل انتهی و همچنین حسنیات در تصغیر محاسن که او را واحد قیاسی محسن ست لکن مستعمل نیست پس رو بسوی وی نکنند بلکه واحد مستعمل که حسن ست و تصغیرش حسین بود بعده جمع بالف و تا نمایند و همچنین مذاکر و اباطیل و اعاریض که رو آن بسوی واحد مستعمل بود که ذکر و باطل و عروض ست نه مفرد قیاسی اینها که مهمل ست نحو تذکار و ابطیل و اعریض و ابوزید گفته که اینجا هم رو بسوی واحد قیاسی کنند اگرچه مهمل اند یا تصغیر کنند جمع قلت مفردش ای مفرد جمع کثیر را اگر بود نحو غلیمة بروزن فعیلة در تصغیر غلمان بالکسر که جمع کثیر غلام ست پس رو کردند بسوی جمع قلت و مفردی که غلمه بالکسر ست و تصغیرش نمودند غلیمة شد حاصل مقام انکه در وقت تصغیر جمع کثیر اگر مفردش را جمع قلیل بود خیار ست در میان تصغیر جمع قلت وی و تصغیر مفرد وی و اگر نبود رو بسوی مفردی واجب بود و اینهمه برای توفیق میان معنی تصغیر و جمع کثیر ست و لهذا بوقت رو بسوی مفرد جمع صحیح نمایند که از جمله جموع قلت ست و نزد کوفیین وقتیکه جمع کثیر موازن واحد بود تصغیرش تا همچو تصغیر واحد

نبود و نحو احیی بلا تنوین بجهت منع صرف نزد سیبویه در تصغیر احوی بجای مهلهل معنی جوان سیاه موگندین لب
اصلش اُحَیْوِی ست و اصلش اُحَیْوٌ و چون اسیود پس هر که اسیود را اعلال کرد احیوی را نیز کند و هر که در اسیود نکند
در احیوی نیز نکند اما بر مذهب اول تصغیرش احیی بسه یا بود از انکه اصل تصغیر احوی احیود ست و او اخیر همچو داعی را
بیا بدل نمودند احیوی شد بعده اعلال سه نمودند احیی بسه یا شد پستر یا اخیره را حذف نمودند احیی شد بعد ازان
نحویین اختلاف کردند در انکه حذف اعلالی ست یا اعتباطی سیبویه و عیسی بن عمرو اکثر نحویین بحذف اعتباطی
قائل شدند و ابو عمرو بحذف اعلالی بعد ازان قائلین بحذف اعتباطی در منصرف و غیر منصرف اختلاف کردند پس
سیبویه و بسیاری از نحویین منع صرف اختیار کردند بجهت صفت و وزن فعل از انکه تصغیر مانع اعتبار وزن نیست
نه بینی گوید هو افیضل منک و هذا احی و رأیت احی و مررت باحی و نزد عیسی بن عمرو و تابعین وی منصرف شود
بد و وجه یکی تغیر وزن فعل بعد حذف همچو خیر و شر که در اصل اخر و اشر بودند بر وزن افعل جواب آنکه وجه سببیه
این نوع از وزن فعل بر زیادتی همزه بر صدر ست و این باقی ست و وی بخلاف خیر و شر دوم قیاس بر اعیل
تصغیر اعلی که بنون مستعمل ست جواب اصل اعیل اعیلی بود اعلال القاضی نمودند اعیلی با سکان یا گفت پس هر که
عوض اعلال تنوین نیاورد یا را در رفع و جر ساکن خواند بغیر تنوین و هر که عوض آن تنوین آورد در رفع و جر اعیل
گفت تنوین عوض اعلال از انکه اعیل نزد وی غیر منصرف ست بدلیل قول وی افیضل میگفت و این بر مذهب
قائلین بحذف اعتباطی ست و نزد ابو عمرو که قائل بحذف اعلالی ست احیی بود بحذف یا و اخیر در حال رفع و جر
و تنوین عوض یا صرف و احیی بدون تنوین و بفتح یا ثالث در نصب بود و مذهبش ضعیف ست از انکه اگر تنوین
عوض گوید یا بد که در عطی نیز رفع و جر عطی گوید و در نصب عطیا بجهت عدم تفاوت میان هر دو حال انکه کسے
باین قائل نیست و اگر تنوین صرف گوید باید که افیضل را منصرف گوید چه تصغیر در هر دو شده است اگر گوید که فرق
آنست که فیضل بر کمال صیغه افعل بانی ست و این بسبب حذف خارج شده گفته شود که اعلال مخل وزن نیست بدلیل
منع صرف اعلی اگر گوید که فرق ست میان اعلی و احی بجهت ثبوت الف در اعلی و عدم ثبوت آن در احی و منع
صرف اعلی بسبب بقاء الف ست و صرف احی بجهت حذف یا گفته شود که ثبوت الف در اعلی مقرع بر منع صرف
ایست از انکه در وقت صرف الف بالتقاء ساکنین مے افتاد همچو افتادن یا در احی بر مذهب وی پس اگر منع صرف
آن بجهت ثبوت الف می بود دور لازم مے آید پس معلوم شد که انچه ابو عمرو گفته توهم ست و این همه بر مذهب کسی
که اسیود را تعلیل کند و نزد بعضے که اسیود را تعلیل نکنند و در مذهبش بعوض تنوین از اعلال رواست احیوی بود
بکسر او و حوین در رفع و جر عوض اعلال و احیوی بالنصب در حالت نصب بابقاء یا که بدل از وست و نزد بعضے
که مذهبش تعویض تنوین از اعلال نیست احیوی با ثبات یا ساکن در حالت رفع و جر بے تنوین بود و حیوے

وجمهور بصریون همین مذهب رفته اند ازانکه در صورت رو مویعد و میسیر گویند و آن ملتبس بتصغیر موعد و موسر گردد و نزد زجاج و متابعین وی مویعد و میسر برد و او و یا گویند ازانکه اقتران بتاء افتعال علت قلب بوده و آن زائل شده بجهت حذف آن و تکسیر این هر دو نزد سیبویه بمتاعد و متاسر ثبات بود و نزد زجاج مواعد و متاسر بدانکه تصغیر مقلوب و تکسیر آن برد نبود بجهت التباس در تصغیر و تکسیر مقلوب و اصل کذا فی الاصول و چون مد از بجهت رفع شد شروع در قلب نمود و گفت الف ثانیه که زائد بود یا مجهول الاصل واو شود کما بدء زائده ثانیه فی نحو ضیاب نحو ضویب در ضارب و ضیراب ازانکه چون در وقت تصغیر بجهت تحرک این الف و یا مفتوح شدند بود مر اینها را اصلی تا بسوی وی رجوع کرده شود و لائق قلب خبر حرف نیافتند پس از جمله حروف علت واو را بجهت ضمه ما قبل انسب دانستند و همچنین صوبت و رصاب که الفش مجهول الاصل ست ازانکه ازوی چیز سنیامده که مظهر اصل وی بود لیکن آنرا بر ثبات الواو حمل نمودند بجهت غلبه وقوع وی در مانند آن چون دار و مال و فال و فال مانند آن و الف ثالثه در غیر تصغیر ترخیم چون مخلی وزن تصغیر نبود یگردد کالواو الثالثه ساکنه او متحرکه نحو حمیر متبشدید یا بروزن فعیل در تصغیر حمار بدون ترخیم و در ترخیم ثابت نماند پس نوبت قلب بجا رسید بخلاف نحو مخیطب در خاطب که حذفش واجب بود بجهت اخلال در وزن و اذا وقتیکه علم شود تصغیرش اذی آید و نحو ولی و غزیان و غزیته و عجیز معینه و اسید در تصغیر واو و غزوان و غزوته بیا نسبت و عجوز و معونه و اسود و سبب قلب درین مواضع آنست که چون یا تصغیر متصل واو و یا الف منقلبه یا زائده افتد در صورت واو قاعده سید کنند و همچنین در الفیکه بدل از واو ست چون عصا بسبب رد بسوی اصل و در صورت الف زائده بسبب ضرورت تحریک الف یا سازند بجهت بودن آن اخف از واو و همجنس همزه منقلبه که بعد الف ثالث افتد چون عطاء و کثیر فی الواو الثالثه المتحرکه ذلک القلب و قلما سیود و جدیون مصغر اسم اسود و جدول تصحیح الواو قیاسا للتصغیر علی التکسیر و فیه ینظر الواو نحو اساود و جداول و ذلک فی غیر اللغت الفصیحه و حرف علت ساکن که بعد کسره تصغیر افتد نیز یا شود نحو هریقه در ترقوه و افیعیان در افعوان بروزن افعلان و مر اقبیه در مرقاة و بعد قلب الف و واو ثالث بیا چون جمع شوند و یا در آخر کلمه بعد یا تصغیر نزد جمهور یا اخیر بنفیذ نمسیا و نزد ابن مالک یا اولی ازین هر دو بجهت استثقال تتمه یا مانند عطی و معیت در تصغیر عطاء و معاویه اصل اعطاء عطاء بود در وقت تصغیر واوش باز آمد و الف ثالث یا گردید بعده بقاعده سید واو را بیا بدل نمودند عطی شد بدو یا بعد یا تصغیر پس یک یا را علی حسب الاختلاف حذف نمودند حذف استقلالی چنانک واو اواخ و اعراب بر ما قبل محذوف جاری نمودند همچو اینها و چون معاویه را تصغیر کنند از وی زائدش الف که غیر عمده است حذف نمایند معویه شود بعده واو یا گردد و یا در یا ادغام باید معیت شود و بسته یا بعد یک یا را انداخته و کلمه یا یکیه بعد یا تصغیر ست حذف کنند معیه ماند بفتح یا و سقوط واو بواسطه تاء تانیث که ما قبلش حرف متحرک

ودار ودلو وسن یعنی مقدار عمر وکف وجهنم وسعیر وعنت وارنب واست وعند وجم ونار وعصا وریح وظبی ویم
وغزل فردوس وفلک بمعنی کشتی وسعر وعرض وذراع وثعلب وملح وقاس ودرک وفوق ومنجنیق وارنب وخمر
وبیر وفخذ وذهب وبئر وضرب وعین بمعنی چشمه وینبوع ودرع وقط وقدم وکبد وکرش وافعی وشمس وعقب
وفرس وکاس وسقر وحرب ولعل وعنکبوت وموسی ویمین واصبع ورجل وسرادیل وشمال وصبغ وکتف وساق
ومائز الثانیث شمرده است سلم وقدر ومسک ودر بعض لغت دحال وبیت وطریق وسری وعنق ولسان وشمال
وسبیل وصحی وسلاح وفناء ورحم وسکین وسلطان وباز باید حرف مبدل منه بزوال علت ابدال ای وقت زوال
علت ابدال چنانکه در جمع تکسیر نحو موزین بروزن تعلیل تصغیر میزان که در اصل موزان بود بمعنی ترازو معوازین جمع
تکسیر آن چون تصغیر ویا تکسیر نمودند سکون واو وکسره ما قبل که علت ابدال بود زائل شد پس واو مبدل منه
باز باید همچنین بوبب وابواب وینب وابنات وروبجه وارواح ورباب وناب وریح ومقیم تبشدید یا در مقام که
در اصل مقوم بود وقویه در قوم که در اصل قوه بود هانسیاً محذوف شده بود بجهت استثقال اعراب بر واو واورا بمیم
بدل نموده بودند چون تصغیر نمودند در اصل کردند علت ابدال رفت واو باز آمد وقویم ودنانیر در دینار که در اصل
دنار بود بجهت تضعیف احد المثلین را بیا بدل نموده بودند چون بسبب تصغیر وتکسیر میان هر دو مثلین فصل شد
ثقل مرتفع گشت ونون باز آید بخلاف تحمه واحید در تصغیر تحمه واحد که در اصل وحمه بالضم ووحد بالفتح بود از آنکه
علت قلب که بودن واو مضموم در صدر یا مفتوح در صدر ست در تصغیر هم موجود ست وزوال فتح احد مبانی
نیست بجهت انیان ضم که علت قلب ست قیاساً بودن فتح علت قلب شد وذا نحو قویل وبویع همزه در قایل
وبایع که در اصل قاول وبایع بود از آنکه علت قلب واو ویا جزو ووقوع ان در عین اسم فاعل وتعلیل فعل وی ست
آن در تصغیر هم موجود ست ونزد جرمی فویل وجمع تبشدید عین بود بجهت اشتراط وقوع واو ویا بعد الف در آن
اینجا مفقود ست ورد مبدل منه بوقت زوال علت مشروط ست بعدم حصول لبس در صورت عدم رد ولهذا اعیاد وعبید
وتکسیر وتصغیر عبید که در اصل عود بسکون واو وکسر ما قبل ست گویند نه اعواد وعویدیا بوجود نه زوال علت قلب تا لبس
نشود این تصغیر وتکسیر باعواد وعویدیکه در تکسیر وتصغیر عود بالضم آید ومعنی عید بالکسر هر چیز باز آمدنا زانچه
وجز آن ومسلمانان وعود بالضم چوب وهر گاه که واو را در تصغیر وتکسیر عبید رد کردند در فعل که ازوی ماخوذ ست
سر رد کردند گویند عیدنا ای شهدنا العید وسیبویه در تصغیر او در جمع وار که همزه اش بدل از واو مضموم ست او را
بهمزه گوید بے رد از آنکه در اول بود باعاده واو بسترا وبر تبشدید یا گفتن فرقی نمیماند در تصغیر او در بواو وونزد جرمی
رد بود ومتابعین ایشان او بر برد واو آید بجهت زوال علت قلب که ضم واو ست ونزد سیبویه در تصغیر متعدد
متعسر که در اصل موقعد ومتیسر ست متعذر گوید بحذف تا برانتقال کسره ست وابقاء تا بیا بدل از واو ویا

اولی اقول لایظهر وجه الاولیة لانه ان کان مناسبة ان التصغیر وکثرة وقوعها زائدا فیضعفه تکرار حرف واحد لغرض واحد مع شیوع التکریر فی الکلام لاغرض فافهم ودر بعضی موانع فرق در زیادت یا و تضعیف نشود نحو موتی ولوتی در ما والاویا زائد تا مقدره و مونثی که بیش از تصغیر ثلاثی بود ای بر سه حرف بود یا بعد تصغیر ثلاثی بماند از انکه مصغر نیز بر صفت بکر بود و چون گوئی رجیل گویا گفتی رجل حقیر چنانکه در وصفت مونث صیغهٔ مونث آرند در وقت تصغیر کر نیز له صفت ست نیز آرند ولهذا جمع وی بواو ونون آید نحو رجیلون ونیز تصغیر فرع مکررات وتقدیر فرع ملفوظ واجتماع فرعین جائز نبود ونیز تصغیر اشیاء واسبوی اصل باز گرداند نحو مهنیده ودر مهنده مونث ثلاثی ست قبل تصغیر وحنیفة در عناق که بر تقدیر حذف الف در تصغیر بر سه حرف ثلاثی ست ونحو عریس وعریت ودریع ودویش تعلیل شاذ ست بخلاف مونثی که رباعی ست قبل تصغیر وبعد آن از انکه حرف رابع آن قائم مقام تاء تانیث ست نحو عقیرب در عقرب ونحو امیمة وقدیدیة ودریئة بتشدید یا در تصغیر امام وقدام ووراء شاذ ست وبعضی گفته اند که عرس در اصل مصدر بذکر ست وخلیل گفته که تصغیر حرب حریب بدون تا روایتی ست از عرب ومازنی گفته از انکه در اصل مصدر ست ومبرد گفته که حرب گاهی مذکر هم آید وبعضی گویند که الحاق تا در تصغیر قدام ووراء از انست که ظروف همه مذکر اند مگر این هر دو پس اگر تانی آورند گمان تذکیر میشد ونیز قدام بمعنی ملک ووراء بمعنی تیره نیز هست پس اگر تانی آورند التباس بانها میرفت ومعنی جهت معین نمیشد وجائز داشته اند ابن انباری حذف تا مقدره وقتیکه خامس یا سادس بود وتعویض وی تا نحو قویعة در قاصعاء وهر نیسه در بر ناساء وآخری جایکه در ایشان تا التباس نشود تا نیارند اگرچه مونث بود چون خمس وستة وسبع ومانند آن از اسماء عدد که بدون تا در مذکر آید وتا در مونث پس ایشان تا در تصغیر آنها موجب التباس بمذکر شود ونحو همچنین در شجر ولبقر تا التباس تصغیر شجرة ولبقرة نشود وهر اسم جنس که در اصل مصدر بود ویا صیغهٔ مذکر وصفت مونث نیز واقع شود بدون تا نحو عدل وعاشق وضامر گوئی زید عدل اند عدل ونیز عاشق وضامر اند عاشق وضامر همچنین لفظند کر که مختص بمونث بود نحو طالق وخالص تصغیر آنها بدون تا آید بحمل بر عاشق اصل ودر تسهیل ست که تصغیر کنند بدون تا هر اسم جنس مونث که در اصل مذکر بود نحو بستر وفرس کذا فی الشرح ودر اصول گفته که چون تسمیه کرده شود مونث بلفظی که مذکر ست تصغیرش بتا آید چون ربیحة در مرح داگر تسمیه کنند مذکر را بلفظی در اصل مونث بتقدیر تا بود تصغیرش بدون تا کنند جواذین در اذن پس اینجا اعتبار حالتی ست که بعد نقل پیدا شده از تذکیر وتانیث در زید ابن الانباری ربیح واذینة بود با عتبار حالت اصلی بدانکه مراد از مونث بتقدیر تا مونث سماعی ست وآن واقعست که لازم التانیث وبکی جائز التانیث پس قیاس در لازم التانیث وجوب رد تا ست وقتیکه ثلاثی بود پیش از تصغیر ویا بعد از تصغیر ترخیم واسم جنس که در اصل مصدر ویا صفت مذکر ست نبود واز جائز التانیث جواز رد است وابن حاجب در تصغیر ضد جمیع الفاظ مونث سماعی را که از نصف او بدست آورده ست وصاب آنست که آن الفاظ را اینجا بنویسیم تا هر که خواهد بسهولت بر همه واقف شود از انجمله لازم التانیث شصت ست عین یعنی چشم ضد اذن ونفس ۳ ۲ ۱

وسیم ولام اصلی که محل تصغیر ست نه همزه والف که مده رابع ست ونزد سیبویه بریم وسمیعل آید بجهت همزه زائد نزدوی کذلک وچون از بیان مواضع حذف فارغ شد شروع در بیان مواضع رد نمود وگفت وباز آید حرف اصلی محذوف وزنه شنای ای کلمه که بردو حرف الی آمده باشد ووزن تصغیر دران برحسب قیاس متصور نبود تا وزن تصغیر دران حاصل شود ومحذوف را باز نیارند از انکه زدبرای تحصیل اقل وزن تصغیر ست درویک حرف اصلی کافی ست برای وی چون نیند برو نون محذوف از عین ووعید برد واو محذوف از فاو ینی برد واو محذوف از لام وهمچنین بنیة تصغیر مذکر در اصل مبند بود از انکه بدل اصل والاسم بودن کلمه بر سه حرف ست ووجوب ضمه ذال وقت اجتماع ساکنین وعدة مصدر یعد که در اصل وعد بود واو را حذف کردند وتا در آخر عوض آوردند وانیکه در اصل بنو بالتحریک بود وبنیة که در اصل بنوة بالتحریک بود واو را حذف نمودند برخلاف قیاس بعده یار اساکن کرده همزه وصل در آوردند ودر تصغیر باز آوردند بنیو وبنیوة شد بعده واو را یا کردند بقاعده سید وچونکه تا تانیث کلمه علیحده است وهمزه وصل در تصغیر نماند مانند عدة وبنت واین داخل ثنای ماند وهمچنین اخت وبنت واسم مانند اخت وبنت که دران تا تانیث عوض محذوف ست بعد تسمیه مذکر ومؤنث نیز او واجب بود ودر مؤنث بعد تصغیر تا دیگر برای فرق آرند گویند اخیت وبنیت بدانکه در ثنای قسام ست یکی آنکه فاش محذوف بود وآن حرف صحیح نخواهد بود دوم آنکه عینش محذوف بود حرف صحیح یا غیر آن بود سوم آنکه لامش محذوف بود حرف صحیح یا غیر آن واین بر تقدیر عدم عوض ست واگر عوض محذوف آرند دو قسم بود یکی صورت حذف فا ودیگر حذف لام معتل پس امثله جمیع این اقسام در متن مذکور نیست ومابقی را من ذکر میکنم چون قویل در قل وقتیکه اسم شخصی گردد وهمچنین اکیل در کل ونحو مریع در رجل وبعد از دردم ونگفتیم در تفسیر ثنای انچه گفتم مگر مانند میت وناس وما ویضع خارج شود بجهت عدم احتیاج بسوی رد بسبب استقامت وزن پس تصغیر اینها نویس ومیت وهویز ویضع آید نه انیس تبشدید یا در ناس که در اصل اناس ست ومیت تبشدید در میت که در اصل میوت ست وهویز بهمزه بعد یا وهویر تبشدید یا در یا که در اصل هایر ست بلکه ها در هویر قابل ویو یضع در تضع که در اصل یوضع بود ومازنی یوضع گوید وشاذ ست نزد اکثرین رد وکلمه که بر سه حرف مانده چون هویر تبشدید یا در ها رد نزد ابو عمرو ویونس جایز ست ودر شرح از کافی آورده که هویر ویضع برد محذوف گوید لازم ست بردی که در میت وناس وخیر وشر تیر رد همزه وواو کند وحالانکه کسی برد نگوید بالاتفاق بعد ازان مصنف گفت که از غیر کافی ظاهر میشود که اوشان درین الفاظ برد میگویند انتهی میگویم مناسب بود که مصنف اینجا سواء ذکر میکرد وگاه که بر یک حرف مانده چون ق در رد وقتیکه علم شوند دو حرف اصلی آن باز آرند تا وزن تصغیر حاصل شود وزائد را رد نکنند چنانکه سابق گفتم گوئی وفی ورق ورای در رد وکلمه که بر دو حرف بود خواه بالوضع وخواه بالاستعمال وحرف محذوف معلوم نباشد چون علم گردد وتصغیر ش نمایند یا در آخر آن زیاده کنند تا اقل وزن تصغیر متصور شود نحو متی دانی درین وان وتی گویند که حرف آخر را تضعیف کنند پس درعین وفی عنین وهیل گویند ودر شرح گفته ولکن الاول

درانجا تغییر ندهد واین کلام استثناء ست از ماتقدم وحاصلش آنست که اگر در رباعی مزید ونه ثانی مزید زوائد محل وزن تصغیر نباشد حذف نکنند مثل زیادت تثنیه وجمع وتاء تانیث وبای نسبت والف ونون مزیده ومانند آن والف تانیث مقصوره که غیر رابع بود وخامس تا یا زیاده بیفتد نسیا از انکه الف تانیث مقصوره بسبب بودن آن یک حرفی از اجزای ماقبل شمرده نشود وچون خامس تا زیاده ازان شد بجهت طول بنا ثقیل شد لهذا حذف کردند بخلاف رابع والف تانیث ممدوده که بسبب علم طول بنا در رابع وعدم اختیار جزئیته در ممدوده ثابت ماند بمنزله تاء تانیث وکلمه بل در بعلبک چون حجیب بروزن فعیل وحویلی تثنیه یا بروزن فعیلیل در حجی بفتح هر دو جیم ویاء موحده نام شخصی وحولایا در حجی الف خامس بود انگفتند ودر حولایا سادس بود لکن اینجا مده رابع که الف ست باشد ویا در یا ادغام نمودند حویلی شد ونحو بربد در بردرایا بروزن فعللایا بود بعد حذف الفش که سابع بود الف ویاء که قبل الف تانیث بود نیز حذف نمودند بجهت اخلال آنها در وزن بخلاف الف تانیث ممدوده که مطلقاً ثابت ماند رابع بود یا زیاده ازان چنانکه دانستی ودر الف مقصوره که برای تانیث نیست رابع بود یا ثانی مانند جعفظی که بروزن فعلی ست بزیادت نون والف برای الحاق بسفرجل ولهذا رجل جعفظی بالتنوین آید جعفظ بروزن فعیلل بحذف الف خامس گویند وجعیفظ بحذف نون لکن چون نون را حذف نمایند الفش بیا بدل شود بجهت وقوع آن بعد کسره تصغیر بعد ازان باعلال قاضی حذف شود واگر نون را بدارند والف را بیفگنند حذفش بمقتضای خواهد بود ای نیسا چنانکه در حجی وحولایا واعراب ثلاث بر طا جاری شوند واول چنانکه در مانند اعلی بروزن افعل افضل از علوگوئی اعیلی بقلب الف بیا بجهت کسره ماقبل وسکون آن در حالت رفع وجر برقول بعضی واعیلی بقدیر یا که بعد کسره بود وتعویض تنوین ازان در حالت رفع وجر برقول بعضی وباثبات یا وفتح آن بهر دو قول در حالت نصب و عنقریب ست که بیان آن بتفصیل بیاید انشاء الله تعالی وایجاز کرآن بجهت مناسبت حجی در قصر الف ست وهمزه و نماند نحو مرئیه در تصغیر امرءة بروزن فعیلة چه اگر همزه وصل ثابت می ماند وتصغیرش امیریته بروزن فعیلة میبود لازم مے آید ابقاء همزه وصل با تحرک مابعدش واین روا نیست ونیز همزه وصل در کلامے آرند که ابتداء آن [illegible] از حروف آن کلمه بنود واگر با وجود تحرک ابتدا ثابت ماند لازم آید که از جمله اجزاء کلمه بود [illegible] همه بیفگنند عمده بود یا بی محل بوده چون حرف بروزن فعیل در مصروف اهم فاعل از تفضیل ومصروف اهم مفعول از ثلاثی وایجا عوض محذوف در عان نیارند بجهت منافاة بخلاف تاء معدر که ایتان واجب بود از جهت بودن آن غیر محذوف از بنیه کلمه همچو جزء ثانی از مرکب نحو عیفه مده واین قسم تصغیر را تصغیر ترخیم نامند وبجائے با کلیه لفظاً نسب بود تا با عم هم داخل بیمانند گوئی در عیفه در زعفران فافهم بدانکه تصغیر ترخیم مختص باعلام نیست مگر نزد فراء وثعلب وبوقت وجود قرینه بسوے لبس التفات نکنند وگاهی در تصغیر حرف اصلی که شبیه بزائد ست حذف کنند چون بریه وهیبع در ابراهیم واسمعیل نام دو شخص از عوام حکایت کرده آنرا سیبویه از عرب واگر تصغیر این هر دو را بسم تصغیر ترخیم کنند ابیریه آیمیع گویند بحذف دو یا [illegible]

کما لا یخفی و در خماسی مزید زائدی حذف نمایند که بعد حذف حروف اصلی عمده رابع شود پس در خندید پس خندید گویند یا خدید پس بی حذف مد و چون مهمات از بیان تصغیر و مواد و وقوع آن فارغ شد خواست که تغییرات تصغیر را بیان کند و آن منحصر است در زیادت و ابدال و اسکان و تحریک و حذف و رد اما حذف پس بدانکه از دو زائد ثلاثی مزید که جزء عمده رابع که بعد کسره بود یکی را هر کدام که باشد بشرط آن که در بین هر دو عمده نبود بیفکنند وقتیکه محل وزن تصغیر بود و عمده رابع را گردانند بجهت عدم اختلال چون مطیلق بروزن فعیلل در مطلق که ثلاثی مزید است و میم و نون در آن زائدند و میم عمده است ای کثیرا افائده زیرا که علامت مفعه است در صدر و دلیل ست بر مسمی و نون دلیل ست بر انفعال و آن از صفات و عوارض ذات ست پس نون را حذف نمودند نه میم را همچنین در متعلم و مضارب و مقدم و علم و مضیرب و مقیدم گویند بحذف تا را از افتعال و الف مفاعلت و دال مکرر که علامت ابواب اند و نحو قلنسیته بحذف واو و یا یسته بحذف نون بروزن فعیلة در قلنسوة که در آن واو و نون زائدست و هیچ کدام عمده نیست و نه عمده رابع بلکه هر دو برابرند و تا تانیث کلمه علحده است چنانکه دانستی پس از قبیل سه زوائد نبود چون واو را حذف کنند قلنسیته شود و چون نون را حذف نمایند قلبسته بود بقلب واو که در حکم طرف ست و بعد کسر و بیا نحو سلیطین بروزن فعیلیل در سلطان بروزن فعلان بالضم که الف و نون در آن زائدست و افعش عمده رابع ست لهذا بیا بدل نمودند بجهت وقوع آن بعد کسره و در این صورت حذف یک حرف در روبهت در مزید ثلاثی در رباعی مطیلق در منطلق و قشیعر در مقشعر تعویض یا که عمده رابع بود از محذوف اگر در آن عمده رابع بود و تا خیر این قول از بحث حذف حروف زوائد انسب بود کما لا یخفی و از سه زوائد ثلاثی غیر عمده همه را که محل وزن بود حذف کنند مگر یده مذکور که یا گردد چون مقعیس بروزن فعیلل در مقعنسس که ثلاثی مزیدست ملحق باحرنجم و جحریجم در احرنجام رباعی مزید در اول که سین و نون زوائد را حذف نمودند میم را که عمده بود و استند و در دوم همزه و نون را حذف نمودند الف که عمده رابع بود بحال داشتند و میگویند که در تصغیر مقعنسس مقعیس آید بحذف میم و نون و ابقاء سین زائد از آنکه سین زائد گرچه بر اصل ست و ملحق ست بمنزله وی ست و ملحق ست بحرنجم در تصغیر حرنجم آید بحذف میم و نون و اگر هیچکدام از سه زوائد عمده و عمده رابع نبود و بقاء هر سه زائد محل وزن نباشد یکی را هم حذف نمایند چون افعوال بروزن افعلال که تصغیرش افیعیل بروزن فعیلان آید و در رباعی مزید جزء عمده مذکور زیادتی نماند اگرچه یعنی عمده بود بجهت اعلال بوزن و عده اگر باشد یا شود بجهت کسره ما قبل چون بعثر بروزن فعیلل در مبعثر بدانکه حرنجم و احرنجام بجایا بود و وقوع آن سابقاً از قلم ناسخ ست و آنجا مثل قعنسس و میعر بود در قعنساس دو حمیرا باید کما لا یخفی مگر در نحو سکران و احمال جمع جمل و حمراء که عمده رابع دارد و قرنفصار بضم قاف و فتح فاکه رباعی مزیدست عمده را یا نکنند و نه زائد رباعی را حذف نمایند بلکه سکیران بروزن فعیلان و احیمال بروزن فعیلال و حمیراء بروزن فعیلاء و قرنفیصار بروزن فعیلاء گویند چرا که حال الف و نون مزید و شابه بدو الف تانیث و حال الف جمع و الف تانیث سابق معلوم کردی که تصغیر

تکسیر آن مسموع نشده و نحو زعفران که الفش خامس ست و تکسیرش بحذف الف آید پس تصغیر آن بزعیفران آید
و قول عامه زعیفرین خطاست انتهی و نزد بعضی تصغیر الیسیان انیسان بود از انکه تکسیر آن بر اناسین شاذ ست
پس لائق اعتبار نبود و ظاهر آنست که انسان همچو سرحان ست بروزن فعلان بالکسر کذا فی الشرح و اسطوانه اگر
بروزن مفعوله است اسیطنه و تصغیر شاذ بود بسبب بودن الف و نون در وی بعد چهار حرف و عدم وقوع آن بعد
کسره تصغیر همچو افعوان مگر انکه گفته شود که الف و نون بسبب لحوق تاء تانیث از مشابهت دو الف تانیث خارج
شد و نزد کسیکه وزنش افعوانه ست اسیطنه موافق قیاس بود بجهت عدم الف و نون زائده و علمیکه منقول از اسم جنس
بود و در وی الف و نون مزیده بود حکم آن در تغییر حکم منقول عنه بود پس اگر منقول از صفت بود یا از اسم که بر اوزان مهیار
مذکور نبود تصغیرش با بقاء الف بود ورنه بقلب الف یا و مراد از نحو اجمال جمعی ست که بروزن افعال بود و
ابقاء الفش بر آن محافظت الف جمع ست و نیز برای فرق میان افعالیکه مفرد ست چون اقصاء و اعشار و امشاج
که تصغیر آنها اقیصد و اعیشر و امیشج آید و در شرح گفته که ظاهر آنست که افعال در هر مفرد ثابت نیست و اقصیا و جمع قصیده
بالکسر یعنی قطعه و امشاج جمع مشیج یا مشج بالکسر و اعشار جمع عشر بالضم ست و توصیف مفردان چون رمح اقصاد
و قدر اعشار و لفقه امشاج باعتبار اجزاست و بعد ازان گفت عدم اختیار فعیلال تکرار لام در تصغیر این جمع همچو فعیلل
و فعیلیل بلکه اختیار فعیلال که وزن صرفی ست بجهت عدم موجب عدول ست با وجود اطراد این وزن در تصغیر
این جمع انتهی گوئیم که مناسب آن بود که وزن تصغیر انچه که در وی الف و نون مزیده است فعیلال نمیگفت از انکه وزنش
جائیکه الف باقی میماند بفعیلالان ست همچو جعیلان و جعیفران در تثنیه رجل و جعفر و همچنین حال این و نون همچو حال الف و نون
تثنیه و علامت تانیث و جمع ست در عدم اعلال و وزن جائیکه الفش یا شود وزنش فعیلیل بود چنانکه در انسی
پس وزن فعیلال جز در افعال نباشد و اختیار فعیلال از فعیال اولی ست از انکه اوزان تصغیر بسبب وی بر یک نمط
میشوند و عدم اطراد فعیلال و اطراد فعیال ممنوع ست نه بینی که ابن حاجب در ابن مالک فعیعل و فعیعل تکرار عین
گفته نه فعیلل و فعیلیل تکرار لام و للناس فیما یعشقون مذاهب فانعم و نحو اجمال و قتیکه علم شخصیه گردد و نیز وزنش
فعلال ماند و تصغیر اسم خماسی بروایت اخفش از عرب فعیلل چون سفرجل سفیرجل و جیم و نزد بعضی بفتح جیم ست
و تخصیص بروایت اخفش اشاره است بعدم جواز تصغیر نزد جمهور بدانکه بر لغت فصیحه تصغیر خماسی نیاید بجهت ثقل
و تصغیرش بر سبیل ضعف سه وجه است یکی بحذف خامس چنانکه جمع تکسیر و این اجود ست علته ما ذکر سیبویه من
انه لا یزال فی سهولة حتی یبلغ الخامس ثم یرتدع فانما حذف الذی ارتدع عنه دوم انکه حذف کنند حرفی را که مشابهت
حروف زوائد ست در جنس یا صفت و یا مخرج چنانکه میم از مجمر چنانکه از حروف زوائد و دال از فرزدق که شبیه
بحروف زوائد ست که آن تاست سوم آنکه جمیع حروف وی باقی ماند و دو وجه دیگر این وجوه در کتاب صریحاً مذکور ست

فتفخیر در تفخر و خماسی مزید عضیرف و رغضرفوط بحذف خامس اصلی و واو زائد و قرقصار رباعی مجرد ست بجهت بودن همزه آن برای تانیث چون حمراء لهذا تصغیر آن قریقصاء آید بر فعیلاء و مانند ذفری که هم تنوین و هم ممنوع آمده اگر منوان اعتبار کنند ملحق برباعی گویند و تصغیرش ذفیر بکسر راء بروزن فعیلاء آید و اگر ممنوع بود ثلاثی بود همچو جبلی و تصغیرش ذفیری آید و اگر رابع ایهامده بود پیش از تصغیر و یا بعد آن بروزن فعیلیل آید مگر جائیکه مده الف فعلان غیر منصرف و یا الف افعال جمع بود و وجهش بیاید انشاء الله تعالی چون مضرب تصغیر مغرب ثلاثی مزید و قرطیس تصغیر قرطاس رباعی مزید که رابع ایهامده است قبل تصغیر و همچنین قنبیل و حیلجاء در قندیل و علوجاء و نحو خدریس در خندریس بحذف نون که از جنس حروف زوائد ست و یاء در واگر چه بالفعل مده رابع نیست لکن بعد حذف نون رابع میشود و سین اگر چه آخر ست و هم از جنس حروف زوائد پس باید که حذفش اولی باشد لکن در القا نون و حذف سین حذف مده نیز لازم مے آید پس حذف نون اولی بود از حذف دو حرف و اگر بجاے مده لین زائد میگفت اشکل میبود بجهت دخول نحو سنور و مسرول که واوش بعد فتح نون و واو واقع ست یا میگردد اگر چه مده نیست نحو سنیر و مسیریل و نحو سکران و احمال اگر چه رابع ایهامده است لکن تصغیر ایها بر فعیلیل نیاید بلکه بر فعیلال که وزن چهارم ست و مراد از سکران آنهیت غیر منصرف که در آخر آن الف و نون مشابه دو الف تانیث بود علم نحو عثمان و صفت نحو سکران و ندمان و چون این الف و نون مشابه الف تانیث بود درین زیادت یکبارگی و حذف یکبارگی و عدم لحوق در تا آخر اینها حکم الف تانیث یافتند در بقاء بحاله و ندمان منصرف ملحق بندمان غیر منصرف ست بجهت مشابهت در وزن او وصف و اگر الف و نون مذکوره بعد چهار حرف بود نیز باقی ماند بجهت عدم وقوع آنها بعد کسره تصغیر و وزنش فعیلان بود چون فعیلان و همین قدر ست در اکثر کتب تصریف و مصنف غیر این هر دو قسم آنهیکه نه بروزن فعلال بالفتح و فعلال بالکسر و فعلان بالضم و فعلان بالتحریک بود نیز درین حکم داخل نموده و لهذا در نحو طربال و زعفران و افعوان و عبوثران طربیان و زعیفران و افعینان و عبیثران بالقاء الف گفته و در حوضان و سرحان و برمان و گردان نحو بحیین و سریحین و برمیین و گریمین گفت که اینها در تصغیر ملحق باسمائی اند که آخرش حرف صحیح ست و بروزن اینها نحو تراب و سربال و طومار و گروان اگر چه در اسماء مواد ون آن نیست یعنی اسمائیکه مجرد از زیادتے نون باشد لکن تصغیر آن بر فعیلیل آید بجهت فرق در وے و در صفت که برین وزن بود نحو قطوان که تصغیرش قطیان آید بروزن فعیلان و دلیلی که از کافی و تسهیل نقل کرده احسن ست و آن آنیست که اسمیکه در وی الف و نون زائده است اگر الفش در جمع تکسیر یا گردد در تصغیر نیز یا گردد و لهذا در سلطان و حربان و شیطان سلیطین و حریمین و شیطین گویند چنانکه در وقت تکسیر سلاطین و حرامین و شیاطین گویند و اگر چنین نبود الف و نون بحال ماند نحو غضبان و سکران که جمع تکسیر آن غضاب و سکاری آید بحذف الف و نون و نحو عثمان و عمران و غطفان که

اخف بود لکن برای جمع متعین شد بجهت بودن جمع تقیل و الف اخف بخلاف مصغر زیادة یاء در مرتبهٔ ثالث بجهة مناسبة کلمهٔ فعیل مجهولی ست و تنکیه ثالث آن حرف علت بود نحو دعی و احتراز از التباس بمضارع در صورت زیادتی آن در اول و از انقلاب بواو و در مرتبهٔ دوم و از التباس بیاء اضافه در مرتبهٔ چهارم و سکون آن بجهة احتراز از قلب آن بالف ست دوم فعیلل بضم فا و فتح عین و سکون یا و کسر لام اول سوم فعیلیل بزیادة یاء بعد لام اول در وزن دوم و این هر دو وزن اولی ست از فعیعل و فعیعیل چنانکه بعضی گفته اند چهارم فعیلال بضم فا و فتح عین و سکون یا و زیادت الف بعد لام اول پنجم فعیلل بضم فا و فتح عین و سکون یا و کسر لام اول و ثانی اما تصغیر اسم متمکن سه حرفی که همه اصول باشند یا نه بر وزن فعیل آید چون رجیل در رجل و میت در میت مخفف میت که بر وزن فعیل ست و طلیحه در طلحه و حبیلا در حبلی و جبیلان در جبلان تثنیه اجبل و زیدون در زیدون جمع زید و هندات در هندات جمع هنده و بصیری در بصری منسوب به بصره و بعیلبک در بعلبک که مرکب مزجی ست و خمسة عشر در خمسة عشر مرکب عددی و همچنین ثمانیا عشر و ثمینیا عشر در ثمانیا عشر و اثنا عشر و عبید الله در عبد الله مرکب اضافی و همچنین حمیرا در حمرا و جایز که طلیحه و حبیلا ذکر کرد ذکر انهم ضروری بود و وزن این مصغرات مانند طلحه تا آخر فعیل ست از انکه با زنبة و تا تانیث و هر دو الف آن کلمهٔ علیحده است و اجرا اعراب ماقبل بر انها از شدت امتزاج ست و همچنین علامت تثنیه و هر دو جمع و جزء ثانی از مرکب امتزاجی و اضافی که علم باشند کلمهٔ علیحده است و اجرا اعراب در ثانی مخل وزن فعیل نبود و در غیر ثانی مخل وزن فعیل و فعیلیل و فعیلل نگویا اولا تصغیر کردند بعده علامت تانیث و جزآن لاحق کردند لکن مراد از الف تانیث مقصوره رابع ست فقط و غیر رابع بیفتد چنانکه بیاید انشاء الله تعالی و بعضی وجه فعیل در مانند طلحه آن گفته اند که بنا فعیل دران از جهة وجوب فتح ماقبل تا تانیث ست و در مانند حبلی و حمرا از جهة القاء الف مقصوره و ممدوده است که همچو تا تانیث ست در افادهٔ معنی و وجوب فتح ماقبل بخلاف الف غیر تانیث نحو بعزی و کساء و علباء که تصغیر آنها فعیل نبود بلکه فعیلا و در شرح ازکانی نقل کرده که هر ثلاثی که غنیش یا بود جایز ست که اولش بکسور سازند در وقت تصغیر نحو نیب شیخ و از فراهیدی ست جواز قلب آن یا بواو بجهت ضم ماقبل نحو شویخ و نویب چنانکه عوام گویند دویک و فویل و تصغیر ام ثلاثی مزید و رباعی مجرد و مزید و خماسی مجرد و مزید که چهار حرفی و زائد اند اگر حرف رابع آنها نبود مصغر بیش از تصغیر و نه بعد آن بر وزن فعیلل آید لکن در خماسی حرف خامس حذف کنند و تصغیرش نادر و ضعیف ست بجهة ثقل چون مضیرب در مضرب اسم ظرف ثلاثی یا مفعول از افعال و اخیر اولی ست بجهت بودن اسم ظرف ثلاثی و مانند آن تابع ماضی در اطلاق مجرد و مزید چنانکه در اول کتاب گذشت پس این مثال ثلاثی مزید ست جعیفر تصغیر جعفر و این مثال رباعی مجرد ست و سفیرج در سفرجل بحذف خامس و امثال نه ماهی محرم ست و نزد بعضی در خماسی حرفی حذف کنند که مثابه زائد بود چون میم مجرش و دال فرزدق که از حروف زوائد اند لکن حذف خامس اولی بود بجهت بودن ثقل از وی و مثال رباعی مزید

پس تصغیر آن برای تقلیل مدت بود با نیکه گاهی خرد ترین اشیا مقدار بزرگ بود و ازین قبیل است که موت گاهی بام صغیر غیر معتد به واقع شود و ثانی با نیکه در تصغیر ترخیم تقلیل مراد باشد و شقه منافی آن نیست کذا فی الجاربردی و ۱۲ این هر دو قسم را داخل مجاز دانسته و گفت لان التحقیر مناسب الترخیم و لفیضه و ایضا لانه فی التعظیم و لفضاره و قد یستعمل ما وضع لاشی فی ضده انتهی گویم دلیل ثانی احسن از انچه در شرح جاربردی در قسم اول مذکور کرده و تصغیر اسم حربا نه اسم مبنی که آنرا طریق علی حده است در آخر فصل بیاید انشاء الله تعالی ۱۳ بپیچ وزن نه آید و مراد از تصغیر اینجا معنویست کما لا یخفی و از جهة آنکه وزن سه قسم است صوری و عروضی و صرفی لفظ وزن ابهام پیدا کرد پس تفسیر کرد ای وزن صوری که عبارت است از مقابله خصوص حرکات بخصوص حرکات و سکنات بسکنات نه مقابله خصوص حروف زوائد بزوائد و مقابله بزوائد باصول باصول چون مفعیل که بروزن فعیل است نه وزن صرفی که دران باوجود مقابله خصوص حرکات با خصوص حرکات و سکنات بسکنات مقابله خصوص حروف زوائد بزوائد و مقابله حروف اصول باصول نیز مشروط است و بین تقدیر وزن مفعیل فعیل بود نه فعیل و نه وزن عروضی که دران مقابله خصوص حرکات بخصوص حرکات و مقابله خصوص زوائد بزوائد و اصول باصول هیچ شرط نیست بلکه مقابله مطلق حرکات بمطلق حرکات و سکنات بسکنات و لهذا طعام و ضیف دام و غلام و عمود و قبول بروزن فعول بود چه وزن عروضی پس وزن صوری اخص بود از عروضی و اعم بود از صرفی و وزن صرفی از جهة اخص است و عروضی از جهة اعم و عدم تعرض نفی عروضی بجهة ظهور دیست و اشتراک وی در دلیل نفی با وزن صرفی و سبب اعتبار وزن صوری نه آخرین بجهة ثلثه و وزن مصغر و ضبط عدد آنست بر تقدیر اعتبار صوری و کثرت او زان عدم ضبط آن بر تقدیر اعتبار اخیرین کما لا یخفی مثلا وزن احیمر و مضیرب و جعیرب و عیرف و قلیئس بروزن صوری فعیلل بود و بروزن صرفی افعیلل و تفعیل و فعیرل و فعیئل و فعیلل و علی هذا القیاس و در وزن عروضی بدانکه عبارت منهیه در مقام باین طور ست وزن صوری آنست که حرکات بحرکات و سکنات بسکنات مقابل باشد و مقابله حروف اصول باصول و زوائد بزوائد شرط نیست و در وزن صرفی هیچ شرط ست و در وزن عروضی مقابله سکون بسکون و حرکات بحرکات شرط ست و حرکات بعینها شرط نیست پس طعام و ضیف و دام بروزن فعول ست بوزن عروضی و احیمر و مضیرب بروزن فعیل ست بروزن صوری و بروزن افعیلل و تفعیل بوزن صرفی انتهی میگویم که عبارت حاشیه در تعریف هر یک از اوزان سه گانه قاصر ست چنانکه از تامل در عبارات این مولف ظاهر خواهد شد و از اوزان پنجگانه یک فعیل ست بضم فا و فتح عین و سکون یا و ضم اول بسبب مشابهت فعل مجهول ست بجهة بودن مصغر فرع مکبر و دال بران چنانکه فعل مجهول فرع معروف و دال بر انست و بسبب تحصیل مشاکلة لفظ با معنی چه از انکه مخرج صغیر میشود بجهة انضمام بر و لب و فتح دوم و عدم اکتفا بر ضم اول بجهة حصول فرق ست از بعض مکرمه که مضموم الفاست و بوزن فعلة اخف از مکرمات و اجتراز از وزن فعل و در صورت کسره و زیاده یا نیز بجهة حصول فرق از بعض مکرمات که مضموم و بوزن فعلة اخف از مکرمات و اجتراز از وزن فعل اگر چه

در وقت تصغیر آنرا رد بسوی واحد کنند و از اوزان جمع قلت هم نیستند تا تصغیر بر لفظ آنها می شد بی رد بسوی واحد و جمع تکسیر ما فوق عشره واقع نشود و اسم جمع و اسم جنس تمیز اینها واقع شود و آنچه نوشته شد مذهب جمهور است و برد اخفش هر اسم جمع که مرد و احدش از جنس حروف وی بود جمع بود چون رکب و راکب و جامل و جمل و باقر و بقره و مانند آن و نزد فرا اسم جنس چون اسم جمع هم جمع ست اگر واحدش از حروف وی بود چون تمر و تمرة و روم و رومی چنانکه رکب و راکب و مانند آنست پس اسم جمع و اسم جنس که واحد آن از لفظ وی نبود بالاتفاق جمع نیست چون ابل و زیت بدانکه مناسب آن بود که اینجا هم مصنف از ان اسم جمع را که کثیره است اولا ذکر میکرد و آنچه که کم ست بعدی چنانکه در اصول کرده و از جمله قصر لفات تصغیر بعث و آنرا تحقیر نیز گویند و اکثر اطلاق آن مجازا بر صغر و محقر آید و آنچه که در وی تصغیر نشده آنرا مکبر گویند و مصنف بیان معنی تصغیر حقیقی نمود و گفت ای تغییر لفظ تا دلالت کند بر حقارت یا قلة مدلولش اول در مفرد بود چون رجیل در رجل و ثانی در جمع چون دریهمات و در دراهم پس قول وی تغییر لفظ بمنزله جنس ست و ما بعد وی بمنزله فصل و نگفت تغییر اسم بلکه تغییر لفظ تا شامل ماند تصغیر یکه در فعل واقع شده اگرچه شاذ ست چون ما احیسنه و نگفت تصغیر زیادت کردن یا بود تا شامل ماند تصغیری را که در ان الف و یا زیاده کنند نحو الطیا و مانند آن از اسماء مبنی با الف فقط بعد دو حرف بعد ضم اول و فتح دوم چنانکه نزد صاحب عزت و بعض کرنیین ست نحو دوابة و شواتة و رواتة و شاتة و نزد بصریین اصل این هر دو دویبة و شویتة است یا ساکن بعد فتحه را الف بدل نمودند چنانکه در من احب کریمتاه و نگفت زیادة شیء در مرتبه سوم تا مثل نادا بنا خارج نشود و در تعریف تصغیر اینجا اخصرست از تعریف اصول و آن آنست المصغر ما کان بزیادة یا و ساکنة بعد حرفین او یاء و الف فی کلمة لیدل علی تحقیر او تقلیل المسماه انتهی و محل تقلیل و تحقیر در اسما هم بود چون رجیل و زید که معلوم نمی شود که کدام چیز از ایشان محقر و مقلل نموده و در صفات معلوم باشد نحو عویلم و اسیود که محل تحقیر و تقلیل علم و سواد ست و همچنین بزیر در بزار دلالت کند بر ضعف در حرفه بزازی و در جموع تقلیل عدد مراد باشد چون در بیات و جائز ست که در جمع هم تحقیر قصد کنند لیکن در چیزیکه عظم آن متوهم بود تحقیر مراد باشد و در چیزیکه کثرت آن متوهم بود تقلیل مقصود و این هر دو قسم کثیر ست و گاهی بر سبیل قلة برای تقریب چیزی می آید که بعد آن متوهم بود و غرض ازان بیان قلت تفاوت میان دو شیء باشد چون زید اصغر منک که غرض ازان قربت زید بجانب صغر ست و بیان قلت تفاوت میان ایشان نه صغر زید لذاته بخلاف آنکه از صیغه تصغیر هر دو جایز مستفاد میشود و انجا نوعی از تصغیر در ازدیاد اکثرست بسبب غیر اینها چون دویبة هذا و فویلقة و قبیل هذا بعید و اگر تامل کرده شود در بین قسم هم تقلیل ست باشد لکن آنرا تقریب الی العدم مقصود و تصغیر گاهی برای تعظیم شیء و ترحم آن نیز بود مجازا نحو کل انسان سوف یاخل جهیم و دنیة تصغیر مهما از تامل بیم مراد از دنیة داهیة حقیرة بود که موقست و نحو یا بنی ارکب معنا و اینجا قصد تصغیر متعلق کرده اند در ادخال این هر دو قسم اول با بنیة داهیه و قسم که معظم بود بیع الاصول تا

واز انجمله است فعال بالضم وآن می آید در نحو عمل چون قوام وقوام یعنی طفلیکه با طفل دیگر متولد شود از یک بطن نر باشد یا ماده دو باشند یا نر ومونث توامند بود وفعل بالفتح نحو غرق وعراق وفعل بالکسر وفعل بکسر عین وفاعل وفعیل وفعلا بضم فا وفتح عین وفعلی بالضم نحو ظرف وطوار وفعل وفعال وراعی ورعاء وصعدة وصعداء وبرء وبراء ونفساء ونفاس وربی بضم را وتشدید یا در رباب وگاهی عراق بمعنی مفرد هم آید واز انجمله است فعلا وبالفتح والمد وزن آید در فعل بالفتح وفعلة بالتحریک چون شبی وشبیاء مقلوب شیاء وقصبة وقصباء بمعنی نیها وطرفاء هم واحد است وهم اسم جمع واز انجمله مفعولا است بالفتح والمدی آید در فعل بالفتح وفعل بالکسر وفعیل وفعال بالفتح وفعال بالکسر چون شیخ وشیوخ فاروق وعلیم وعلوم وجاء وکبیر وکبیرة وکبراء واتان واتن وحمار وحمور واز انجمله است فعاله بالفتح وزن آید در فعل بالتحریک وفاعل چون حمل حمالة وصحب وصحابة وجز آن نحو فعل بالکسر که می آید در فعل بالتحریک چون ولد ووارث وشاة که در اصل شوهته بود وجمع آن شیه وفعول وفعوله چون لبون ولبونة ولبین وفعال بالفتح که می آید در فعل بالکسر چون شمیل وشمال وفعال بالضم وفعله بالتحریک چون حول وحوال وثمره وثمار ودرکهام بالفتح واحد وجمع بر یک صورت ست وفعلان بالفتح که می آید در فعل وفعلة بالکسر بالضم چون صنعة وصنوان وقنوة وقنوان وقینان بیاشاد ست وفعل بالتحریک چون قنا وقنوان وفعلة بالتحریک چون اموان واصله که در اصل اموه بود وبدان مفرد وجمع بر یک صورت ست وافعول بضم همزه وعین که می آید در فعله بالتحریک وفاعل چون بقرة وابقور ومالک ومالوک وفعلاء بالکسر والمد که می آید در فعل بالفتح چون خط وخطاء وفعلان بکسر عین چون طربان طرباء وفعیل که می آید در شاة ذریته بفتح شین وکسر یاء مشدده وفعله بکسر عین که می آید در فرد بالکسر نحو قردة وفعاله بالضم که می آید در حمل نحو حمالة وفاعول وفعول که می آید در بقر نحو باقور وباقورة وبقور وفعل وفعلة بفتح فا وعین که می آید در نحو رجل ومانند عبد نحو مرجل ومعبدة ومسبقة وفعلان وفعلی وفعلاء بکسر فا وعین وتشدید لام که می آید در نحو عبد چون عبدان وعبدی وعبداء وفعلاء بکسر فا وفتح عین که می آید در بیع بر وزن جبید نحو بیعاء وفعلاء بضم عین که می آید در شیخ وشیخاء کذا فی الاصول فرق میان اسم جمع واسم جنس آنست که اسم جنس بانوضع اطلاق کرده میشود بر قلیل وکثیر وواحد وما فوق آن چون ماء وزیت وتمر وروم وعدم اطلاق لفظ کلم بر واحد واثنین بلکه بهما فوق باعتبار استعمال ست نه باعتبار وضع بخلاف اسم جمع که بحسب وضع ست در اطلاق اکثر از دو باعتبار وضع نه بر واحد واثنین ولهذا در اصل ترکیب بجایان ترکیب نگویند ونیز در اسم جمع وواحد آن تاء یا فرق نکنند چنانکه در روم وروی وتمر وتمرة بکماة وکماء وفرق میان اسم جمع واسم جنس وجمع تکسیر آنست که اوزان این هر دو مخالف اوزان جمع ست وطریق بناء اینها مخالف طریق بناء آنهاست مثلا روم وروی وتمر وتمرة که تغیر در بناء وکلمه اخرست که تا ویاست نه در صنع اینها بخلاف جمع تکسیر که تغیر در ذات مفرد ویست از تحریک واسکان وحذف زیادت حرف ویا حرکت اگرچه در مانند فلک تغیر تقدیریست وضمیر عود ضمیر واحد بسوی جمع جائز بود بخلاف اسم جمع واسم جنس لفظا انها مفرد ست وعود ضمیر واحد بسوی وی جائز وهمچنین تصغیر اسم جمع واسم جنس بر لفظ اینها بود بخلاف جمع تکسیر که

از فعلة صفت و در قاموس ست جمعها ربعات و بالتحریک شاذ و نزد بعضی فتح عین در لحیات و ربعات بجهت عروض وصفت ست و در اصل اینها اسم اند و فتح اینها بلحاظ اصل ست چنانکه لفظ کلیه در اصل اسم ست بمعنی مادهٔ سگ و در استعمال وصف واقع میشود گویند نسوة کلبات و امرأة کلبات رضی گفته که جائز ست ازروی قیاس نسوة کلبیات بسکون عین باعتبار وصفیت عارضی چنانکه در صعبات فتح عین در وقت تسمیه بخیرے از جهت اسمیت عارضے و چون سمه از صیغ جمع فارغ شد خواست که انچه در معنی جمع اند و در حقیقت صیغه جمع نیستند بیان کند و آن دو نوع ست اسم جنس و اسم جمع و فرق میان هر دو در آخر فصل بیان کرده خواهد شد انشاء الله تعالی پس گفت و در معنی جمع بود نه از صیغ جمع انچه سمے آید بلحوق تا باخر مفروش برای معنی جمع و بحذف آن برای معنی مفرد و این قسم قلیل ست چون کماة بروزن فعلة بالفتح بمعنی سمار و غنما واحدش کمار و بحذف تا یا یا از آخر وی برای معنی جمع و بتا و یا برای معنی مفرد و این نوع کثیر ست نحو تمر بمعنی خرما ها و واحدش تمرة بمعنی یک خرما و معد بالفتح فا و کسر عین و بر عکس نیز و آن در انسان بمنزلهٔ حوصله ست در طائر و واحدش معدة و ارطا و ارطاة و دغلی و دغلاة و همی و هماة و کمثری و کمثراة و مانند آن در روم و حبش و زنج در رومی و حبشی و زنجی و ازین قسم انچه که بحذف تا ست در غیر مصنوع غالب ست و نحو سفین و سفینه و لبن و لبنة و قلنسوة خلاف قیاس ست بجهت نبودن اینها از مصنوعات و این هر سه قسم مذکور را سماء اجناس اند و ما از اسم جمع پس از اوزان وی ست فعل بالفتح مثل رکب و می آید بحسب سماع در فعل بالتحریک چون جام و جوم و ولد و ولد و فعله بالتحریک چون فاکهه و فوج و فاعل و فاعله نحو راکب و رکبة و رکب و نوح و فعال بفتح فا و تشدید عین نحو خوان و خون و فعل بالفتح نحو شخص جمعش بر صورت مفرد ست و از انجمله ست فعل بالتحریک و آن می آید در فعله بالفتح چون خیمه و خیم و فاعل چون خادم و خدم و غائب و غیب و فاعله نحو ناشیه و نشاء و فعیل نحو شریف و شرف و فعول بالفتح نحو عمود و عمد و فعال بالکسر نحو اهاب و اهب و فعل بالتحریک نحو خشب و جمع آن بر همین صورت ست و از انجمله ست فعل بکسر عین نحو طرب جماعة طربان و از انجمله ست فعل بضم عین چون عبد جمع عبید و از انجمله ست فعله بالفتح و آن می آید در فعل بضم عین و فاعل چون رجله جماعه رجل را جل و در فعال بضم فا چون شجاع و شجعة و از انجمله ست فعاء بالضم و آن سمے آید در فعل بالفتح و فعل بالکسر و فعل بالتحریک و فاعل و فعال بالضم و فعیل چون سهم و سهمة و ظرف و ظورة و راغ و راغة و فاره و فاره و فره و شجاع و شجعة و رفیق و رفقة و از انجمله ست فاعل و آن می آید در فعل بالتحریک و فعله بالتحریک چون جمل و جامل و بقرة و باقر و در فاعل چون صائم که هم جمع ست و هم واحد و از انجمله فعیل ست و آن سمے آید در فعل بالفتح چون عبد و عبید و ید و یدی و معز و معیز و فعل بالتحریک چون رحی و رحی و فعل بالکسر نحو جرس و جرس و فعله بالتحریک چون بقرة و بقیر و فاعل و فعال بالکسر چون حاج و حجیج و حمار و حمیر و میم و واحد جمیع بر یک صورت

بمعنی پاره از چیزے و بحیۃ فتحہ یا بازجہت فرق و تخفیف و کسرہ از جہت متابعت فانحو کسرات و کسرت و بحیات بحیات و بنی تمیم بالجملہ یز فتحہ و کسرہ سکون نیز خوانند از جہت رعایت اصل و خفت آن و رضی اسکان را نسبت بہ لغت بنی تمیم نکردہ و ناقص واوے و اجوفش چون رشوۃ و دمیۃ و بعیۃ سکون و فتحہ یابد بجہت فرق و خفت نہ کسر بجہت ثقل و اولبعد کسرہ و استثقال کسرہ برپا گوی رشوات و دمیات و بعیات و اندلسی فتحہ را تجویز نکند و بعضے در ناقص یائی ہم کسرہ را منع کنند چنانکہ در ناقص واوے منع کردہ است فرا کسرہ در جمیع باب کسرہ ناقص را جوف بود یا نبود و جروات بکسر جیم در اجمع جروۃ بالاتفاق شاذ ست و نزد بعضے فتح عین در اجوف یائی چون عیرات جمع عیر بالکسر بالاتفاق شاذ ست و رضی گفتہ کہ فتح در اجوف یائی از مانند کسرہ بر حسب قیاس جز در لغۃ بذیل ست پس عیرات نزد او شان شاذ ست و عین اسمیکہ بروزن نعلۃ بالضم بود در صحیح العین نہ ناقص یائی و مضاعف چون حجرۃ و خطوۃ فتحہ یابد بجہت فرق و خفت و ضمہ بجہت اتباع فانحو حجرات و خطوات و فرا اتباع را منع کند و بنی تمیم باوجود فتحہ و ضمہ سکون نیز خوانند از جہت رعایت اصل و خفت آن و ناقص یائی و اجوفش نحو رفیہ و دولۃ سکون یابد بنظر اصل و خفت و فتحہ بجہت فرق و عدم استثقال آن بر واؤ و ضمہ جائز نبود بجہت استثقال آن بر واو و بر ما قبل یا اما صفت و مضاعف ازین ہر سہ وزن بر سکون ست فقط نحو صعبات و صعرات و صلبات و مدات و عدات و سدات در صعبۃ و صعرۃ و صلبہ و مدۃ و عدۃ و سدۃ اما در صفت پس بجہت فرق میان اسم و صفت و بودن سکون الیق بصفت بجہت بودن آن ہیچ فعل در ثقلیت از نسبۃ اسم در مضاعف بجہت لزوم فک در صورت تحریک باوجود لزوم ادغام در صورت جمع مثلین متحرکین در یک کلمہ بدون التباس و الحاق و المونث بتقدیر التاء اذا کان علی وزن فعل بتبعیت افعال کفعلۃ با التاء الملفوظۃ فی جمیع ما ذکر من التحریک والاسکان والاختلاف بفتوح الفاء کمفتوح الفاء فنحو ارض ہمزۃ مکسور الفاء کمکسور الفاء نحو رجل و غیر کاکسرۃ و دمیۃ و مضموم الفاء کمضموم الفاء فنحو عرس بحجرۃ و الصفۃ کالصفۃ و المضاعف کالمضاعف و کہلات بفتح عین جمع کہلۃ بالفتح کہ صفت ست شاذ ست و قیاس سکون ست چنانکہ دانستی و قطرب جائز داشت فتح عین در مانند صعبات و جز آن از صفات قیاسا و لازم شدہ فتحہ عین لحیات بجہت غلبہ فتح و قلۃ سکون در مفردش کہ لحیۃ است بفتح عین صفت ایراد نشود و رضی گفتہ کہ در لحیۃ دو لغت ست فتح عین و اسکان آن و فتحہ اکثر ست و جمع آن بر مفرد مشہور ست و بعضے گویند کہ ہرگاہ کہ تا در لحیۃ لازم شدہ بجہت بودن آن صفت مونث و عدم مذکر آن گوئے شاۃ لحیۃ ای قلیل اللبن شد مانند اسماء در لزوم تا نحو قصعۃ لکن در قاموس ست شاۃ لحیۃ مثلثۃ الفاء و لحیۃ کسرقۃ و عنیۃ ای قلیل اللبن و عزیزۃ اللبن صراح شاۃ لحیۃ مثلثۃ اے مضی علی نتاجہا اربعۃ اشہر و جف لبنہا و لحیات شاذ لان حقہ السکون کذا فی الشرح و غالب ست فتح عین رباعات بجہت جواز آن در رباعہ و لہذا بفتح عین صفت ایراد نشود و غلبہ فتحہ در جمع و بدم قتصار بر جواز چنانکہ در مفرد ست بجہت مطابقہ چیزیست کہ در جمع فعلۃ بالفتح غالب ست و آن فتحہ است از انکہ فعلۃ اسم علیست

چنانکه در اسم خماسی مجرد نزد فرار و نزد غیر وی بر سبیل غلبه چون سفرجلات و همچنین غالب است در جمع تکسیر که بار دیگر تکسیر وی نکنند چون رجال و بیوت و صواحب گوئی رجالات و بیوتات و صواحبات بدانکه مراد شرح گفته که اگر تا و صفت ظاهر نبود جمعش بالف و تا نیاید برابر ست که از قبیل صفات مشترکه بود یا نه چون جریح و صبور و خالص و مرضع بجهت فرق در ذی التاء و غیر وی و آمده است در مؤنث معنوی که علامتش ظاهر نیست و مؤنث غیر حقیقی ست بحسب سماع چون ارض و عرش و سماء و کائن و شمال و در لفظی که علامتش تا نیست در وی نه لفظ بود نه معنوی و جمع تکسیر وی آمده باشد چون خوانات و در خوان و جمع تکسیر وی اخونة و خون ست و از جمله تغییرات این جمع آنست که تا از تا نیست در وقفیتی تا در وعلامت تا نیست جمع نشود نحو مسلمة و مسلمات و حکم الف و همزه از بحث منثنی بدانی یعنی جایی ثابت بماند و جایی واو شود و جایی یا و همچنین حال مرکب هم از انجا معلوم کنی و مؤنث ثلاثی که محذوف اللام بود و عوضش تا در آخر در آید سه نوع است یکی مفتوح الفاء و لامش بوقت این جمع اکثر ست بحجت فتحه فتح چون اموات جمع امة که در اصل اموة ست و منی گفته که امة از ان قبیل ست که جمع سلامت در وی نیامده بلکه اکتفا بتکسیر وی شده و آن اماء ست و همچنین ضعوات و هنوات در ضعة و هنة که در اصل ضعوة و هنوة بوده است و لی رد هم آمده چون هنات و ذوات در هنوة و ذووة و در بعضی ازین مفتوح الفاء بیچ جمع صحیح نیامده بالاتفاق بحجت اکتفا بتکسیر چون شاة و شفة که جمع اینها بواو و نون و الف و تا نیامده بلکه شیاة و شفاة دوم بکسر الفاء و در وی درین جمع اکثر ست بحجت تخفیف و ثقل کسره چون سیات و زیات در ریاة و زریة و برو نیز آمده چون عضوات در عضة سوم مضموم الفاء و درین قسم عدم رد ست فقط بحجت ثقل ضمه چون ظبات و کرات در ظبة و کرة و اخوات در جمع اخت بر دلام از جهت بودن آن مفتوح الفاء ست نه مضموم الفاء چرا که اصل اخت اخوة ست بالتحریک و اخوات بسکون عین نیز آمده و در جمع بنت و ابنة بنات گویند بفتح با با وجود یکه ظاهر بنات بکسر با ست در جمع بنت و ابنات با ثبات همزه در ابنة از انکه هر دو را اولا بر بنوات بالتحریک جمع کرده اند با عتبار اصل مفرد آن بعد ازان او را از جمع اینها حذف کردند نسیاً چنانکه ازینها حذف کرده اند و عین هر لفظیکه بر وزن فعلة بالفتح بود چون تمرة در کرة بمعنی خرما و ظبیة نه اجوف و صفت بمضاعف در وقت این جمع فتحه باید نحو تمرات و کرات و ظبیات بحجت فرق میان اسم و صفت و بودن اسم اولی بتغییر از راه خفت آن و اختیار فتحه بحجت خفت ست و سکون اگرچه اخف ست لکن سبب فرق اسم و صفت نیست بحجت بودن عین صفت ساکن در وقت جمع ماندن و عین اجوف نحو حوزة و بیضة بر سکون اصلی خود تا با لف بدل نشود و زیاده تغییر تحریک غالب و عود بسوی چیزی که ازان فرار شده لازم نیاید و هذیل در اجوف نیز فتحه دید بحجت قیاس بر صحیح العین و فرق در اسم و صفت و عدم التفات بسوی ثقل که از حرکت پیدا شود بحجت عروض حرکت و ایراد نمایند ضاعة و باعة جمع ضائع و بائع مندفع ست و گاهی عین ناقص هم ساکن داشته میشود و نزد بعضی قیاس ست بحجت ثقل که از اعتلال لام حاصل ست و عین آنچه بر وزن فعلة بالکسر بود غیر مضاعف و ناقص واوی چون سدة

جمعش جری مجی دلی نیز آید و بنون بالکسر والضم در طبة بالضم که در اصل طبوة است و جمعش طبی مجی دلی نیز آید و کرون بالضم والکسر در کرة بالضم که در اصل کروة ست و جمعش کری نیز آید و رقون بالکسر رقة بالکسر که در اصل رقیة است و لدون بالکسر در لدة بالکسر که در اصل ولدة ست و اضون بالضم ضاد معجمه در اضات که در اصل اضوة یا اضیة است و قنون بالضم نون در قناة که در اصل قنوة ست و حذف الف مقصوره درین هر دو لفظ نسیاً ست و لهذا ما قبلش مضموم بود ورنه قیاس فتح ما قبل بود چنانکه در جمع مانند مصطفی و اورون در اورز بکسر همزه و فتح واو و تشدید زا معجمه و جرون در حرة بالفتح و تشدید و یونس در حرة احرون بفتح همزه و کسر آن حکایت کرده و ارضون در ارض و سنون در سن که در اصل سنهون ست، و عالمون در عالم بالفتح لام و ابون و اخون و بنون در اب و اخ و ابن که در اصل ابو و اخو و بنو ست همه بخلاف قیاس ست بحجت فقد شرط جمع اسم و صفة لکن در لفظی نه محذوف اللام است او عوضش تا ست ما قبلش مفتوح کثیر ست تا آنکه نزد بعضی مطرد ست دروی و در محذوف الفاء که عوضش تا آمده و در مضاعف و جز آن قلیل ست برحسب سماع و گاهی نون این جموع که مخالف قیاس اند محل اعراب بالحرکت گردد برای تنبیه بر مخالفت قیاس و این وقت یا بحجت خفت آن از واو و تنوین لازم گردد و نونش باضافت نه افتد نحو و ان امرأ حسن علیا ۞ اب بر و بحق له بنین ۞ و نحو بلغ البرجین و البلغین و الله رحمین و افتکرین و الاعم و الافورین اسمار و واهی اند نه جمع اگرچه بر صورت جمع اند و این جمع برای مرکب علم نیز آید چنانکه در بحث تثنیه گذشت و اما جمع تصحیح بالف و تا پس برای علم مؤنث ست قیاساً برابر ست که علامتش تا بود ظاهر یا مقدر با الف مقصوره و ممدوده چون سلمة و حمدة و اسماء و بیلمة و مجنبین جمع لفظی که در و تانیث ست ملفوظ یا مقدر اسم بود چون ارض فاطمة و عقرب و حجراء و بشری یا صفت بشر طیکه نه بر وزن فعلاء بود که مذکرش افعل ست نحو حمراء و نه بر وزن فعلی که مؤنث فعلان ست نحو سکری از انکه جمع بالف و تا فرع جمع بواو و نون ست هرگاه جمع احمر و سکران بواو و نیامد جمع مؤنث اینها بالف و تا نیز نیاید مگر نزد ابن کیسان که سکرانات و حمراوات جائز ست چنانکه احمرون و سکرانون نزد وی جائز بود و اگر بر مانند سکری و حمراء اسمیه غالب آید جمع آنها بالف و تا باتفاق جائز بود چون قول علیه السلام لیس فی الخضراوات صدقة و حمراء از غلبه اسمیه استعمال آن در بعض افراد وی ست فقط و بعضی اطراد این جمع در لفظی کرده اند که علم مؤنث عاقل بود چون هند و سعدی و اسمیکه مؤنث بالف بود و علم مذکر عاقل نشده باشد چون بشری و حمراء یا تای آن ظاهر بود اگرچه مسمی مذکر عاقل بود چون طلحة و حمزة و تکریته و افراجة و سمی که هم مذکر اعتبار کرده شود و هم مؤنث و جمعش بواو و نون و جمع تکسیرش نشده باشد چون الف را با جیم و مانند آن و جمع لفظی مذکر که صفت غیر عاقل بود برابر ست که مذکر حقیقی باشد یا نه نحو صافن و صافنات و سجل و سجلات اگرچه مصغر باشد چون حمیلات ازانکه هم اگرچه بسبب تصغیر بمؤنث صفت میگردد در معنی لکن برای حصول فرق در عاقل و غیر عاقل تجویز کرده اند در غیر عاقل فرع عاقل چنانکه مؤنث فرع مذکر پس غیر عاقل را حکم مؤنث داده اند در جمع بالف و تا یا لفظی مذکر که مراد را جمع تکسیر نیامده باشد و اسم غیر مذکر عاقل بود چون سراویلات و این اطراد نزد فرهت و نزد نحویه ست باعتبار غلبه بساطت و طرحت در صفت خماسی مجرد که مؤنث باشد چون معلق و حجرش بسبب استکراه تکسیر آن

بموصوف در معنی از انکه معنی رجیل مثلاً رجل حقیرست و معنی بصری منسوب الی البصره لکن مستفاد بر موصوف جاری نشود و عمل نکند بجهت بودن آن دال بر وصف و شئی مخصوص موصوف پس چگونه برای وی فاعل بعد وی مذکور شود یا موصوف قبل وی و مع در اصول گفته ولا مشترکة غیر افعل منه و غیر ذات حمسته اصلیة اقول الفعل التفضیل لیس من الصفات المشترکة فی اصطلاحهم وان کان مع من مشترکا بین المذکر و المؤنث یقول زید افضل من عمرو و هند افضل منه لان ذلک عارض لا یجعله من الصفات المشترکة کالاتری انک تقول هند قائم ابوها و زید قائم امرئته و جائز ست این جمع نزد کوفیین و ابن کیسان در علمیکه تا تانیث دارد چون طلحة و طلحون لکن کوفیین عینش در بنوقت ساکن دارند چنانکه در حالت افراد بود و قیاس بر جمع الف و تا نکنند و ابن کیسان عینش را فتحه داد چنانکه در ثمرات و طلحات و این جمع قیاس استعمال ست از انکه با وجود تا اگر جمع کنند لازم آید جمع در علامت تانیث و تذکیر و اگر حذف کنند حذف بی دلیل بود یا غلبه ظن بسوی جمع مجرد و از تا بجهت غلبه وقوع این جمع در وی و نیز وقتیکه در علم ذی التا جائز شد در صفت ذی التا نیز جائز بود چون غلامون در غلامة و اربعون در اربعة و آن بالاتفاق جائز نیست و اگر قیاس بر علم ممدود یا مقصور بود نیز جائز نبود از انکه همزه ممدود در بنوقت بواو بدل شود و الف مقصور در شود بجهت دلالت فتحه بران پس صورت علامت تانیث نماند و جائز داشته اند کوفیین و ابن کیسان در افعل فعلاء و فعلان و فعلی نیز بدلیل قول شاعر ع فما وجدت بنات بنی نزار + جلائل احمرین و اسود نیا + و نزد غیر ایشان شاذست و از جمله تغیراتی که درین جمع واقع میشود آنست که بفتحه در الف مقصوره بجهت اجتماع ساکنین و ما قبلش مفتوح ماند برای دلالت بران چون مصطفون و مصطفین در مصطفی و نزد کوفیین جائز ست در مقصور که الفش زائد ست حذف الف لنسیا و ضم ما قبل واو و کسر ما قبل یا چون موسون و موسین و عیسون و عیسین در موسی و عیسی و کسائی فتحه دهد ما قبل واو جائز که الف اصلی بود چون مصطون و ضمه دهد در غیر الف اصلی چون عیسون و همزه تانیث واو شود نحو حمراؤن در حمراء و تقدیکه علم شخصی بود و باقی احوال ممدود از بحث مثنی یاد کن اما سنون و سنین بالکسر و بالضم نیز بر سبیل قلت در جمع سنة بالفتح که در اصل سنوة و سنهة است بمعنی سال و تغیر حرکت فا در جمع برای دلالت بر تغیر و نقل از اصل ست که آن علم عاقل و یا صفت عاقل ست و قلون و قلین بالضم و الکسر در جمع قلت بالضم که در اصل قلوة ست و آن دو وجوب ست که طفلان بوی بازی کنند یکی دراز که آنرا مقلاع گویند و دیگر خورد که آنرا قلت نامند و آنرا الفاظ دیگر نیز هست و ثبون و ثبین بالضم در جمع ثبة بالضم بمعنی گروه که در اصل ثبوة یا ثبهة ست و جمعش اثابی بتای مشدد و مخفف نیز آید و اهلون و اهلین در جمع اهل بمعنی کسان و کسان سرای و مانند آن چون فنون بالکسر و فعیته بالکسر که در اصل فنیته ست و عضون بالکسر در عضة بالکسر که در اصل عضوة ست و سنین بالکسر و قیل بالضم در سنة بالکسر که در اصل سنیة ست و جمعش بای بروزن عنب نیز آید و بیرون بالکسر و بالضم در برة بضم با و موحده که در اصل بردة ست

گویند و مصابیحون و مساجات بجهت عدم قبول تکسیر و چون او زان جمع تکسیر تفعیل دانستی وقت آن رسیدکه جمع تصحیح بدانی پس جمع مصحح بواو ونون یا یاونون سطر دست برای لفظیکه کاف بیانیه در اینجا زائدست بمجرد از تاء ملفوظ غیر خصوصست بشرطیکه علم ست که نذکر عالم ای عاقل را بخوزیدون جمع زید و از قید مجرد از تاء نحو طلحة علم وعلامة صفة خارج شد بخلاف لفظ ثمودان الف تا نیث ست چون سلمی وحبلی وحمراء ودرفاء وقتیکه نام مذکر عاقل بود جمعش بواو ونون آید اتفاقاً واز قید ملفوظ مانند هند وسعاد خارج شد و چون اینها را نام مذکر عاقل نبود جمعش بواو ونون آید همچو زیدکه در وقت تسمیه مؤنث بان جمعش بالف وتا آید واز غیر معوضة تاء ملفوظ معوض خارج شد که آنرا در وقت تسمیه مذکر عاقل بواو ونون جمع کنند بمجرد ازین یا صفت ست مر مذکر عاقل را علم آن چون ضاربون در ضارب و ازین قول مانند حائض وطالق ومرضع خارج شد بجهة بودن اینها صفت مؤنث اگرچه مجرد از تاست و همچنین نحو بازل وبجل که صفة مذکر غیر عاقل ست وسبب اختصاص این جمع بمذکر عاقل آنست که عاقل افضل ست از غیر عاقل چنانکه تصحیح افضل ست از تکسیر و اختصاص آن باعلام و صفات نه غیر اینها از انکه عادت عرب در علم محافظه ست از تغیر و تصرف و در تصحیح تغیر و تصرف نیست و نیز در وقت جمع تعریف علمی ضعیف میشود پس جبران تصحیح کردند چنانکه جبر نقصان در مانند قلت وکثرت بنا نمودند و صفات هرگاه که بافعل مشابهت لفظی و معنوی سیدشتمند جمع آنها نیز همچو جمع آنها آورند چون نصیرون وضاربون لکن بشرط در جمع همچنین صفت آنست که بر وزن افعل بود که مؤنثش فعلاء ست چون احمر وحمراء و نه بر وزن فعلان که مؤنثش فعلی آید چون سکران سکری و نه صفت مشترک میان مذکر و مؤنث نحو فعیل بمعنی مفعول چون رجل قتیل وامراة قتیل و مفعول بمعنی فاعل نحو امراة صبور ورجل صبور مگر آنکه مشترک صفت خاصی بود نحو صهصلق پس نگوئی احمرون وسکرانون وقتیلون وصبورون مگر وقتیکه اینها مصغر یا منسوب باشند نحو حمیلون واحیمرون وسکیرانون وقتیلون وصبیرون وبصیرون وبسبب عدم جواز در اینها آنست که صفات هرگاه بافعال بودند در اصل در فعل فرق ست میان مذکر و مؤنث آنها تا چون زید قام وهند قامت وقوم اصل در صفات هم فرق شد میان مذکر و مؤنث آنها تا چون قائم وقائمة وحسن وحسنة دیگر گاه که اصل در اسمای آن بود که میان مذکر و مؤنث آنها فرق بصیغه بود چون رجل وامرأة وحمل وناقة ومانند آن نحو امرء وامرأة قلیل ست پس هر صفت که در مؤنث آن تا نیاید بمنزله اسما بود و لهذا این جمع در افعل فعلاء و فعلان فعلی وصفة مشترکه که غیر خاصی را نبود وجائز داشته سیبویه ندمانون وسیفانون بجهت قبول تا گویند ندمانة وسیفانة پس گفت که عرب ندمانون وسیفانون نگویند بسبب حمل بر اعم واغلب که آن در فعلان بالفتح صفة عدم قبول تا ست پس ندمانة وسیفانة بمنزله شاذست بخلاف فعلان صفت بالضم که اصل در ان عدم قبول تا نیست گویند رجل حمصان وامرأة حمصانة وافعل التفضیل اگرچه قابل تا نیست لکن جواز این جمع در وی بجهت فرق در افعل صفت ست و در صفت خاصی که آن نیز قابل تا نیست بجهت استکراه تکسیرست پس نماند برای وی مگر جمع صحیح وجواز این جمع در مصغر ومنسوب اگرچه از قسم امور منفیه بود بجهت بودن اینها

وآخر انجام وابن مالک گفته که گاهی تاء تانیث عوض محذوف آید وقتی که محذوف الف خامس بود نحو حبالقة در حبنطی
ومانند آن واز اوزان جمع کثیر فعالله وافاعله بکسر لام وعین وزیادة تاست ومانند آن از انچه بروزن جمع اقصی بود و
خالی از مده وبسبب عوق تا از اوزان آنها برآمده باشد چون مفاعله وفواعله وآن بسبب اطراد جمع اسم منسوب بیاء
مشبه ومناسبة وبودن انها بروزنی که دران جمع اقصی مطرد بود وتردید بجهت منع خلوست چون کشامرة در کشمیری
واشاعرة در اشعری وفرازنة در فرزین بالکسر وفراعنة در فرعون وجواربة در جوربی والحاق تا در جمع عجمی برای دلالت
بر فرعنه است بجهت بودن تا فرع چنانکه عجمی فرع عربی ست ودر منسوب همچنین بجهت بودن یا نسبت فرع همچو تا وگاهی
تا نیاید چون کیالج وکیالج وگاهی تا در جمع اقصی نیز برای تاکید افزایند چنانکه در غیر اقصی می افزودند نحو ملائکة جمع
ملک که در اصل ملاک ست ومیاقانة در جمع میقل وگاه است که جمع بر لفظ واحد نیاید چون نساء بالکسر جمع امراة و
مناجنیق جمع جنیق بضم جیم وشاذ فتح جمع خامد بضم خاء معجمه والف جمع ذوازهین قبیل ست وگاهی جمع مانند مفاعل را ورد بسوی
مفاعیل کنند چون دراهیم ودنانیر وصیارف در دراهم ودینار وصیرف وگاهی عکس این کنند نحو سرائل وعصافر
در سراویل وعصائر جمع سربال وعصفور وابن مالک گفته که جائز ست رد نحو مفاعل غیر فواعل وقتیکه در آخر آن حرف
علت بود بسوی مفاعیل بفتح فا ولام چون حیاطی بفتح طا در حیاطی بکسر طا نه حوار ی در حوار کذا فی الشرح وگاهی
جمع را باز جمع بکنند جمع تکسیر وباجمع صحیح بالف وتا مکن وقتیکه جمع را مفرد اعتبار کنند در معنی جماعت ومجموع الجمع قیاسی
ست در جمع قلت نزد اکثرین ومبرد در رمانی از ایشان ست ودر جمع کثرت نزد بعضی ودر تسهیل ست که جمع تکسیر را
تکسیر کنند مگر در نحو مفاعل ومفاعیل وفعالة بروزن رملة وعبقة چون اکالب جمع اکلب که جمع قلت کلب ست
وجوال جمع جمائل بالکسر که جمع وکثرت جمل ست وبیوتات جمع بیوت که جمع کثرت بیت ست از کلام جاربردی
ونظام الدین مراد از جمع صحیح اینجا جمع بالف وتا ست فقط لکن مصدر اصول بواو ونون بمنظیر آورده چون صبرون
جمع صبر که جمع صبور ست واطلاق جمع الجمع بر کمتر از سه نباید چنانکه اطلاق مفرد بر کمتر از سه نباید کذا فی الاصول
والجاربردی میگوید عبارت حسنه آنست که در شرح نظامی واقع ست لایطلق علی اقل من تسعة او اربعة کما ان الجمع
الاول لایصح الا ثلثة او اثنین علی اختلاف الرایین فی اقل الجمع یعنی مقدار الجمع مفرد او الجمع علی ما یقتضیه الاصول
انتهی ودر شرح ازکانی آورده که اگر کسی گوید عندی اناعیم لازم شود بر دی بست وهفت چهار پایه ازان که اقل انعم
سه است واقل انعام نه پس اقل اناعیم بست وهفت باشد ونیز در وی ست که نزد ابن سراج ساختن هر جمع
بر سوای مفاعل ومفاعیل ست جائز بود ومذهب سیبویه بر عکس این آنست که جمع الجمع مقصور بر سماع ست
وقول زمخشری یقال فی کل افعل وفعلة افعال وفی کل افعال افاعیل تسامح ست وکثیر ست نحو جالات وکلابات
وبیوتات وحمرات وصواحبات وجز آن واگر مانند مساجد ومصابیح را نام کسی نهند جمع آن مساجدون ومصابیحات

مثل سلطان بالضم وضبعان بالکسر ومیدان وشیطان بالفتح بر تقدیر یکه از شیط بود وهمچنین بفاعیل بیا تحتیه وفعاعیل وفعاویل ومانند آن مطرد ست در اسمیکه مناسب اینهاست وبعد کسره عین آن که بعد الف جمع ست مده بود چون براییع در ریبوع وخفافیش در خفاش وفراویح در فراویح واز انجمله فعالل بکسر لام اول ست وآن بحسب اطراد جمع رباعی مجرد ست اسم باشد یا صفت یا علم نحو جعفر وسبجل ودمشق وجمع بقطیکه ملحق باسم ست ای ملحق برباعی مجرد وقتیکه الحاق بتکریر لام بود نحو فرزدق که ملحق به جعفرست والفاظیکه ملحق برباعی مجرد بدون تکریر لام بود چون کوکب وجدول وحیفش وعثیر ومانند آن جمع آن بر صورت فعالل نبود بلکه بروزن آن بود چون فواعل وفعاول وفیاعل وفعائل ومانند آن چنانکه بر ربران تنبیه کردم ومطرد ست در رباعی مزید که بعد سه حرف اصلی آن مده زائده بود چون علاط بضم عین وکسر باوزعفران وخفساء وعنکبوت وهجیجی وجمع اینها علالط بفتح عین وکسر باوزعافر وخنافس وعناکب وهجاجب آید وهمچنین انچه که ملحق باینهاست بتکریر لام ودر خماسی برسبیل ضعف وکراهت نیز آمده لکن چون در خماسی باوجود بقای جمیع حروف متعذر ست بحذف حرف خامس آید که آن آخرست ومحل تغییر ونقل ازو پیدا شده وتفصیل آن در بحث تصغیر آید انشاء الله تعالی پس در فرزوق وسفرجل وقذعمل وهجمرش فرازدق وسفاریج وقذاعم وحجامر گویند وابن مالک گفته که حرف خامس از خماسی مطلقاً محذوف شود وحذف رابع نیز جائز بود وقتیکه موافق بعض زوائد بود لفظاً یا محل جاء ما قبل رابع را گاهی حذف نکنند مگر نزد کوفیین وخفش بکذا فی الشرح وبهمین معنی اشاره است در جاربردی چنانکه گفت وبعضهم یحذف ما اشبه الزائد اذا کان قریباً من الطرف فیقول الفرازق ولا یقول حجارش فی هجمرش لبعد المیم عن الطرف قال ابوسعید معنی استکرابهم لا یکسرونه الا اذا سئلوا فیقال لهم کیف تجمعونه انتهی وجائزست در خماسی آوردن مده قبل آخر عوض محذوف چون فرازید در فرزوق وهمچنین جائزست در رباعی که زائدش محذوف شده چون قفاخیر در قفاخر جمع قنفخر وهمچنین علابیط در عافیر وخنافیس در عناکیب وهجاحیب ومانند آن واز انجمله فعالیل بمدیاست وآن مطرد ست در رباعی مزیدیکه رابع آن مده زائد بود اسم باشد مثل قرطاس بالکسر وقندیل وعصفور یا صفت نحو سراویج وخزهول ودر اسمیکه ملحق بآن ست بتکریر لام چون قطواط وجلیاب وجائزست در تلائی مزید ورباعی وقت جمع تکسیر حذف زوائد یکه محل وزن مفاعل ومفاعیل باشد وغیر ده چنانکه در تصغیر پس در محرنجم مثلاً که میم ویک یا دران زائدست وجمع بابقاء هر دو زائد ممکن نیست یک را حذف نمایند ومحارم گویند ومیم را حذف نکنند بجهت بودن آن افضل از را وهمچنین در قفنس ومنطلق واستخراج مفاعیل مطالیق ومناجیح وتخاریج گویند ومده حذف نکنند چنانکه در تصغیر نکنند ودر نحو حینئذ حبانط ویا حباسط ودر نحو مدحرج در خارج گویند بحذف میم که زائدست ودر نحو مجرنجم حراجم ودر نحو احرنجام جراجیم گویند وجائزست که عوض محذوف یا مده بعد کسره مفاعل افزایند وقتیکه مده دمفرد نبود چون محاریم ومفاعیل ومطالیق ومجاریح وحراجیم وحبانط وحباسط بالتشدید یا نون در استخراج

وعدم همزه بر اول اینها پس عبارت اصول وجارفی ربط وحرم وبحر وکل ورجل وراجل ونباتهای اعتاقره وشندنی نخوجاود
کراع وعیبی وابهام قامرست چنانکه دانستی فافهم وبعضی گویند آمده است ارهط بمعنی ربط ونزد بعضی ارهط جمع رهط است
وبرین هر دو تقدیر ارا هط قیاس بود واز انجمله افاعیل ست بفتح همزه ویا رمده وآن بحسب اطراد جمع لفظی ست که در ان سه حرف
اصلی بود واولش همزه زائده وبعد عین آن لین زائد چون از قلیم واقوم واقوال جمع قول وذلک بضم همزه وکسر فا دتشدید
یا ثانی آید بتشدید یا بروزن افاعیل وگاهی یکی را بجهت تخفیف حذف نمایند ودر مانند یاظل محدیث وعروض وهلال شاذ ست
واطامنین درطمن وارا جیل در راجیل واتاویه در تنبیه وانائب وتاب اشد ست وظاهر آنست که اطامنیه وانانیب جمع انواه وانصاب
بود ودر اصول ست وجارفی نخوهلال وحدیث وعروض وشندنی نخوطمن وراجیل دنیه وانائب بای اتاویه انائیب که فاعیل
فی اثنان ای یوم الاثنین انتهی واینجا هم درمقام جارو شندنی بایست ودر مقام شند اشاره چنانکه سابق گفته وشندنی واناتین
غالب که بجهت عدم رد بسوی اصل بود واز انجمله تفاعل بست بفتح تا وفوقانیه وکسر تحتانیه وآن بحسب اطراد جمع چهار حرفیکه
اولش تا زائد بود مثل تنصب ای درختیکه ازان نیزه سازند وتجربه بمعنی آزمایش وهمچنین تفاعل وتفاعل وتفاعل
وفعائل وفعائل جمع الفاظی ست که موافق اینهاست در عدد حروف ومقابله زائد واصلی نخو مراجس ودلیاص وصیاقل
وخرائق وفرانق جمع برجس ودلیل وصیقل وحرق وفرند ولهذا تراعیف در جمع رعیف شاذ بود بجهت عدم مناسبت در
ترخیم قیاس بجهت مناسبه واز انجمله تفاعیل بفتح تا وفوقانیه ومد یا جمع مطرد ست در لفظیکه اولش تا زائد بود
ودر اخرش مد مثل تمثال بمعنی مانند نحو درکتب واز انجمله مفاعل بفتح میم وکسر عین بحسب اطراد جمع لفظی ست که سه حرف اصلی
دارد واولش میم زائد بود مثل مسجد ومحمدة ومخل ومعونة وقراوة وبحسب سماع در لفظیکه بروزن مفعل بضم میم وکسر عین بود
بشرطیکه صفت مؤنث باشد چون مطفل ومرضع ومشدن نیز آید کثیرا ودر مفعل بضم میم وفتح عین نیز آمده چون مساندر
مسند وشاذ ست در لفظیکه اولش میم زائد نبود چون معابد ومشابه ومحاسن وملاح درعبد وشبه وحسن ومحه واز انجمله مفاعیل
بفتح میم زائد ومد یا ست وآن مطرد ست در لفظیکه سه حرف اصلی دارد واولش میم زائد بود وبعد عین او مده زائده مثل
میعاد ومواعید وبحسب سماع در اسم مفعول ثلاثی چون ماهون وملاعین ومشودم ومکسور ونیون ومکفوف وسلوخ
وجز آن نیز آید بدانکه جمع تکسیر در اسم فاعل که برای مبالغه است از ثلاثی مجرد در اسم مفعول ازان در اسم فاعل ومفعول
از غیر ثلاثی مجرد سماعیست وقیاس در انها جمع صحیح ست ولهذا گفت در مطفل وملعون نیز آید بحسب سماع ومیان تسمیه
در موسر ومواعین در موسه که بصیغه اسم فاعل اند ودر مسند ومنکر که بصیغه اسم مفعول اند مساند ومناکیر شاذ ست بجهت عدم
مد در مرتبه رابع وهمچنین مذاکیر ومصاعیر ومفاجین در ذکر دواعره وبحرین واز انجمله فعالین بکسر لام وزیادة نون ست بجای
آن مطرد ست در چهار حرفیکه رابع آن نون زائد بود مثل بلنجر یعنی باغث وقرسن بمعنی اهم یعنی کهربروزن فعلن بکسر فا وفتح
عین اند اذا انجمله فعالین ست بجای زائده جمع مطرد ست در لفظیکه سه حرف اصلی دارد در اخرش الف ونون مزیده بود

بالفتح چون نمرة بضاد معجمه یعنی بزل نبخ وفعله بالضم نحو حرة بحاء مهمله یعنی زن آزاد و در جزآن چون فعال بالفتح نحو شمال باد شمالی
وفعان بالکسر نحو حجان وشمال ضدیمین وفعال بالضم نحو عقاب وفعیل وفعیلة بمعنی مفعول بهین و دیجه نیز آید ودخول در نحو
براکار وحداد نیز حسب قیاس گفته و در مونث که بروزن فعول بود بر حسب سماع چون نجوذ و در مانند فعیل بالفتح وحقد بالکسر
وجمل بالتحریک وضرة وحجة وحاجة وحزیة بفتح خا و جمه وکسر زا مهمله و شجعا شاذ گفته حاصل آنست که این جمع در لفظیکه ثالث
آن مده زائده است فی الجمله خواه بحسب قیاس خواه بحسب سماع و همچنین جائیکه ثالث آن همزه است و زوائد آخر کلمه حذف شوند
چنانکه از اشاله آن ظاهر است و در جزائض جز فتح فا هیچ تغییر نشده بسبب عدم جواز حذف حرکت صحیح بی ضرورت پس بدین
ضابطه رسائل وخرائر وحرائر وجفائد وحمائل وحول نجح وخرائب وشجائع البته شاذ بود کما لا یخفی واز انجمله فواعل بالفتح فا وکسر
عین صفت وآن بحسب اطراد جمع لفظی بروزن فاعل که اسم ست علم چون حاتم وخالد یا غیر علم چون کاهل یعنی میان و شتا
یا صفت مونث نحو حائض وطالق یا صفت مذکر غیر عاقل چون بازل وصافن وناهق وجمع لفظیکه بروزن فاعلاء
بالمد وکسر عین بود بشرطیکه اسم باشد چون قاصعاء و داماء و نافقاء و سالباء و جمع ایشها قواصع و دوام و نوافق و سواله
آید بحذف هر دو الف ولفظیکه بروزن فاعلة بود اسم چون کاهنة وصفة نحو ضاربة و یا فواعل و فواعلة بفتح فا و عین چون
جواهر وصوامعة و یا فاعل بفتح عین چون خاتم وقالب وآمده است فواعیل بانشباع کسره در مانند قالب نحو قوالیب
وخواتیم و بعضی گویند خواتیم جمع خاتام ست که لغت ست در خاتم وفواعل در صفت مذکر عاقل که بروزن فاعل بود شاذ
ست نحو قوارس وهو الک ونواکس وشواهد ونحو ائب و در غیر آن چنانکه در نفره و دخان ونفساء و طاحونة نیز آید بحسب
سماع لکن شاذ ست از انکه قیاس فواعل آنست که در لفظی بود که بعد فا و آن مده زائده بود یا واو زائده و در طاحونة اگرچه
بعد فا مده زائده است لیکن قیاس طواحین ست از انکه مده رابعه در مفرد ست حذف آن در جمع اقصی جائز نبود
مصور درین کتاب ذکر فواعیل نکرد اگر بلحاظ قلت وقوع ست مغلی بالکسر را هم ذکر نمیکرد و آن مطرد در لفظیکه بعد فا آن
مده زائده یا واو زائده بود و بعد عین آن لین زائد چون ساباط وقانون وقارورة وضیراب و در دخان شاذ ست
بجهت عدم مده زائده یا واو زائده بعد فا و از انجمله افاعل ست بفتح همزه وکسر عین وآن بحسب اطراد جمع لفظی ست که بر مثل
صورت افعل بود بشرطیکه اسم باشد و همزه اش مفتوح بود چون اجدل یعنی جزع و یا مکسور و یا مضموم نحو اصبع بمعنی
انگشت و درین نه لغت ست تثلیث همزه یا تثلیث با و احوص وقتیکه علم بود جمعش احاوص آید و جمع وی خوص بلحاظ وصفیت
اصلی ست و افعل التفضیل حکم افعل اسم دارد چنانکه سابق گذشت ولهذا اصاغر و اکابر در جمع اصغر و اکبر آید و ارابط در ربط
بمعنی گروه شاذه و اصارم در صرم بالکسر و اباحر در بحر بالضم و اجامل در جمل بالتحریک ولذا اجل در رجل بضم جیم و اراجل بروزن
فاعل و اشاذه بر دو اود و یا و شاة که در اصل شویهة است شاذ ست بسبب عدم صورت افعل و اجاود جمع جواد بالفتح
واکارع در کراع بالضم و ایامن در یمین و ایایم در ایهام بالکسر یعنی نرانگشت اشد ست بجهت حذف مده که بعد عین ست

چون ارض واہل وفعلۃ بالفتح نحو لیلۃ وکہلۃ وفعلین بالکسر نحو عشرین فلان بالفتح نحو کسلان وعجلان نیز آید گوئی ارضی واہلی ولیالی وکسالی وعجالی وعشاری ومیتوان گفت کہ لیالی جمع لیلاۃ ست نہ لیل وجمع لیل از غیر لفظ وی بود و از انجملہ فعالی ست بفتح فا وکسر لام وتشدید یا وآن بحسب اطراد جمع اسم ثلاثی کہ ساکن العین بود وآخرش یا زائد مشدد نہ برای نسبت چون کرسی وکرکی ودر متحرک العین نیز آمدہ چون عاریۃ بالتشدید کہ در اصل عوریۃ بالتحریک بود فی الشرح الیاء فیہا لیست للنسبۃ الی العار کما یتوہم فی بادی النظر کیف وقد طلب العاریۃ نبینا علیہ الصلوۃ والسلام بل ہی زائدۃ کمافی الالوہیۃ والعبودیۃ بالضم وکالیاء المخففۃ فی العاریۃ بالتخفیف وہما بمعنی العارۃ وہی ما یتعاد بوتید اول بین الناس و جمع الاول عواری بالتشدید وجمع الثانی عواری بالتخفیف وجاء فی المنسوب ایضاً کمہری وفہریۃ انتہی اقول طلب النبی صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم العاریۃ لیس بدلیل علی کونہ غیر منسوب فی اصل اللغۃ لانہ جاز ان یکون العار فی العاریۃ ابتداء ثم یکون الامر علی الناس لوقوعہ کثیراً فیما بینہم والبلیۃ اذا عمت طابت وایضاً یجوز ان یکون طلب العاریۃ غیر عار لہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم وان کان عاراً لغیرہ لان المستعار منہم یحاولون طلبہ فخراً لہم وکثیراً من الافعال تکون شائعاً کذوات الکبر والرعونۃ بتعلق علیہ لکمال مکارم الاخلاق کما لا یخفی علی من تتبع خصالہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم وایضاً یحتمل ان یکون طلبہ لبیان الجواز وہو ان کان یکین بالقبول الا ان یکون الفعل اصعب علی المامور من جہۃ طبیعۃ قد یومر بالقبول وافعل من الامر لئلا یکون للمامور عذراً فی امتثالہ لوقوعہ من الآمر بما علوشانہ بفعل ہذا یکون التاء فیہ للنقل او لانہ فی الاصل صفۃ لمونث کمافی لفظ الحقیقۃ فافہم وجمع فعلاء بالکسر نحو غلباء بمعنی غضب کردن وخربادۃ بمعنی زمین درشت وفعلاء بالضم وبفتح عین نیز آید چون قوباء بمعنی داد وفعلایا بالفتح چون حولایا نام قریہ از نہروان وجمع اینہا علابی وخرابی وقوابی وحوابی بود والف آخر حولایا بیفگندند وبحسب سماع وفعلاء بالمد والفتح آید ہم چون صحراء وصفت نحو عذراء ودر لفظ انسان وظربان بمعنی کبک نیز آید چون صحاری وعذاری وانا سی وظرانی واین نزد ابن مالک ست ونزد بعضے در مانند صحراء وعذراء قیاس ست واین اظہر ست کما لا یخفی واز انجملہ فعائل ست بفتح فا وکسر ہمزہ بعد الف وہو بحسب الاطراد جمع لفظ علی فعیلۃ لا بمعنی مفعول صفت نحو صحیفۃ وشریفۃ ولفظ علی فعول بالفتح مونثا مفہ نحو صبور بمعنی کمندہ پیر واسما نحو قدوم وجمع لفظ علی وزن فعالہ بالفتح والکسر والضم نحو حمامۃ بمعنی کبوتر ورسالۃ بمعنی پیغامبر ست وزوایۃ بمعنی گیسو ولفظ علی فعیلۃ نحو سفینۃ بمعنی کشتی ولفظ علی فعولۃ نحو حمولۃ بمعنی بارگی ولفظ علی فعال بفتح الفاء والمرۃ نحو شمال بمعنی بادشمال ولفظ علی فعائل بضم الفاء وکالمرۃ نحو جرائض بمعنی قریہ وشتر لسیار خورہ ولسیار برندہ ودخت بدنہ اینہا ولفظ علی فعیلاء بکسر العین نحو فریثاء نوع من الطیب التمر لسیار او کذا فراناء ولفظ علی فعالی بالضم نحو حباری طائر ولفظ علی فعالیۃ نحو فراریۃ بکسر الفاء وحدۃ التصغیر بغلیط حال کون کل ذلک اسما وبحسب سماع در لفظیکہ بروزن فعیل بود چون اثیل بمعنی شتر کوتاہ ودر قاموس گفتہ ہو ابن مخاض فما فوقہ والفصل وفعول بالفتح کہ صفت مذکر بود چون ذنوب یعنی دلو پر آب واسب دراز دم وفعال

و در اصول در مانند سکران و سکری و ندمان و ندمانة و فعلان فعلاء نحو حیران حیاری و نیز بحسب قیاس گفته پس جمع سکران و متوشش سکاری آید و ندمان و متوشش ندامی آید و حیران حیاری بعد انکه این جمع تا آخر جمع تکسیر بیان جمع منتهی الجموع ست و آن آنست که بعد الف جمع آن دو حرف بود یا سه حرف و او وسط ساکن و منتهی الجموع ازان گویند این را باز جمع مسمر نسازند چنانکه دیگر جموع را نحو اکالب جمع اکلب که جمع کلب ست و ازانجمله فعالی بالضم والقصر ست چون حباری و آن بحسب سماع و لفظی ست که بر وزن فعیل بمعنی مفعول ست چون اسیر بمعنی فاعل چون قدیم و فعلان بالفتح که متوشش بر وزن فعلی بالفتح بود چون سکران و یا بر وزن فعالة نحو ندامی جمع ندمان که بمعنی نادم ست و ندامی بالفتح جمع ندمان بمعنی ندیم ست و فعلی بالفتح چون سکری و غضبی و فعل بالفتح نحو فرد و فعل نحو احمق و ابن مالک گفته که فعالی بالضم راجح ست بر فعالی بالفتح در معنی که بر وزن فعلان یا فعلی بود و متعین ست در غیر یتیم از مانند قدیم و اسیر کذا فی الشرح و می آید در لفظیکه بر وزن فاعلة است چون تاؤته و فعلال بالضم نحو بسفان و فعالی بالضم نحو حلاوی و حباری و اینجا جمع بر صورت مفرد ست و ازانجمله فعالی ست بالفتح و اثبات یاے ساکنه در رفع و جر و این جمع مطرد ست در فعلاء بالفتح و المد اسم باشد چون صحراء و یا صفت نحو عذراء چون صحاری و عذاری و طریق ازین جمع آنست که همزه را حذف کنند و الف را بسبب کسره جمع ماقبل یا سازند یا آنکه اولا بر صحاری و عذاری بیاورند و کسر بسبب قلب الف و همزه بیا حاصل شده جمع سازند بعینه یکی یا را بجهت تخفیف حذف نمایند جمع لفظی ست که بر وزن فعلی بالفتح چون دعوی و راطی و فتوی بود ندمانی گفته که قول ایشان فتاوی و دعاوی بیاورد و ست و یا فعلی بالکسر چون ذفری و یا فعلی بالضم نحو سعدی اسما یعنی لشخص لیکه اینها اسم باشند و جمع معنی ست که بر وزن فعلی بالفتح بود بشرطیکه مذکرش فعلان بود نحو عطشی و رجمع فعلی بالضم نیز چون جیلی و جمع اسم ثلاثی بالفتح که آخرش یا بود چون مهری و مهریة و جمع آن مهاری بود تخفیف یا بشرطیکه بر وزن فعلیة بضم فا و کسر لام و تشدید یا چون سریة بمعنی کنیز موطوءه و ذریة بمعنی فرزندان و کسر ذال نیز آمده و جمع آنها سراری و ذراری و فعلاة بالکسر چون سعلاة بمعنی غول و فعلی بالتحریک و سکون نون و قصر نحو حنبطی بمعنی کوتاه و بزرگ شکم و فعولی بفتحتین نحو عدولی بمعنی فربه و درخت کهنه و دراز و فعلوة بفتح فا و عین و ضم لام چون قلنسوة بمعنی کلاه و فعولاة نحو قهوماة بمعنی پیکان سه شاخ دارد و فعلیة بکسر فا و لام نحو جذریة و فعلوة بفتح فا و ضم لام نحو عرقوة و فعلاة بالفتح نحو حیصلاة که نعت ست در لیل و فعلیة بضم فا و فتح عین و کسر نون نحو بلبنیة و فعالی بالضم نحو حباری پس درین الفاظ اگر زائد اول حذف کنند که آن نون و واو و الف ست فعالی شود و اگر دوم را حذف کنند قلانس و حبائط بر وزن فعائل گویند و بلاهن بر فعالن و حبائر بر فعائل و قهامب و عدادل بر فعاول و نزد بعضے قهامب و عدائل بر فعال بود و ابن مالک گفته که جائز نیست در مانند جذریة و سعلاة و عرقوة و باقی بفتح سیم و کسر قاف بر وزن فعلی و در مانند جیصلی و عفرنی و عدوسی و فهوباة و بلهنیة و قلنسوة و حباری فعالی بفتح فا و لام بلکه فعالی بکسر لام کذا فی الشرح و بحسب سماع و فعلی بالفتح

خفیف ست تغییرها از انکه فعیل بمعنی فاعل ست چون علیم و سمیع و ها برای مبالغه این وصف در آورده از چنانکه در علامت نه بینی که جمع آن خلفا آید چنانکه در فعیل هر که اعتبار لفظ تانیث کرده در جمع آن خلائف گفته و در تنزیل هر دو واقع ست خلفا من بعد قوم نوح و جعلکم خلائف فی الارض و در جز آن با نحو فعل بالکسر چون قلب و فعل بکسر عین چون معلف و فعیل نحو بین نیز آید و از انجمله افعلاء بالمد و فتح همزه و کسر عین چون اربعاء ست و آن بالاطراد جمع لفظی بروزن فعیل بمعنی فاعل که صفت مذکر عاقل ست و بشرطیکه ناقص یا مضاعف بود چون ولی و تبشت بدید و عزیز و بحسب سماع و لفظیکه بروزن فعیل ست غیر ناقص و مضاعف صفت چون صدیق بمعنی دوست و اسم چون ربیع و طریق و یا فعیل چون امین بمعنی ظاهر و مهین بمعنی آسان و در جز آن با نحو فعل بالفتح نحو نغم و قذر و فعیلة نحو صدیقة و فعال بالفتح نحو ثعام نیز آید و از انجمله فعالی بالفتح و القصر ست و آن بحسب اطراد جمع اسمی که بروزن فعلاء بالفتح و المد و فعلی بالفتح و القصر و فعلی بالکسر و القصر بود نحو صحراء و فتوی و در قری بخلاف نحو حمراء و عطشی و غرثی و صحاری جمع صحراء در دو وجه گفته اند یکی آنکه هر دو الف را حذف کنند بعد و الف تانیث مقصوره آرند چنانکه در اراطی الف الحاق حذف کنند جمع را بر اراطی سازند آوردن الف تانیث و در بایند و اصعاء هر دو الف را حذف کنند بعد و جمع بر قواصع نمایند و در سکران هر دو زائد را حذف کنند پس جمع بر سکاری نمایند دوم آنکه الف جمع بر صحاری بکسر اول یا مشدد کرده بدل الف و همزه است نمایند بعده یک یا را دور نمایند و را را مفتوحه دهند و یا را بالف بدل نمایند و در اصول این جمع را در فعلی بالضم نیز گفته چون سعدی و جمع مقتضی که بروزن فعلی بالفتح و القصر بود بشرطیکه آن مذکر ندارد و چون حرمی و یا فعلا بالضم که نه انثی افعل التفضیل باشد چون انثی و بهلی و خنثی و یا فعلان بالفتح که مؤنثش فعلی آید چون سکران بخلاف فضلی و سکری و بحسب سماع و لفظیکه بروزن فعل بکسر عین ست چون وجع بمعنی درد مند و یا فعیل چون یتیم و آن از آدمی کسیکه پدرش بمیرد و از بهائم آنکه مادرش بمیرد و گویند که مانند ندارد و یا فعیل چون ایم بکسر یا مشدد بمعنی زنی که زوج ندارد باکره باشد یا ثیبه و یا فاعل چون طاهر بمعنی پاک و یا فعلاء صفت چون عدراء بمعنی بکر و این بر مذهب ابن مالک ست و در اصول در زمره اطراد گفته و علی مذهر ارد و ن فعلاء افعل و فعلان و در اسم سه حرفی بالفتح که آخرش یا نسبت باشد چون مهری و مهریة گویند جمل مهری و ابل مهریة اسبی منسوب الی مهرة بن حیدان و جمع آن مهاری ست بحذف یا مشدده و انیان الف تانیث مقصوره و در جز آن نیز آید چون فعل بالکسر نحو قلاد و فعل بالتحریک نحو قزم و فعل بالضم فا و فتح عین نحو شقذ و فعلة بالکسر نحو الیة و فعلة بالتحریک نحو شاة که در اصل شوهة ست و جمعش شواهی آید و فعلة بکسر عین نحو صبعة و افعل نحو احمق و فعالة بالکسر نحو براوة و فعالة بالضم نحو نقابة و فعلیة بکسر فا و لام نحو حذریة و فعالی بالفتح و القصر چون عجاسی اینجا جمع و مفرد بر یک صورت بود و فعالی بالضم نحو حباری و فعالا بالفتح نحو جلاد

که بروزن فعال بود اسم باشد نحو خراب کذا فی الاصول یا صفت نحو شجاع و نزد بعضی در فعال صفت مطرد
و جمع آنچه که بروزن فعل بضم فا و فتح عین بود نحو عمرو و آنچه که بروزن فعل بالتحریک یا فعل بالضم باشد بشرطیکه
اجوف باشد نحو تاج که در اصل توج ست یعنی کلاه و نحو عود که یعنی چوب ست و این مالک گفته که مطرد ست در فعل
بالتحریک مطلقا نحو دار و تاج و حال و صفتی که بروزن فعیل بود نحو سریع و بعیر و بجب سماع نزد بعضی که بروزن فعل چون
ضیف یعنی مهمان و عبد و فار و فعل بکسر عین چون حرب و علم و فعل بکسر عین چون قیود و صعب یعنی مهتا و فاعل نحو
حائط و جان و فعول بالفتح نحو قعود یعنی شتر یکه سواری دهد در هر کاری و عتود بچه یکساله نزد فعال بالفتح نحو غزال
یعنی آهو بره و فعال بالکسر چون صوار یعنی گله گاو و فعیل اسم نحو ظبی یعنی شتر مرغ و در جز آن با مثل فعل بالفتح
غیر اجوف نحو رخ و مرج و فعله بالفتح نحو رفقه و فعلة بالکسر نحو سدلة و فعلة بالضم نحو دودة و فعالة بالتحریک چون
قارة و امة و جمع آنها فیران و اموان و افعل صفت نحو اعور و فعیلة نحو عذیرة و فعیل و فعیلة بصورت تصغیر نحو
کعیت و کمیلة و فعالة بالضم نحو صوابة و فعل بکسر فا و فتح عین و تشدید لام نحو ضفن و فعلان بالتحریک نحو سقدان
نیز آید دگاهی بعین این جمع را کسره دهند برای متابعت فا چون فقران جمع فقیر و در اصول باین طور ست
فعلان کرضوان لضعال کغراب و قلیل لابیطر دفیه صفة و اسم علی صرد نحو فار و نور و جاء فی ضیف و جب الخ الی آخره
و از انجمله فعلی بالفتح بروزن سکری ست و آن بالاطراد جمع فعیل بروزن فعیل یعنی مفعول و موصوف بود نحو جریح
و قتیل و اسیر و رمانند کریم و حمید که بمعنی محمود ست نه موصوف و بجب سماع در فعیل بمعنی فاعل چون مریض و فاعل
چون هالک و فعیل چون میت و افعل صفت نحو احمق و اجرب و فعلان بالفتح نحو سکران و در جز آن با نحو فعل و فعلة
بکسر عین چون هرم و هرمة و فعلی بالفتح نحو سکری و اینجا جمع بر صورت مفرد بود نیز آید و نادر ست در فعل بالفتح چون
جلد و از انجمله فعلی بالکسر بروزن ذکری ست و آن بجب سماع جز در جعل بالتحریک بمعنی کبک نزد طربان بالفتح
طا و عجمه و کسر راء مهمله یعنی جانوریست که چون گربه بوی گنده دارد و فقط نابد و این سراج گفته که فعلی اسم جمع
جعل و طربان ست و از انجمله فعلاء بالمد و بضم فا و فتح عین چون عشراء ست و آن بجب سماع جمع بعضی بروزن
فاعل چون شاعر و فعیل بمعنی فاعل نحو کریم و فعال بالفتح چون جبان بمعنی بزدل و فعال بالضم نحو شجاع و بشرطیکه
اینها که صفت مذکر عاقل اند دنه ناقص و مضاعف و اجوف و در اینها بجب سماع بود چون جواد و تقوا و
رسواء و نقواء و در جواد و تقی و رسی و نقی و بجب سماع در بعضیکه بروزن فعل بود چون سمح بمعنی کریم و فعیل
غیر مختص بعاقل و بمعنی مفعول نحو اسیر بمعنی مقید و فعیل و فعول بالفتح بمعنی مفعول نحو رود در رسول و فعیله
بمعنی فاعل نحو خلیفة برای مذکر و گاهی بر مؤنث نیز اطلاق کنند و ابو علی فارسی گفته که خلفاء جمع خلیف
ست و ابن حاجب گفته که گرد انیدن آن جمع خلیف اولی ست و در جاریه دی ست که واحدی گفته که اصل خلیفه

ودلو وشبی ویا فعل بالکسر نحو جمل وظل وجیدہ نہ ریح کہ اجوف واویست وقیاس درجمع آن فعال بالکسر ست و
یا فعل بالضم چون قرد بشرطیکہ مضاعف نبود ونہ ناقص یائی چون خف وروی ویا فعل بالتحریک چون ذکر بمعنی نر و
یا فعلۃ بالفتح چون ابرۃ بود واین صاحب دریافتہ فرس بحسب سماع گفتہ ویا صفتے کہ بروزن فاعل چون قاعد بمعنے
نشستہ ویا فعیل بمعنی فاعل چون ظریف بمعنی زیرک بود وبحسب سماع وزنے کہ بعین چون تمر بمعنے پلنگ وفعل
بکسر فا وفتح عین چون صلع وفعلۃ بالضم چون حجرۃ بمعنی ازار بحجہ وجیم بعدہا بمعنے تیغہ ازار وفعال بالفتح چون عناق
اسما ودر فعل بالفتح چون کمل بمعنے پیر صفت ودر جز آن ہا نیز آید چون فعل بالضم مضاعف نحو خصوص بمعنے خص و
نئی جمع نئی وفعل بالکسر صفت چون حب وفعل بضم فا وفتح عین چون نوی وفعل بضمتین چون الحم وفعلۃ بالکسر
چون حقیقۃ وفعلۃ بالتحریک چون شعفۃ وفعیل چون ایم وفعال بالکسر چون حمار وفعال بالضم چون سوار وفعول
بالفتح چون سجود وفعول بالضم چون تخوم وجمع ومفرد این ہر یک صورت بود وفعول بفتح فا وتشدید عین مضموم چون
نیوب وفعالۃ بالفتح چون صلاتیہ بیاء تحتانیہ وفعالۃ بالکسر چون برادۃ وفعالۃ بالضم چون عجایۃ بیاء تحتیہ وفعیلۃ
غیر صفت چون استیتا وفاعلۃ صفت چوآنستہ در اصول گفتہ وقیل لطردہ فی اسم علی مزیدہ وصفۃ علی قاعدہ
بعد ازان گفتہ وجمادی کمل وکذا کذا وظریف انتہی وترجمہ کتاب آخر ایست فاہم وفوح وسوق شاذ ست
بجہت بودن آنہا جمع اجوف واو سنہ فوح وسوق شاذ ست امتناع وران بجہت استثقال ضمہ بر واو کہ اخت ضمہ
است خصوصاً بعد ضمہ ولہذا در اجوف یائی گاہی ضمہ فا را بکسرہ بدل نمایند چون شیوخ جمع شیخ ودرین جمع
ہم گاہے تا برائے تاکید معنے جمع لاحق نمایند چون بعولۃ وحجورۃ وخولۃ وفحولۃ واسودۃ
واز انجملہ فعلان بالضم ست چون عفران وہو بالاطراد جمع لفظ مفرد فعل اسما نحو عیف او صفت نحو شبی وجمع
لفظ علی فاعل نحو حاجب وعلی فعل صفت نحو احمر یا فعل التفضیل وقیل لا اطرادی نحو احمر وفعال بالضم نحو تجاع
جمال کوہنا صفۃ ولم یقل مفعال بالضم للاختصار وکذا اکل ماکان کذا بحسب سماع در لفظی کہ بروزن فعل بالفتح ست
چون لطین بمعنی جانب پیرآئی ویا فعل بالتحریک چون جمل ویا فعل بالکسر چون ذیب فاعل اسم چون حاجز بمعنے
حالاب وفعال بالضم چون زقاق بزا معجمہ بمعنے کوچہ ودر جز آن ہا نیز آید چون فعل بالضم نحو جزر وفعل بکسرتین
چون اجل وفعلۃ بالفتح چون سخلۃ وفعالۃ بالکسر چون سلقۃ وفعلۃ بالضم چون برکۃ وفعلۃ بالتحریک چون قصعۃ و
فعال بالکسر چون وراع وفعیلۃ چون فدیرۃ وفعیلۃ بضم فا وفتح عین چون تمیلۃ وفعلان بالفتح چون صحبان
وفعال بکسر فا وتشدید عین چون حناو وجمش حنان ودر اصول گفتہ فعلان لاسم علی رغیف صفۃ کاحمر وقیل
لاسم علی ذکر صحیح العین وعلی ظہر ذیب وقیل بصفۃ علی ظریف وصاحب وشجاع انتہی فرق میان عبارت
اینجا وعبارت متن را دریاب واز انجملہ فعلان بالکسر ست بروزن رضوان وآن برحسب اطراد جمع لفظی ست

افعل التفضیل باشد چون احب و اشتر و حبی شفلی بروزن فعل و بکسر عین بود چون حذر بمعنی ترسنده و یا فعال
بالفتح چون جواد و یا مثال بالکسر چون حجاب و کتاب و یا فاعل چون آجر و قائم و یا فعیل چون جمیل و خیر و یا فعیل و
فعیلة بشرط یکه ناقص و یا بمعنی مفعول بنود چون کریم کریمة و ناقص چون تقی و تقیة و بمعنی مفعول چون جریح و ذبیحة
بحسب سماع بود و یا فعلی بالفتح که مؤنث فعلان ست چون عطشی و عطشان و یا فعلان بالفتح که مذکر فعلانة بود چون
ندمان و ندمانة و یا فعلان بالضم که مذکر فعلانة ست چون عصمان و عصمانة و یا فعلای بالفتح چون قطما بمعنی قطعی
دران سنگریزه بود و سیل آب باشد و یا فعلا بالضم فا و فتح عین چون عشرا بمعنی ناقه که بر حمل آن ده ماه گذشته باشد
یا هشتاد ماه در حالیکه اینها صفت باشند و فرق این مالک این جمع و فعیل و فعال بالفتح و فعلی بالضم و
فعال بالکسر و فعلا بالفتح که صفت نباشد و مخبین در اسمیکه بروزن فعلة بالضم ست گذاشی الشرح و در
اصول اطراد در فعل بالکسر چون ذیب و فعل بالضم چون صرح و فعلة بالضم چون تکیة و قتیکه مانند صرح و تکیه جمع
او روی ناقص یائی بنود نیز بیان کرده و در میان نذکر و مؤنث فعلی فعلان و فعلان فعلانة و او عاطفه
آورده گفت رجلی صلد و جبید و کناز و غزیان و غزلی و ندمان و ندمانة و حمصان حمصانة الی آخره و در شرح
گفته ای بصفت علی فعلان و فعلی بالفتح و فعلان فعلانة بالفتح و فعلان فعلانة بالضم پس معلوم شد که اطراد در
فعلة فعلان بالضم را بالفتح فقط نیست چنانکه در اینجا مصرح ست و بحسب سماع در فعل بالکسر نحو قدح بمعنی تیر ناتمام
و فعل بالضم نحو عنق بمعنی موزه و فعل بضم عین چون سبع بمعنی درنده و فعل بضم فا و فتح عین نحو ربع بمعنی بچه شتر
که در فصل ربیع زاید و او این نتایج باشد و فعل بضمتین چون جمر بمعنی زمین بلند و فعلة بالکسر چون لقحة بمعنی
ناقه شیردار و فعلة بالضم نحو برمة بمعنی دیگ سنگین و فعیل چون فصیل بمعنی شتر بچه از مادر جدا شده و فعلان
بالکسر چون مرجان بمعنی گرگ اعمای و قتیکه اینها اسم باشند نه صفت و در فعل بالتحریک چون حسن بمعنی
نیک و فعلة بالفتح چون عیلة بمعنی زن فربه و افعل چون الد و احمق و فاعلة چون صائمة در حالیکه اینها صفت
باشند نیز آید بحسب سماع لکن این حاجب در مانند حسن اطراد بیان کرده و در جز آن ها نیز آید بحسب سماع
چون فعل فعلة بکسر عین چون نمر و نمرة و حجد و حجدة و فعلة بکسر فا و فتحه عین چون عضة و فعلة بضم فا و فتح
عین چون ربعة بمعنی ربع و فاعل اسم چون حائط و فعال بالکسر چون شمال و فعال بالضم چون عراق و فعالة
بالفتح چون عبارة و فعول بالفتح چون ذنوب و فعیلة یعنی مفعول چون عقیقة و فعلیة بروزن سکینة بالتشدید
و فعل بالفتح که اجوف واوی چون فین و ضیف و غیب و یا مثال یائی چون بعیر و گاهی در آخر این جمع تا برای
تاکید معنی جمع لاحق کنند چون حجارة و حمالة و مانندان و از انجمله فعول بالضم چون دخول ست و آن بحسب
اطراد جمع اسمی صحیح العین یا اجوف یائی نه اجوف واوی که بروزن فعل بالفتح چون فلس و فاس و قید و قدد و فکر

این نسخه بعضی از لغات را بروزن فعل بالضم و فعل بالکسر و فعل بالفتح و فعل بالضم و فعل بالکسر و فعل بالفتح ضبط کرده است

وفتح عین ست چون رطبة وان سیل اطراد جمع لفظی که بروزن فاعل ست بشرطیکه صفت مذکر عاقل بود وناقص نباشد بخو
قضاة وغزاة جمع قاضی وغازی ودر غیر عاقل کم ست چون نبراة جمع بازی یعنی باز وبحسب سماع وقیل چون غوی
بمعنی گمراه وفعلان بضم چون عریان بمعنی برهنه وفعول چون عدو وفاعل غیر ناقص چون نادر یعنی ساقط نیز آید ودر تعریف
گفت ظاهر انست که عداوعراة جمع عادی وعاری ست نه جمع عدو وعریان پس داخل در بحث قاعدة اطراد بود
نه در سماع وامده است بحسب سماع وفعل بالضم چون کوخ وفعال بالفتح چون جواد وفعیلة چون بهیمة وازانجمله
فعلة بکسر فا وفتح عین منتهی بهمزه این جمع می آید بحسب سماع وفعل بالفتح چون غرو وطفل فارتیخ وطوط ودر فعل
بالکسر نحو فرو وذیل وهر دفعل بالضم چون فرلاحب وکوخ وفعل بالتحریک چون جار بمعنی همسایه فار وازاح
اسمائی وقتیکه اینها اسم بود نه صفت ودر مانند علج که صفت ست بروزن فعل بالکسر وهادر که صفت ست بروزن
فاعل وجران نحو کتف در جل وطف وسخلة وبدینه وامرط نادر ست وازانجمله فعل بضم فا وتشدید عین مفتوح
چون سکر وهو بحسب الاطراد جمع لفظ فاعل مذکر او مؤنث وفاعلة صفته نحو رکع ونوع جمع راکع وراکعة و
نائم ونائمة وحیض جمع حائض وقل فی الناقص نحو غزی وعفی فی غاز وعاف وبحسب سماع وافعل چون اغزل
بمعنی مردی سلاح وفعل بالفتح چون سخل بمعنی مرد ضعیف وکهل بمعنی پیر وفعلاء بالضم فا وفتح عین چون
نفساء بمعنی زن بچه زاده که انرا زچه گویند نیز آید ودر فعل بکسر عین چون هطل وفعیل وفعیلة چون خریف وخبیثة
وفعول بالفتح چون لبوق بحود وفعال بالکسر چون غلاف وفعلی مؤنث افعل التفضیل چون اولی نیز آید وگاهی
در اجوف واوی فا در فاوش ضمه باید چون منیم دنیم که در اصل ضوم ولوم ست وازانجمله فعال بالضم فا وتشدید عین
ست چون فراد هو بالاطراد جمع لفظ علی فاعل حال کونه صفة صحیحة اللام نحو جاهل وجهال وفاسق وفساق و
قل فی الناقص نحو غزاء وسراء فی الغازی والساری وبحسب سماع در لفظی که بروزن فاعلة بود چون صاغة وبابل
بالفتح چون سخل ویا فعلاء بالضم چون نفساء نیز آید ودر عرب بالتحریک وبقرة بالتحریک نیز آید بدانکه معرفت فعلة
تا اینجا لفظ جران نگفته اگرچه در غیر مذکور نیز آمده چنانکه نوشتم ازجهت قلت وقوع این جموع وازانجمله فعال
بالکسر ست چون کتاب واین بحسب نظر وجمع لفظی ست که بروزن فعل بالفتح بود بشرطیکه اجوف یائی و
مثال یائی نباشد اسم باشد چون عبید وثوب ودرلود ظبی یا صفت چون صعب ودعص جمع مانند سبل که
اجوف یائی ست ویعیر که مثال یائی ست وهم بحسب قیاس جمع اسمی که بروزن فعل بالتحریک بود چون جمل بشرطیکه
مضاعف واجوف ومانقیل نبود واگر بحسب سماع بود چون دیار ودینار وقسطاط ودینار بروزن
فعلة بالفتح چون فصفصة نیز بکاسه وفعلة بالتحریک چون قصبة بمعنی کردن در اصول وفعلة بالفتح ویا بالتحریک بشیم گردد مخصوص
باسم نگردانیده ولهذا گفت وعلی قصعة ضخمة وقریة وحسنة باسم چهار حرفی که رابع او الف تانیث ست وقتیکه مؤنث

علی فعلی بالضم وقوله اسما حال من نحو نوبة ورویا وجاز فی نحو نهبة علی فعلة بالضم وقریة علی فعلة بالفتح ولعجبة علی فعلة بالکسر وتخمة علی فعلة بضم الفاء وفتح العین وذکر علی فعل بالفتح وفقر بالضم ورباع علی فعال بالفتح ولبوان علی فعال بالضم والکسر وحذیر وعدد وعجابة ونفساء انتهی میگوید بجمله ازین کلام معلوم شد که در مانند نوبة نزد جمهور مطرد نیست بلکه نزد فراء ورویا هم چو نوبة ست وتخمة هم چو حلیة مندرج در سماع ست ودر غیر الفاظ مذکوره نیز آید در اسم که بر وزن جبعة بود نیز مطرد ست پس در کلام متن واین کلام بسیار فرق ست بر متامل پوشیده نیست اری نزد صاحب شافیه در مانند تخمة نیز این جمع مطرد ست شاید که مصدرین متن اقتضای این جانب کرده باشد وباقی کلام بحاله ست فافهم ودر شرح گفته که تخم اسم جنس تخمة نیست هم چو رطب ورطبة بلکه جمع ست از انکه گویند هذا تخم وهذا رطب وتصغیر ان تخیمات آید بر وزنه هم چو رطیب بتصغیر بدون رد واز انجمله فعل بکسر فا وفتح عین سرت هم چو عنب وهو بالاطراد جمع لفظ علی فعلة بالفتح نحو بدرة بمعنی همیان ده هزار درم وفعلة بالکسر نحو فرقة بمعنی گروه حال کون کل واحد منهما اسما وکذا یطرد فی نحو صیغة آجوفا یائیا وذکری اسما ضد الفراء وبحسب سماع در لفظیکه بر وزن فعول بالفتح ست چون عدد وفعلة بالتحریک چون تارة که در اصل توءرة بود بمعنی یکبار وقامة وعادة ویا فعلة بالکسر که صفة بود چون علجة زن کبر که هیچ دین ندارد ولقحة وذربة ودر خرآن ها نیز آمد چون فعل بالفتح نحو حرف وفعل بالکسر نحو ریح وهدم وفعل بالتحریک چون ناب بمعنی ناقه مسنه وفعلة بالضم نحو صورة وفعلة بفتح فا وکسر عین چون معدة وانچه که لامش محذوف بود وعوضش تا امده باشد نحو خرقة ولثة وفعال بالفتح نحو خراب وابن مالک گفته که این جمع می آید سماعا بالاتفاق در لفظیکه میان آن واسم جنس آن تا فارق بود نحو سدرة بدانکه اینجا هم مصنف موافق ابن حاجب گفته ودر اصول گفته فعل کعنب لاسم تام علی لغة بستر گفت وجاز فی حرف وریح وناب وبدرة انتهی ومراد از اسم تام آنست که در وی چیزی از اصول وی حذف نشده باشد ولفظیکه فا آن یا بود وجمعش بر این وزن نیاید بجهة استثقال کسره بر یا ودر ابتدا جمع واز انجمله فعلة بالتحریک هم چو رقبة ست وان بالاطراد جمع لفظیکه بر وزن فاعل بود نه اسم بلکه صفت مذکر عاقل بود ونا قص بود نحو حافظ وحفظة ودایر ودبرة وخائن وخانة وبارع وبرعة ومانند دنوة با تسبیح شاذ ست نه در کابل بمعنی میان دو کتف ورامی زیرا که اول اسلم ست وثانی ناقص ست ودر غیر عاقل بر سبیل قلت امده چون بقرة وناعق وبحسب سماع در صفتی که بر وزن فعیل بود چون سید وعیل وخیر ویا فعل بالفتح چون بر بمعنی راست گو ولبیب نیک وبک بمعنی فاسد العقل وفعیل چون خبیث وسری نیز آید ودر فعل بالکسر چون حب بمعنی محبوب وفعل بالضم چون صلب بمعنی سخت وفعل بالضمتین چون طنب بمعنی طناب خیمه وخرآن وفعل بالتحریک چون راز بمعنی تباه ومالة بمعنی زن بسیار مال دار واصلیش مولة است مفرد وجمع این بر یک صورت بود وفعال بالضم شجاع وفعال بتشدید عین چون اکار وفعل چون اجوق وجمع ان جوقة بالتصحیح مدة واز انجمله فعلة بالضم فا

وطط وروطواط ونزد بعضی مفرد این وطاط هم آمده است وبعضی گویند که این جمع در فعال وفعال صفة مطرد نیست
تا بر وزن فعیل وفعول باشد بشرطیکه این هر دو اگر صفة اند بمعنی مفعول نباشد اسم چون رغیف وسریر وعمود وصفة
چون نذیر وحدید وصبور وعقوق بخلاف نحو رکوب بمعنی مرکوب وجریح بمعنی مجروح وبعضی گویند که این جمع در فعیل
صفة مطرد نیست وهمچنین مطرد است در فاعل صفة نحو بازل ونزد بعضی مطرد نیست بلکه کثیر است ودر فعل بالفتح
چون سقف بمعنی اسمانه خانه ورهن وفعل بفتح فاو کسر عین چون حسن بمعنی درست ونمرود عل وفعل بالتحریک
چون نصف بمعنی میانه سال وفلک بمعنی اسمان وفعال بالضم که اسم باشد نحو فراد بمعنی گنبد ونزد بعضی این جمع در این
وزن قیاس مطرد است وفعیلة اسم خواه صفة چون سفینة بمعنی کشتی وشمیعة بمعنی زن ولیرد در جزان هانیز اید بحسب سماع
چون فعل بالکسر نحو بدیع وفعل بفتح فاو ضم عین چون صنع وفعل بضمتین چون اذن وجمعش نیز برین صورت اید وفعلة بالضم
نحو غرضة وفعلة بالتحریک چون خشبة وفعلة بفتح فاو کسر عین چون قرعة وافعل چون احق وفعولة بالفتح نحو عدوة
وفعول بالضم نحو نحوم وفعال بالفتح والتشدید غداء آم وفعلاء بالفتح نحو خلفاء وفعلاء بالضم فاو فتح عین نحو لفناء واین
جمع در ناقص نیاید بجهة حصول تطرف حرف علة بعد ضمهٔ آن متروک ست وتن بضم وکسر نون که در اصل تنی
بود جمع تنی بر وزن فعیل بعده قاعدة ملق کردند نادرست وتنی هم تحقفل نیز امده وجائز ست اسکان عین این
جمع وقتیکه مضاعف نبود ورنه تثقل لازم آید اگر او غام نکنند واگر کنند تغیر فاحش در وزن جمع شود باسکان و
او غام وبر سبیل قلة ورمضاعف هم سکون آمده وواجب ست تسکین عین این جمع وقتیکه اجوف واوی بود
بجهة استثقال ضمه بر واو خصوصاً بعد ضمه چون عون وخون جمع عوان وخوان وسوک وجود بضمتین جمع
سواک وجواد شاذ ست واگر عینش را در اجوف یائی ساکن کنند فار اکسره دهند تا یا از قلب سالم
ماند چون عین وصید جمع عیان وصیود واز انجمله فعل بضم فاو فتح عین ست چون صرد وهو بالاطراد
جمع للفظ علی فعلة بالفتح اذا کان اجوف واویا نحو نوبة بمعنی پاس وفعلة بالضم نحو برقة بمعنی زمین که در ان سنگ
وگل در ریگ باشد وفعلة بضم الفاء وفتح العین نحو تحفة بمعنی ناگواری طعام حال کون کل واحد منهما اسما للفظ
علی فعلی بالضم مؤنثا ومذکرا فعل التفضیل نحو فضلی افضل وجمعه فضل ودر فعلی اسم چون روی جمع رد یا بمعنی تخته در خواب
بنید وفعلة بالکسر نحو حلیة بمعنی زیور وفعول بالفتح چون عدی جمع عدو وفعالة بالضم چون عجی جمع عجائب بمعنی فریب
ویای وفعلاء چون نفساء بمعنی زن بچه زاده نیز آید بحسب سماع واین بالک گفته که مطرد ست نزد بعض بنی تمیم
وبنی کلب ورمضاعفی که جمعش فعل بضمتین آید فعل بضم فاو فتح عین کذا فی الشرح بدانکه مصادر اصول فتح
گفته فعل کصرد ولاسم علی رکبة ای فعلة بالضم وجمعه ای فعلة بضمتین لفعلی افعل وکذا لیطر دنی نحو نوبة اجوفا واویا
ورویا اسمای غدد لفزار وکذا اسم لیطر وهذا الجمع عند الفراء فی اسم علی فعلة بالفتح اذا کان اجوفا واویا نحو دولة وفی اسم

وفاعل چون داوی وفاعلة چون ناحیه وفعیل چون نجی وفعیلة مضاعف چون نفیضة وفعیل چون عیبل بکسر عین
وجمع واعولة واعیلة وتر وبعضے جمع ان اعیال ست وفعال بالفتح وفعال بالضم که مونث باشد چون جناح وحقاق
وافعول بضم همزه وعین چون اوحی اوحیة وتر وبعضے واحدش اوحے ست بروزن افعل وفعال بتشدید عین و
فتح فا چون نحوان واخونة وفعلان بالتحریک چون رمضان وطرمضة وفعلة بالکسر همچو نعمة می آید برحسب سماع وفعل
بالتحریک چون ولد وجار وواج وفعل بالفتح چون شیخ بمعنے پیر وثور بمعنے گاو وفعیل چون خلیل بخا معجمه وبا بجیم بمعنے
دوست وبزرگ وصبی بمعنے کودک وفعال بالفتح چون غزال بمعنے اهو برة وفعال بالضم بمعنے غلام بمعنے کودک وشجاع بمعنے
دلیر وفعل بالکسر چون رمح وفعل بالضم چون تمی وفعیل چون بعیر نیز مے آید بدانکه جمانکه معانفظ واشاره بسوے
سماع کرده ایرا دلفظ مانند ومثل ان نیز اهم بود خصوصاً درجائیکه درمقابلش لفظ عام آورده تا دهم خصوصیت در
الفاظ مذکوره نمی باشد ودر حقیقت مختص بالفاظ مذکور نیست چنانکه دانستی وقسم دوم از جمع بکسر جمع کثیرست که والله
اعلم بزیاده وبیش واز ینجا معلوم کردی که در مدلول قلیل وه داخل ست چنانکه سابق گفتم وزیش بسیارست از انجمله
فعل بالضم ست همچو فعل وان بر سبیل اطراد جمع صفتے ست که بروزن افعل وفعلاء بود همچو احمر وحمراء صفة چون حمر و
بیض جمع ابیض وبیضاء ومی آید بحسب سماع وفعلاء اسم نیز نحو غرغراء وبیداء وبیدا وبیدار وفعل بالفتح چون سقف لدن
وفاعل چون بازل وحاج وغائط وفعیل وفعیلة چون قلیب وعجیمة بمعنے دراز وهودج وفعال وفعالة بالفتح و
بتشدید عین چون خوار خواره بمعنے سست ونرم وفعل بالضم چون فلک بمعنی کشتی وجمع ان هم برین صورت است
وتحقیقش گذشت وفعل بالتحریک چون اسد بمعنے شیر وفعلة بالتحریک چون بدنة بمعنے شتر گاو که قربانی بمکه قربان
کنند ودر حرمان نیز آید بحسب سماع چون فُعُل بضمتین نحو غرل وفعل بالفتح فالکسر عین چون ورك وفعل بفتح فا
وضم عین چون ضبع وفعلة بالفتح چون نیتة وافعل چون أطل وفعول بالفتح چون خروط وفعولة چون علوقة وفعال بالفتح
چون رباع ومراد ان گاهی ملفوظ بود در عین وگاهی مقدر بود چنانکه در جوار ویسار که ضد یمین ست وفعال بالکسر
نحو جراب وفعال بالضم نحو اوار وافعول بالفتح وتشدید العین چون نیتوب وفعلاء بضم اول وفتح ثانی وبا بالفتح و
بالتحریک چون نفساء ونشاء ونست این جمع وفعول چون رغب جمع رغبوب وابن مالک گفته که این جمع در مانند
دار وفارة کثیرست کذا فی الشرح وعلی این جمع راضمه وهندبراے ضروره اگر صحیح اللام بود ومضاعف واجوف
بخلاف نحو مئی وعرو وحور ورواجوف یائی ضمه غار بالکسره بدل نمانند تا یا از امدال سالم ماند واز انجمله فعل بضمتین
ست چون عنق وان بر حسب اطراد جمع لفظے ست که بروزن فعال بالفتح ویا فعال بالکسر بود واهم باشد
یا صفة نه مضاعف اول نحو اتان بمعنے ماده خر وضاع بمعنے زن ماهر وصفة وثانی نحو حمار بمعنے خر وکنار بمعنے
زن فربه واز نفی مضاعف احتراز شد از مانند جنان وکمام وزناد واست عنن ورعنان وعضض وعضاض چنانکه

رقوس وسیف ودار وناب الی آخره ثم قال وشذ فی رمضان انتهی فیعلم منه ان الافعل فی الاجوف قلیل لا شاذ ودونی رمضان شاذ فافهم ومطرد نیست این جمع در هیچ نوعی که بروزن فعل بالتحریک بود چون قدم وفار وساق مگر نزد یونس وفراء ومخصین در نوعی که بروزن قدر بالکسر غرفول بالضم وعجز بفتح العین وضم الجیم وقنب بکسر القاف وفتح نون وعنق بضمتین ست مگر نزد فراء کما فی الاصول وافعال بفتح همزه علی سبیل الاطراد جمع لفظ یکون علی وزن فعل بالفتح اجوف سواء کان اسما نحو ثوب والثوب وبیت وابیات او صفة نحو عوان واعوان وضیف واضیاف وجمع لفظ یکون علی وزن فعل بالضم اسما نحو قرء بمعنی حیض وصفة نحو حر بمعنی آزاد ولفظ علی فعل بالکسر اسما نحو حمل بمعنی بار پشت او صفة نحو بکر بمعنی دوشیزه ولفظ علی فعل بالتحریک اسما نحو حمل بمعنی شتر او صفة نحو بطیل بمعنی دلیر ولفظ علی فعل بفتح الفاء وکسر العین اسما نحو فخذ بمعنی ران او صفة نحو کاهل بمعنی تنگ عیش ولفظ علی فعل بفتح الفاء وضم العین اسما نحو حجر بمعنی سرین او صفة نحو یقظ بمعنی بیدار ولفظ علی فعل بضمتین اسما نحو عنق بمعنی گردن او صفة نحو کنوز بمعنی همتا ولفظ علی فعول بالفتح ناقص واوی اسما نحو فلو بمعنی بچه اسب وخراو صفة نحو عدو بمعنی دشمن وجمع لفظ علی فعل بکسر الفاء وفتح العین نحو عنب وبمعنی انگور ولفظ علی فعل بکسرتین نحو ابل بمعنی شتر حال کونها اسما وجمع فعیل بمعنی فاعل نحو شریف ولفظ علی فعیل بکسر العین نحو میت حال کونها صفة وقلیل لا یطرد فی فعیل وفعیل ودر لفظیکه بروزن فعل بالفتح وصحیح العین ست نحو فرد بمعنی یک یک بسیار آمده بسماع لکن نزد فراء وفعل بالفتح صحیح العین که فارش همزه یا او بود نیز مطرد ست چون الف والآلاف ووهم واوهام ودر لفظیکه بروزن فعل همچو صرد ست نحو رطب بمعنی خرمای تر ویا فاعل نحو جابل بمعنی نادان وفعال بالفتح نحو جبان بمعنی بد دل ودر جزء آن با نیز آید بحسب سماع نحو فعیل چون یمین وفعیلة چون ظعینة وفعلة بالفتح چون مدینة وفعلة بالکسر چون قلدة وفعلة بالضم چون خرنبة وفعلة بالتحریک چون حدقة وفعلة بفتح فا وکسر عین چون ثمرة وفاعلة چون کاذبة وفعال بالکسر چون اوام وفعال بالضم چون غثار وفعیلة چون جیدة وافعل چون اغزل وفاعول نحو ماعون وحواس بحذف الف واو ودوم که زائد ست وفعول بالضم عین مشدد چون طیوب افعلة بفتح همزه وکسره عین بر سبیل اطراد جمع اسم چهار حرفی که مذکر ست وسومش مده چون طعام وحمار وغراب وغیف وعمود وهمچنین جمع صفتی که مضاعف ست وبروزن فعل مانند حبیب ونزد بعضے وبرین قسم مطرد نیست وحق اول ست چون اشجه واغره واین مالک گفته که در فعال بالفتح یا بالکسر که ناقص یا مضاعف بود غیر افعلة شاذ بود انتهی کذا فی الشرح وامسایة جمع مسیل بروزن فعیل ست از سیل وهمچنین مثل بضمتین وسلان بالضم ودر فعل بالفتح چون نجد نام مکانی وفعل بالکسر چون قن بمعنی بنده ودر جزء آن با نیز آید لکن بحسب سماع بسبب فقد شروط مذکوره نحو فعل بالضم چون قرط وفعل بالتحریک چون دار وباب وخال وفعل بکسر فا وفتح عین چون بوے بالقصر وفعل بضم فا وفتح عین چون خرزة وفعلة بالفتح چون شیوة بمعنی شکل واشیة جمع ان ومبرد گفته جمع شتار ست وآن جمع شعوة ست وفعلة بالکسر چون جمرة وفعلة بالضم حسوة وفعلة بالتحریک چون حماة

وتا چون ہندات ومسلمات واین برای مؤنث ست غالبًا ودر بعضی لغت نون جمع مذکر مکسور آمده وجمع صحیح مذکر مرجوا ومؤنث
ہر دو موضوع ست بر مذہب اصح مرقلہ راوآن از سہ تا ده است وہر دو طرف داخل ست ونزد این حروف مشترک ست
در قلہ وکثرہ در ضی گفتہ کہ موضوع برای مطلق جمع ست بی لحاظ قلہ وکثرہ وقول حسان رضی اللہ عنہ در جواب نابغہ
وبنانی کہ عرب استعمال میکنند جمعیکہ موضوع برای قلیل ست در موضع کثیر قرینہ ست ان المسلمین والمسلمات و
مانند آن ومراد ازان ده وکمتر ازان نمیست مؤید مذہب اوست ولہذا گفتہ اند اطلاق ہر یک در مقام دیگر
جائزست با وجود بودن آن مستعمل واز ینجاست کہ در قرآن شریف ثلثہ قروء با وجود اقراء واقع شده ودو در جمع مکسر
کہ تباین واحد دران سلامت نمانده وآن دو قسم ست یکی قلیل کہ دلالت کند بر سہ فرو تا ده وورنش ہمزست افعل
وافعال وافعلہ وفعلہ رضی گفتہ چون اسمی راجع قلہ بود فقط نحو رجل وارجل یا جمع کثرہ فقط نحو جبل ورجال آن جمع
مشترک بود در قلہ وکثرہ وہمچنین جمع تکسیر رباعی وجمع اسمیکہ تبدیش غیر جمع مکسر نیاید چون اجادل وبضائع ودور کاذنی
ست کہ فرق در قلیل وکثیر در ثلاثی ست وبس بجہت خفتہ وکثرہ آن اما در رباعی وخماسی پس برائے قلہ وکثرہ یکی ست
وآن فعالل ست نحو براثن وسفارج کذا فی الشرح باید دانست کہ جمع تکسیر اگر چہ سماعی ست لکن اکثر ازان در اکثر
صیغہا غالب ومطرد ست لہذا اسم ہر جاکہ بعد جمع لفظ فلان اسم گفتہ مراد لا اراد داشتہ وجائیکہ لفظ در آورده اشارہ
بسمع وعدم اطراد کرده ہر جاکہ تقید باسم ویا صفت نکرده مراد مطلق داشتہ چنانچہ در ثنای بحث خواہی دانست انشاء اللہ
تعالے پس افعل بفتح ہمزہ وضم عین کہ جمع فعل بالفتح کہ اسم بود نہ صفت وصحیح العین بود نہ اجوف یعنی افعل جمع لفظی
ست بر سبیل اطراد کہ بروزن فعل بالفتح بود وصحیح العین واسم باشد نہ صفت واجوف نحو ذئب واذؤب وفرخ افرخ
واوسق واوساق واظب واظؤب ودر اسم چہار حرفی کہ مؤنث بود بتقدیر تا یعنی مؤنث سماعی ویسوی مش عده نیز مطرد ست چون
اعنق واذرع واعقب وامین واعمد در عتاق وذراع وعقاب وامین وعمود ومناط بطی کہ گفتم لفظ در بیان از قلم
ناسخ ست ودر لفظیکہ بروزن فعل بالکسر ست نحو رجل معنی پای وقدح معنی تیر تمام ناتراشیده وبیکان ناداده
وجبر معنی کوتاه ویا فعل بالتحریک چون زمن بمعنی مردیکہ از بیماری بجہت عذر پا وعصا وویا فعل ہمچو عضد نحو ضبع
وضباع وجمہ وبازموجده وبمین مہملہ بمعنی گفتار ویا فعل ہمچو عنق نحو فرط بمعنی کار یکہ رویی از ہمگنان نمانده باشند و
کار گذاشتہ ومانده گفت سبحانہ تعالی کان امره فرطا ونحو حقب بمعنی ہشتاد سال ویا فعل ہمچو جنب نحو ضلع بمعنی
استخوان پہلو ویا فعل بالضم نحو منع ویا فعلہ بالکسر نحو نعمۃ بمعنی مال ونیکی وفعلہ بالتحریک نحو اکمۃ بمعنی پشتہ
وجزر آنہا نیز بحسب سماع آید چنانکہ در مانند تمر بکسر میم وفتح نون ونبقہ بالضم کہ در اصل نبقہ بود در دار ونہا وغرب
وظباء وظبی وضیف وضیوف ورکب مانند اینہا والا فعل فی الفعل الاجوف نحو اقوس فی قوس واعین وآنیہ جائی عین
وناب شاذ لاستثقال الضم علی حرف العلۃ بخلاف الشافیۃ وشرحہا وقال المہم وجاء فی ذئب فعل وکذا او کذا

عوضین ست بخلاف نحو سیبویه خمسة عشر که تثنیه و جمع آن نزد مبرد بالحاق علامت جایز بود و اگر علم مرکب در اصل مضاف بود کنیت بود چون عبد مناف جزء اولش را تثنیه و جمع کنند گویند عبدا مناف و عبد و مناف و اگر کنیته بود هر دو جزء را تثنیه و جمع کنند یا جزء اول را فقط چون ابوازیدین و آبازیدین و ابوازید و آبازید در تثنیه و جمع ابوزید و در مرکب اضافی که مضافش لفظ ابن و یا اب یا ذو و اخ بود علم باشند یا غیر علم و قبیله مراد ازان مذکر عاقل باشد جایز ست که مضافش را جمع بواو و نون کنند و گویند بنوزید و ابوزید و اخوزید و ذوو زید و یا جمع مکسر گویند ابناء زید و آباء زید و اخوة زید و اذواء زید بشرطیکه مضافش را هر دو جمع آید و اگر مذکر غیر عاقل مراد باشد مضافش را جمع بالف و تا کنند برابر ست که در مؤنث وی مانند بنت و یا ذات مستعمل شود یا نشود اول چون ابن بنون و ذو عشرون که مؤنث آن بنت بنون و ذات عشرون آید و ثانی نحو ابن عرس و ذو الحجه که در مؤنث اینها بنت عرس و ذات الحجه باید گوئی در جمع اینها بنات بنون و بنات عرس و ذوات عشرون و ذوات الحجه آخفش در ابن عرس و ابن نعش بنو عرس و بنو نعش روایت کرده از انکه لفظ ابن برای مذکر عاقل ست و جمعش کواو و نون آید اگرچه اینجا مراد ازین غیر عاقل ست و از جمله تصریفات **بحث** جمع ست و آن در اصطلاح کلمه ایست که در مفردش تغیری شده باشد لفظاً یا تقدیراً بزیادت حرفی یا به حذف آن یا بقلب آن یا بزیادة حرکتی یا به حذف آن یا بقلب آن تا دلالت کند این متغیر بصیغه بر افرادی که زیاده بر دو بود از یک معنی مفرد خود چون رجال و کتب و اسد و سقف و موازین و مسلمون و مسلمات از قبیل تقدیراً مانند فلک و هجان در حد جمع داخل ماند ازانکه حرکات و سکنات اینها در وقت افراد همچو حرکات و سکنات کتاب قفل اعتبار کنند و در وقت جمع همچو حرکات و سکنات رجال و اسد و آز اعتبار حصول تغیر مانند ابل و غنم و از اسماء اجناس خارج شد بجهت عدم تغیر در مفردش که بعیر و شاة ست و از اعتبار دلالت بصیغه مانند رکب و خدم و تمر و روم از اسماء جموع و اجناس خارج شد از انکه دلالت اینها بر افراد بجواهر ها و صورهاست نه بصیغتها بسبب نبودن صیغه اینها صیغه مفرد و لهذا راجع بسوی اینها ضمیر مفرد بود و در وقت تصغیر اینها را و بسوی واحدانیها نامند و صفة مذکر واقع شوند نه صفة مؤنث گوئی هذا الرکب و نه گوئی هذه الرکب و تصرفات در جمع جز زیاده و حذف و ردّ و ابدال و تحریک و اسکان نبود بدانکه مراد از جمع مجموع ست و از قبیل مسامحات مشهور ست چنانکه از تثنیه و تصغیر و نسبت ثنی و مصغر و منسوب قصد کنند لکن مصنف درینجا هیچ جا مسامحه نکرده که در تثنیه گفت تثنیه یعنی الحاق الف و نون یا یا و نون الی آخره و در تصغیر گفت تغیر لفظ الخ و علی هذا القیاس پس جمع دو نوع ست یکی جمع صحیح که آنرا سالم نیز گویند بجهة صحت و سلامت بناء مفرد دران و حصول آن بزیادت واو و نون مفتوح ست چون مسلمون و مصطفون یا یا نیکه ماقبلش مکسور ست و نون مفتوح چون مسلمین و مصطفین و این جمع صحیح برای مذکر عاقل بود غالباً یا با زیادة الف

مفتوح العین میبود جمع آن برین وزن نمی آید و تثنیه آن درمان ست فقط و درمون و درمیان تثنیه وی ست که
چون عصا و رحی ست و آن لغت ست در درم و مبرد گفته که در اصل بفتح عین ست و لام آن یاست و درمون شاذ ست و
اگر ساکن العین میبود تثنیه آن درمیان نمی آمد بلکه درمان چون بیدر و بیدران و نزد سیبویه و جوهری لام آن واو ست بجهة
بودن ذوات الواو اکثر از ذوات الیاء و درمیان نزد ایشان شاذ ست و باز آرند لام کلمه لفظ ذات را که مؤنث ذو است
و اصلش نزد سیبویه ذوی بة بالتحریک ست و ذوده نزد خلیل لام را حذف کردند و عین را بالف بدل نمودند
بخلاف قیاس و در ذو باز نیارند بجهة فرق میان مذکر و مؤنث گوئی ذوامال و ذوا تا مال و ذوا تانی زود قلیل ست اگر
در مذکر رد میکردند ذوی یای شد بی تعلیل بجهة بودن یا قبل الف تثنیه و اگر تعلیل میشد ذوا میشد و درین وقت هیچ فائده
رد نمیبود بخلاف ذوا تا مال بر لام و قلب ان بالف که فرق دران ظاهر ست و باز مفرد و تا و آن در تثنیه تا بت
ماند برابر ست یا در مفرد مقدر بود یا ملفوظ چون قاضیان و القاضیان و خصمیتان و الخصمیتان اما خصیان و الیان
تثنیه خصی و الی ست که هر دو لغت اند در خصیة و الیة لکن استعمال آنها قلیل ست و ابو عمرو گفته که خصیتان بضمتین را
گویند و خصیان بدون تا بوستی که دران بضمتین باشند و همچنین الیان و الیتان و تثنیه مایة و الف بالاتفاق ست
و تثنیه غیر انها نزد ابی الحسن ست فقط و اسم جمع چون رکب و جامل و جمع مکسر اقصی انیز تثنیه سازند باراده قرقه یا جامع
و مانند آن نحو ابلان و رجالان یعنی جماعتان من الابل و الرجال و جمع صحیح چون مسلمات و مسلمین و جمع اقصی چون مساجد را
تثنیه نسازند بخلاف اسم جنس مصدر باشد یا غیر مصدر که تثنیه آن باراده فرد یا نوع جائز بود گوئی ضربان و ضربان
ای فردان و نوعان از من تمر و ضرب و رضی گفته که وصفی که در اصل مصدر ست چون صوم و غور و عدل جائز ست
که از انها تثنیه و جمع و مؤنث نکنند بلحاظ اصل و جائز ست که تثنیه و جمع آن کنند بلحاظ حال لکن مؤنث نکنند و جائز
ست تثنیه و جمع علمیکه مرکب ست جزو اولش فقط مبنی ست نحو بعلبکان و بعلبکون بلحاظ بودن جزو اول انبز له و سط
کلمه و بودن جزو دوم معرب همچو دیگر معربات و اگر هر دو جزو آن مبنی ست چون سیبویه و خمسة عشر نفقش را تثنیه
و جمع نکنند بلکه در اول آن لفظ ذو و ذوات و ذوا و ذوا تا و ذوو ذوات در آرند بر حسب احتیاج و تذکیر و تانیث
باعتبار مضاف الیه انها مثلاً اگر مراد از خمسة عشر مونث باشد و در تثنیه و جمع گویند جاءنی ذوا تا خمسة عشر و ذوات
خمسة عشر ای آمدند صاحبان این اسم و ذوا سیبویه و ذوو سیبویه ای صاحبان این اسم و همچنین ست حال
جمله که علم شخصی شده باشد یا شبه و مجموع که علم گردیده بود و نون آنها محل اعراب بحرکه نگشته تا جمله بحال خود ماند
و تغیر بالحاق علامة تثنیه و جمع نشود و در تثنیه و جمع اجتماع دو اعراب بالحرف نشود گوئی ذوا نابت شراً
و ذوتابت شراً و ذوا المسلمین و ذوو المسلمین در مذکر و ذوا نابت شراً و ذوات تابت شراً و ذوا تا مسلمین و ذوات
مسلمین و در مؤنث و همچنین مسلمون جمع مذکر عدم الحاق علامت تثنیه و جمع در جمله و شبه و مجموع مذکور باتفاق

که آخر آن حرف علة بود و ما قبل آخر نظیر صحیح آن الف ست ممدود قیاسی ست چون اقتداء و اقتدار و امداد و مهدار
و همچنین فعلاء مؤنث افعل صفت چون حمراء احمر و فعلاء جمع نحو علماء و جمع عالم و اسماء اصوات نحو عواء و ثغاء و امثالهما و خفاء و اباء مقصور و ممدود سماعیست بجهة عدم نظیر صحیح و هریک از ممدود و مقصور ممنون بود و غیر ممنون مقصور غیر ممنون نحو
علقی و شعری و قصری و بردی و خیمی و ارنبی و احفلی و ایجلی و سهی و رکبی و بلبصی و جلبندی و بلبندی و صیغتی و تعولی و سرورے
و سیولی و کثیری و جمادی و بغیزی و عریضی و برنوی و مرعزی چهار نقطه و کفرتے همچنین و بهیری و دیناً بعیے و باؤدی و مایادی
و باقلی و باقلی قاقلی و قوصیری و سیجی و شفاری و حولایا و برحایا و برویا فیصوصی و فیضیضے و حدیدی و اربعادی
و بهندی و قرطی و لحفی و سطیری و جوکری و حجاولی و کمثری و شفصلے و برداياد و حندقوق چهار نقطه و خندقوق و حزان
رضی گفته که تمیز در الف تانیث و الف الحاق آنست که مقصور را وزن کنند و مقابله الفش لام سازند پس اگر بران
وزن آمی نیامده باشد دانند که الفش برای تانیث ست و از ممدود غیر ممنون حرباء و حرباء و فیراء و حنفاء و طیراء
و خیماء و برحاء و اربعاء و ترکضاء و مرغراء و عنصلاء و قوفاء و حوصلاء و دیک اوشمهاء و حلنداء و برنساء و برانساء
و قصاصاء و کثیراء و قطوراء و عاشوراء و زقماء و رغداء و تیماء و حربیاء و لبویاء و زمالاء و مسیوخاء و نیاباء و طیراء
و قاقلاء و فریقیاء و حجلاء و قصوصاء و فیصفاء و اربعاء و از رباعی نحو عقرباء و جلبطاء و همیداء و شلحفاء و علبقاء و حجاولاء
و برسیاء و بیشتری از مقصور و ممدود غیر ممنون در بحث مصدر وصفه گذشت چون این کتاب از بحث ممدود و مقصور
خالی بود تقریباً این بحث را در شرح داخل کردم تا طالب را و را بحتیاج الیه احتیاج بکتاب دیگر نبود و لهذا در هر فصل
که در متن چیزی از مسائل متروک شده بود در شرح استیفاء آن کردم بحسب الامکان لیستریح انکه گاهی در تثنیه
همزه تانیث را با الف حذف کنند و قتیکه کلمه زیاده بر چهار حرف بود چون فاصعان و حنفان در تثنیه فاصعا
و حنفا اما لکن این حذف نزد بصریین قیاسی نیست و نزد کوفیین قیاسی ست و هر اسمی که آخر آن محذوف منسیا
بود و اعراب بر ما قبل آن جاری شده اگر آخر آن را در وقت اضافه باز آرند در وقت تثنیه نیز باز آرند چون اخوان
و اخوان و حموان و همنوان انانکه رو با د و حرف تثنیه اولی بود از رو با کلمه مستقل که مضاف الیه است و عدم رو با یا
متکلم بجهة حصول ثقل ست بسبب ادغام و اگر آخر آنرا در وقت اضافت رد نکنند در تثنیه هم نکنند چون نمان لکن
ایان و اخان قلیل ست چنانچه در جمهار و سنة در اضافه و فموان شاذ ست بجهة جمع در عوض و معوض عنه یا بسبب
رد محذوف زیرا که احتمال دارد کلمه فم واو ما بود همچو سنة که در اصل سنوة و سنهة است و فمیان اسد ست بجهة قلب
واو و یا یا شد و مذکور و بر قیاس مذکور تثنیه بد و دم بدان و دمان ابدی رد محذوف بجهة عدم رد آن در اضافه
و بدیان تثنیه بدی ست که چون رحی ست و آن نعة ست و در بدیه تثنیه بدست بر د محذوف و آمده است و میان
و دموان تثنیه دم سیبویه گفته دم در اصل ساکن العین ست بدلیل دماء و دمی همچو ظباء و ظبی و دولاء و دولی و اگر

چون منحی در بود و خبست قلب الف وی بیا تا نقل کلمه بحرکت ما قبل و ضمه مجدد و باکره ان حاصل نشود تقیید الی باسما از جهة آنست که الی و علی و اذا و مانند آن وقتیکه حرف باشند تثنیه و جمع آن باید بجهة عدم تصرف در انها و اگر الف مفرد چنین نبود بلکه ثانی بود چون یا وقتیکه علم شخص بود با ثالث بدل از یا چون رجی یا مجهول الاصل و مال چون بلی و متی وقتیکه علم باشد یا رابع بخواهد و ار ط و یا زیاده از رابع چون مصطفی و مکسری اگر چه در انها بدل از واو بود به یا بدل گردد گوئی بیان در حیان و بلیان و علیان و مصطفیان بجهة طول بنا فرقه یا و یا بودن با اصل الف حقیقة یا حکما و گاهی الف که زیاده از رابع است در تثنیه و جمع بالف و تا محذوف شود چون زلبران و قبعثران در تثنیه زلبری و قبعثری بجهة تخفیف در طویل الثناء لکن این حذف سماعی ست نه قیاسی مگر نزد کوفیین و همزه ممدود مفرد اگر اصلیست در وقت تثنیه ثابت ماند و در استعمال اشهر بجهة اصالة آن نحو قراء ان و در تثنیه قرا بمعنی متعبد و ابو علی قلب آن بواو نیز حکایت کرده نحو قراوان و اگر همزه ممدود اصلی نباشد و واو شود و جهاد در استعمال اشهر اگر الف ثانیست ست نحو حمراوان در حمراء بجهة فرق در همزه اصلی و همزه ثانیست که بدل ست از الف مقصوره نزد بعضی یا زائد ست و الیق ست تغییر نیابد و تقدیر و قلب بواو نه یا برای مطابقت جمع ست و تقارب واو و همزه در ثقل و گاهی آنرا ثابت دارند گویند حمراوان و میراز بازی حکایت کرده و اثبات همزه ثانیست و قلب آن بیا نحو حمرایان و میرایی گفته که قول عرب لا آن و عشوا ران در تثنیه لاوا و عشوا بجهة کراهیة اجتماع واوین ست با وجود طول بنا و بودن الف حرف خفی و عدم اعتبار فصل ان و الا یعنی اگر الف ممدود نه اصلی ست و نه همزه ثانیست بلکه بدل از اصلی ست نحو کساء و رداء یا زائد برای الحاق نحو علیا ملحق بقرطاس بواو بدل نشود نزد اکثرین جوازاً بجهة تشابه بهمزه حمراء در عدم اصالة و اثبات آن نیز جائز ست بجهة مشابهة همزه اصلی بسبب بودن آن بدل از حرف اصلی یا واقع مقابل حرف اصلی لکن ابدال همزه الحاق اولی ست از اثبات بجهة عدم اصالة و نبودن آن عوض از اصلی بلکه زائد بنفسه برای الحاق یا بدل از واو و یا که زائد برای الحاق اند نزد بعضی پس گوئی آن همچو اصلی بعید بود بخلاف همزه که بدل از اصلی ست که القا آن اولی بود گوئی کساوان و کساءان و رداوان و رداءان و آن مانا یان و علیاوان و علیاءان و همزه که بدل از حرف اصلی ست قلب آن بیا نیز حکمی ست نحو کسایان و رداییان لکن قیاس نیست مگر نزد کسائی و متابعت کرد آنرا شارح رضی و مولوی جامی و در شرح کافیه گفته که مشهور در همزه که بدل از یاست چون رداء رداییان ست بیا بدانکه اسم مقصور آنست که در آخر آن الف بود و ممدود آنست که در آخر آن همزه بود بعد الف زائده لکن هر اسمی که آخر آن حرف علة بود و ما قبل آخر صحیح در فتحه بود آنرا مقصور قیاسی گویند چون معطی و مکرم و هوی و فرح و فعلی افعل نحو فضلی افضل و فعلی فعلان نحو سکری سکران و مجنبین فعلی جمع نحو جرحی و افعل فعلاء چون احوی حواء و مرمی و مقتل و جمع که بروزن فعال بالضم یا بالکسر بود چون عری بالضم و جزر بالکسر چون قرب و قرب و مانند آن از مفاعیل غیر تالی مجرد و اسماء زمان و مکان و مصدر و اسم تفضیل و جمع که مفرد لام باشند و همزه

تثنیه کنند وازان اسم معنی اسم شخص دیگر نیز مراد آرند باعتبار فرض صدق آن بر معنی اسم دیگر بجهة مناسبت مذکور
واین اسم باعتبار همین مناسبت گویا اسم شخص دیگر هست واین را تغلیب گویند چون قمرین وعمرین وحسنین که قمر و
شمس اگرچه باعتبار اسم مختلف اند چنانکه باعتبار ذات لکن چون میان اینها مناسبت قویست وآن شرکة در کوکبیة
واضاءة عالم بالطلوع ست وفرض کنند که تثنیه کنند شمس را نیز قمر اعتبار کردند باعتبار صدق معنی بجای قمر که کوکب ومضی
عالم ست واین اسم را اسم شمس نیز اعتبار کردند باعتبار غلبه صدق آن بروی وهمچنین در عمرین وحسنین واصل در تغلیب آنست
که انچه اخف ست باعتبار نفوذ آنرا غالب اعتبار کنند تا غرض از تغلیب که تخفیف واختصارست فوت نشود وآن از
حسنین وعمرین ظاهرست واگر لفظ یکی مؤنث باشد نظر برخفة آن نکنند وذکر را غالب اعتبار کنند چنانکه در قمرین و
گفته اند جماعتی از نحویین مثل جزولی واندلسی واین مالک وجز ایشان که معتبر در صحة تثنیه وجمع شرکة در لفظ ست
لفظ نه در معنی پس برین تقدیر عینان بمعنی شمس ومیزان صحیح باشد بی تاویل بانکه مراد از عین همی بعین باشد که آن هم
مجازی ست وهمچنین عیون بمعنی شمس وذهب ومیزان نیز صحیح باشد بی تاویل ودر ارادة دو فرد از دو معنی در تثنیه و
ارادة افراد از معانی در جمع دو وجه است یکی آنکه از مفرد دو معنی یا زیاده قصد کنند بعده تثنیه یا جمع کنند دیگر آنکه لفظ
مفرد را تثنیه کنند واز بعضی دو فرد از دو معنی آن قصد کنند یا لفظ مفرد را جمع نمایند واز جمع افراد معانی آن خواهند
برین تقدیر لازم آید ارادة دو معنی یا زیاده نیز لکن بسبب تثنیه وجمع نه بمفرد کذا فی الشرح وفتح نون تثنیه لغت ست
شاعری گفته یح احب منک الالف والعینا + یا باشباع فتحه نون ونیز شاعری گوید ۵ یارب خال لک من عینة
لا یقتفی قسوة شهر عینة + بالحاق ها وسکته ومراد از شهرین شهر ربیع الاول وربیع الآخر ست وگاهی در نون تثنیه
ضمه نیز آید وآمده ست در قرائت شاذه انتهی بفتح نون اعرابی که مثل نون تثنیه است وصورة وترز فانه بضم نون
اعرابی وبکسره آمدن فتحه وضمه در نون تثنیه در تعریف تثنیه نون را بکسور مقید نکرده اند وبعض قبایل عرب مثل بنو حارث
وبنو العنبر وزبید وخثعم وهمدان وکنانة الف در تثنیه لازم باشد در هر سه حال چون جاءنی الزیدان ورایت الزیدان و
مررت بالزیدان واین قسم ست من احب کریتباع واحب منک الالف والعینا کذا فی الشرح وچون تعریف تثنی و
ما یتعلق به دانستی پس بدانکه تثنیه مشتمل ست بر زیادة در دو ابدال وحذف چنانکه در اثنای بحث خواهی دانست
پس الف مقصوره در مفرد اگر در مرتبه ثالث وبدل از واو بود نحو عصا ابو او بدل شود نحو عصوان وعصوین کذا لث
اصلی غیر مبدلة من شیء او ثالث مجهول الاصل لم یعل کلوا حد منهما نحو الی اسما ودوا فیقال فی تثنیتهما الوان ودوان و
در هر سه الف را در تثنیه ابو او بدل کردند از انکه ثلاثی خفیف ست وابنیه واو بسیار ونیز در قسم اول واو اصل الف ست والف
مقصوره را دون یاء از جهة اجتماع ساکنین حذف نمودند از انکه تثنیه در وقت اضافه وحذف نون بمفرد ملتبس میشد ونزد
بعضی در دو قسم اخیر قلب بیا اولی ست از جهة خفت آن بر نسبت واو وکسائی گفته که قسم اول وقتیکه مضمر الفا یا مکسور الفا بود

اسیر دانی ای من این در جواب اعطیته مائة دینار مثلا و در شرح هادی ست که سیبویه حکایت کرده امالة ذا بجهة مشابهة
اسم متمکن در وصف و تثنیه و جمع و تصغیر و بجهة بودن الف آن بدل از یا و اصل آن ذی بود تشدید یا یا ثانی را بجهة
تخفیف حذف نمودند و اول را بالف بدل نمودند بجهة فتحه ماقبل اگرچه یا ساکن ست بجهة طلب خفة بعد ازان شارح
مذکور گفته که امالة ذا لحن ست و صاحب کشاف گفته که در آیة انا صبینا الماء صبا حسین ابن علی صلوات الله علیه انا صبنا
الماء بامالة انی یعنی کیف خوانده کذا فی الجار بردی و آمده است امالة در عسی بجهة بودن آن از ذوات الیاء اگرچه
غیر متصرف ست و در شرح از کافی نقل کرده که بعض اهل عراق امالة میکنند در علی و عجم در لیکن و اذا و انهم لحن ست
و از کشاف آورده که محکی ست امالة حتی از بعض اهل نجد از اکثر اهل یمن و همزه و کسائی بر رد امالة لطیفه دران کرده اند
و سیبویه و ابن الانباری منع میکنند و امالة کرده است فراء و لکن برای تشبیه بالف فاعل و جائز ست در تا و ها ضمیر
متصل بجهة اعطای حکم ملحق به از فعل و اسم غیر مبنی بدانکه جائز ست امالة ضمه غیر یا که قبل را مکسور بود بوصل با فصل
حرف ساکن یا مکسور بسوی کسره پس واو را بسوی یا نحو من المنفرد فی السیر و هذا خبط بریح و با بعمر یا ز در هذا الخبط
بریح سیبویه گفته تمثیل الضمة و تشمها شیئا من الکسرة فیصیر الواو مشمة شیئا من الیاء فتبع الواو حرکة ما قبلها فی الانقلاب
کما تبعت الالف ما قبلها فی الامالة فان هذا الاشمام هو الامالة و قال الاخفش لا بد للالف ان تتبع ما قبلها و لا تکون
الواو فان ما قبلها قد لا یکون مضموما و حرف مستعلی که بعد را مکسور بود مانع امالة فتحه و ضمه است بجهة عسر صعود از اسفل
بسوی اعلی بخلاف الشرق و الضرط و من ضرر قاعد و بعمر خالد کذا فی الشرح و از جمله تصریفات تثنیه است و آن در لغت دو کردن
و بدو نسبت کردن و دوم گردانیدن ست و در اصطلاح آنچه مصنف بیان کرد یعنی الحاق الف و نون مکسور یا یا و نون
مکسور بر لغة مشهور بعد فتحه بکلمه تا دلالة کند بر دو شی از یک معنی حقیقی یا مجازی پس مثنی لفظی باشد که از زیادة الف
و نون یا یا و نون در آخر مفرد وش برای دلالة بر دو شی از یک معنی حاصل شده باشد نحو رجل و رجلان و عین و عینان و رجلین
و عینین و شی را باین طور نساختند مگر برای مطابقة لفظ که موضوع برای دو ست یعنی اثنان و بجهة امتیاز از
جمع و اختصاص تثنیه بالف در حالة رفع و جمع بواو بجهة خفة عدد تثنیه و ثقل عدد جمع و کثرة تثنیه و قلت جمع ست
و تخصیص نون مکسور به تثنیه و مفتوح بجمع بجهة تعاول ست و در حالة نصب و جر چون جر حرف بجهة علامت یا نیامد
یا را مشترک ساختند لکن بجهة فرق در تثنیه و جمع قبلش در تثنیه مفتوح ساختند و در جمع مکسور و سبب اختصاص
دانستی و گفتیم حقیقی یا مجازی مکرر تا مانند رجلین و قمرین و عمرین و حسنین داخل ماند از انکه تثنیه زید مثلا بلحاظ
معنی علمی آن محال ست بجهة بودن اشخص معین نه دو شخص و چون زید علم شخص دیگر نیز بود و تثنیه آن قصد کنند
مراد ازان مسمی بزیدین بود و این مفهوم کلی معنی مجازی ویست که بر هر دو زید صادق می آید و همچنین دو شی که میان آنها
مناسبت قویست از مصاحبت و مشارکة در صفة و اسم هر یک علیحده است و تثنیه آنها قصد کنند اسم یکی را ازان هر دو

امالہ نکنند در وقت غیر علت بجہت عدم تصرف در انہا از وجود دیگر و امالہ از جملہ تصرفات ست و نیز الف انہا اصلی اند نہ منقلب
از واو و یا و نہ یا و منقلب شوند گر وقتیکہ علم شوند کہ آنوقت میجی اسم تمکن یابد پس اگر در حوقت موجب
امالہ یابند بعد دارند چون الا و اما از انکہ الف رابع را در اسم از یا و اعتبار کنند نیز در تثنیہ و جمع یا مفتوح گردد گوئی
الیان و امیان الیات و امیات را اگر موجب امالہ یابند چون مولا و علی و لدی از انکہ الف ثالث در وقت تسمیہ از واو اعتبار
کردہ میشود بجہت بودن آن اکثر از واو لہذا در تثنیہ و جمع علی علوان و علوات گویند و اسماء حروف ہجا خواہ از اسماء
مبنیہ متعدد شوند یا از غیر مبنیہ اکثر استعمال آنہا بطریق وقف و عدات و چون مقصور شمرند نحو یا یا تا اما اگر کسی بنای
الف کہ در وقف انحذف گردد و لہذا با وجود موانع امالہ در انہا جائز بود نحو ہا و ہا و علی حکم وقف ست اگر مبدو باشند
نحو با تا امالہ کنند بجہت بودن وقف بر ہمزہ بعد الف و در اسم مبنی غیر متی اسم زمان دانی اسم مبنی بمعنی کیف و
ذا اسم اشارہ و ہا و ہا ضمیر متکلم غائب و در حروف جر و حرف ایجاب و یا حرف ندا و لا حرف نفی کہ در قول امالہ و قعست
امالہ روا نبود و کلمہ بلی کہ برای ایجاب نفی ست نزد جمہور اگرچہ حرف ست و در حرف امالہ نبود لکن چون در جواب مستقل
بود وفی نیاز از ذکر جملہ چنانکہ در آیہ الست بربکم قالوا بلی ای انت ربنا ظاہر ست نیز فعل یا فاعل اعتبار کردند
در استقلال و ہجو ہی و قلی امالہ نمودند و ہمچنین یا اگرچہ از حروف نداست لکن چون واقع موقع فعل ست حکم فعل یافت
در امالہ و علی ہذا القیاس حرف لا در اما لا در امع موقع فعلی ست گوئی کسی را افعل کذا و ان فعل را بجا نیاورد گوئی امالا
ای ان کنت لا تفعل فتکلم پس کان را با اسم و خبر بدون لا حذف نمودند و عوض آن کلمہ ما آوردند و نون را در میم ادغام
نمودند اما لا شد و جزا را نیز حذف نمودند بجہت دلالہ شرط پس معلوم شد کہ کلمہ لا اینجا غنا و از بنا میدہد پس در امالہ
حکم آن جا یافت و معنی آن در فارسی باش بود یعنی اگر چنین نکنی باری بگو چرا نمیکنی و بعضی گویند اصل محاورہ ان افعل
ہذا زانست ای افعل ہذا ان کنت لا تفعل غیرہ کذا فی القاموس و غیرہ و در شرح گفتہ و لکن ان بقدر ہنا ایضاً
ان کنت لا تفعل ہذا فتکلم انتہی گویم این معنی موقوف بر محاورہ اہل زبان ست و تقدیر ایضاً موجب رفعت جائز بودن از انکہ
اگر در مقام آن کنت لا تفعل غیرہ استعمال کنند و افعل ہذا را قرینہ جزا و محذوف نامند ہمگونہ تقدیر ان کنت لا تفعل ہذا
فتکلم درست شود و نیز ذکر اما لا متصل افعل ہذا بی حیلہ فصل عدم امتثال مامور بقرینہ تقدیر ان کنت لا تفعل غیرہ
است چنانکہ بر متامل پوشیدہ نیست بخلاف صورت اولی کہ در ان بعد امتناع مامور از امتثال اگر گویند اما و آن البتہ
تقدیر ان کنت لا تفعل ہذا فتکلم ست فافہم و اینہمہ تقدیر گرد ہمزہ امالا ست و بر تقدیر فتحہ ہمزہ چنانکہ بعضی گفتہ اند و صل
آن لان کنت لا تفعل کذا فتکلم ست لام جر را از ان مصدریہ حذف کردند و حذف آن اینجا قیاس ست بعد کنت را
حذف نمودند و عوض آن کلمہ ما آوردند و نون آنرا در میم ادغام نمودند و تفعل کذا و تکلم را نیز حذف نمودند امالا شد و امالہ
در ہمی و دراہمی ہم بجہت استقلال ست در جواب و استفہام و استغنا از آنہا در ذکر فعل گوئی از اول در جواب من فعل و متی رجوا

غالب بران نبود و نزد بعضی غالب بود و وجه اول در هر دو حرف راست‌تر و نزد بعضی اکثر و وجه ثانی ست در هر دو حرف
راء و چون معنی امالهٔ غیر محضه فایع شد شروع در امالهٔ محضه کرد و گفت امالهٔ محضه است فقط کبری و گفت روا ست امالهٔ فتح منفرد
که بعد آن الف نیست بشرط یکی آن فتحه قبل یاء ساکنه باشد که بدل از یاء ساکنه ست در وقف یا قبل یاء مکسور چرا که اینها
مشابه الف ست لفظاً و خطاً و معنی و در بعد آن برای ساکنه ست بخلاف یاء فعلی که آن مشابهت لفظی ندارد و یاء ساکنه و یاء تصغیر
و جز آن که مشابهت معنوی ندارد و غالب و اجن الابراری امالهٔ قبل یاء ساکنه نیز جایز داشته اند و قبیح ست امالهٔ فتحه را
از انکه فتحه آن بمنزله وقف است پس امالهٔ آن عمل کثیر بود و جز بسبب قوی رجوع بوی نتوان کرد و متوسط ست در قبح
و حسن امالهٔ فتحه حرف مستعلی از انکه فتحه آن بمجرد فتحه نیست لکن باستعلاء آن منافی حسن ست و حسن بهت در غیر راء و
حرف مستعلی بجهة عدم مقتضی قبح و مانع حسن بشرط یکی قبل یاء ساکنه باشد یا یاء مکسور بود از انکه امالهٔ در فتحه که بی الف و
یاء ساکنه ست و شواذ ست پس سبب داعی آن خبر در یاء مکسور نبود بجهة بودن کسره آن بمنزله دو کسره مثال
حسن نحو رحمة و مثال قبیح نحو کرة و مثال متوسط نحو حقه و اینجا فتحه قبل یاء ساکنه ست و مثال فتحه قبل یاء مکسور
نحو من الکبر پس حرف مستعلی مانع ضعیف ست در راء غیر مکسور مانع قوی در راء مکسوره غالب ست بر من هر دو و لهذا
در من الضرر و من البقر امالهٔ جایز بود و از اینجاست که امالهٔ فتحه بر غیر یاء ست و قبل یاء مکسوره جایز ست علی الاطلاق
نحو من الجار و بالصغر و بالبقر و بالغرر اگرچه در میان هر دو غیر یاء ساکن یا حرف مکسور فاصل بود و یاء در دو کلمه
بود یا وصل یا فصل حرف مکسور نحو من عمر و بالفور و حبطر یح و حیطر یح چرا که فصل بساکن غیر معتد به است و فصل
بحرف مکسور معدا امالهٔ است و در نحو من الجار و الف را امالهٔ نکنند بجهة موافقت امالهٔ ذال از انکه امالهٔ حرف و حرکهٔ
تابع امالهٔ حرکهٔ بود و سیبویه گفت لم یوجب امالهٔ الذال ههنا امالهٔ الالف کما یوجب کسر الضاد فی حاضر امالهٔ الضم
و تشبیه امالهٔ فتحه ذال بکسره ضاد در عدم اعتداد بسببیه است اما ذال پس حائل ذاتی اما کسره پس بجهة بودن
در حرف مستعلی که بعد الف ست و بعضی گویند که تشبیه ذال بضاد از آن ست که فتحه ذال بمجرد استعلاء ضاد ست یعنی
فتحه ذال مخلوط بکسره امالهٔ شده چنانکه استعلاء ضاد مخلوط بتسفل کسره شده این حرف گفته هر که در الف دوم
عمداً امالهٔ کند در الف مجاور نیز کند و اگر میان هر دو حرف یا فاصل بود امالهٔ نکنند چون من غیر و غیر بجهة احتراز
از توالی کسرات و لهذا فتحه یاء را نیز امالهٔ نکنند و جایز ست امالهٔ فتحه غیر یاء و غیر علامت مضارع بجهة کسره غیر را که بعد ویست
بوصل نحو و انا و قائم یا فصل بساکن غیر یا نحو بلدنه در یزنه و تعد دستینی و اگر کسره مقدر بود چون کتف باسکان
عین امالهٔ نکنند و بعضی کنند و نزد بعضی امالهٔ فتحه بجهة موافقت امالهٔ همزه که بعد ویست نیز جایز ست نحو رأی و تای
و ابو جبان گفته که جایز ست این امالهٔ بجهت موافقت امالهٔ جمیع حروف حلق که بعد ویست و مثال ست بسببی از اسباب نحو
رعی و اینجا هم اگر الف بالتقاء ساکنین بیفتد نحو ای القمر بعضی امالهٔ کنند و بعضی نه و در اسم که بنی و لازم ست و حرف مطلقاً

وخواتم وخواشم وقواعد واگر مکسور ست چون خلاف ومحاب وضعاف وطلاب وضباب وغلاب وقباب یا ساکن بعد کسره نحو اعجاب وصباح وضحاک وطعام وطلام واغفال واقبال نیز منع کنند مگر خزد یعنی اما در صورت اول پس بجهت بودن آن مکسور گفت سیبویه اماله کرده اند دران لقلا بجهت کسره قاف ودر صورت ثانی ازانکه سیبویه گفته که حرف مستعلی درین وقت منحفض ست ازدو جهه یکی از جهة بعد از الف ودیگر از جهة بودن آن بعد مکسور که سبب اماله بود انتهی وفصل حروف ایشان دو نوع واحد مخفض ست چون صباح وضحاک وطعام وطلام وغلام وقبال نزد بعضی فصل بدو نوع که هیچ یک مکسور نبود چون مرت لطلحات ورایت طیبات برهین اختلاف ست کذا فی الاشمونی وعدم منع مستعلی در غیر کلمه الف نحو ربط سالم از جار بردی بالاتفاق مفهوم میشود واز نظامی با اختلاف عبارة بجا زیرا کهذا وان کانت فی غیر تلک الکلمه فلا تمنع الاماله انتهی وعبارة النظامی کهذا المستعلی از کان فی کلمة اخری قبل لم یکن له اثر انتهی وچنانکه حرف مستعلی بعد الف ما قبل الف نزد خلف ونعما مانع اماله است همچنین را مهمله غیر مکسور که متصل بالف بود خواه قبل الف خواه بعد آن مانع اماله ست چون راحم وکرام ورایت حمارک وهذا حمارک ازانکه فیصه حرف را بمنزله دو فیصه است از یک مقام وازین جهت مقتضی تقلی بود واسنی از یسفل برسبیل قوة وهم فتحه آن بمنزله دو فتحه بود از یک موضع واین فتحه اقوی ست از دو فتحه از دو موضع ازانکه دو فتحه چون متفرق باشند اضعف باشند از دو فتحه مجتمع پس این فتحه مقوی الف بود ومقتضی ضخامة آن نزدیم اماله دو فتحه در صورت تقدم را بر الف در صورت اماله بخلاف را مکسور که آن داعی اماله است ولهذا گفت را غیر مکسور وگفتیم در باب خاف وطاب وغیرها ازجهت آنکه را غیر مکسور در الفیکه بدل از واو مکسور یا از یا بود ویا را مفتوح شده باشد منع نکند بجهت قوت سبب در ذات حرف مثال نخواهد که در اصل روح بود چون علم دران که در اصل درین بود وذکری که در نفس در تثنیه وجمع یا مفتوح شود وکسره محذوف بجهة ادغام را معتبر کند ولهذا در هذا حاذا اماله نمایند در هذا حارا اماله نکنند ازانکه را غیر مکسور را دوم ست مانع اماله ست اگرچه کسره را اول که مقدر ست مجوز اماله بود نزد ورا مکسور را یا متصل الف ست وبعد مانع که حرف مستعلی ورا غیر مکسورست مانع مانع ست بشرطیکه بعد الف باشد ازانکه کسره حرف را بمنزله دو کسره است وآن سبب اقتضای اماله واستیلا بر مانع ست نحو صارف وضارب وطارد وغارم وخارج وقاری ومن قرار کن پس در امثال اینها اماله جائز بود اگرچه انحدار از اعلی بسوی اسفل ست که آن سهل ست واگر قبل مانع بود چون فارق بر مانع غالب نیاید بجهة بودن آن اقوی بر منع از جهة حصول صعود از اسفل بسوی اعلی که آن دشوار ترست واختلاف کرده اند در را مهمله که بعید از الف ست در منع وغلبه بر مانع پس را غیر مکسور در مانند هذا کافر نزد بعضی مانع اماله نیست بسبب بعد آن وضعف اثر آن نزد بعضی مانع ست بجهة قوت آن اگرچه بعید ست ورا غیر مکسور چون بعید از الف وبعد مانع باشد نحو مررت بقادر نزد بعضی

پس در الف ولفحی که بدل از واو است امالہ کنند که در واللیل اذا سجی واقع ست انتہی گویم حق ہمان ست کہ از شرح نقل کردیم از انکہ الف سجی بدل از واو و غیر مکسور ست نہ از یا و این سبب ہفتم ست و بعضی امالہ بیجہ مطابقہ با مرء ندارند و در بعضی اعلام بی وجود سبب نیز امالہ کردہ اند چون ناس و حجاج بجہت کثرہ استعمال و کثرہ امالہ بی سبب را برروی سبب حمل نمودند و لہذا ناس و حجاج صفحہ را امالہ کنند و شاذ ست امالہ طالبا و عشا و مکانا و باب و مال بسبب گفتہ کہ بعضی از عرب غیر متقدا بحریم و رد امالہ دباب در رایت مالا و باگا امالہ کنند با وجود یکہ الف این ہر دو بدل از واو ست و گاہی یا نشود و این شاذ ست و آنکہ امالہ نکنند بیشتر اند و امالہ اینہا در حالت جر جائز بود چنانکہ گذشت و چون مصنف از بیان اسباب امالہ کہ ہفت ست بظاہر فارغ شد شروع در موانع آن کرد و آن ہشت حرف ست حروف مستعلیہ کہ زبان را بجنبک اعلی بردارد و آن ہفت ست و ہشتم را ہا غیر مکسور پس حرف مستعلی وقتیکہ بعد الف بود در کلمہ الف با وصل نحو ناحل و عاصم و عاصف و ناظر و شاغل و نا فذ و عامل یا فصل تا بدو حرف بیک حرف چون سالخ و فاحص و نابض و باسط و لاحظ و بازغ و لاحق و بدو حرف نحو منافخ و منافض و ماحیض و اماشیط و ملاحیظ و مبالیغ و مساحیق مانع امالہ است لکن در صورت اول فصل بیک حرف بالاتفاق ست و در صورت فصل بدو حرف نزد اکثرین و سیبویہ گفتہ کہ قومی امالہ میکنند در وقت فصل بدو حرف و این قلیل ست و وقتیکہ حرف مستعلی بعد الف بود در کلمہ دیگر متصل بود یا منفصل تا بدو حرف مانع نیست بجہت عدم اعتداد مجاورہ ہا نزد بعضی مانع ست پس در رایت جبلی فالہ و کتاب صاحب و مررت بمال قاسم و ان ابصر بہا ملق و ہمچنین بمال ملق و بمال فرق امالہ نکنند با وجود بعد بسہ حرف و چہار حرف کذا فی الشرح و در نظامی ست و گاہی با وجود بعد سہ حرف و چہار حرف امالہ کنند چنانکہ در مثال اخیر و سیبویہ گفتہ کہ بعضی از عرب در مررت بحمار قاسم قاف را مفتوح خوانند چنانکہ در بمال قاسم مگر آنکہ امالہ در مانند حمار بیشتر ست بہمار آنگاہ یا بسبب انفتاح ما قبل و دو حرف مکسور اند و ازین جہت امالہ دران بیشتر ست از مانند بمال و حرف مستعلی قبل الف در کلمہ الف بار [illegible] و مناص و طالب و ظالم و غالب و قاسم ہم مانع امالہ است و سبب منع مستعلی آنست کہ چون اینہا قبل الف باشند امالہ کنند لازم آید الحذر از علی اسبوی السفل و اگر بعد الف باشند لازم آید از یا ئین بالا رفتن و ہر دو حرکت ثانی اشق ست و لہذا در صورت تاخر با وجود فصل دو حرف و در کلمہ دیگر منع کنند بخلاف صورت تقدیم کہ دران وقت امالہ چندان سبب عسر نمیشود پس در صورت اتصال الف فقط منع بالاتفاق ست و منع مستعلی در صورت تقدم کہ آن الف بدل از واو مکسور و یا انیا و یا شونده نباشند چنانکہ در باب خاف کہ در اصل خوف ست کہ واو در اسم و طاب کہ در اصل طیب بود بفتح یا از ضرب و ضعا کہ در اصل ضعو بود چون دعا و در مجہول یا شود نحو مغی بسبب بود و قوی سبب امالہ در ذات حرف مجال و در غیر صورت اتصال الف اگر فصل بیک حرف ست و مستعلی نہ ساکن بعد ست و نہ مکسور اختلاف ست نزد اکثرین امالہ ممتنع نیست و نزد بعضی ممتنع نحو خواند و مرامی و مغنی و طوالب

آسن ست از الف غیر موقوف علیه بجهة خفاء الف وظهور آن بسبب امالة ونیز سیبویه در کتاب گفته که اکثر از عرب و اهل حجاز الف را بجهة یا امالة نکنند و اهل حجاز بجهت کثرة یا بودن الف بدل از یا در اسم یاشد یا در فعل و یا بدل از واو مکسور در فعل بجهة نقل کسره بسوی ماقبل الف در بعض مواضع نحو خفن و آن سبب امالة است بخلاف الفیکه بدل از واو مکسور ست در اسم نحو حبل مال ای کثیر المال که در اصل حوبل ست از انکه کسره اینجا گاهی عود نکند کذا فی الخاطمی و این سبب ثالث و رابع ست از اسباب امالة اول نحو سأل ماضی از سیلان و تاب رحی و علی و عسی و ثانی نحو کاد که در اصل کود بکسر او بر مذهب صحیح و سیبویه گفته که امالة در مانند سال و کاد لغة بعض اهل حجاز ست و بیشتر نکنند و یا گشتن موقع الف یا مفتوح در وقتی اگرچه الف بدل از واو غیر مکسور بود و این سبب خامس ست یعنی در کلمه دیگر الف یا مفتوح گردد بر ابر ست که این کلمه اصل کلمه الف بود نحو علی جمع علیا یا فرع آن نحو آن نحو دعا و الفش بدل از واو ست که در اصل دعو بود ماضی معروف از دعوة و جبلی و الف آن برای تانیث ست و هر دو در وقتی از اوقات یا مفتوح گردد الف دعا در ماضی مجهول که دعی ست و الف جبلی در تثنیه و جمع نحو جبلیان و جبلیات بخلاف نحو حال و جال که الف اینها اگرچه یا گردد در صیغه مجهول نحو حیل و جبیل لکن نه یا مفتوح بلکه یا ساکن و ساکن بمنزله میت ست خصوصاً حرف لین با جواز اشمام ضمه و بقای واو پس یا ثیر در امالة نکنند کذا فی شروح الشافیه و سیبویه گفته که مردمان بسیار در مانند جبلی و مغزی و سکاری امالة نکنند همچنین جماعة کثیر از بنی تمیم و غیر ایشان در مانند رحی و دعا نکنند کذا فی الشرح و نزد بعضی در مانند عصا امالة نکنند از انکه الف آن یا مفتوح در کلمه دیگر نگردد بلکه در همین کلمه در وقت تصغیر گوئی عصیة پس فرق درمیان عصا و جبلی آنست که چون یا بجای الف در کلمه دیگر باشد ملازم بود و لزوم سبب قوت و اعتداد ست و در همان کلمه عارض غیر معتد به بود و سیبویه تصریح کرده بجواز امالة در مانند عصا و تعلیل کرده و بانقلاب آن بیاء وقتیکه زیاده بر سه حرف بود و گفت که گاهی ترک میکنند در کلمه که بر سه حرف بود از ذوات الواو نحو عصا و قفا و غضا و قنا و مانند آن و این قلیل ست یا وفق امالة سابق اگرچه موافق و موافق له در دو کلمه حقیقتی نه حکمی بود نحو رایت عماداً پس در الف عماداً که بدل از تنوین ست امالة کنند برای موافقت امالة الف اول و اینجا هر دو امالة در یک کلمه است حقیقةً و همچنین در نصاری و قیامی جائز ست امالة الف اول بجهت موافقت امالة الف دوم و بر این تقدیر مناسب آن بود که لفظ سابق در متن نمی بود و بجای آن لفظ دیگر می بود تا فهم و مثال یک کلمه حکماً عرضاً و معناً نباشد و الف بمعنی منقلب از یاست و ضمیر متصل بمنزله جزء ملحق به میباشد و در امثله مذکوره جز موافقت امالة دیگر هیچ سبب یافته نمیشود و امالة بموافقت امالة دیگر که سابق ست ضعیف ست چنانکه عتداد آن جز بعضی نکرده اند و بجهة موافقت امالة لاحق ضعف ست در قراءت شاذه آمده است در لفظ قیامی و نصاری بامالة الف اولی برای موافقت ثانی که سبب آن گشتن الف یا مفتوح ست در وقت تثنیه و امالة بوفق امالة دیگر سبب ششم ست یا وفق امالة لاحق در واصل و در حکم و لیست اسجاع و قوافی نحو والضحی و اللیل اذا سجی بجهة موافقة امالة ما قبلی که انفش بدل از یاست کذا فی الشرح در حاشیه است

والف موقوف علیه باشد امالهٔ احسن بود چون آن نیز عهما و انا و منا بجهة بودن الف ظاهر و همزه و صل و خفی در صورت وقف
پس قلب الف بیا ظاهر که یاست احسن بود تا ظاهر شود و اینهمه که مذکور شد اله بر تقدیریست که الف بدل از او غیر مکسور به بود
چون الف از واو و غیر مکسور و کسره غیر را مهله اثر نکند بر اربست که قبل الف بود یا بعد آن از آنکه را حرف مکررست و کسره
آن بمنزله دو کسره چون ربواین الدار بخلاف من بابه و من مالهٔ آما در ضاف کسره در واو متمکن ست و کتبا بالکسر شاذ ست
چنانکه عشاد و مکاد باب و قار و الحجاج و الناس بسبب عدم علة و سیبویه گفته و حما میلویه نحو مررت بابه و اخذت من مالهٔ
و هذا ضعیف لان الکسرة لا تلزم انتهی پس ازین قول معلوم شد که اماله در ینها جائز ست و ضعیف ست بجهة عروض کسره
نه بسبب انقلاب الف از واو و چون از باعث اول فارغ شد شروع در باعث دوم کرد و گفت یا بودن الف بعد یا نه قبل
تا و باصل میان الف و یا تا فصل م یا یک حرف نه زائد ازان باسکون یا نحو سیال بفتح سین یعنی در خت خار دار و شیبان
نام قبیله از بکر بجهة قلة حاجز و لین با و مناسبة آن با کسره و نحو رایت زیدا با اماله فتحه دال و الف و قفی سیبویه گفته
اماله کنند در رایت زیدا چنانکه اماله کنند در شیبان لکن اماله در رایت زیدا ضعیف ست بجهة عدم لزوم الف چنانکه
در شیبان الزم ست و سهیل این اماله بودن الف موقوف علیه است پس قصد کرد بیان الف را باین طور که
مائل جانب یا ساخته چنانکه در جبلی و در رایت عبدا اماله نشود مگر نزد بعضی بجهة تشبیه بجوجبلی کذا فی الشروح و بعضی در جائیکه
فصل بد و حرف بود دوم ها بعد فتحه نیز اماله جائز دارند چون ههنا و رایت یدها بخلاف جائیکه بعد ضمه بود چون یدها
مقطوعة و دلیلش گذشت و همچنین جائیکه فصل بیک حرف بود و با متحرک نیز بعضی اماله جائز دارند چنانچه حیوان و نزد بعضی
مثل این الدبان و بعض اصحاب بغیر متین بودن الف قبل یا مفتوح نیز سبب اماله است چون آتیه و مبایع بخلاف یاء مضموم
نحو یتبایع و از اصول چنان مفهوم میشود که اینچه این فقیر جوز از و ران از بعضی نقل کردم از قسم ما علیه الاکثرون ست و از
بسترح شافیه خلاف این ظاهر میشود و گفت مص او بعد الیاء یوصل او فصل بحرف نحو سیال و شیبان و حیوان و رایت
زیدا او بحرفین ثانیهما ها بعد فتحه نحو بنیها و رایت یدها انتهی بدانکه وصل در اقتضاء اماله کسره و یاست و غیر این هر دو و همه
راجع باین هر دوست و ابن السراج گفته اقوی درین هر دو یاست بجهة بودن آن حرف قائم بنفسه بخلاف کسره که صفة
حرفست و نزد بعضی اقوی درین هر دو کسره است و همین ظاهر از کلام سیبویه است از انکه کسره سبب بهر تقدیر ظاهر باشد
یا مقدر لازم باشد یا عارض قبل الف باشد یا بعد الف و تسفل لسان بکسره بیشتر ست از تسفلی که از یا میشود پس بتر بدانکه کسره
متقدمه اقویست در سببیه بسبب تقدم از کسره متاخره و بجهة حصول تعلی از تحت بسوی فوق در صورت ترک اماله و آن عسیر ست
بخلاف ترک اماله با کسره متاخره که آن هین ست از جهة انحدار از اعلی بسوی اسفل و کسره چون در غیر کلمه الف باشد
و هر دو کلمه غیر مستقل بود نحو بنا و منا اماله بسبب آن احسن بود از اماله نحو لجاسبس و منکرها و دران احسن ست از نحو
بعبد الله و دران از نحو لزید مال سیبویه گفته که این اماله اقل ست از مررت بمالهٔ از انکه کسره منفصل ست در اماله در الف موقوف علیه

غیر مضعفه واکثر از ... امالة نکند با کبا امالة نوع ... است وبنی تمیم بران حرص اند بعث بران ای بر امالة یعنی سبب
مجوز امالة قصد مناسبت یکی از هفت چیز است کسره یا ما ویلیها ویلی الف منقلب از واو یا مکسور یا از یا ویلی الف یا مفتوح
در وقت فاصله وامالة سابق نزد بعضی وسه اینها را بعد تردید ما ذکر کرده چنانکه در اثنای بیان خواهی دانست ونگفتیم
سبب مجوز مگر از جهة آنکه هیچ سبب موجب نیست والله اجائز است تفخیم هر ممال بسبب بودن آن اصل از آنکه الف در وقت
امالة میان الف ویا گردد واصل در حروف آنست که آواز آن مخلوط بآواز دیگر نشود وامالة بر مفخم روا نبود وبسبب احتیاج
سبب پس باعث بر امالة بودن الف قبل کسره لازم یا صلت کسره صیغی باشد یا بنائی اول نحو عالم وثانی نحو زال
ونزد بعضی کسره منفصل همچو متصل ست نحو غلامی بکسره وظاهر آنست که این کسره اضعف ست بسبب بودن
کسرهٔ غیر لازم بالف کذا فی النظامی واگر کسره غیر لازم بر راء معلة بود امالة جائز بود نحو من واز بسبب بودن را
حرف مکرر وکسره آن بمنزله دو کسره است قال سیبویه الراء اذا تکلمت بها جرت کانها مضاعفة انتهی بخلاف
مانند من کلام که امالة آن قلیل ست وضعیف بجهة عروض کسره وکسره مقدره در وقف همچو ملفوظ ست بجهة بودن بسکون
وقف بمنزله حرکت وغو وکسره در حالت وصل چون من جار بخلاف کسره مقدره برای ادغام چون ماد ومواد بجهة زوال
وعدم عدودی وقومی از عرب آنرا اعتبار کنند وامالة نمایند بجهة اصالة چنانکه در مانند حاف باوجود مانع لکن افصح واکثر اول
ست ونزد بعضی عدم تاثیر کسره مقدره خواه بجهة ادغام بود خواه بجهة وقف اکثر ست وضعف این قول ظاهر ست یا بودن
الف بعد کسره وانموقت وصل ممکن نبود بجهة وجوب فتحه قبل الف پس فصل ناگزیر ست لکن مجوز امالة فصل بیک حرف مفتوح
یا دو حرف یا سکون اول بود نحو کتاب ودجدان تزائد چون قسطران از آنکه ساکن فاصل غیر حصین ست وگویا فصل
دو حرف بمنزله یک حرف ست واگر هر دو متحرک بود امالة جائز نبود چون اکلت عنبا بالف وقفی وبعضی اینجا هم تجویز کرده اند
واین بعید ست وامالة در جائیکه کسره قریب الف ست چون عماد اقوی از آنجا که کسره دران بعید ست نحو شملال وآنجا
دران دو کسره بعید ست اقوی ست از آنجا که دران یک کسره بعید ست چون حلباب واگر فصل بدو حرف متحرک بود یا
حرف ویکی از اینها بود امالة جائز بود چون لن ترفهنا ولنکرمهاو ترفهنا ودرهمان بجهة بودن ها بکا لعدم سبب خفا مگر
در مانند درهمان ضعیف ست ودر مانند بضیرنها که ها دران بعد ضمه است غیر جائز بجهة حیلولة حرکت قوی منافی امالة
وبسبب اعتبار فصل بها تا قبل الف ضمه لازم نیاید بخلاف ضمه ها در مانند ترفهنا که آن بسبب عدم اعتداد ها غیر معتد بها
وبعضی در مانند لن ترفهنا وترفهنا ولنکرمهاکه اول یکی از دو حرف فاصله حرف ها ست یا دوم حرف ها نیز حکم بضعف
امالة کرده اند واگر کسره که ما قبل الف ست در کلمه دیگر بود وهر دو غیر مستقل یا یکی غیر مستقل امالة آن احسن ست از نسبت
دو کلمه مستقل چون نیار ومناو بجاسوس بخلاف زیدیاو اگر هر دو کلمه مستقل بود لکن اول مضاف ست نیز جائز بود ولهذا
بعبدالله اکثر امالة کنند بسبب شبه اتصال مضاف بمضاف الیه واگر سبب امالة ضعیف بود مثل بودن کسره بعید یا در کلمه دیگر

منادی ست که آخرش یا بعد کسره بود و در اینجا نزد سیبویه و یونس حذف یا دران مختار ست از انکه بدان باب تخفیف و تغییر ست
ولهذا دران ترخیم واقع میشود و در غیر ندا وقف آمده پس در وقف ندا اولی بود و خلیل اثبات را اختیار کرده از انکه سقوط یا بجهت
تنوین بود و تنوین در منادی مفرد معرفه روا نیست و نیز حذف یا در وقف سبب التباس ترخیم ست در علم بخلاف نقطه که آخرش
یا بود غیر منون و حذف یای آن موجب اجحاف کلمه بحذف عین و لام گردد و چون الفی و یایی که حذف یا دران بالاتفاق
ممنوع ست تا اختلال کلمه بحذف یا بدون اعلال لازم نیاید و در حذف و اعلال ست و هر که حذف یا را ساکن در وصل جایز داشته
برای تخفیف چون ابکبیر المتعال و یوم یدع الداع در وقف واجب داند بدانکه در لغت بکریین و ائل الحاق سین معهد بکاف خطاب
مؤنث در وقف برای محافظت کسره جائز ست تا اشتباه در کاف خطاب مذکر نشود چون اگر شکاکش و این را شین کسکسه
خوانند و در لغت بنی اسد و تمیم شین معجمه لاحق کنند بجهت فرق چون اگر شکاکش و این را شین کشکشه گویند و در مانند علیک و
منک و بک برای مؤنث ست علیش و منش و بش شین معجمه گویند و گاهی وصل را حکم وقف دهند نحو یا حالش یا هند و منش
اخذت بمجنون گفته ؎ وعیناش عینا باو حیش احیدا ؎ موی ان عظم الساق منش ارقیق ؎ و خوانده شده در بعض قرائات در
آیه قد جعل ربک تحتک شربا بس تحتش و آمده ست سماعا و وقت و وصل حذف یا در لا ادری و ماکنا نبغی یوم یاتی و گاهی وقف
بر یک حرف کنند و برای احتراز از ابتدا بساکن آن حرف را فتحه دهند و بعد آن الف افزایند تا بران وقف کنند و گاهی بعد آن
همزه آرند و بعده الف مثال اول شاعری گوید ؎ جاریة قد وعدتنی ان تاتمن و لیسی او تعلی او تاء ؎ و در آخر مصراع اول
تاء ثانی را گرفته و بران وقف کرده و در آخر مصراع دوم تاء تسمح را و مثال دوم نیز شاعری گفته ؎ بالخیر مغیرات وان شرفاد
ولا ارید الشر الا ان تاء ؎ در آخر مصراع اول فسوقا گرفته و در ثانی تاء تشاء و در مصراع اول قابی همزه و در دوم ثانی همزه نیز
مرویست و گاهی در حالت وصل حکم وقف جاری کنند چون القیانی جهنم لکن این معنی در شعر کم ست و در نظم بسیار کذا فی الاصول
و از جمله تصریفات بحث امالة است و آن در لغت مصدر ست از المت الشی امالة اذا عدلت به الی غیر الجهة التی هو فیها من امال السهم
یمیل میلا اذا انحرف عن القصد و در اصطلاح عدول فتحه از سمتوا و ارجاع بسوی کسره است بنحویکه فتحه میان فتحه و کسره گردد نه
خالص گردد و نه فتحه خالص ماند و حاصل تعریف امالة فتحه را مائل بکسره خواندن ست و این تعریف اولی ست از تعریف کسیکه
گفت فتحه را مائل بکسره کردن و الف را مائل بیا از انکه گاهی فتحه را تنها امالة کنند بی امالة الف چنانکه در من البصریین کذا فی الجار بردی
ولهذا مصنف امالة را تفسیر کرد بقول خود ای فتحه را مائل بکسره ساختن پس الف امائل بیا یعنی اگر بعد فتحه الف بود آنرا مائل بیا خوانند
گوییم که انچه در تعریف بعضی واقعست مبنی بر تقدیر داعلیه ست چنانکه در وقف گویند وقف کلمه یا بعد نه پیوستن ست و تفصیل
آن گذشت فافهم و اگر فتحه را مائل بکسره نامند کی کنند بحیثیتی که فتحه خالص اقرب بود و آنرا تقریق گویند و اگر امالة در تقریق نبود فتحه تم
نامند پس مخرج الف مثال میان الف منفخم و یا بود چنانکه مخرج فتحه مثال میان فتحه صرف و کسره صرف ست و اگر مخرج این الف
اقرب بمخرج الف منفخم یا یا بود امالة بحسب آن مختلف شود و در خفت و شدت امالة فتحه فقط امالة خصه ست و امالة فتحه و الف امالة

فواصل جمع فاصله است وآن آخر آیه ومقطع کلام را گویند ودر فاصله است آخر فقره که آنرا سجع گویند وعدم اطلاق سجع بر آخر آن
با وجود صدق معنی سجع بران بجهت احتراز ست از توهم معنی لغوی سجع که آواز کبوتر وفاخته ومانند آن ست وقوافی جمع قافیه
است وآن در اصطلاح عروضیان حروف اخیره از بیت است وآمده است حذف واو ضمیر در قول شاعر چنانکه سیبویه خوانده
ع لا یسعد الله اقواما بر کتهم ۞ ثم ادر بعد غداة البین ما فعوا یا گویا شاعر اگر ما فعوا میگفت معلوم نمیشد که واصل ست یا وقف
ونیز چون واو ویا را در وصل ساکن یافت آنها را تشبیه بحرکت داد وهر دو را بنیداخت چنانکه حرکه را می اندازند
وجه شانزدهم هر اسمی که آخر آن یا بود دو بعد کسره وآن یا بجهت اجتماع ساکنین در حالت رفع وجر افتاده خواه بر یک حرف
اصلی مانده باشد چون مرامی فاعل از اری یری خواه بر زیادة از یک حرف اصلی چون قاض در حالت وقف نزد اکثر نحویان
آن یا را محذوفه را باز نیارند از انکه وقف محل تغییر ست وتنوین که سبب حذف یا بود مقدر ست زیرا مقدر مثل ملفوظ پس گویا بعد
قاض ومرمی ومررت بقاض ومرمی باسکان ضاد وراء ویا مانند مرامی اجحاف کلمه بحذف عین ولام لازم نیاید از انکه حذف یا دران
بجهت وقف نیست باینکه سبب تعلیل که بمنزله ثابت ست لکن ابو عثمان گفته که وقف مانند بنای علم ومرمی بعد بنای اختلاف
کذا فی الشرح وبعضی یا را مانند مرمی قاض را باز آرند گویند هذا قاضی ومری بجهت فرق در وصل ووقف وعدم بقا تنوین در
لفظ که موجب حذف بود ودر حالت نصب چون رایت قاضیا ومرمیا در وصل ووقف گاهی حذف نشود بلکه تنوینش بالف مبدل
شود چنانکه در صحیح اللام ودر مانند عصا وری اختلاف نکردند بلکه الف آن ثابت داشتند نزد همه از انکه الف حرف خفی ست واگر
یا واو آخر کلمه بعد کسره است محذوف نشده وکلمه بر تقدیر حذف حرف یا بر یک حرف نمی ماند چون یا غلامی مفتوح باشد ساکن
ویا ساکن مثل القاضی ویا قاضی بیفگنند نزد بعضی بجهت فرق در وقف ووصل واکثرین ثابت دارند از انکه در حالت وصل ثابت
بود واین وقف موجب حذف پیدا نشده ومراد از یا غلامی یا متکلم ست که ما قبلش مکسور بود ومضاف غیر منادی ونیز حذف
یا دراین اسم موجب التباس مضاف بغیر مضاف ست نحو غلام وسیبویه آنرا تجویز کرده ودر بعض کتب معتبره مرقوم ست که هر که
یا متکلم را در وصل متحرک خواند در وقف حذف نکند بلکه ساکن کند چون غلامی وضربنی وغلامیه وضربنیه بالحاق ها تیز وهر که ساکن
خواند در وقف حذف کند نحو غلام وضربن وحق آنست که این حکم علی الاطلاق نیست بلکه وقف یا متحرک باسکان اکثرست بحذف
لهذا در آیت فما اتانی الله یا در وصل مفتوح آمده ودر وقف بحذف در قرائة ابی عمرو وقالون وحفص بخلاف وورش
بلا خلاف در وقف یا ساکن با ثبات آن نیز فصیح چنانکه بحذف آن گذاشتی جایز بودی وانچه سیبویه گفته که حذف یا ساکن در وقف
حسن ست چون نصرن ویا غلام بحذف یا واسکان نون وقایه ومیم واثبات آن جایز وبحسن حذف بجهت حصول فرق در وصل و
وقف آنست تا انکه فعل ومنادی محل تخفیف ست خصوصا در وقف وعدم نقص ملحق وملحق به بسبب بودن یا خارج وکلمه
مر اسمیه اگر در وصل متحرک بود حذف نکنند بجهت حصول تخفیف وفرق باسکان موافق کتب معتبره ست فافهم مراد از القاضی
اسم معرف باللام ست که آخرش یا بعد کسره بود وحذف یا دران قلیل ست بجهت عدم وجود حسن جز فرق مذکور ومراد از یا قاضی

اصل باشد لهذا لبساکن غیر رده لاق نشود و آنجا التباس مانع لحوق بود و مرویست از عرب لحوق ها با تضعیف اجرا نحو اعطنی اتمه
تشدید ضاد و ها ساکنه و اثبات آن در وصل و تحریک آن جائز بنود و در قول ؎ عروه یارب یارباه ایاک اسئل ؎ عقار
یارباه من قبل الاجل ؎ بجهت رفع اجتماع ساکنین ست که بجهت وصل پیدا شده بود مرویست کسره دران بنظر اصل و ضمه بجهت
تشبیه بهای ضمیر مانند عصاه کذا فی الشرح و در چه باشد زهم واو و یا که از ضربه و منه و ضربهم و به و فیه و بهم خوانده میشود در وصل و
وقف بیفتد چنانکه یاد رته و وه و نده یعنی واو و یائیکه خوانده میشود بالاتفاق در حالت وصل بعد ها ضمیر مفرد مذکر که ما قبلش
لین بنود و نه متصل بحرف ثانی اگرچه در کتابت نیاید چون له و ضربه و به در وقف بیفتد و ها ساکن شود از انکه صله ها ضعیف
ست و گاهی در وصل هم حذف می شد پس در وقف حذف آن لازم شد و واو و یائیکه بعد ها ضمیر مفرد مذکر که متصل بحرف
ثانی ست نحو عنه و منه یا متصل بحرف لین نحو علیه ولدیه و ایه و فیه و نزلناه و نصروه و شروه و ناصریه و یا در آخر میم ضمیر جمع نحو
انتم و هم و ضربهم و ضربکم و بهم خوانده میشود نزد بعضی در حالت وصل نیز در حالت وقف بیفتد پس در مانند له و ضربه و نکونی له و ضربه
و به بسکون ها و حذف واو قیاد در مانند منه و علیه و بحذف واو و یا و اسکان ها در مانند هم و ضربهم که هم و ضربهم بهموست نزد بعضی
و همچنین در مانند بهم و علیهم که بهی و علیهی ست نزد بعضی گوئی هم و ضربهم و بهم و علیهم بحذف واو و یا و سکون میم و این واو و یا
محذوفه نزد بعضی از تتمه ضمیر ست لکن ظاهر از کلام سیبویه آنست که اینها زائد اند اما الف که در ضمیر مؤنث ست چون ضربها
و بها و منها نزد جمهور از تتمه ضمیر ست و آنوجهان گفته که نزد بعضی اینهم زائد ست برای تقویت حرکت ها و در حالت وصل حذف
واو و یا از ضمیر به و له و منه و علیه و ضربهم و بهم جائز ست نه واجب چنانکه در وقف وقف بود و ضابطه درین باب آنست که اثبات
واو و یا بعد ها ضمیر مفرد مذکر وقتیکه متصل بلین و حرف ثنای بنود بالاتفاق ست و هم احسن و اکثر نحو فالتقطه آل فرعون
و حذف آنها نیز جائز و اگر این ها متصل بلین بود چون علیه و لدیه و نزلناه و نصروه و شروه و ناصریه اثبات آن ها جائز ست
لکن حذف اکثر و احسن ست بجهت فرار از اجتماع متشابهات و همچنین اگر متصل بحرف ثنای بود چون منه و عنه و اثبات
واو و یا بعد میم جمع نحو ضربهم و بهم و علیهم نزد بعضی رواست و نزد اکثرین نه فاحفظه فصیح ست وصلا و وقفا در فواصل
و قوافی و حذف واو و یای ساکن که غیر ضمیر ست و اثباتش واجب در غیر فواصل و قوافی چون لنغیرن و یرم و در لنغیرن و یرمی
همچنین ثبات واو و یا در غیر که حذفش واجب ست در غیر فواصل و قوافی نحو لم لنغیرن و لم یرمی در لم لنغیرن و لم یرم از انکه فواصل و قوافی
محال تغییر و تخفیف اند و جائز ست درین ها و انچه در غیر اینها جائز ست برای غرض تناسب و الف را حذف نکنند بجهت
خفت آن و اگر واو و یا متحرک ست تغییر آنها باسکان بود نه بحذف چون لن یدعو و لن یرمی و وقف واو و یا ساکن
و الف در غیر فواصل و قوافی با ثبات بود کوئی یدعو و یرمی و نخشی و اینجا اختلاف در وصل و وقف در تقدیر بود نه در لفظ و
ست حذف واو و یا ضمیر از مانند لم تغتر و یا رجال و لم ترمی یا مرة و وقفا و وصلا در فواصل و قوافی از انکه این واو و یا اسم
برا سه است و حذف آنها مخل معنی مقصود بود بخلاف واو و یا ضمیر که آن جزء کلمه است و بعد حذف اینها باقی دال ست بر محذوف

قوت آن در وقت تحرک و بودن آن بمنزله یاء قاضی در حالت نصب و کسیکه ساکن کند وقف بحذف کند یا باثبات برسکون
و نحو هو و هی بفتح واو و یاء و لم یخش که کلمه بر یک حرف نیست در حقیقة و درین صورتها مذکوره اگر یا لاحق نکنند ابتدا بسکون حقیقة و حکماً
لازم نیاید و چون الحاق آن برای محافظت و اظهار حرکت و سکون آخرست گوئی الامه و علامه علامتیه و هوه و هیه و لم یخشه و لم یاته
و لم یره و در مانند الی مه و علی مه الحاق ها اجود ست کذا فی الشرح و هر که هو و هی را در حالت وصل ساکن خواند وقف بسکون کند
نه بر ها از انکه ها در آخر ساکن لاحق نشود دگر در جائیکه الف باشد و جائزست الحاق ها ساکنه در هر کلمه که حرکت آخروی نه اعرابی
ست چون جاءنی زید و نه شبیه باعراب یعنی حرکت آخر ماضی نحو ضرب و آخر منادای مفرد معرفه نحو یا زید و آخر اسم لا که مبنی علی الفتح
ست نحو لا رجل همچنین حرکت آخر مبنی عارض نحو قبل و بعد و خمسة عشر از انکه اصل در ماضی بناء بر سکون ست و بناء بر حرکت
بجهت مشابهة مضارع ست که آن معرب ست پس حرکت آن بمنزله حرکت اعرابیه بود و همچنین بناء یا زید و لا رجل بجهت دخول
یا و لا ست و بناء قبل و بعد بجهت تضمن معنی اضافه ست که معنی حرفی ست و بناء خمسة عشر بجهت تضمن حرف عطف ست پس
هر جا که حرکت اعرابی یا شبیه آن باشد الحاق ها جائز نبود بجهة بودن آخر از مظان تغیر و الحاق ها برای محافظت حرکت آخر
که بوجود آن اهتمام آن بود و اینجا اهتمام بوجود حرکت آخر نیست بسبب وجود تغیر حقیقی و یا حکمی و نیز کلمه یک حرفی نیست حقیقة
یا حکماً تا وقف بران موجب ابتدا بسکون حقیقة یا حکماً شود و هر جا که حرکت آخر به اعرابی بود و نه شبیه باعراب الحاق ها جائز
بود برای بیان حرکت عدم الحاق آن نیز جائز بجهت عدم لزوم ابتدا بساکن نحو لعل و لعله و اگر متمکن و اگر تمتنه بفتح کاف و در مذکر و
کسر آن در مؤنث و بعضی از عرب در مذکر اگر متمکن گویند بزیادة الف و ها و در مؤنث اگر متمکنه بزیادة یا و ها و این شاذست در
نون ثقیله گوئی لیفعلن و لیفعلنه و در رجلان و زیدون با سکان و با لحاق ها نحو رجلانه و زیدونه و همچنین در ضمیر متکلم و مخاطب
و مخاطبه نحو اکرمت برند هبل اصح نه در ها ضمیر غائب نحو ضربه و منه و هر که در وصل اینها را مضموم خواند بی واو وقف بر سکون کند
بی الحاق ها ر سکته برای اظهار ضمه بنائی تا استقبال با جتماع دو ها نشود و هر که اینها را مضموم و یا و او خواند وقف بحذف
واو اسکان ها کند و بر دگفته که عدم الحاق ها در ماضی بجهت مشابهة ضمیر مفعول ست و لهذا ضربته نگویند اگر چه حرکة تا بنای ست
و قمته نگویند بجهت التباس بضمیر متکلم و طرف و نه گویند ضربته بدلیل مذکور انچه بر دگفته منتقض ست بما نذلم یخشه و ارمه کذا فی الشرح
نقلا عن الکافی و بعضی جائز دارند الحاق ها در ماضی برای بیان حرکت بنائی لازمی بود یا متعدی چون قعده و ضربه و بعضی در للازمی
فقط نحو قعده تا التباس بضمیر مفعول نشود بخلاف ضربه و جائزست الحاق ها در کلمه که آخر آن الف ست برای اظهار الف
که حرف خفی ست بشرطیکه التباس بمضاف نشود نحو نهاه در نها اسم اشاره برای مکان و هولاه در هولا بالقصر جمع اسم اشاره
و یا رباه در یا ربا بالف بدل از یاء متکلم ست و هولاء بعد داخل در کلمه ایست که حرکة آخروی نه اعرابی ست و نه شبیه باعراب در حیلی حیلاه
نگویند بجهت التباس ها ضافه و وقف این کلمات بر الف نیز جائز بود بلکه از الحاق ها اجود ست و در صورت لحوق ها التباس بمضاف نشود بجهت عدم
جواز ابتدا بنون انهیا بدانکه ها ر سکته موضوع ست برای لحوق بمتحرک بجهت بیان حرکتش و بنی بر سکون ست لهذا لیس مانع لحوق نبود لحوق آن بساکن خلاف

اصل نیست واز کلام متن برعکس معلوم میشود ومؤید از کلام جاربردی ست انچه که در صراح ونظامی وقاموس واقع
که اثبات الف انا در حالت وصل لغت ردی ست نحو انا سیف العشیرة فاعرفونی وهم در صراح ست والالف الاخیره
انما هی لبیان الحرکة فی الوقف وفی القاموس ان المفتوحة یکون اسما وحرفا والاسم نونان ضمیر متکلم فی قول بعضهم ان
فعلت بسکون النون والاکثرون علی فتحها وصلا والایتان بالالف وقفا وضمیر مخاطب فی قولک انت انتما انتن
عند الجمهور انتهی پس از انچه نوشتم معلوم شد که الف انا محض در کتابت ست نه در تلفظ چرا که اصل وخط کتابت ویست بصورتیکه
او را در وقف ست چنانکه در رسم خط خواهی دانست وآن بفتح نون ومد الالف که در شرح نوشته لغت ثالث معلوم میشود
ودر کتب لغت مشهوره مثل قاموس وصراح وغیره بنظر نیامده وسابق قول بعضهم ان دو لغت انا را حمل بر سکون ونون وفتح نون
میکردم لکن چون شرح اصل مطالعه در آمد ودر انجا گفت یزاد الالف فی ان بفتح النون وسکونه وان بفتح النون ومد الالف
دانستم که محل عبارت اینجا دیگریست اگرچه مضمون سابق نزد فقیر ارجح ست بجهت عدم وجدان لغت ثالث وبرین تقدیر
دو لغت انا هم صحیح نباشد بلکه سه لغت انا مگر بتاویل فافهم وقیل ابدال الف بالا استفهامیه بالها واو الحاق ها را سکته فی ان
نحو مه وانه ومنه قول حاتم بکذا فردی انه اذا لاکثر الوقف علی الالف والابدال بقرب المخرج ویجوز ان یکون ها انه بدلا من الالف
انا لاهای سکته وکذا قیل جیهاته وجه چهار دهم لازم ست ها سکته وآن هائیست که در آخر کلمه در حالت وقف پیوندد وبرای
بیان حرکت وابقای آن یا برای بیان الف ماقبل آن یا برای تعذر وقف یا بجهت عدم صحت وقف بدون آن چنانکه
همزه وصل برای ابتدا بسکون در اول پیوندد ولکن لازم ست در جائیکه کلمه بر یک حرف بود کالجزء از ماقبل نبود ویرابر ست
ماقبل آن چیزی نبود نحو ق امر وقی یقی ریا مودانند مثل هم او مجی م جهت که در اصل مثل مابود از انکه الف ما استفهامیه در وقف در قول
حرف جر ومضاف نمیشد غالبا برای فرق در استفهام وجر لکن جائیکه ماقبلش مضاف بود جزء ماقبل نگردد بجهت بودن
مستقل در تلفظ وبودن ماقبل مستقل لفظا ومعنی وبخلاف صورت دخول حرف جر ورا وقت نمیزله جزء ماقبل بود بجهت عدم
استقلال آن وشدة احتیاج از جانبین والحاق ها در رانند ق ومثل م لازم نشد مگر از جهت آنکه وقف بران موجب ابتدا
بسکون نمیشد حکما یا سبب وقف بر حرکت واول ممتنع ست وثانی نا روا بخلاف قه ومثل مه در مجی مه جهت سوال از
صفت ست ای جیء مجی ای صفة وحالة ونزد بعضی جائیکه یک حرف اصلی بود ویکی علامت مصارع نیز ها سکته واجب بود
نحو اقی والاتر این شخص گویا حرف زائد را اعتبار نکرده وجائز ست الحاق ها سکته در کلمه که بر یک حرف نباشد نه حقیقة
ونه حکما چون میم در الام که در اصل لی مابود الف ما استفهامیه بسبب دخول حرف جر افتاد ای م شد وسابق دانستی که اتصال مجرور
بحرف جار شدیدست حرف جار یا مجرور بمنزله یک کلمه است پس م در لی ما وعلام وحتی ما یک حرف نباشد حکما وهمچنین ضمیر
متصل یک حرفی نحو یار غلامی وانصرنی بجهت وجوب اتصال آن بماقبل وعدم استقلال در تلفظ ولهذا گاهی منفصل نیاید پس کلمه
یک حرفی نباشد حکما وهر که یا متکلم را در وصل متحرک سازد در وقف باسکان کند یا بالحاق ها سکته وحذف نکند بجهت

برداخت ماقبل بود واگر ماقبل همزه الف بود نحو قرا تسهیل کنند چنانکه در حالت وصل بود لکن باروم چراکه اسکان صرف و شمام یا تسهیل جمع نشود و همچنین تضعیف با همزه یا ساکن کنند بی تسهیل همزه یا الف بدل نمایند ازانکه اینجا جز این تخفیف ممکن نیست بعده الف دوم را حذف کنند و این اولی ست بجهت بودن آن در محل تغیر و هر تقدیر یک الف حذف شود یا هر دو را ثابت دارند بتطویل مد و نهمه بر تقدیر یست که همزه منصوب منون نبود ورنه تنوینش بالف بدل شود و بس و این قلب را دعا گویند و وجه دوازدهم جواز تشدید حرف اخری ست که متحرک ست و بعد حرف متحرک و صحیح ست نه همزه نحو جعفر و ازینجا سه شرط مفهوم شد یکی بودن حرف موقوف علیه حرف صحیح غیر همزه چراکه همزه حرف ثقیل ست و تشدید آن موجب ثقلیه و همچنین حرف علة پس ازین قید مانند کلاء و القاضی خارج شد دوم بودن آن متحرک ازانکه تضعیف کالعوض ست از حرکتی که در وقف حذف گردید و ازین قید مانند اضرب و ضربت خارج شد سوم بودن ماقبل آن متحرک تا اجتماع سه ساکن نشود و ازین شرط مانند بکر خارج شد و این وجه قلیل ست بجهت وقوع تشدید در محل تخفیف و لهذا در قرآن شریف نادر ست عاصم در بعضی خوانده و تشدید ندهند در لغة مختار منصوب منون را نحو روایت جعفر بلکه تنوین را بالف بدل نمایند و تحریک حرف موقوف علیه برای اشباع حرکت جائز نبود مشدد بود یا غیر مشدد مگر در قوافی قال الشاعر مثل الحریق وافق القصاء تحریک یاء قصب بفتحه برای اشباع اما تشدید یا ران شاذ ست بجهت اتیان حکم وقف که تضعیف ست در غیر وقف و وجه سیزدهم دران بفتح نون و سکون آن و آن بفتح نون و مد الف که دو لغت انا ضمیر متکلم اند الف افزایند برای بیان نون ساکنه که حرف خفی ست یا برای بیان فتحه آخر چنانکه در جهل گویند انا و انا و جهلا و ازین باب ست آیه لکنا هو الله ربی بی اشباع فتحه نون نزد اکثر قرا ازانکه اصل آن لکن انا ست چراکه وقف ست لکن مشدد و با الف نبود و نیز اگر مشدد میبود و اسم آن منصوب میبود نه مرفوع که هست بعده قاعده سهل کردند و نون لکن مخفف را در نون انا ادغام کردند و خوانده شده هست این آیه در قرأة ابن عامر بالف در حال وصل نیز برای مطابقه قرأة وقف و دلالة بر آنکه اصل آن لکن انا ست نه لکن مشدد و برای موافقة انا که بالف در حال وصل آید بدانکه برای متکلم ست جز در ذی العلم مستعمل نشود مگر باشد یا مؤنث مشابهة اسم متمکن در بودن مبتدا و خبر مبنی بر حرکت شد و فتحه بجهت حصول فرق دران ناصبه ست و آمده است دران آن با امکان و انا با الف و این کثیر ست تا آنکه کوفیین آنرا از کلمه شمارند و زائد نگویند و انچه مذکور شد حال وصل بود و در وقف الف برای بیان حرکت آید و وقف بر سکون نکنند پس در جواب من فعل آن نگویند چنانچه هو وهی میگفتند ازانکه نون اخفی از حروف لین ست و لهذا در الف لازم گردید و عرب در هیچ کلمه وقف بالف برای بیان حرکت جز دران وجهل نکرده اند بلکه بهای سکته چنان بیاید انشاء الله تعالی کذا فی الجار بردی و مه در اصول گفته که در حالت وقف آن بسکون قلیل ست و مخالفت این با کلام جار بردی ظاهر ست و نیز از کلام جار بردی معلوم شد که انا با الف

و مفتوح الفاء چون جناء و نیز اتباع کند بحبت حمل بر اخوین اگرچه وزن مرفوض لازم نمی آید کذا فی الشرح و روا است
نقل حرکت بساکن صحیح از غیر همزه که حرف صحیح باشد نه حرف علت عین و نه وطی جیم حرکت فتحه بحبت رفع التقاء
ساکنین و استکراه حذف حرکت قوی که ضمه و کسره است بخلاف فتحه که حرکت ضعیف ست و حذف آن جائز بالاتفاق
است سکون ست و القیاع آن در مقام آن انسب لکن درین صورت حصول وزن دخل و حبک مانع نقل ست بحبت عدم
استقلال وقف بر حرف صحیح که ماقبلش ساکن بود نحو هذا اکبد من بکر و قوا صوا بالصبر بکسر با بروایت ایرای عمرو نه در نحو هذا
جرو من نقل بسبب حصول هر دو وزن و در دو کلمه مضائقه نیست نحو اضربه و منه جائز ست در مانند جرو نقل اتباع عین مع فارا
در هر سه حال نزد کسیکه اتباع میکند غیر سیبویه نقل فتحه نیز جائز داشته لکن در غیر منون نحو رایت الفلس و لافقر و بعضی گویند
قیاس کسیکه در منصوب منون وقف بر سکون کند جواز نقل ست بدانکه ابو البقا گفته که نیست مراد از نقل حرکت درین مواضع
آنکه حرکت اعرابی بر ماقبل طرف گشته از انکه اعراب قبل طرف نبود بلکه مراد ازان حرکتی ست که آن مثل حرکت اعرابی ست
و این قول خلاف ظاهر ست بحبت ظهور نقل حرکت آخر از کلام ایشان و هیچ بعدی نیست در نقل آن و وجه یازدهم نزد
بعض عرب قلب همزه باخت حرکتش ست بنقل آن حرکته ماقبلها اگر ساکن ست و بلا نقل اگر ماقبلش مفتوح ست اول چون
هذا الجحر و رائت الخبا و مررت بالخبی و ثانی نحو هذا الکلو و رایت الکلا و مررت بالکلی و در لغت قومی از عرب قلب همزه
باخت حرکت ماقبل بود اگر ماقبل آن مضموم ست یا مکسور چون المار بروزن افلس جمع کمار و داهنی بروزن اضرب مضارع
هنا از انکه اینجا قلب همزه باخت حرکت آن ممکن نیست بحبت عدم وقوع الف بعد ضمه و کسره و وقوع بار ساکن بعد ضمه
و او ساکن بعد کسره و در مضموم الفا و مکسور الفا چون لبطو و ردو قلب کنند بجنس حرکت آن بعد نقل حرکت ان ماقبل
که ساکن ست اگرچه وزن مرفوض لازم آید بحبت استقلال و عروض بناء مرفوض و هر که از بناء مرفوض میگریزد در
نقل حرکت نکنند بلکه عین را تابع فا گردانند در حرکت و لغت بعضی از عرب رد هست قلب همزه بجنس حرکت آن
بی نقل حرکت آن بماقبل که ساکن ست در حالت رفع و جر نحو هذا جحو و لبطو و ردو مررت بجحی و لبطی و در روی و همچنین در
نصب لکن اینجا ماقبل الف فتحه دهند بحبت لزوم فتحه قبل الف نحو رائت لبطا و خبا و در او اینهمه که مذکور شد نزد کسی ست
که در حالت وصل در همزه تخفیف نکند اما نزد کسی که تخفیف کند مثل اهل حجاز خصوصا قریش درین صور مذکوره اولا
تخفیف ست بقواعد مذکوره بعده بران وقف ست پس در همزه که ماقبل آن حرف صحیح ساکن ست نحو خبا و ردء
و لبطو بعد نقل حرکت همزه و حذف آن وقف کنند باسکان و روم و اشمام و تضعیف و قلب تنوین بالف در نصب و
در غیر منون بالف بدل نشود در باقی وجوه بعل آیند و در همزه که بعد او و یا زائد نه برای الحاق ست نحو مقرؤ و بری
بعد تخفیف بقلب او ادغام وقف بر وجوه مذکوره غیر تضعیف باشد زیرا که آن جز در حرف صحیح نبود همچنین در مانند سوء و شیء
بعد تخفیف آن بنقل یا ادغام چنانکه در بحبت تخفیف همزه گذشت و در همزه که ماقبلش متحرک ست نحو خطا و الکمو و قاضی وقف

بیاید انشاء الله تعالی وثانی نحو مسلمات جمع مسلمة بها بدل شود نزد اکثرین چون طلحة در حمزة ونهارة بجهة تشارک در صفة همس وخفة ها وتاء تانیث فعلیة نحو ضربت بها بدل نشود بجهت فرق در اسمیت وفعلیة وعدم تجویز عکس بجهت التباس بضمیرست در فعل ونیز اسمیة چون متحرک بود پس بضرورة ساکن سیکردند در وقف وقلب هم تغیرست پیچو اسکان پس تغیر وتغیر مناسبت واخوة دارد واثبات تاء جمع مؤنث از جهة آنکه مقابل نون جمع مذکرست وچنانکه وقف آن برنون بود وقف این بر تا بود وتاء نبات مانند نبت از سبب آنکه مانند هبل شده بخلاف تاء ضمیریه که عارضی ست وجائز الحذف پس قلب در جائز الحذف مناسب بود از جهت سبب در حذف وقلب که اسقاط بعوض ست قلب بها بجهت تشارک در همس هذا ما سنح لی ولم ارفی کتبهم وجه قلب تلک التاء ها وفی لغة یبقی التاء الا اسمیة ولا تقلب وفیها جاء الرحمة فی القراءات بالتاء فی الوقف وقل فی هذه اللغة قلب تنوینها بالالف فی النصب نحو رایت قائمتا اما قلب تاء الجمع بالهاء فضعیف روی قطرب عن علی کیف البنون والبناء وکیف الاخوة والاخواة تشبیهاً للهاء التانیث وانما القوی الوقف علیها لدلالتها علی الجمعیة والتانیث جمیعاً وعرفات ان فتحت تاره فی النصب یوقف بالهاء لکونها کسلاة وان لم تفتح کما فی قولهم استاصل اهل عرفاتهم ای اهلهم فبالتاء لکونها نحو کسرات ح والاراء من عرفات لیسکن وتکسر قبل ان فتح اوله یکون نصبه بالفتح لانه ح مفرد وان کسر اوله یکون نصبه بالکسرة لانه ح جمع عرفة بالکسرة وقد یشبه تاء بهیات الذی هو اسم الفعل معنی بعد بتاء التانیث فیقلب یاء کذا قال ابن الحاجب وقال لا یلیق باسم الفعل ما قالوه فی توجیه وقفه بالتاء والهاء انه یجوز ان یکون جمعاً واصله بهیات فحذفت الیاء الثانیة وان یکون مفرداً اصله بهیة فقلبت الثانیة الفاً فقال سیبویه من فتح التاء وقف بالهاء ومن کسرها وقف بالتاء وقال الاخفش یجوز فی بهیات ان یکون التاء التی فیها تاء الجمع التی للتانیث ولا یجوز ذلک فی اللات والا لبقی علی حرف واحد وقال ابو حیان قری بهیات بالوجهین فی السبع وکذا الات ویابت وامامت وزیت وبعلت فیجوز قیاسها علی لات والاحسن عند ی الوقف علیها بالتاء کما وصل کذا فی الشرح وفی الانتظامی عدم جواز الوقف بالهاء فی نحو ثمت وزیت مما لحقت التاء فی الحرف وفی الاصول وعدم الوصل بین الکلمات فی الوقف لفظاً وفی العد معنی اعطی ای العد حکمه ای حکم الوقف فیقال فی العد علی الوصل مرءامرءة واصاثنان بالهمزة واسکان الآخر وقلب التاء هاءً ویقال ثلثه ربعه بابقاء حرکة الهمزة علی الهاء وحذف الهمزة ووجه دهم روا ست نزد قومی از عرب نقل حرکت مطلقاً برای رفع اجتماع ساکنین اگرچه بسکون وقف بمنزله حرکت ست از همزه بساکن صحیح نه حرف علت بجهة استثقال وقف بر همزه یا سکون ماقبل وحصول زیادة ثقل در صورت نقل حرکت بحرف علت ودر صورت حصول مدن دلیل وجه مانع ثقل نیست نزد اکثرین بجهت استثقال وقف بر همزه باسکون ماقبل وعرض این هر دو وزن نحو هذا الرد ومن البطی قرات خباً وبنی تمیم ایجاهم این هر دو وزن روا ندارند بلکه عین را تابع فا سازند ودر حرکت پس در مانند رد ویفور نقل حرکت نکنند نحو هذا الرد ومن البطو بکسر تین وضمتین در رفع ونصب وجر وصورت غیر مرفوض را بر مرفوض حمل کنند طرداً للباب وابو حیان گفته

اشکال امران محمول بر صحیح بود معلوم ست که در غیر مقصور تنوین در حالت نصب بالف بدل میشد و در رفع و جر محذوف میگشت
و میرو گفته که الف کلمه ایست در هر سه حال بجهة امالة مانند عصی و رحی در وقف در هر سه حال و اگر الف تنوین میبود امالة نمیکردند و نیز
این الف را بیا نویسند در هر سه حال و اگر الف تنوین میبود بالف مینوشتند و نیز این الف روی واقع میشود و الف تنوین
باتفاق اهل قرا فی روی واقع نشود و بعضی گویند که این مذهب خلیل و سیبویه ست و ابو سعید گفته که همین مفهوم از کلام سیبویه است
جائیکه گفت الفهای که در وصل بیفتند در وقف نمی افتد و بعضی جواب داده اند از امالة و کتابت بیا با آنکه این هر دو رای کسی ست
که بر مذهب سیبویه است پس این دلیل بر غیر الیشان حجت نبود و مازنی و فراء و ابو علی گفتند که این الف تنوین ست در هر سه
حال از انکه قلب تنوین بالف در حالت نصب بجهة وقوع آن بعد فتحه است و تنوین مقصور در هر سه حال بعد فتحه است و
جواب داده اند ازین معنی بانکه تنوین مقصور در رفع و جر بعد فتحه نیست بلکه بعد ضمه و کسره است اگرچه تقدیریست و مقدر
مانند ملفوظ ست پس معلوم شد که مذهب اول که مذهب سیبویه است اصح ست و ابدال الف آخر کلمه از هر جنس که باشد
در حالت وقف بهمزه ضعیف ست نحو دعاورحی و قلسی و قبعثری و ضربا و هنا و هما و الاو جبلی و قلب الف تنوین بهمزه اضعف
ست از جهة بودن آن بدل از تنوین و درین صورت بدل از بدل بود در یک وقت و این مستبعد ست و همچنین قلب الف
تانیث بود و یا اضعف ست و وجه قلب آنست که همزه دوراو و یا ظاهرست از نسبت الف که خفی ست بر سامع نه ظاهر همچو
هر سه مذکور پس چون وقف بر الف نمودند خفا و آن زائد شد و بمنزلة معدوم گردید پس بحرفیکه اظهر از و بود بدل نمودند
در نظامی و جاربردی تصریح ست بآن که الف تانیث را بدل از واو و یا کنند نه الف مطلق را چنانکه از اصول معلوم میشود
گفت همزکل الف حتی المبدلة من التنوین ضعیف کالقلب بالواو و الیا فی نحو جبلی و ارطی و مثنی و دعاو رمی انتهی و بجهة
ضعف این قلب این را از احکام و وجوه وقف نشمردند و وجه هفتم نون خفیفه بعد ضمه و کسره هیفتد بجهت مشابهة تنوین
در سکون و بودن کلمه بکیر فی و انچه که محذوف از جهة نون خفیفه بود از واو و یا باز آید بجهت زوال علت حذف چون اضربن و اضربون و اضربی
و اضربی و هل تضربون و تضربین و تضربین پس اینجا موکد بر صورت غیر موکد گردد و لکن هیچ باک نکردند باین
التباس و یونس بعد ضمه بواو بدل کند و بعد کسره بیا و سیبویه این را تجویز نکنند گویم در مذهب یونس و سیبویه تغائر
اعتباری و تقدیریست نه صوری کما لایخفی و وجه هشتم نون خفیفه بعد فتحه به الف بدل گردد چنانکه نون کلمه اذن بجهت
مشابهة تنوین نحو اضربن و اضربا و اذن و اذا و نزد مازنی وقف اذن بر نون بود بجهة بودن آن جز کلمه مانند نون من و
هر دو را جائز دانسته یعنی قلب به الف و وقف بر نون جار بردی گفته ازین بابست آیة والقیا فی جهنم بر یکوجه که در حالت
وصل حکم وقف بر و جاری کرده اند از انکه خطاب بخازن نار ست گویم مراد آنست که القیا تثنیه نیست بلکه الف آن بدل
از نون خفیفه است که بعد فتحه بود ازان که مخاطب واحد ست و این وجه بظاهر احسن ست از وجهی که صاحب صنو درین آیه نوشته
وجه نهم تا و تانیث اسمیه نه تائیکه عوض لام ست یا تاء جمع مؤنث ست اول چنانکه در نحو اخت و بنت و تفصیلش در بحث نسبت

در اصول اختیار کرد و آنچه این فقیر از جاربردی نقل کرده در شرح آنرا بلفظ قیل آورده گفت قبل الاشمام آن بضم شفته مع البقاء شی من الانفراج بینهما و نیز اشمام در مقصور و منقوص نباید بجهة عدم ضمه و در نوذ طبی حکم صحیح دارد و اکثر برانند که روم و اشمام در جائیکه بدل او تنوین است و در میم جمع و حرکت عارضه بنود در اول از جهة آنکه مقصود از روم و اشمام تنبیه بر حرکت حرف موقوف علیه ست که در حالت وصل بود و آن حرکت بر تا بود نه بر ها و بعضی جائز داشته اند بنظر آنکه ها واقع ست در محل تا پس تنبیه حرکت وصلی آن جائز بود و در ثانی از جهت آنکه میم جمع را یا ساکن خوانند نحو لکم و لهم یا مضموم یا واو نحو لهمو و لکمو بر تقدیر اول چون میم حرکت ندارد تنبیه بر حرکت در حالت وقف چگونه بود و بر تقدیر ثانی ایشان هم موافقت اصحاب اسکان کرده اند بحذف واو و ضم میم در حالت وقف بی روم و اشمام و از بعضی هر یک از فریقین تجویز روم و اشمام هم کرده اند بنظر حرکت اصلی میم که ضمه است و در ثالث چون قل ادعوا الله از جهة آنکه در اصل ساکن ست و حرکت آن عارضی ست که برای رفع اجتماع ساکنین داده اند و حرکت عارض غیر معتد بها ست پس تنبیه بر آن مناسب نبود و علامت روم در کتابت خط ست که بعد حروف موقوف علیه نویسند و علامت اشمام نقطه که بعد آن نهند و علامت سکون فاست و علامت تضعیف شین فوق حروف مذکوره کذا فی الاصول یا حرکت را بامنای بدارند و حذف نکنند و تنوین را با خفش یعنی اخت حرکة بدل کنند مطلقا یعنی در مرفوع بواو بدل نمایند و در منصوب بالف و در مجرور بیا بشرطیکه اسم مجرور بود از تاء تانیث که در وقف باشد و چون جاء زید در رایت زیدا و مررت بزید و این وجه چهارم ست و وقف قومی از عرب ست ابو حیان گفته که ابو عثمان گفته که این لغت قومی از یمن ست که آنها ضجعا نیستند یا حرکت را بدارند و تنوینش باخت بدل نمایند در منصوب بفتحتین نقط که مجرور باشد از تاء تانیث که در وقف بها بدل میگردد و در مرفوع و مجرور در این لغت افصح ست و وجه پنجم ست نحو رایت زیدا بخلاف نحو رایت مسلمات که منصوب بفتحه بنیت و حکم رایت بنیاد اختصاص زید ست بسبب عدم قلب بها در وقف بجهة بودن آن عوض لام محذوف بخلاف نحو رایت مسلمات که تنوین آن بالف بدل نشود بلکه محذوف گردد و تا بها بدل گردد و در جمیع این صور وقف بر تنوین نکردند تا تسویه میان وصل و وقف لازم نیاید و آنجا تنوین را بالف بدل نمودند از جهة آنکه میان الف و تنون مناسبت ست در همس و خفه و خفا و در وقوع بعد فتحه و در جاربردی ست که تنوین زائد ست و جاری مجری حرکت اعرابی ست بسبب تبعیت آن و چنانکه بر حرکت اعرابی وقف نکنند بر تنوین هم وقف نکنند و نیز بجهت تحصیل فرق در تنوین و نون اصلی ملحق بان نحو حسن و معین بر تنوین وقف کردند انتهی و ابدال تنوین بواو در مرفوع و بیا در مجرور غیر فصیح ست و قلب آن بالف درین صور غیر جائز و حذف آن با حرکت در مرفوع و مجرور فصیح و وجه ششم آنکه وقف کلمه که در آخر آن الف بود ملفوظ باشد یا مقدر و محذوف بجهة التقاء ساکنین هم باشد یا فعل یا حرف چون عصا و رحی و دعا و رمی و کلا و هلا بر الف آید اتفاقا لیکن اختلاف کرده اند در الف در مقصور و منقوص وقتیکه وقف آن بر الف آید سیبویه گفته که الف آن در نصب بدل از تنوین ست و در رفع و جر الف کلمه چرا که تقبل در وقف

بعضی وقف قطع از حرکة است وبرین تعریف ایراد کرده اند بکلمه که متحرک بنود وجوابش ظاهر ست از انکه حرکة عام ست
از حقیقی وفرضی وتعریفی که مصنف آورده نیز جامع وسامع نیست اما اول پس از جهة آنکه وقتیکه کلمه را حرکة دهند
وسکتة بعد بعد نه پیوندد وقف گویند نسبة بجهة ترک حکم آن پس از تقسیم خارج از تعریف بود اما ثانی پس بجهة
آنکه اگر آخر کلمه را ساکن خوانند وبعد بعد پیوندند بدون سکتة وقف نباشد وحال آنکه در تعریف وقف داخل ست
ودر شرح ست که ابو حیان گفته الوقف قطع النطق عند آخر الکلمة انتهی ومراد ازین وقف وقفی ست که در استعمال
الفاظ در محاورات واقع شود نه آنکه برای تعلیم وتعلم وتوضیح وتذکیر ومانند آن بود انتهی میگویم اگر قول مصنف در بحال
آخرش جز ساکن بنود از تتمه تعریف گفته شود هیچ اشکال وارد نشود ونیز تعریف بالاعم هم جائز ست نزد قدمای
منطقین ونزد اهل عربیت وبا تعریف لفظی بود که آن بالاتفاق بالاعم جائز ست فافهم ووقف متضمن ابدال واسکان
وبین بین در اسکان وتحریک وحذف در دو زیادة ست چنانکه در اثنای بحث معلوم شود انشاء الله تعالی
وفیه ای فی الوقف وجوه وهی ستة عشر مختلفة فی الحسن والمحل فبعضها احسن من بعض وبعضها محل مخصص لیس بغیره
کالاسکان المجرد والروم مثلا کما سنعلمک فی اثناء البیان اول ازین وجوه شانزده گانه آنست که تنوین در حرکة
آخر کلمه را بیفگنند بی روم واشمام وقتیکه مجرد از بار بود که در وقف ها شود برابر ست که ما قبل آخر آن ساکن بود یا
وبرابر ست که اسم معنون بود یا نه بود ومعرب بود یا مبنی بود واین را اسکان مجرد گویند وهمین اکثر واغلب افصح ست از راه اصالة از انکه سکت
ابلغ ست در تحصیل استراحة وتنوین تابع حرکة ست که برای اعتماد بر حرکة آورده بودند چون متبوع ساقط شود تابع
نیز ساقط شود ودوم آنکه تنوین وحرکة آخر را بیفگنند با اتیان حرکة خفیف بروشی که سامع آگاه شود بر حرکة آخر واین را
در اصطلاح روم گویند بجهة روم ای قصد متکلم بحرکة ودنیا در دن آن تمام وکمال وجواز روم حرکة در هر سه حرکت ساکن
در رفته قلیل ست از انکه فتحه بجهة خفت آن وسرعة نطق آن قریب ست که خارج نشود مگر بطوریکه در وصل خارج میشد
ونیز وقت اخراج آن تشویه صورة در هن بود همچو صاحب فازه ولهذا هیچ قاری در مفتوح روم نکرده ست الا
سیبویه آنرا از عرب حکایت کرده وابو حیان گفته مذهب جمهور جواز ست وگفته در روم فتحه احتمال مر یافته
بجهة خفة آن وسرعة نطق آن ودر اصولست که روم فتحه نزد قراء وفراء جائز نیست وسوم آنکه در کلمه مضموم اشمام
حرکت ضمه نمایند ومعنی اشمام اینجا بنا بر انچه در جا بر وایت آنست که بعد حذف ضمه آخر هر دو لب را باهم بپیوندند
بالقاء پاره از فرجه برای خروج دم تا بیننده آگاه شود که قصد متکلم بضم شفتین اعلام ضمه آخرست واین را اعمی درک
نکند بجهة بودن آخر که بدون آواز بخلاف روم که آن حرکة وآواز ست اعمی وبصیر دران برابر اند واین وجه مختص
بمضموم ست ودر مفتوح ومکسور نیاید وهو الظاهر لانه لا عمل الشفتین فی الیاء والالف اللتین اختارا لکسرة والفتحة
والکوفیة یجوزنه فی الکسرة لانها بکسر ما کما ان الضمة تضمها ونیز بعضی اشمام ضم هر دو لب ست بعد حذف ضمه وهمین را

بفتح لام و یا هر جا که دو ساکن بهم آیند و ساکن اول افتاده باشد چون ساکن دوم متحرک شود با اتصال ضمیر فاعل و یا نون تاکید بکلمه که
از آن ساکن اول افتاده است نه بکلمه دیگر آن ساکن اول باز آید چرا که ضمیر فاعل و نون تاکید بمنزله جزء ملحق بر است
پس حرکت ساکن ثانی بمنزله حرکت اصلی بودنه عارضی چنانکه در قل الحق مثال متحرک ثانی بجهة اتصال ضمیر فاعل نحو قولا
و بسبب نون تاکید ثقیله نحو قولن و خفیفه چون قولن و اویکه در قل از جهت اجتماع ساکنین افتاده بود اینجا بسبب
تحرک ساکن دوم بجهت اتصال ضمیر و نون تاکید باز آید بجهت عدم بقاء ساکنین نه لفظاً و نه تقدیراً و نه در رسم تثنیه
رمت که در اول رمیت بود یا بالف بدل شد و از جهت اجتماع ساکنین افتاد چون ساکن دوم یعنی تاء تانیث و به اتصال
ضمیر تثنیه متحرک شد الف باز نیاید زیرا که الف ضمیر تباء تانیث متصل شده نه بکلمه که از آن ساکن اول یعنی الف
افتاده بود پس حرکت تا عارض غیر معتد به بود و التقاء ساکنین باقی باشد تقدیراً و همچنین در اخشون و اخشین
باز نیاید از آنکه متحرک واو و یاء اخشون و اخشین بسبب اتصال نون تاکید بکلمه واو و یاء است نه بکلمه که از آن الف
افتاده است و عروض حرکت لام قل الحق اظهر است از آنکه حدوث آن بسبب کلمه منفصل ست حقیقة و حکماً پس اعتداد بحرکة
آن نشود تا محذوف باز آید چنانکه در اخشوا الله و اخشی الله اعلم انه اذا اتصل مافی آخره مدة کهفی و دو بلام التعریف
الداخل علی کلمة اولها همزة قطعیة کاحمر حذفت المدة لالتقاء الساکنین و اذا تحرکت اللام بنقل حرکة همزة القطع جاز
اعادة المدة لالتقاء الساکنین و جاز ابقاءها علی الحذف نظراً الی ان حرکة اللام عارضة جاءت من کلمة اخری
و کان اللام ساکنة تقدیراً فیقال فی الاحمر و ذو الاحمر فی لحمر و ذو بحمر و فلحمر و ذبحمر و اذا اتصل مافی آخره ساکن غیر مدة
کمن و اخشوا باللام المذکورة حرک الساکن الاول و یقال من الاحمر و اخشوا الاحمر بضم الواو و فتح النون و اذا تحرکت
اللام بحرکة الهمزة جاز ان یعاد و سکونه لعدم بقاء الساکنین و جاز ابقاءه علی الحرکة لعروض حرکة اللام فیقال من بحمر بفتح
النون و سکونها و اخشوا بحمر بضم الواو و سکونها و لکن فلحمر و من بحمر بابقاء المدة علی الحذف و غیر المدة علی الحرکت اکثر
من فی بحمر من بحمر باعادة المدة و سکون غیر المدة و قری بناء علی الاعتداد بحرکت اللام عاد لولی بادغام التنوین و
فی اللام و بناء علی الوجه الاکثر الذی هو عدم الاعتداد بحرکت اللام عاد لولی یکسر التنوین و فکه و فی الشافیه
و جاز فی المفتقر بذا التقرو من التقرو اضربه ای بتحریک الساکن الاول بحرکت الموقوف علیه لامطلقاً بل اذا کانت
الحرکت ضماً او کسراً جاز و اته و شناءه و جان ای بقلب الالف همزة للهرب عن اجتماع الساکنین بحث وقف بدانکه
از جمله تصریفات وقف ست و آن در لغة مصدر ست بمعنی حبس گویند وقفت الدابة وقفاً ای حبستها و در اصطلاح حبس
آخر کلمه است از وصل بکلمه دیگر اگرچه کلمه دیگر فرضاً بود ای کلمه را بما بعد آن اگرچه بر تقدیر فرض بود نه پیوستن پس
وقف ضد ابتدا بود از آنکه ابتدا جز بمتحرک نباشد و وقف که بخلاف درین حال آخرش جز ساکن ای جز غیر متحرک بحرکة
ظاهر بود و اول ضروریست و ثانی استحسانی تا آنکه اگر کسی وقف بر متحرک کند خطا بود و ابتدا بساکن متعذر بود و نزد

از اهل بود و اینجا فتح نون من ضعیف بود کذا فی النظامی و در کافیست که سیبویه نقل کرده از بعضی اعین انیک و من امر را بفتح نون کذا فی الشرح و نون عن بالام تعریف بکسور بود بجهت عدم کثرت استعمال آن بالام تعریف نحو عن الرجل و حذف نون و ضم آن ضعیف ست بجهه عدول از اصل بی موجب بازدوم استثقال و ضد و حرف صحیح و القاء آن بر یک حرف و مثل و جوب فتحه در ساکن دوم از مضاعف که بعد آن لفظ باشد برای مطابقه فتحه کلمه ها در حمایت الف از انکه باحرف خفی ست و فصل آن میان الف و ساکن دوم بمنزله عدم ست خورد و ها و لم بر دال و اهل از دو ها و لم مردود ها چون ادغام کردند دو ساکن بهم آمدند دال دوم را فتحه دادند بدلیلی که دانستی و در اینجا ضم و کسر هم حکی ست کذا فی الاصول و این لغت ضعیف ست بجهه استثقال و مثل و جوب ضمه در ساکن دوم که در مضاعف بود در بعد آن ها مضموم ضمیر که غائب نخورده برای مطابقت ضمه ها در حمایت و اهو بجهه بودن ها مخفی بمنزله غیر فاصل و کسره ساکن ثانی در اینجا لغت ضعیفه است که آنرا اخفش از بنی عقیل شنیده اگرچه مستکره ست بجهه قلب واو بیا در حالت کسره و تغلیط کرده اند ثعلب را در تجویز فتحه در اینجا بر قیاس بر الفاظ یکه بعد آن ها مضموم نبود نخورد از انکه ها در بعد ضمیر موجود ست و با غیر حصین پس قیاس بدان قیاس مع الفارق ست و ذکر کرده اینجا بجهه مناسبت ذوالها ست ورنه بحظ و جوب نمذکر آن قریب ندو میم جمع باید چنانکه در غیر این کتاب ست و مثل اختیار فتحه در الم الله در قرات کسی که الم را بالله وصل کرده و دو ساکن بهم آمدند میم و لام تعریف از انکه در صورت کسر دو کسره بهم آیند و میان آن یا بود و تفخیم که در لفظ الله مطلوبست زایل شود و نگفت اختیار فتحه مگر از جهت آنکه اخفش کسره هم تجویز کرده و عمر و ابن ابو عبیده کسره خوانده اگرچه قرا آنرا قبول نکرده اند و مثل جواز فتحه و ضمه با جواز کسره که اصل در این باب در ساکن دوم از مضاعف مضموم العین که در وزن ضمیر ساکن دیگر نیز پیوسته باشد فتحه از جهت خفت و ضمه از جهت مطابقت عین نخورد و لم یرد که در اصل لم یردد بود و اگر عین مضاعف مکسور یا مفتوح بود کسره و فتحه جائز نبود فقط نحو ذهب و تعد و اگر مضاعف مضموم العین ساکن دیگر نیز پیوسته باشد کسره بود فقط چون رد و اگر لام تعریف بود مختار کسره باشد بلحاظ اصالة در وجه آن در صورت فک نحو ردا الکافر و ادرد الکافر و فتحه هم آمد و چنانکه در قول مضاعف سوم المنازل بعد منزلة اللوی و العیش بعد و لذلک الایام سوم بالکسر نیز مرویست و بعضی ضمه هم دهند و این قلیل ست کذا فی الشرح و بنا بر انچه که در شافیه و جار بردی و نظامی مذکورست در مضاعف مضموم العین اگر بعد آن ساکن دیگر پیوسته باشد اختیار کسره است بی تقید ساکن بلام تعریف و غیر آن لکن در کلام سه تقید ست چنانکه ذکر کردیم فافهم بدانکه گاهی ساکن اول را ضمه دهند بجهه مناسبت ساکن بعد اگرچه مضاعف نبود چون قل اضرب و اقعد الیوم و این قلیل ست در قرات شاذه قم اللیل بضم میم بجهه مناسبت ضمه قاف و واجب ست فتحه در ساکن دوم وقتیکه ساکن اول بجهه غرضی بود نحو انطلق و لم یلده چنانکه گذشت و قلیل ست فتحه ساکن اصل بالام تعریف و وقتیکه مضاعف مضموم العین ادغام ادغم الرجل

میم هم مقصود ست نحو ﴿الیوم﴾ و نحو ﴿وجوب﴾ ضمه در جائیکه ساکن اول میم جمع باشد یا نباشد یا بعد ها مکسوره و یا بعد یا و یا نبود نه در مانند علیهم و بهم از انکه اصل آن ضمه است بدلیل قراة اهل مکه که در اینها بعد ضمه واو خوانند گویند ضربتموه و علیکموه پس اصل تم و کم و هم تمو و کمو و هو باشد واو و ضمه را بجهة تخفیف حذف نمودند و در وقت اجتماع ساکنین برای رعایة اصل ضمه دهند نحو ضربتم القوم و هم الغافلون و ضربکم الادیب و اگر بعد ها و یا یا و ها یا بود روا ست نزد بعضی ضمه بنظر اصل و کسره بنظر مطابقت ها و این اشهر ست نحو علیهم القتال و فیهم الجدال و بهم الدواو و در اختیار ضمه است با جواز کسره در جائیکه ساکن اول واو ضمیر و یا واو جمع بود برای مناسبت واو و اشعار بر واو جمع و ضمه که از ما قبل آن محذوف شده و کسره بنظر آنکه اصل ست و درین باب مثال واو ضمیر نحو اخشوا الله و اخشوشن که در اصل اخشیوا یا بالف بدل شده و از جهت اجتماع ساکنین افتاد و مثال واو جمع نحو مصطفوا اثر که در اصل مصطفیون بود یا بالف شد و از التقاء ساکنین افتاد مصطفون شد بعده نون بجهة اضافه افتاد بخلاف واو و غیر مذکور چون یوسع طعنا که در ان مختار کسره است و ضمه قلیل ست بجهت تشبیه بواو ضمیر و جمع در بودن آن بعد فتحه و خوانده شده در آیه واشتروا الضلالة بفتح واو با وجود آنکه واو ضمیر ست و مختار در ان ضمه ست با جواز کسره و جواز ش ای جواز ضمه در جائیکه بعد ساکن دوم ضمه اصلی ست ملفوظ بود یا مقدر بشرط آنکه آن ضمه در کلمه بود که در ان ساکن دوم ست نه در کلمه دیگر کسره بنظر اصالة و ضمه بنظر تبعیت و موافقت نحو قالت اخرج بکسر تا و ضمه آن بسبب وجود شرائط و همچنین قالت اغزی و اینجا بعد ساکن دوم ضمه اصلی تقدیریست از انکه اصل اغزی اغزوی ست همچو انصری کسره واو نقل کرده بزا دادند بعد ازاله حرکة آن و او از جهت التقاء ساکنین افتاد اغزی شد و علی هذا القیاس و زائدین النصرة و لقد استهزئ و او انقبض بجهة وجود شرط مذکور نه در مانند قالت ارموکه در اصل ارمیو بود ضمه یا بمیم رفت بعد ازاله حرکت آن و یا از جهة التقاء ساکنین افتاد از انکه بعد ساکن دوم ضمه اصلی نیست بلکه عارضی ست که از میم آورده اند پس اینجا کسره واجب بود و ضمه غیر جائز و همچنین و آن امر چرا که حرکت زا امر تابع حرکة همزه است در ضم و کسر و فتح گوئی جاءنی امر و ضم را و رائت امرا بفتح را و مررت بامرء بکسر را پس ضم آن نیز اصلی نبود بلکه عارضی و لهذا کسره واجب بود و ضمه غیر جائز و علی هذا القیاس نحو ان الحکم الا لله از انکه بعد ساکن دوم اگرچه ضمه اصلی ست لکن در کلمه که ساکن دوم ست نیست بلکه در کلمه دیگر ست چرا که لام تعریف کلمه علیحده است و حکم کلمه علیحده پس اینجا هم بجهة متابعت ضمه جائز نبود بلکه کسره واجب باشد بنظر اصالة مثل وجوب فتحه در جائیکه ساکن اول نون من بود و اجتماع ساکنین بسبب مقارنة من با لام تعریف حاصل شده باشد چون من الرجل بجهة تخفیف و تحرز از اجتماع کسرتین از انکه استعمال من با لام تعریف کثیر ست و آن موجب تخفیف ست و کسر نون محذوف آن ضعیف ست بجهة توالی کسرتین در چیزیکه استعمال آن من کثیر ست و بسبب لزوم حذف حرف صحیح با بقاء کلمه بر یک حرف بی علة مگر در جائیکه من با غیر لام تعریف بود چون اینک که آنجا کسره واجب بود بجهة عدم کثرة استعمال که موجب عدول

غیر محذوف اختیار کردند وحکم لم را بر لام جاری کردند و دو ساکن جمع شدند لام و الف را انگفتند لم ایل شد چون ها سکته بدو ملحق کردند باز دو ساکن بهم آمدند لام و ها سکته و مقصود از تمثیل التقاء ساکنین همین التقاء ساکنین ست پس لام را که مدغم و نون خفیفه نیست حرکته دادند بکسره که اصل ست درین باب و تحریکین الاسم و اضرب البکر و اخشوا القوم و اخشی الله و نحو حاتم الطائی و هاب المالی بحذف تنوین شاذ ست و خوانده شده بجمع ساکنین بغیر حده انه فما استطاعوا اویل تر بصون که در اصل استطاعو و یل تربصون بود و اگر ساکن اول بجهت غرضی بود مثل ادغام و تخفیف برای تشبیه بوزنی ساکن دوم را حرکته دهند تا تحریک اول غرض فوت نشود چنانکه در نحو انطلق بسکون لام و فتح قاف و لم یلده بسکون لام و فتح دال که در اصل انطلق بکسر لام و سکون قاف و لم یلد بکسر لام و سکون دال ست طلق و یلد را بکتف تشبیه داده لام آنها را که عین بود همچو کتف ساکن کردند و دو ساکن جمع آمدند ثانی را حرکته دادند فتحه برای متابعت فتحه ما قبل که فتحه طا و یاست و اخف الحرکات ست بالزوم عود بسوی چیزیکه ازان فرار نموده اند در صورت کسره و رجوع بالثقل در صورت ضمه و قراءة حفص در آیه من یطع الله و رسوله و یخشی الله و یتقه فاولئک هم الفائزون باسکان قاف و کسره ها در تقیه ازین باب ست بر مذهب اصح که مذهب امام عبد القاهر ست بلکه ها از آن ها ضمیر ست و اصل آن تقیه ست یا از جهت جزم افتاد تقیه شد قاف بجهه تشبیه بکتف ساکن کردند و بر مذهب غیر صحیح که از قبیل تحریک ثانی ست و اصلش تقی ست یا را بجهت جزم انگفتند و آخرش ها سکته لاحق کردند بعده بمشابهت کتف قاف را ساکن نمودند و ها سکته را برای رفع اجتماع ساکنین کسره دادند لازم می آید اثبات ها سکته در وصل و تحریک آن و این ناروست و اگر بالفرض حرکت بر ها سکته میبود فتحه میبود نه کسره و نحو رو ولم یرو که در اصل ارود و لم یرد بودند بنی تمیم دال اول را بنقل حرکتش بما قبل برای ادغام ساکن نمودند بعده دو ساکن جمع آمدند دال ثانی را کسره دادند و ضمه و فتحه نیز چنانکه خواهی دانست و همزه وصل را حذف نمودند بجهه استغناء رود لم یرد شد و اگر حرف اول را حرکت میدادند غرض مطلوب که آن اسکان اول بجهه تخفیف ادغام ست فوت میشد اما اهل حجاز پس ارد و لم یرد گویند بغیر ادغام بجهه فقد شرط ادغام که تحرک ثانی ست کسره درین باب اصی در باب تحریک حرف ساکن حرف ساکن اصل ست از انکه هر یک از جر و جزم بکلمه مختص شده اند بدل دیگری اول در اسم و ثانی در فعل و اصل در جر کسره ست و در جزم سکون پس وقتیکه ازاله سکون مطلوب بود بدل آن آورده شود و رضی گفته چونکه اول از دو ساکن حرف صحیح بود در حالة وقف نحو عمر و لیشه ممکن نیست تلفظ آن مگر بکسره خفیفا گرچه سامع آنرا نه دریابد و متکلم را قبل تامل معلوم نشود و لهذا کسره اصل بود در تحریک ساکن کذا فی الشرح پس عدول ازان نبود مگر بوجهی که مقتضی عدول از وی ست و درینصورت غیر کسره یا واجب بود یا مختار یا جائز قسم اول و رضی گفته که ضم مذ اکثر از کسر ست و صاحب کافی گفته جائز ست مذ الیوم بالکسر بر اصل کذا فی الشرح چنانکه وجوب ضمه در جائیکه ساکن اول ذال مذ بود برای رعایة ضمه اصلی از انکه اصل مذ منذ ست بضم ذال نون و ضمه را حذف کردند بجهه تخفیف و نیز باوجود رعایة اصل ما قبل ضم

از واو قسم بسبب تناسب در میان هاو واو و ظرفیت در مخرج پس گویا حرف قسم باقیست ولهذا جمع حذف نشود بخلاف آنکه از عوض حرف قسم نیست کذا فی الجار بردی واز اختیار فتحه جواز جر هم مفهوم میشود ولهذا مصدر حاشیه گفته نصب و جر هر دو رواست ونصب افصح ست انتهی وباوجود جواز اجتماع ساکنین در لاها الله ای الله رفع اجتماع ساکنین اینها به حذف الف لاها الله ویا ای الله وبه تحریک حرکت که آن فتح یا مرت نیز رواست وخلقنا البطلان شاذ عند البصریه باثبات الف التثنیه من خلقنا الذی اصله خلقتان فحذف منه نون التثنیه للاضافه یقال التقیت حلقنا البطلان وهذا مثل یضرب فی شدة الامر وقد قالوا التقت حلقتا البطان بالکسر للزحام ای تنگ سنود وگی یکون فیه خلقنان فانتقا مایل علی نهایة النزال وقیل لان الانسان اذا اعیی برکبه فی الحرب فیضطرب ابطان رحله دیتا خر نشدة الحرکة حتی یلتقی حلقتاه ولا یقدر بشدة الخوف ان ینزل فیشده وانها قیاس عند الکوفیه ودر غیر صورتهای مذکور اجتماع ساکنین روا نبود بلکه قطع کنند آنرا جای بحذف اول وجای بتحریک اول وجای بتحریک ثانی یعنی ساکن اول اگر مده است یعنی الین که قبل وی حرکت مناسب برابر ست که در یک کلمه بود یا در دو وکلمه یا نون خفیفه است بیفگنند آنرا وقتیکه فتح اول واجب نبود چون بدعوان در میان واختیار حذف بر تحریک بجهة تخفیف واستثقال ست بر مده وحرکة نحو خف وقل وبع وادعی وارمی واخشی واعزن یا رجال وارمن یا امراه واخشی القوم ونحو واجبئن وسعی الغرض ولاتین الفقیر که در اصل لاتیتین الفقیر بود دو سبب بر بودن ساکن اول نون خفیفه بقیاریاست وسبب معین شدن اول بر احذف آنست که اول یا حرف علة است یا نون خفیفه وانها اکثر متغیر میشوند بحذف وغیر حذف پس حذف آن قیاس بود وحرف ثانی یا کلمه بود یا حرف دیگر وحذف آن چگونه جائز بود ونیز حرف اول اگر متغیر باسکان یا قلب ست بحذف نیز مختص شود تا تغیر در یک شی نبود از آنکه تغیر یرا در تغیر ست واگر ساکن اول چنین نیست پس یا آخر کلمه است حقیقة یا حکما وساکن دوم کلمه ایست یا صدر کلمه وبهر تقدیر احق بالحذف آخر کلمه بود نه کلمه صدر آن ونزد کوفیین اثبات مده در نحو هم جائز ست قیاسا مطردا ونزد بصریین شاذ ست موقوف بر سماع وبرین اختلاف ست حلقنا البطان وفی الرجل ویعوز الرجل وخوانده شده لاتناصرون که در اصل لاتتناصرون ست بادغام واجتماع ساکنین میان الف لا وتا مهمله وجمعین ایه عند وشتی که در اصل عنده شتی بود بادغام والتقاء ساکنین میان واو هو وتا مده غمه ونزد بعضی واو ویا میکه بدل از همزه بود حذف نشود وبالکه مکسور گردد نحو لم یقرء الیح ولم یرد والام واگر ساکن اول مده یا نون خفیفه نبود حرکت دهند ای ساکن اول را در جائیکه سکون اول مطلوب وغرض بود که بسبب تحریک آن غرض فوت شود چه اگر اصل انقاء حرف ست وتحریک حرکت صحیح موجب ثقل نیست وهمچنین تحریک حرف علت غیر مده از آنکه ماقبل آن در هیچ وقت جز فتحه نبود پس تحریک آن بضم وکسر ثقیل نبود چنانکه در صورت مده ثقیل بود واختیار حرف اول بجهة آنکه اول آخر کلمه بود حقیقة یا حکما وآن چون در صورت مذکوره اصل بود ودر صورة تحریک نیز اصل باشد نیز در صورت سکون او وصل بکلمه ثانی متعذر گردد نحو لم ابلک که در اصل ابای بود صیغه متکلم از مبالاة وچون لم در آمد ابال شد ودر استعمال شائع شد باز خواستند که در و تخفیف دیگر کنند یا محذوف را بمنزله

گوید که همزه در درج بیفتاده و حرکت میم برای رفع التقاء ساکنین ست چنانکه بیاید انشاء الله تعالی و جمع ساکنین در غیر صورت وقف و تعداد وقتی روا ست که در کلمه که دران دو ساکن جمع شده ساکن اولش مده یا یاء تصغیر ست و ساکن دوم مدغم بود و حرفی که در کلمه مدغم ست یا در غیر آن از انکه مد یکه در لین ست بمنزله حرکت ست بجهت حصول توصل بوی در نطق ساکنی که بعد ویست و حرف مدغم یا مدغم فیه بجهه استهلاک اول در ثانی و حصول تلفظ هر دو دفعه بمنزله حرف واحد ست و حرکت ثانی بمنزله حرکت اول پس اینجا گویا دو ساکن محض که تلفظ آن محال بود جمع نشدند چون خاصه که در اصل خاصصه بود و خویصته که در اصل خویصته بود و تصغیر خاصه اول مثال مده است و ثانی مثال یاء تصغیر و همچنین ثمود الثوب و دین ناصح مناسب آن بود که میگفت که اولش لین بود و ثانی مدغم تا اختصار هم میشد و شامل میشد و جیب بکر و نوم تمر را و اگر مراد از مده لین بود تردید لغو میشود فافهم و صحیح ست جمع ساکنین در جائیکه همزه استفهام بر همزه وصل مفتوح در آید چون همزه لام تعریف و ایمن الله و ایم الله تا التباس استفهام بخبر نشود نحو آالحسن عندک و ایمن الله یمنک و سبب جمع ساکنین آنست که عرب را درین هر دو وجه است یکی قلب همزه وصل مفتوح بالف و این اکثر ست و درین وقت یکی الف ساکن بود و دیگر لام تعریف در مانند آلحسن و یا در ایمن الله و ایم الله دوم تسهیل کردن و وجه اول اولی ست از انکه قلب اقرب ست باصل همزه که حذف ست در درج و از فراء هر دو وجه منقولست در آیه آلآن و نادا الذکرین و مشهور اول ست کذا فی الجار بردی و اینجا مصنف مثال ایمن الله ذکر نکرده بجهة اکتفا بذکر ما التقدم و صحیح ست جمع ساکنین جائیکه ساکن اول الف بود و ثانی نون ثقیله بجهة تنزیل آن بمنزله جزء فعل بسبب شدت اتصال درمیان هر دو و نبودن الف قابل حرکت چون اضربان تثنیه و اضربنان جمع مؤنث میگویم که جواز آن مبنی بر عدم امکان اسباب رفع التقاء ساکنین ست از حذف و حرکت یکی زیرا که عدم امکان تحریک خود ظاهر ست حذف آن موجب التباس بمفرد ست در تثنیه و مفوت غرض ست در جمع مؤنث بخلاف اضربن و اضربن جمع مذکر و واحد مخاطبه که در صورت حذف التباس نیست بجهة قیام ضمه و کسره ما قبلی که در ترون و ترین واو و یا را حرکت داده اند با وجود شدة اتصال نون تاکید چرا که تحریک واو و یا غیر مده ممنوع نیست فافهم و صحیح ست در جائیکه ها تنبیه بر لفظ الله عوض حرف قسم محذوف در آید نحو لاها الله از انکه ها بمنزله جزء ست از ما بعد خود بجهة بودن آن عوض حرف حرکت بمنزله جزء مجرور بود و لهذا نصب الله جائز نبود پس گویا هر دو ساکن در یک کلمه هم آمدند و اول لین ست و ثانی مدغم و همچنین صحیح ست در جائیکه کلمه ای مکسور همزه و سکون یا که حرف ایجاب ست بر لفظ الله در آید و حرف قسم محذوف بود چون ای الله از انکه حذف یا موهم میشود با اینکه کسره همزه کسره یا باشد کذا فی الشرح میگویم که بهتر آنست که گفته شود که لفظ ای را که مراد از قسم لازم ست شدة اتصال ست بلفظ مقسم به خصوصا در وقت حذف حرف قسم پس گویا مجموع یک کلمه اند و اول مده است و ثانی ساکن فافهم بد انکه افصح در ای الله نصب الله است از انکه صلش ای و الله است و چون حرف جر محذوف بود در مجرور نصب دهند چنانکه در ایه و اختار موسی قومه ای من قومه بخلاف لاها الله که دران جز جر جائز نبود بجهة بودن ها عوض

میم هم مقصود ست نحو منذ الیوم و مثل وجوب ضمه در جائیکه ساکن اول میم جمع باشد بشرطیکه بعد ها مکسوره و یا بعد یا و ها نبود نه در مانند علیهم و هم از انکه اصل آن ضمه است بدلیل قراءة اهل مکه که ربما بعد ضمه واو خوانند گویند ضربتموه و علیکموه پس اصل تم و کم و هم تمو و کمو و هموا بشد واو ضمه را بجهة تخفیف حذف نمودند و در وقت اجتماع ساکنین برای رعایة اصل ضمه دهند نحو ضربتم القوم و هم الغافلون و ضربکم الا دیب و اگر بعد ها و یا بعد یا و ها بود روا ست نزد بعضی هم نظر باصل و کسره بر ای مطابقت ها و این اشهر ست نحو علیهم القتال و فیهم الجمال و هم الوداد و در اختیار ضمه است باجواز کسره در جائیکه ساکن اول واو ضمیر و یا واو جمع بود برای مناسبت واو و اشعار بر واو جمع و ضمه که از ما قبل آن محذوف شده و کسره بنظر آنکه اصل ست درین باب مثال واو ضمیر نحو اخشوا الله در اخشوشن که در اصل اخشیوا یا بالف بدل شد و از جهت اجتماع ساکنین افتاد و مثال واو جمع نحو مصطفوا الشر که در اصل مصطفیون بود یا بالف شد و از التقاء ساکنین افتاد مصطفون شد بعده نون بجهة اضافه افتاد بخلاف واو غیر مذکور چون بوستطعنا که در ان مختار کسره است و ضمه قلیل ست بجهت تشبیه بواو ضمیر و جمع در بودن آن بعد فتحه و خوانده شده در آیه واشتروا الضلالة بفتح واو با وجود آنکه واو ضمیر ست و مختار در ان ضمه است باجواز کسره و جواز ش ای جواز ضمه در جائیکه بعد ساکن دوم ضمه اصلی ست ملفوظ بود یا مقدر بشرط آنکه آن ضمه در کلمه بود که در ان ساکن دوم ست نه در کلمه دیگر کسره بنظر اصالة و ضمه بنظر تبعیت و موافقت نحو قالت اخرج بکسر تا و ضمه آن بسبب وجود شرائط مذکورین قالت اغزی و اینجا بعد ساکن دوم ضمه اصلی تقدیریست از انکه اصل اغزی اغزوی ست همچو انصری کسره واو نقل کرده بزا دادند بعد ازاله حرکة آن واو از جهت التقاء ساکنین افتاد اغزی شد و علی هذا القیاس و زائدین الصفة و لقد استهزئ و او انقبض بجهة وجود شرط مذکور نه در مانند قالت ارمو که در اصل ارمیو بود ضمه یا بمیم رفت بعد ازاله حرکت آن و یا از جهة التقاء ساکنین افتاد از انکه بعد ساکن دوم ضمه اصلی نیست بلکه عارضی ست که از میم آورده اند پس اینجا کسره واجب بود و ضمه غیر جائز و همچنین و آن امر و چرا که حرکت زا امر تابع حرکة همزه است در ضم و کسر و فتح گوئی جاءنی امر بضم را و رایت امر بفتح را و مررت بامر بکسر را پس ضم آن نیز اصلی نبود بلکه عارضی و لهذا کسره واجب بود و ضمه غیر جائز و علی هذا القیاس نحو ان الحکم الا لله از انکه بعد ساکن دوم اگرچه ضمه اصلی ست لکن در کلمه که ساکن دوم ست نیست بلکه در کلمه دیگر ست چرا که لام تعریف کلمه علیحده است و حکم کلمه علیحده پس اینجا هم بجهة متابعت ضمه جائز نبود بلکه کسره واجب باشد بنظر اصالة مثل وجوب فتحه در جائیکه ساکن اول نون من بود و اجتماع ساکنین بسبب مقارنة من با لام تعریف حاصل شده باشد چون من الرجل بجهة تخفیف و تحرز از اجتماع کسرتین از انکه استعمال من با لام تعریف کثیر ست و آن موجب تخفیف ست و کسر نون و حذف آن ضعیف ست بجهة توالی کسرتین در چیزیکه استعمال آن من کثیر ست و بسبب لزوم حذف حرف صحیح با بقاء کلمه بر یک حرف بی علة مگر در جائیکه من با غیر لام تعریف بود چون اینک که آنجا کسره واجب بود بجهة عدم کثرة استعمال که موجب عدول

غیر محذوف اختیار کردند وحکم لم را بر لام جاری کردند دو ساکن جمع شدند لام و الف را افگندند لم ابل شد چون ہا سکته بدو لاحق کردند از دو ساکن بهم آمدند لام و ہا سکته و مقصود از تشکیل التقاء ساکنین همین التقاء ساکنین است پس لام را که مدغم و نون خفیفه نیست حرکته دادند بکسره که اصل ست درین باب و تحقیق الاسم و اضرب الرجل و اخشوشنوا القوم و اخشی الله و نحو حاتم الطائی و ہاب المائی بحذف تنوین شاذ ست و نخوانده شده بحرکت ساکنین غیر حده انه فما استطاعوا و ہل تربصون که در اصل استطاعوا و ہل تربصون بود و اگر سکون اول بجهت غرضی بر مثل ادغام و تخفیف برای تشبیه بونی ساکن دوم را حرکته دہند تا بتحریک اول غرض فوت نشود چنانکه در نحو انطلق بسکون لام و فتح قاف و لم یلده بسکون لام و فتح دال که در اصل انطلق بکسر لام و سکون قاف و لم یلد بکسر لام و سکون دال ست طلق و یلد را بکتف تشبیه داده لام آنہا را که عین بود بمیچو کتف ساکن کردند دو ساکن بهم آمدند ثانی را حرکته دادند فتحه برای متابعت فتحه ما قبل که فتحه طا و یا ست و اخف الحرکات ست بالزوم عهود بسوی چیزیکه ازان فرا نموده اند در صورت کسره و رجوع با صل در صورت ضمه و قراءة حفص در آیه من یطع الله و رسوله و یخشی الله و یتقه فاولئک بهم الفائزون باسکان قاف و کسره ہا و تقه ازین باب ست بر مذہب صحیح که مذہب امام عبد القاہر ست بلکه ہا ازان ہا ضمیر ست و اصل آن تقیه ست یا از جهت جزم افتاد تقه شد قاف بجهة تشبیه بکتف ساکن کردند و بر مذہب غیر صحیح که از قبیل تحریک ثانی ست و اصلش تقی ست یا را بجهت جزم افگندند و آخرش ہا سکته لاحق کردند بعده بمشابهت کتف قاف را ساکن نمودند و ہا سکته را برای رفع اجتماع ساکنین کسره دادند لازم می آید اثبات ہا سکته در وصل و تحریک آن و این ناروا ست و اگر بالفرض حرکت بر ہا سکته میبود فتحه میبود نه کسره و نحو رودلم یرده که در اصل ارود و لم یرد بود بنی تمیم دال اول را بنقل حرکتش بما قبل برای ادغام ساکن نمودند بعده دو ساکن جمع آمدند دال ثانی را کسره دادند و ضمه و فتحه نیز چنانکه خواہی دانست و ہمزه وصل را حذف نمودند بجهة استغناء رودلم یرد شد و اگر حرف اول را حرکت میدادند غرض مطلوب که آن اسکان اول بجهة تخفیف ادغام ست فوت میشد اما اہل حجاز پس ارد و دلم یرد گویند بغیر ادغام بجهة فقد شرط ادغام که تحرک ثانی ست کسره درین باب ای در باب تحریک حرف ساکن حرف ساکن اصل ست از انکه ہر یک از جزم و جزم بکلمه مخلص شده اند بدل دیگری اول در اسم و ثانی در فعل و اصل در جر کسره است و در جزم سکون پس وقتیکه ازاله سکون مطلوب بود بدل آن آورده شود و رضی گفته چونکه اول از دو ساکن حرف صحیح بود در حالة وقف نحو عمرو و بشر ممکن نیست تلفظ آن مگر بکسره خفیه اگرچه سامع آنرا نه دریابد و متکلم را قبل تامل معلوم نشود و ازینجا کسره اصل بود در تحریک ساکن کذا فی الشرح پس عدول ازان نبود مگر بوجهی که مقتضی عدول از وی ست و درینصورت غیر کسره یا واجب بود یا مختار یا جائز قسم اول و رضی گفته که ضم ندا کثر از کسر ست و صاحب کافی گفته جائز ست ندا الیوم بالکسر بر اصل کذا فی الشرح چنانکه وجوب ضمه در جائیکه ساکن اول ذال مذبود برای رعایة ضمه اصلی از انکه اصل مذ منذ بست بضم ذال نون و ضمه را حذف کردند بجهة تخفیف و نیز باوجود رعایة اصل مطابقت ضم

از واو قسم بسبب تناسب در میان ها و واو و در ظرفیت در تحرج پس گویا حرف قسم با قیست و لهذا جمع حذف نشود بخلاف آنچه
که ان عوض حرف قسم نیست کذا فی الجار بردی و از اختیار فتحه جواز جر هم مفهوم میشود و لهذا امصدر حاشته گفته نصب و جر هر دو روا
و نصب افصح ست انتهی و با وجود جواز اجتماع ساکنین در لاها الله و ای الله رفع اجتماع ساکنین ایشان به حذف الف لاها الله
و یای الله و به تحریک حرکت که آن فتح یا سرت نیز روا ست و خلقنا البطلان شاذ عند البصریه با ثبات الف التثنیه من خلقنا
الذی اصله خلقتان فحذف منه نون التثنیه للاضافه یقال التقیت حلقنا البطلان و هذا مثل یضرب فی شدة الامر و تفاقم
البطان بالکسر الخزام ای تنک معروف یکون فیه علفتان فالتقتا ثم مایل علی نهایة الهزال و قیل لان الانسان اذا امعن
بمرکبه فی الحرب فیضطرب البطان رحله و یستأخر نشدة الحرکة حتی یلتقی حلقتاه و لا یقدر لشدة الخوف ان ینزل فیشده و ذهابها
قیاس عند الکوفیه و در غیر صور مذکور اجتماع ساکنین روا نبود بلکه قطع کنند آنرا جای بحذف اول و جای بتحریک آول و جای
بتحریک ثانی یعنی ساکن اول اگر مده است یعنی این که قبل وی حرکت مناسب برابر ست که در یک کلمه بود یا در دو کلمه یا نون
خفیفه است بنگذند آنرا و قتیکه فتح اول واجب نبود چون بدیخوان و بیرمیان و اختیار حذف بر تحریک بجهة تخفیف و استثقال
ست بر مده حرکة نحو خفه و قل ربع وادی وادی و اخشی واعزن یا رجال وارمن یا امراه و یخشی القوم و یغزو الجیش و برمی
الغرض و لا تین الفقیر که در اصل لا تین الفقیر بود و دلیل بر بودن ساکن اول نون خفیفه بقا ریاست و سبب معین شدن
اول بر آنکه حذف آنست که اول یا حرف علة است یا نون خفیفه و اینها اکثر متغیر میشوند بحذف و غیر حذف پس حذف آن
قیاس بود و حرف ثانی یا کلمه بود یا حرف دیگر و حذف آن چگونه جایز بود و نیز حرف اول اگر متغیر بالسکان یا قلب ست
بحذف نیز مختص شود تا تغییر در یک شی بود از آنکه تغییر بر او تغییر ست و اگر ساکن اول چنین نیست پس با آخر کلمه است حقیقة
یا حکما و ساکن دوم کلمه ایست یا صدر کلمه و بهر تقدیر لایق بالحذف آخر کلمه بود نه کلمه صدر آن و نزد کوفیین اثبات مده در بخا
هم جایز ست قیاسا مطردا و نزد بصریین شاذ ست موقوف بر سماع و بریین اختلاف ست حلقنا البطان و فی الرجل
و به عذ الرجل و خوانده شده لا تناصرون که در اصل لا تتناصرون ست بادغام و اجتماع ساکنین میان الف لا و تا و همه
و همچنین ایه عنه و متی که در اصل عنه و متی بود بادغام و التقاء ساکنین میان واو هو و تا و مد غمه و نزد بعضی واو و یا یکه
بدل از همزه بود حذف نشود بلکه مکسور گردد نحو لم یقر الریح و لم یرد الام و اگر ساکن اول مده یا نون خفیفه نبود حرکت داده
اعنی ساکن اول را در جایکه سکون اول مطلوب و غرض بود که بسبب تحریک آن غرض فوت شود چرا که اصل بالقا حرف ست
بر تحریک حرف صحیح موجب ثقل نیست و همچنین تحریک حرف علت غیر مده از انکه ماقبل آن در نیوقت مفتوحه بود پس تحریک آن
بضم و کسر ثقیل نبود چنانکه در صورت مده ثقیل بود و اختیار حرف اول بجهة آنکه اول آخر کلمه بود حقیقة یا حکما و آن چون در صورت
حذف ساکن اول بود و در صورة تحریک نیز اصل باشد و نیز در صورت سکون او وصل بکلمه ثانی متعذر گردد نحو لم ابالک که در اصل ابالی بود
صیغه متکلم از مبالاة و چون لم در آمد بال شد و در استعمال شایع شد بانحذاف که در وی تخفیف دیگر کنند یا محذوف را بمنزله

گوید که همزه در درج بفتاده و حرکت میم برای رفع التقاء ساکنین ست چنانکه بیاید انشاء الله تعالی و جمع ساکنین در غیر صورت وقف و تعداد وقتی روا ست که در کلمه که دران دو ساکن جمع شده ساکن اولش مده یا یاء تصغیر ست و ساکن دوم مدغم بود و حرفی که در کلمه مدغم ست یا در غیر آن ازانکه مدیکه دریین ست بمنزله حرکت ست بجهت حصول توصل بوی در نطق ساکنی که بعد ویست و حرف مدغم یا مدغم فیه بجهة استهلاک اول در ثانی و حصول تلفظ هر دو دفعه بمنزله حرف واحد ست و حرکت ثانی بمنزله حرکت اول پس اینجا گویا دو ساکن محض که تلفظ آن محال بود جمع نشدند چون خاصته که در اصل خاصصته بود و بصیغة که در اصل خویصعته بود بتصغیر خاصته اول مثال مده است و ثانی مثال یاء تصغیر و همچنین نمود الثوب و دین ناس مناسب آن بود که گفت که اولش لین بود و ثانی مدغم تا اختصار هم میشد و شامل میشد و جیب بکرونوم کمر را و اگر مراد از مده لین بود تردید نمیشود فافهم و صحیح ست جمع ساکنین در جائیکه همزه استفهام بر همزه وصل مفتوح در آید چون همزه لام تعریف و ایمن الله و ایم الله تا التباس استفهام بخبر نشود نحو الحسن عندک ام ابن الله یمنک و سبب جمع ساکنین آنست که عرب را درین هر دو وجه است یکی قلب همزه وصل مفتوح بالف و این اکثر ست و درین وقت یکی الف ساکن بود و دیگر لام تعریف در ابن الله آن و یا در ایمن الله و ایم الله دوم تسهیل کردن و وجه اول اولی ست ازانکه قلب اقوی ست باصل همزه که حذف ست در درج و از فراء هر دو وجه منقولست در آیة الآن و تاء الذکرین و مشهور اول ست کذا فی الجار بردی و اینجا مده مثال ایمن الله ذکر نکرده بجهة اکتفا بر ذکر ما تقدم و صحیح ست جمع ساکنین در جائیکه ساکن اول الف بود و ثانی نون ثقیله بجهة تنزیل آن بمنزله جزء فعل بسبب شدت اتصال درمیان هر دو و بنودن الف قابل حرکت چون اضربان تثنیه و اضربنان جمع مؤنث میگوئیم که جواز آن مبنی بر عدم امکان اسباب رفع التقاء ساکنین ست از حذف و حرکت یکی زیرا که عدم امکان تحریک خود ظاهر ست و حذف آن موجب التباس مفرد ست در تثنیه و مفوت غرض ست در جمع مؤنث بخلاف اضربن و اضربن جمع مذکر و واحد بخلاف که در صورت حذف التباس نیست بجهة قیام ضمه و کسره نه بینی که در ترون و ترین واو و یا را حرکت داده اند با وجود شدة اتصال نون تاکید چرا که تحریک واو و یا غیر مده ممنوع نیست فافهم و صحیح ست در جائیکه ها تنبیه بر لفظ الله عوض حرف قسم محذوف در آید نحو لاها الله ازانکه ها بمنزله جزء ست از ما بعد خود بجهة بودن آن عوض حرف حرکت بمنزله جزء مجرور بود و لهذا نصب الله جائز بود پس گویا هر دو ساکن در یک کلمه بهم آمدند و اول لین ست و ثانی مدغم و همچنین صحیح ست در جائیکه کلمه ای بکسر همزه و سکون یا که حرف ایجاب ست بر لفظ الله در آید و حرف قسم محذوف بود چون ای الله ازانکه حذف یا موهم میشود بانیکه کسره همزه کسره یا بالله کذا فی الشرح میگوئیم که بهتر آنست که گفته شود که لفظ ای را که مراد از قسم لازم ست شدة اتصال ست بلفظ مقسم به خصوصا در وقت حذف حرف قسم پس گویا مجموع یک کلمه اند و اول مده است و ثانی ساکن فافهم بد انکه افصح در ای الله نصب الله است ازانکه صاحب ای والله است و چون حرف جر محذوف بود در مجرور نصب دهند چنانکه در ایه و اختار موسی قومه ای من قومه بخلاف لاها الله که دران جر جر جائز نبود بجهة بودن ها عوض

پس میان اینها و حروف نون فی الجمله اختلاطی باشد نه قربی که با حروف یرملون بود تا ادغام شود و نه بعد یکه با حروف حلقیست تا اظهار با اینها واجب بود پس در اینوقت نون را بین بین کردند میان ادغام و اظهار و همین ست معنی اخفا مازنی و غیر آن گفته اند که اخفا بمقدار قرب و بعد از حروف از نون بود و حروف فاشفویست لکن متصل و قریب ست از ثنا ثلثه در نتخ پس آنرا حکم تا داده شد و باز نی گفته که میان نون با حروف دهن لحن ست و بعضی اخفا میکنند قبل خا و غین مجتبین بجهة قرب اینها از حروف فم و اعطا حکم آنها و اظهار نون پیش از حروف حلق نحو من عندک واجب ست چنانکه در اثنای دلیل دانستی و این حالت ششم بود و ادغام نون متحرک در حروف لم یرد جائزست بتفصیلیکه گذشت در بقاء غنه و ترک آن نحو زین للناس و همچنین و وجوب ادغام ساکن و جواز ادغام متحرک بسبب سکون و حرکت ست بجهة احتیاج عمل در ثانی نه در اول بدانکه ابدال نون ساکن بمیم وقتیکه قبل باء موحده بود واجب ست نحو عنبر و شنبا و من باق رود خط باقی ماند چرا که نون حرف ضعیف ست و غنه که ممتد میشود بسبب خیشوم لغنه و با حرف شدیده مجهوره ست و از شفه و در خروج از ضعیف بسوی قوی که ضد آنست اشکال ست و ادغام جائز نبود بجهة بعد در مخرج پس نون را بمیم بدل نمودند از انکه میم در غنه شرکت دارد و موافق باست در مخرج و اگر نون متحرک بود بسبب حرکة قوی گردد و مخرج آن از دهن شود و از میم دور افتد پس بمیم بدل نشود و در جمع ساکنین و آنرا از تصرفات لفظیه از انجهت شمردند که در ان هم لفظ را تغیر و تصرف حاصل میشود مثل حذف چون قل و ادعوا الله و تحریک چون اخشوا الله و مد و قصر آن بعد بجهت تخفیف همزه و اعلال و ادغام بجهة ترتیب آن غالبا بر ابدال و اسکان و حذف و زیادة ست نحو قادن و عین و ادعوا الله و هل یرحمن و رمت بعد رمی و لهذا تصریح کردیم بانکه از جمله تصریفات جمع ساکنین ست چنانکه گفت از جمله تصریفات وقف ست صحیح ست جمع و تقریر دو ساکن در حالة وقف مطلقا برابرست که ساکن اول لین بود یا نبود و ثانی مدغم بود یا نبود از انکه سکون وقف بمنزله حرکة ست چون زید و عمر یا سه ساکن در حالت وقف زیرا که در نیوقت آواز حرف و تو فر آواز بر حرف متصور ست پس سکون آن بمنزله حرکت بود بلکه حرف در نیوقت اتم و اقوی بود از روی آواز بر نسبت وصل که در ان خلط صوت حرف دیگریست کما لا یخفی چون دو اب لکن این اجتماع سه ساکن جز در وقتیکه اول لین بود و ثانی مدغم متصور نبود چنانکه در دو اب که جمع دو اب ست ساکن اول لین ست و ثانی باء مدغم ست و ثالث باء مدغم فیه ست و همچنین صحیح ست جمع دو ساکن یا سه ساکن در وقت تعداد کلمه ها بر سبیل توالی و اتصال لغیر ترکیب کلمه بکلمه که آن بمنزله وقف ست زیرا که در وقف قطع و وصل لفظی بود و در تعداد قطع و وصل معنوی که ربط بانکدیگر ست پس تعداد را حکم وقف دادند در جواز جمع ساکنین نحو میم عین قاف و دو اب طیور جبال مطلقا ای هم در وقف و هم در وصل و نیز ساکن اول لین و ساکن ثانی مدغم بود یا نبود بدانکه اجتماع سه ساکن در کلام عجم نیز بود چون گوشت و ماست و نیست و اجتماع چهار ساکن در همه لغت و در هر حال ممتنع ست و بعضی گفته اند که اجتماع ساکنین در کلمات معدوده نیز بجهة وقف ست و برین ست اختلاف در الم الله پس هر که جمع ساکنین بجهة وقف زعم کرده حرکت میم را منقول از همزه الله گفته از انکه همزه در صورت وقف نه افتد بلکه در صورت وصل و هر که گفته که این اجتماع ساکنین بجهت وقف نیست

لام تعریف که آل ست در لام و در حروف عشره مذکوره و در تا و نون و را مهمله واجب ست بجهة تقارب در مخرج
که طرف لسان با وجود سکون لام و کثرة دخول آنها بر ابتدا بودن آن مثل جزء کلمه تا آنکه وقف بران جائز بود و ضاد
معجمه و شین منقوطه اگرچه از طرف لسان نیست لکن در ضاد استطالة ست بسبب رخاوة آن تا آنکه متصل مخرج لام شده
و همچنین در شین تفشی ست که سبب استطالة ست و لهذا متصل مخرج تا شده گوئی التاء و الثاء و الدال و الذال و الراء
و الزاء و السین و الشین و الصاد و الضاد و الطاء و الظاء و النون و اللام بقلب دل ثمانی که مقتضی قیاس ست در روایت
کرده است کسائی جواز فک لام تعریف از غیر نون و را مهمله و ادغام لام ساکن غیر لام تعریف در را مهمله لازم بود بجهة
شدة تقارب بتحویل ان و قل ربّ بر حسب قیاس و ادغام آن در حروف بوائی که دوازده اند عائد ست بتحویل ثمانی و بایها
وعیت و رضی گفته که واجب ست ادغام لام بل و هل و قل فقط در را مهمله در قرآن مجید و نظامی در بنجا ادغام احسن گفته
ازانها و در شرح بعد قول رضی گفته و در غیر قرآن ادغام لام ساکن غیر تعریف در را مهمله احسن ست بجهة شدة تقارب و نیکست
در طا و دال و تا و صاد و را و سین و نیست در اینها انحراف بسوی لام چنانکه در حرف را ست و بعد ازان نیک ست
ادغام در طا معجمه و ثا مثلثه و ذال منقوطه از انکه لام همچو شش حرف مذکوره متعلق بطرف ثنایا نشده ست و این سه حرف
بدان متعلق شده اند بعد ازان نیک ست ادغام در ضاد معجمه و شین منقوطه چرا که این هر دو را تعلق بطرف لسان ست
بخلاف لام و حروف سابقه و ادغام لام مذکوره در نون قبیح ست سیبویه گفته از جهت آنکه نون در واو و یا و را و میم مدغم
شود چنانکه در لام مدغم میشود و این چهار حروف بسبب بودن اینها از حروف ضوی مستقر در نون مدغم نشود پس مناسب
آنست که لام هم در ان مدغم نشود انتهی آنچه مصنف ذکر کرده بعینه در نظامی مذکور ست لکن بی تقیید در غیر قرآن و مصنف آنرا
باختصار اینجا ذکر کرده و نون ساکن را خواه نون تنوین بود خواه غیر آن در ادغام پنج احوالست یکی ادغام در حروف
لم یرمو آن واجب ست بجهة قرب مخرج در لام و را مهمله و در میم بجهة شرکت در غنه و در واو بسبب بودن واو و میم ازیک
مخرج و بودن مد واو بمنزله غنه نون و در یا بجهة بودن آن اخت واو و بودن مد آن بمنزله غنه نحو من ولی و من یوم و من
و من ربک و من لون و بسبب عدم ادغام در بنما و قنوان در اول فصل گذشت و در کتب دیگر اینجا لفظ یرملون مذکور
ست مصنف ان را گذاشته از جهة بودن ادغام نون در نون از قبیل ادغام متماثلین نه از قبیل متقاربین دوم ابقاء غنه
در واو و یا که افصح ست بجهت ضعف قرب واو و یا از نون چنانکه دانستی سوم عدم بقاء غنه در لام و را که افصح ست بجهت شدت
تقارب در انها و لهذا ذهاب غنه با وجود بودن افضلیت آمده است و چهارم ابقاء غنه میم در ادغام بمیم نه غنه نون و این مذهب
ابی سعید ست از انکه نون بمیم مبدل شود و نزد ابن کیسان غنه نون ست نه غنه میم از انکه ادغام نون در میم بجهت غنه نون
پس روا نیست که ادغام زائل شود و پنجم اخفاء نون و قلبکه قبل با نزده حرف بود و آن جز حروف حلق و حروف یرملون
و یا ر موحده است از انکه این پانزده حروف سوای حرف فا از حروف دهن اند همچو نون بجهت بودن آن از خیشوم نه از منخر

مصر وخفض گویند ودر اینها در شد ودست وغبط در خبطت وانجا ادغام واجب ست بجهة اجتماع مثلین وحفظ در حفظت وانجا ادغام جائز ست بر دو اول بنائی که قیاس ست وبر عکس آن که خلاف قیاس ست ولهذا اظهار وظاهر در دو آینده شود در خزو وعد در خزت وعدت از فوز وعود ودر ثانی ادغام واجب ست بجهة اجتماع مثلین وفزو وحق با دغام اشد ست بجهة ادغام صفیریه در غیر ودر ثانی باول وبر ادغام حسب قیاس جائز بود بجهة زوال صفیریه وچونکه این قلب سماعی ست غیر مطرد وسیبویه را در ذال معجمه روایت نیست نحو فدت وتا در افتعال وقتیکه قبل تا مثلثه وزا معجمه ودال وذال منقوطه وسین وشین معجمه وصاد وضاد منقوطه وطا وظا مهمله افتد رواست که ما بعد بدل شود بجهة شرکت در بودن اینها از طرف اینشان فیصیر الثاء المبدلة من العین فی اعین فیقال فی نحو اختصم واهتدی خصم وهدی با قلب والادغام ینقل الحرکة الی الخاء والهاء وحذف همزة الوصل للاستغناء وبکسر الفاء وقطعا ایضا فیقال خصم هدی او العین فیقال خصم وهدی او بکسر الفاء والعین باتباع العین الفاء او بالعکس فیقال خصم وهدی وذلک للتمیز عن ماضی باب التفعیل ومضارعهما ای یتبع نحو خصم الغیر المیز عن ماضی التفعیل وخصم المیز عن ماضی التفعیل مضارعهما المعلوم فی الفتح والکسر فیقال فی نحو یختصم ویهتدی یخصم ویهدی فتحا وکسرا ای حال کونها مفتوحا فاءه ومکسورا ویکسر الیاء ایضا لاتباع الفاء ولیس من تمثیل تعلم فانه لا یکسر الیاء هناک واجیب فی نحو یهدی جمع الساکنین بان نقلب الثانی الفا ثم نحذف الفا لکثرة الحرکة فی الدال اول وقد نقل العرب کذا فی قری قوله تعالی لا یهدی ولا فی تحمل المنقول والمقرر وعلی اختلاس حرکت الفاء دون سکونه والا لزم جمع الساکنین علی غیر حده کذا فی الاصول نقلا عن الرضی والکافی وجاز ایضا فی اسم الفاعل منهم اتباع المضارع او الماضی فی الفتح والکسر مختصم ومهتدی بضم الخاء والهاء اتباعا بضم المیم فیضیع وجه زائد لما جاء فی قراءة اهل مکه مردفین بضم الراء اتباعا لضم المیم ولا یجوز کسر المیم اتباعا للفاء کما جاء فی المضارع لان حرف المضارعة متعود للکسر فی غیر هذه وذلک اسم مفعول اما الامر فیفتح الفاء وکسره فیقال وخصم وهد مثله للمصدر فیقال خصام وهداء وخصام وهذا فی اختصام واهتد ویقال ایضا فیه اختصام بابقاء همزة الوصل مع التحرک الفاء ولکن اثبات الهمزة طریق ضعیف شاذ لا یقاس علیه او ترک کردن همزه وصل تا نیکه بعد تا افتعال باشد حال آنکه جواز ادغام تا افتعال دران بهمین حروف یازده مذکور ست از آنکه در اول بحث ادغام گفته مگر در حتی واقتتل وسبب جواز ادغام دران با وجود اجتماع مثلین آنجا مذکور شد فتذکر ودر صورت ادغام حال ماضی ومضارع وامر واسم فاعل آن هم مانند خصمت آری اینجا ذکر جمیع نکرد وحال آنکه در حکم اینها وچنانکه تا افتعال بعد این حروف مذکوره جائز الادغام ست همچنین تا باب تفعل وباب تفاعل وقتیکه قبل این حروف یازده مذکور فیصلد بما بعد بدل شود ومدغم لیکن اینجا احتیاج نشود باختلاف همزه وصل در مصدر ماضی وامر تا ابتدای سکون لازم نیاید نحو اطهر واطاهر واظلم واظالم واصبر واصابر وادرع وادارع واسمع واساقط واشجع واشاجر واذا واذا جر واوقه واوقه واذا راک واشر واشاقل واذکر واذاکر واجمع واجامع واینها را ماضی وامر ومصدر توان خواند واذغام

شاذ علی الشاذ فی اصطبر و اضطرب و فی الشرح النظامی فوجه شذوذه ادغام الصفیر و هو الصاد المهملة فی غیره و ادغام حرف
ضوی مشقر و هو الضاد المعجمة فیما یقاربها و وجه کونها شاذا علی الشاذ قلب الثانی الی الاول و ذلک لاستماع اطبر و اطرب بقلب
اول الی الثانی حیث یغوته فضیلة صفیر الصاد و استطالة الضاد انتهی و جا بردی گفته فالبیان انظر نحو اضطرب و اصطبر و
جا ز الادغام فیه شاذا علی الشاذ الی آخره و سیبویه در اضطجع اطجع حکایت کرده و اینجا بقلب وجه شذوذ است که ادغام حرف
مشقر در متقارب ست در یک وجه موافق قیاس که رد اول بسوی ثانی ست و اگر بعد طا مهمله بود ادغام طا در طا واجب گردد
بجهة تماثل در ذات چنانکه در اقتدر و استر که تا ر افتعال بعد تا ر ست نحو اطلب و اطلب و اگر بعد طا معجمه بود ادغام ظا در طا
جائز ست مطلقا خواه بقلب طا مهمله بآن که خلاف قیاس ست و این اکثر و حسن ست بجهة ظهور آنکه فاکلمه ظا ست و خواه
بعکس که قیاس ست و آن تبدل ظا معجمه بطا مهمله است نحو اظطلم و اظلم و اظهار هم حسن و کثیر ست و خوانده شده است
بهر سه وجه قول زهیر هو الجواد الذی یعطیک تائلة عفوا و یظلم احیانا فیظطلم و تا ر افتعال بعد دال و ذال معجمه و زای منقوطه
و ذال مهمله بدل شود و جوبا از انکه درمیان تا و انحرف منافات ست در صفة بجهة بودن حرف تا از شدیده و مهموسه بودن
ذال و زای معجمتین رخوه و مجهوره و بودن دال مجهوره پس تا را بدال بدل نمودند بجهة بودن آن موافق تا در مخرج و موافق
ذال و زای در صفة چهارپس بر تقدیر مذکور اگر تا ر افتعال بعد دال مهمله بود ادغام دال در دال واجب ست بجهة اجتماع
مثلین نحوادان در اوتان از دهن و اگر بعد ذال معجمه بود ادغام ذال در دال جائز ست بجهة تقارب در مخرج و تشارک
در صفة لکن بقلب آن بدال مهمله احسن و اقوی ست بجهة موافقت قیاس و بعکس این نیز جائز نحو اذکر و ادکر در اذ نکر و اگر
بعد زای معجمه بود ادغام زا هم در دال جائز ست بجهة تقارب در مخرج و جهر اما بقلب دال بآن که خلاف قیاس ست نحو ازدان
و ازان در ازتان لکن اظهار فصیح ست و در ادغام دو شذوذ ست ادغام صفیریه در غیر و قلب ثانی باول لکن بجهة
قلب ثانی شذوذ اول کم شد از انکه بجهت ظاهر ادغام صفیریه در غیر صفیریه تشدد تا ر افتعال بعد تا ر مثلثه روا ست که تا شود
بجهت تقارب در مخرج و صفة یا عکس بود که قلب تا ر فوقانیه ثنا ر مثلثه است فالادغام واجب فی الصورتین نحو اثار و اثار در
اثیار بمعنی اخذ القصاص و جواز ادغام در مانند این صورت منصوص از سیبویه ست لکن ادغام حسن ست و نزد مخشری
و ابن حاجب واجب ست و قلب اول بثانی فصیح ست و عکس آن فصیح و ادغام سینی که فا ر افتعال بود در تا و همچنین ادغام
سین معجمه در ان نحو استمع در استمع و شبه در شاذ اند بجهت ادغام صفیریه در غیر و قلب ثانی باول اگرچه در تا و سین مهمله
قرب در مخرج و شرکة در همس ست و نیز تمع در استمع نگویند اگرچه در ان من وجه موافقت قیاس ست و همچنین در ادغام
ادغام ضوی مشقر در غیر ست در رد ثانی باول و آن هر دو خلاف قیاس ست و استمع و شبه باظهار تا فصیح ست و کاهی
تا ر ضمیر را حکم تا ر افتعال دهند بجهة تشابه در شدة اتصال بکلمه لکن این شاذ و نادر ست پس تا ر ضمیر را که بعد مطبقه
بود بطا بدل نمایند و بعد دال و ذال در ابدال نحو حفظ در حطت بجا ر مهمله و حفظ در حظت بجا ر معجمه و در وقت ادغام

مذکوره در صفیره یه که صاد و زا و جمه و سین مهمله است و در شین و فا و معجمتین نزد بعضی و در جیم نیز بجهة تقارب تحریر در ابره و صابر و سائر و سکت صالح و شهر و ضحی و خط جهة و لا تعبث جملا و ادغام صفیره در اینها جائز نبود بجهة قوت فضیلة صفیره چنانکه گذشت و صحیح ست ادغام میان این هر سه صفیره بجهة اشتراک در فضیلة و تقارب در مخرج تحریر کرسنانه و برز صادق مع گفته که ادغام حروف مطبقه در غیر آنها با بقاء صفة اطباق و ترک آن بود و ابقاء آن اصح ست چرا که اطباق فضیلتی ست که محافظت آن نزد عرب مطلوب ست و همین ست نزد بعضی علما لکن ابن حاجب گفته که حروف مطبقه در غیر خود مدغم نشود بجهة محافظة صفة اطباق و ابقاء اطباق وقت ادغام مطبقه نهایت مستبعد ست مثلا ادغام طاء در تاء و در مانند فرطت جز بگردانیدن طا بدل از تا ممکن نیست و در صورت ابدال ابقاء اطباق جز با تیان حرف مطبقه که اطباق صفة آنست متعذر ست و در صورت اتیان مطبقه ساکنه اجتماع ساکنین شود و سر دو یعنی اتیان طاء دیگر در اینجا مثلا و جمع ساکنین فاسد ست و قیاس بر بقاء غنه در صورت ادغام نون در غیر آن قیاس مع الفارق ست از انکه نون اگرچه بدون غنه متصور نشود لکن غنه بدون نون متصور ست بجهة تفارق مخرج غنه و نون بخلاف اطباق که التصاق زبان بحنک اعلی ست جز در وقت تلفظ بحرف مطبقه غیر متصور پس حق آنست که در صورت بقاء اطباق حقیقت ادغام نیست بلکه اخفاء ست شبیه بادغام چنانکه در ادغامیکه مروی از بعض قراء ست در آیة لنعفو عنهم و نخسف بهم و ذی العرش سبیلا و الراس شیئا در حروف صاد و شین معجمه و لام و فا و باء شین و سین و سین شین و نه ادغام صوری مشقر در متقارب و ادغام صفیره به و غیر لازم آید با وجود لزوم اجتماع ساکنین در لنعفو عنهم و ذی العرش سبیلا بر غیر حد خود انتهی تقریر کلامه و آمده ست ادغام جیم در تاء فوقانیه نحو ذی المعارج تعرج و عکس آن نیز چون و جنب جنوبها و واجب ست ادغام متقاربین وقتیکه اول ساکن بود و دوم متحرک مرفوع متصل و در میان هر دو تقارب بود نحو زدت بخلاف اعدتم که چون تاء ممکم ضمیر مرفوع متصل نیست ادغام واجب نیست و در کافیست باینکه واجب ست ادغام در متقاربین وقتیکه اول ساکن بود نحو قالت طائفة کذا فی الشرح و تاء باب افتعال وقتیکه بعد حروف مطبقه بود لطا مهمله بدل گردد و جوبا و حروف مطبقه تاء نگردند اگرچه قیاس ست بر اعایة فضیلة اطباق و بودن تاء زائده احق بتغییر از تغییر حروف اصلی و تاء را بحال هم نداشتند از انکه در اینوقت اگر مطبقه را ادغام میکردند فضیلة اطباق فوت میشد و اگر نمیکردند نطق بدان متعسر میشد بجهة تقارب در مخرج و منافاة در صفة چرا که حرف تا شدیده ست و حروف مطبقه رخوه و تا مهموسه است و صاد معجمه و طا و ظا مجهوره و تا مستعلیه منفتحه است و حروف مطبقه مستعلیه غیر منفتحه پس تاء را بحرفی بدل نمودند که موافق تا در مخرج ست و موافق ما قبل در صفة و چون آنهمه دانستی پس اگر تاء افتعال بعد صاد مهمله یا ضاد معجمه افتد ادغام صاد و ضاد در طا جائز ست لکن بر خلاف قیاس که بقلب ثانی با ول ست و آن ایجاد ادغام بقلب طا بجنس ما قبل ست نحو اصطبر و اضطرب و اصبر و اضرب گوییم مناسب آن بود که میگفت آمده ست ادغام در ان بر سبیل شذوذ چنانکه ابن حاجب گفته

ممتنع ست از انکه ادغام تا استعفال موجب تحرک سین و یا اجتماع ساکنین غیر منتفرست و هر دو ممنوع و چون ادغام
الف در مثل بجهت امتناع تحرک آن نا روا ست در متقارب هم نا روا بود بجهت رجوع بسوی شلین باز زوال فضیلة
مد استطالة و همچنین ادغام همزه در متقارب و لهذا نزد اکثرین ادغام واو و یا نیکه بدل از همزه است جائز نبود بنظر
آنکه اصل همزه است و هر که تجویز کرده نظر بر ظاهر کرده چون رویا و رویة و ریا بدانکه در حاشیه گفته سوای حروف
صفوی مشفر و صفیر یه حرف را و لام و بعض حروف دیگر با صفات خمسه یک صفت دیگر نیز دارند لکن پیش صرفیان
چندان معتبر نیست که در شمار صفوی مشفر و صفیر یه آید انتهی چون مهم از بیان تقارب حروف در مخرج و صفة
و ما تعلق بها از بیان محتمه ادغام و عدم آن فارغ شد شروع در تفصیل آن کرد و گفت صحیح ست ادغام ها و عین
مهمله در حا مهمله بر حسب قیاس از جهة ادغام حلقی اسفل در حلقی اعلی و قلب اول ثانی بجهت خفة نحو احیه حراسیا
وارفع حاما لکن اظهار احسن ست از انکه حرف حلقی اسفل ست پس در وقلة تضعیف اصل بود و ها را در عین ادغام
نکنند با وجود یکه مخرج آن اقرب بها ست از نسبة حا مهمله زیرا که حا لی مهموسه و رخوه ست و عین مجهوره متوسطه
و صحیح ست ادغام حای مهمله در هر دو یعنی ها و عین اگرچه خلاف قیاس ست بسبب سه علة یه ها و عین و ارفعیته ها و لهذا ادغام قلب
اول ثانی نبود بلکه بقلب آن هر دو بحا چنانکه سابق گذشت و در آیه فمن زخرح عن النار در قراة ابو عمرو من و عمه
قیاس ست و من وجه غیر قیاس و صحیح ست ادغام جیم در شین معجمه بقلب اول ثانی نحو خرج شاة و حکی ست ادغام
شین معجمه در جیم بجهت شدة تقارب آن اگرچه از رخوی مشفر ست صحیح ست ادغام با و موحده در میم و فا بر قیاس
نحو اضرب فاستقا و بعکس بهتر بشنا و صحیح ست ادغام میان غین معجمه و خا منقوطه خواه عین مدغم بود چون ادمغ
خوامرخ خواه خا نحو اسلخ غنمک اگرچه خا اعلی ست و اخف از غین لکن هر گاه که مخرج اینها قریب بدهن بود
از حروف دهن شمار کرده شد در جواز ادغام و لهذا بعضی عرب متحمل با خفا نون در خا گوشید چنانکه اخفا میکنند
در حروف لسان و قسم و ذکر این هر دو ثانیاً بعد ذکر حروف حلق بجهت جواز ادغام هر یک با دیگریست همچو
قاف و کاف چنانچه از نفط میان ظاهر میشود بخلاف ادغام ها و عین در حا که در صورت عکس بر حسب قیاس
نیست بلکه قلب ثانی با اول ست و صحیح ست ادغام میان حرف کاف و قاف بجهت ثقالت هر دو ست که اول مدغم بود
نحو خلقکم یا مدغم فیه چون لک قال لکن ادغام قاف در کاف اقیس ست از عکس از انکه قاف اقرب بحلق ست
از نسبة کاف گذانی الشرح گویم هر گاه ادغام خا معجمه در غین منقوطه که از ان ادخل ست در حلق روا باشد بی گمان
بجهة اجرای آن مجری حروف لسان در قاف و کاف بعده از حلق هیچ سببی تجویز نبود فافهم و صحیح ست ادغام میان
طا مهمله و ظا منقوطه و میان دال مهمله و ذال معجمه و میان تا و فوقانیه غیر تا افتعال و تفعل و تفاعل و ثا مثلثه بجهت تقارب
در مخرج هر یکی را که خواهند ازین شش حروف در پنج غیر متماثل ادغام کنند نحو کدت و صحیح ست ادغام شش حروف

ادغام ست ولهذا حرف حلقی که ادغام ست در حرف حلقی که ازان ادخل وانزل ست در حلق در جانب سینه مدغم نشود و در نه استثقال لازم آید حالانکه ازادغام تخفیف مطلوب میباشد در همه حرف حلق وهمزه اثقل وارفع ست بعده ها بعده عین بعده حا بعده غین بعده واو وبعده خا وبعده طا مگر ادغام خا درمهمله با آنکه ارفع ست ازعین مهمله وها درعین وها روا ست لکن نه بطریق قیاس که قلب اول ثانی ست بلکه بقلب ثانی اند بجا که اول ست تا نوعی تخفیف حاصل شود ونه ثقل نحو اذ جنوا در اذ جعلوا وعقود معنی بزغاله یکساله ست واتخاذه واذ بحثه وهگر ادغام خا معجمه اگرچه اعلی ست در غین منقوطه مگر ازاینجا ن خا غین چرا که مخرج این هر دو مائل بسوی دهن ست پس گویا اینها بمنزله حروف دهن اند از جهت ادغام هریک در دیگری روا بود نحو ابلغ خلیلی واسلخ غنمک که برحسب قیاس وغیر قیاس هر دو روا بود وابو عمرو در آیه ومن زخرج عن انا نیز برحسب قیاس خوانده وادغام حرف صفوی مشقر در حرفیکه متقارب آنهاست در مخرج ممنوع ست نه در تماثل زیرا که در هریکی ازین هفت حرف صفتی وفضیلتی ست که آن در وقت ادغام که بقلب اول ثانی ست فوت شود وابقاء آنها امر مهم ست نزد واضعان وآن فضیلة در ضاد معجمه استطاله ست ودر واو ولینة ودر میم غنه ودر شین معجمه تفشی ودر فا نفشی وتأنیف که خروج صوت از دهن ست ودر راء مهمله تکرار ولهذا ادغام شین در جیم نشود با وجود شدة تقارب صفوی بمعنی هزال ست از علم ومشقر کبر میم لب زیرین مشقر وادغام در میان واو ویا در سیده ومری اگر میباز حروف صفوی مشقر ست وغیر متقارب در مخرج از جهت اعلاست که از قبیل تلیین کرده با بقاء صفة لینة وتقارب در صفة جهر وتوسط در شدة در مادة وادغام نون در لام ورا مهمله باوجود فضیلة غنه نون که از غنه میم زائده ست از جهت کراهیت صوت غنه آن را اخفاء ویست اندکی وادغام نون در میم بجهت تماثل در غنه ست ومرویست از ابی عمرو ادغام میم در یا وقتیکه ما قبل میم متحرک بود نحو علی مریم بهتانا وهو اعلم بالشاکرین وصحیح آنست که این ادغام نیست از انکه اصحاب ابی عمرو بنای مشدد نیارند بلکه اخفاء واختلاس حرکة وتضعیف صوت ست وهمچنین هرجا که از قرار ادغام مروی شود وخلاف قیاس بود چنانکه در شهر رمضان ومانند آن گذاشی شرح گویم مراد از مانند آن مانند لبعض شانهم واغفرلی ونخسف بهم ست که از بعض قرار ادغام ضاد در شین وادغام راء در لام وفاء در یا مرویست حالانکه این حروف صفوی مشقر اند که در متقارب مدغم نشوند پس اینجا غرض وقرار اخفاء ست نه ادغام خصوصاً در بعض شانهم که در صورت ادغام اجتماع ساکنین غیر منقطر لازم آید یعنی گوئیم که شین افضل ست از ضاد در نفشی واستطاله وادغام مفضول در افضل جائز بود ونیز هرگاه که ادغام ضاد در طاء وابو در شین اولی باشد اما ادغام غیر حروف صفوی مشقر در اینها روا بود بجهت عدم قوت فضیلت صفت اینها وجائز داشته است کسائی وفراء ادغام راء مهمله در لام نحو غفرله باوجود آنکه از حروف صفوی مشقر ست ومتنع ست ادغام حروف صفیریه در غیرش که متقارب باشد در مخرج چون تا وثا ودال وذال وطاء وظاء واسطاء وزاء ادغام وجمیع ساکنین در استطاعوا که در قراءة همزه آمده است نادر ست وهمچنین ادغام تا در طا بابقاء صوت سین تا فضیلت صفیر باقی ماند وهمچنین تاء استفعال در متقارب ومثل ادغام الف وهمزه در مدی

حروف مستعلیه انقدر استعلاست که زبان بحنک منطبق میگردد بخلاف یاکه دران بنسبت واو حرکتی خفیف مائل بعلو بود
واحتیاج عضوی الجمله میشود پس غرض سببویه ازین کلام که بیان احتیاج عضو در نطق واو یاست نه در الف
حاصل شد واز کلام سببویه استعلا و یا هیچ استعلا از حروف مستعلیه کجا مفهوم شد فافهم ونزد بعضی هادی از همزه بالضم بمعنی
صعود وارتفاع ست والف را جرسی وحرس نیز گویند ازانکه آن را صوتی ست که آنرا معتمدی در حلق نیست وجرس
آواز خفی را گویند وشین هیچ حرف نفشی ست ازانکه در مخرج خود منتشر میگردد تا آنکه قریب حا میشود ونزد بعضی فاو ضاد
نیز منفشی ست ومیم ونون را غن گویند از جهت وجود غنه در تلفظ آنها ومیم را راجع نیز گویند بسبب رجوع آن بسوی
خیشوم ونون متحرکه را متشربه گویند بجهت بودن آن قریب از لام وشرب غنه وی وضاد معجمه را مستطیل امتداد وجهش
گذشت کذا فی الشرح چون از دانستن مخارج وصفات حروف که سبب ادغام متقاربین در مخرج وصفه بود فارغ
شدی پس بدانکه طریق ادغام متقاربین در مخرج یا صفت تقلب حرف اول ازان وثانی ست تا هر دو یک جنس
گردند ومعنی ادغام متحقق گردد وازان جهت که ادغام عبارت از تغیر حرف اول بود باسکان وایصال بسوی ثانی
وگردانیدن آن با ثانی همچو یک حرف قلب اول بثانی اقیس بود زیرا که تغیر مواخی تغیر ست وتغیر در یک حرف بود نه در
دو حرف مگر بعارض که مانع اقیس بود مثل بودن حرف اول خف از ثانی چون ادغ عتود واو سیده یا بودن آن صاحب
صفتی که حفظ آن نزد عرب ضروری بود نحو ازان واسع بود که در اصل ازشان واسع بود تا ازنده افتعال را بین
وزا بدل نمودند با وجود آنکه اثقل واکثر التغیر ست وعکس نکردند ازان که ابقاء صفیر امر مهم ست نزد اوشان بعجم ومحلا
در هم ومع سهولا ضعیف ست ازانکه باعتبار قیاس متقاربین مهم ومهاوناً باید وباعتبار عارض که آن بودن عین
اخف ویا اثقل ست معم ومعاولا وهر دو اثقل ست پس تصحیح عدم ادغام ست لکن بعضی بنی تمیم بدل میکنند
وعین ویا را بحاء مهمله وادغام میکنند واین قلیل ست واول کثیر وفصیح ست که در اصل سدس بود شاذ ست و
پس حرفی بحرفی وترکیبی بترکیبی در یک کلمه مانع ادغام متقاربین ست نحو وطد بالتحریک بمعنی استوار کردن ودتا بالتحریک
بمعنی منج زدن که در وقت ادغام التباس بود مشود ومعلوم نشود که ترکیب آن از دو دال ست یا از طا ودال
ویا از تا ودال مگر جائیکه اول ساکن بود وتقارب شدید ادغام جائز بود نحو عتدان جمع عتود با وجود پس بعد آن
نه در مانند بنیه وقنوبان در نماء که در میان نون ویا وواو ومیم شدة تقارب نیست بالزوم التباس وبنی تمیم بجهت شدة
تقارب میان تا ودال وسکون اول در وتد یا بسکون ادغام واجب دانند نه در وطد با وجود این هر دو بجهت
رعایت حروف مطبقه ودر ادغام در مانند او ذکر وانثی وتظهر وتثاقل هیچ التباس نیست بجهت عدم وجود شدد
الفاء در کلام عرب وهمچنین در آخر تمس نزد کسی که اصل اهر مع واهر نمع ست ودر دو کلمه پس مانع ادغام نیست
اگرچه بود از انکه در وقت تفریق منفک مع گردد ولهذا گفت در یک کلمه وچنانکه پس مانع ادغام ست حصول ثقل نیز

گویند که جوف ندارد و آنچه جوف ندارد ثقیل بود و چون این حروف ثقیل بودند بمهنه نامیده شدند و نیز مصمت یعنی ممنوع ست و این حروف ممنوع اند از آنکه رباعی و خماسی از انها یا متهام مرکب میشود بی حروف ذلاقه بسبب ثقل انها و آن نُه ست و سه حرف بود و حروف القلقلة و القلقلة آنکه در روبا وجود شدت آواز متصعد از صدر ضغط لسان بود و آن پنج حرف ست که در قول قد طیح یافته میشود از طبج لطا مهملة و با موحده و جیم یعنی زدن بر شی مجموع و یعنی حماقة و سبب شدت و ضغطه یعنی تنگی و شقه درین حروف آنست که انها مجهوره اند و بهم شدیده جهر دم را از جریان منع میکنند و شدت خروج آواز را منع مینماید و از اجتماع این هر دو صیغه متکلم در وقت تلفظ محتاج باشد تقلقله لسان یعنی بتحریک زبان از موضع آن تا آواز این حروف برآید و مخاطب بشنود و آنچه متکلم را حرز بشدت و ضغطه زبان حاصل نشود خصوصاً در وقت سکون انها و تقلقله آواز تقلق را گویند و آن طائر لیست و نیز سر آوازی را که با حرکت و اضطراب و شدت بود نیز نامند و خلیل گفته قلقله شدت صوت ست و القلقله شدت صیاح و این را تقلقله و محقورة نیز گویند چنانکه صاحب قاموس گفته الحروف المحقورة جد قطب حروف الصفیر مایشبه الصفیر ای صوت الطائر لان فیها صوتاً کصوته و هی ض را العجمتین و س المهملة اذ هی تخرج من بین الثنایا و طرف اللسان فینحصر الصوت هناک و باقی کالصفیر و را حرف مکرر ست از انکه زبان در وقت وقف بران میشکوحد و میلرزد و لام منحرف ست از انکه زبان در وقت تلفظ آن بسوی داخل حنک منحرف میشود و تا نوقافه مهتوت ست از انکه هت بمعنی شتابی کردن در کلام ست و این حروف خفیف مت پس متکلم بدان سرعت بود و در کافی ست که مهتوت هاست بجهة ضعف و خفای آن و سرعة آن بر زبان از هت که بمعنی اسراع در کلام ست و آنچه که در مفصل واقع شد که مهتوت تا ست گویا از غلط ناسخ ست و دلیل ما قول خلیل ست لولا هته فی الهاء لاشهت الحاء و از هته عصرتی قصد کرده که در ها نه در حاء و ابو الفتح گفته از حروف مهتوت هاست بسبب چیزی که در دست از ضعف و خفای کذا فی الشرح و نزد ابن مالیشاد و ابو حیان مهتوت همزه است از انکه هت بمعنی عصر صوت و کسر ست و همزه مغطوت و مبتوت ست در اصل حلق لهذا لاحق میشود بدان ترقیق و تلیین و قلب و بعضی گویند اسم همزه مبتوف بفاست از جهت که بمعنی صوت قوی و در همزه شدة صوت بود و حروف علت را حروف لینه گویند از جهت آنکه قبول امیکنند یا آنکه خارج میشوند در نرمی بی کلفت لسانی بسبب اتساع مخرج ایشان و انها را مصونه نیز گویند از انکه در انها مد صوت اکثر ست از نسبت غیر انها و او را متصل نیز نامند بجهت آنکه فرود می آمد در دهن تا آنکه متصل میشود بمخرج الف و الف را هاوی گویند بمعنی صاحب هوا از انکه ممتد میشود در هوا بهیچ عضو تعلق ندارد و مخرج آن اوسع بود از مخرج واو و یا بسبب آنکه در واو ضم شفتین بود و در یا ارتفاع لسان سوی حنک و این سبب کمی ست در مخرج بخلاف الف که در ان احتیاج این شیا نبود بلکه دهن و حلق در ان منفتح باشد کذا نقل عن سیبویه و در شرح گفته چون در حروف یا ارتفاع بود مناسب آن بود که یا از حروف مستعلیه باشد انتهی ترجمه گویم در حروف مستعلیه استعلاء ضعیف نبود بلکه قوی و نمایان تا آنکه در بعضی

در رخوه مخفضه خلاف آن یعنی حرفیکه صوتش در مخرج آن بسته نشود اگر ساکن خوانی بلکه جاری ماند و اگر خواهی امتداد امتداد نشود و این را مستر خیه نیز گویند بجهة نرمی اینها بسبب عدم لزوم مخرج خود و حروف متوسطه حروفی که مابین هر دو بود یعنی نه بالتمام تام بود و نه جری تمام و آن هشت حروف ست که درین قول یافته میشود لم یرد عنا چرامی ترسد مرا از زرع برای مهمله و واو و یمین مهمله یعنی ترسیدن و ترسانیدن پس معلوم شد که ما سوای شدیده و متوسطه که سیزده حرف اند رخوه اند و اعتبار سکون در تعریف شدیده و رخوه برای تمیز ست چرا که حرکات البعاض واو و یا و الف اند که در اینها فی الجمله رخاوة ست پس در وقت تحریک میان شدة و رخاوة امتیاز تام نبود و هر سه نوع را تمثیل داده اند نجح و لطش و العل چون در لفظ اول وقف کنی یای آواز خود را بسته در مخرج تا اگر امتداد خواهی ممتد نشود و از نخبت این حروف را شدیده گویند و اگر برطش وقف کنی یای آواز را جاری تا آنکه اگر امتداد خواهی ممتد شود بسبب لینة و رخوة و از عز راه این را رخوة نامند و اگر بر عل وقف کنی یای خضر ناقص و هم جری غیر تام در حاشیه که بر سمرقندیه بود نوشته است رخوة نزدیک یعنی شانزده اند و نزدیک یعنی سیزده لهذا متوسطه را هشت گفته اند و در حروف لن عمر الفاظ ست انتهی و این اختلاف در جاربردی و نظامی و شرح اصول و قاموس و دیگر کتب ندیده ام مگر در بعضی رساله قرأت حروف مطبقه آنکه زبان را در وقت تلفظ خود بجنگ اعلی منطبق گرداند و جنگ اعلی مانند طبق گردد بر زبان و آن چهار حرف ست که در صطظض مطوی ست در حاشیه گفته مطبقه اسم مفعول ست و این بر سبیل حقیقة بر زبان صادق می آید و تخصیص منفتحه و مستعلیه و منخفضه پس اطلاق اسماء مذکوره بر حروف بر طریق مجاز باشد انتهی گویم مراد از مجاز بالحذف باشد و معنی مطبقه مطبقه عندهاست و معنی منفتحه منفتحه عندها و علی هذا القیاس چنانکه گویند مشترک و متفرع و مراد مشترک فیه و متفرع له باشد و میتوان گفت که از فعل اطلاق مسبب بر سبب باشد از آنکه این حروف سبب اطباق زبان و استعلاء و جز آن ست و سوای لفظ مطبقه همه صیغهٔ اسم فاعل ست و حروف منفتحه غیر آن یعنی حروفیکه زبان را بجنگ اعلی منطبق نگرداند بلکه مابین جنگ و زبان مفتوح باشد و هیچ از مابین آنها وقت تلفظ آنها برآید و آن بست و پنج حروف باشد و حروف مستعلیه آنکه زبان را در وقت تلفظ خود بجنگ برزارد خواه اطباق زبان بجنگ شود خواه نشود پس مستعلیه تمام ست از مطبقه و آن هفت حروف ست مع مطبقه صطظض خغق نجاد و فین مجتمین و قاف و حروف منخفضه خز آن یعنی آنکه زبان را در وقت تلفظ خود بجنگ برندارد بلکه بر زبان پست بدارد این را مستفله نیز گویند و آن بست و دو حروف باشد و حروف الذلاقة بذال معجمه و قاف ای السرعة فی النطق و الفصاحة و اللثغة فی الکلام حروفی که هر رباعی و خماسی از ان حرفی دارد بجهت طول این ابنیه و خفة این حروف در تلفظ بجهت بودن سه ازان ذولقی و سه استفوی و این حروف را ذلقیه نیز گویند و آنرا جمع کرده است لفظ مرنفل و معنی آن حکم کن بنفل یعنی غنیمت و رباعی و خماسی که حرفی ازین نباشد ربا عربی نبود یا شاذ و غریب بود چون عسجد دهدق و زهرقه و حروف مصمتة بصیغهٔ اسم مفعول مقابل آن یعنی مقابل ذلقیه مصمته چیزها

اوضح میشود از انکه دم وقت نطق بحرفی بعد نطق بیک حروف مجهوره جاری میشود و آن سبب توهم جریان دم یا مجهوره میگردد
وچون حرف مجهوره مکرر بود دوم جاری نشود معلوم کنند که موجب انحصار دم ذات این حروف ست و نگفتیم اگر چه متحرک
باشد مگر از جهت آنکه حرکت سبب جریان دم ست و هر گاه که با حرکه توهم دم جاری نشد معلوم شد که ذات این حروف
موجب حبس نفس ست و برین تقدیر یعنی جهر رفع صوت بود از انکه در تصویت قوی رفع صوت ضروریست و حروف مجهوره
عند الاکثرین حروف ظل قریض اذغر جند مطیع ست که نوزده است و حروف مهموسه ضد آن ست یعنی حرفیکه دم
از جریان نه بندد اگر چه ساکن باشد از انکه اینها بجهت ضعف آنها و ضعف اعتماد بر مخرج آنها قوت ندارند که منع کنند
دم را از جریان باخود و چون در وقت سکون هم دم حبس نکردند معلوم شد که سبب عدم انحصار دم ذوات این
حروف ست و اینمعنی از کنگ ظاهر تر میشود از جهت عدم ترکیب با غیر که سبب توهم حبس گردد و اختیار قاف و
کاف در تمثیل بجهت آنست که چون تبائن هر دو قسم در طرفین متقاربین ظاهر شد تبائن آنها در متباعدین اظهر
باشد و بعضی در وجه تسمیه مجهوره و مهموسه گویند که در اخراج مجهوره ناگزیرست از چیزی جهر و نطق آنها بدون جهر آسان
نبود بخلاف مهموسه که نطق آنها خفیا ممکن ست چنانکه بجهر و بر تقدیر وجه اول نیز همس یعنی اخفاء صوت میتوان گفت
از انکه اینها بسبب ضعف خود محتاج تصویت قوی که سبب جهرست نیستند و حروف مهموسه ده اند که درین قول جمع
اند ستشحثک خصفة معنی آن قریب ست که الحاح کند ترا خصفه و آن نام زنی ست الشحث بشین معجمه و حاء مهمله و ثاء مثلثه
بمعنی الحاح در مسئله ست و خصفه بخاء معجمه و صاد مهمله و فا دهارست و در قاموس باین عبارت گفته شخص فسکت
و سعد در اصول همین را قلب کرده گفت سکت فحثه شخص و بعضی متاخرین صاد و ذال و زاء و غین که معجمه اند و عین
مهمله و یاء تحتانیه را از مجهوره برآورده در مهموسه داخل کرده اند بجهت بودن اینها از رخوه و تاء فوقانیه و کاف و عین را
از مهموسه برآورده در مجهوره داخل نمودند بسبب بودن آنها از شدیده گویا این شخص در رخاوه و جهر منافاة دانسته است
همچنین در شدیده و همس و در واقع هیچ منافاة نیست از انکه رخاوه جریان صوت عند النطق ست و شدة آن
و جهر رفع صوت ست و همس اخفاء آن برابرست که صوت جاری شود یا نشود نه بینی که راء مجهوره و متوسطه است و
چون گوئی انسان آواز بآن بخوبی جاری میشود و دم بند گردد و کاف مهموس و شدیده ست و چون کوئی اک آواز بند و
دم جاری شود کذا فی الشرح و جار بردی از شرح ابن حاجب نقل کرده که اگر این بعض ضاد و دال تا آخر را میان
مجهوره و مهموسه میگفت قریب بقیاس میبود اگر چه ضاد بعد از همس ست اما گرد اینمان کاف و تاء از مجهوره بس
بعید ست و حاصل باقی کلام همانست که از شرح نقل کردیم شدیده حرفی ست که صوتش در مخرج او بسته شود اگر بسیار
خوانی و در از نگهداری اگر چه امتداد آن خرابی بجهت شدة لزوم مخرج خود و آن هشت حرف ست که جمع کرده ست آنرا اقویه
اجد ک قطبت یعنی یافتم ترا که ترش روی شدی یا آنکه شراب را از قبیون یعنی عبوس و یا از قطبت بمعنی خرجت الشراب

و یاء خالص ست و بعضی از فروع فصیحه سین مهمله را که مانند زا معجمه خوانند شمرده اند نحو سقر و ابن حاجب اقتصار بر هشت کرده گفت و الفصیح ثمانیه همزة بین بین و هی ثلثة و النون الخفیفة نحو عناک و الف الامالة و لام التفخیم و الصاد کالزای و الشین کالجیم انتهی و غیر فصیح از فروع که مستهجن و مستقبل اند در قرآن و غیر آن از کلام فصحا در هیچ جا از نظم و نثر واقع نشده بلکه از مخالطت اعاجم در وقت ظهور اسلام و اتحاد جواری از عجم و حصول اولاد از ایشان و مخالطت ایشان حروف لغت خود را بالغت عرب پیدا شده اند یازده حرف اند باموصده که مانند فاخوانند چون بور و فاهیچو بانجو فور و در شافیه در بعضی نسخه الفا کالباء ست و در بعضی الباء کالفاء و هر دو صحیح ست و ذکر یکی با ترک دیگری بجهت عدم اختلاف در نطق ست چنانکه در قول الجیم کالشین اکاکا کرده و جیم که هیچو شین هیچ خوانند و این در جیم ساکنه که قبل دال یا تا بود اکثر ست نحو اجدر و اشتد و اجتمع و اشتغ و سبب قبح اینها ظاهر ست و آن لزوم تنافر ولیست که ازان گریخته اند و صاد مهمله که هیچو سین مهمله خوانند نحو سبع و صنع و تقریب صاد بسین بجهت صعوبة نطق بصاد ست و ضاد معجمه ضعیفه که میان صاد و طاء معجمه خوانده شود بعضی گویند ضاد ضعیفه حرفیست که پیدا شود از تقریب تاء مثلثه بضاد معجمه چون اضرب در اثرد که در اصل اتثرد بود بر وزن افتعل و اینجا مناسب ست که تاء ضعیفه گویند نه دال ضعیفه و نزد بعضی ضاد ضعیفه ضادیست که قریب بتاء مثلثه بود چون اضرب کاثرب و طاء مهمله که هیچو تاء قوقانیه خوانند نحو سلطان و سلتان و این در زبان اهل عراق بسیار ست ازانکه طاء در لغت ایشان نیست و نطق طاء بر ایشان دشوار ست و طاء معجمه که هیچو تاء مثلثه خوانند نحو ظالم کثالم و کاف هیچو جیم نحو جافر و کافر و جیم هیچو کاف نحو کل در جل و کمل در جمل و این لغت اهل یمن ست و در عوام بغداد شائع و سیبویه این هر دو حرف را یک حرف شمرده ازانکه این هر دو فرقیست میان کاف و جیم و اختلاف میان آنها در نطق نیست اگرچه اصل یکی کاف ست و اصل دیگری جیم و این جنبی رعایت اصل کرده و هر دو را دو حرف شمرده و این عصفور و ابن مالک متابعت آن نموده اند و این ظاهر ست چراکه عدم اختلاف فرمین در نطق ست و صاحب شافیه گفته اما الجیم کالکاف و الجیم کالشین فلا تحقیق انتهی نفی اختلاف باعتبار اصل نیست نه بنحی که مانند جیم فصیح ست و عکس آن قبیح و قاف هیچو کاف چون کران در قرآن و این در زبان بادیه نشینان اکثر ست و او هیچو یاء و قتیکه ضمه را مائل بکسره خوانند نحو مدعویس مجموع حروف اصول و فروع پنجاه و دو بود و حرفیکه از مخرج اصلی خود تجاوز نکرده ست و حرفیکه از مخرج اصلی خود انحراف یافته فرع ست و مخرج آن مستفاد از مخرج اصل بود چون شرح احوال مخارج حروف بتفصیل دانستی وقت آن رسید که شروع در شرح صفات حروف کنیم بدانکه اقسام حروف باعتبار صفات بسیار اند بعضی بهفت و بعضی بهفده نوع بیان کرده اند و بعضی زیاده ازان و بعضی کم ازان ذکر نموده اند و ما انچه مشهور ست بیان کرده و ازین صفات امتیاز حروف در صوت حاصل میشود چنانکه متمائز توانند باشد در ذوات مجهوره حرفیست که دم از جریان باز بندد و اگرچه متحرک باشد چراکه از این حروف بسبب قوت ذاتی خود و قوت و اعتماد بر مخرج خود بیرون نمی آیند مگر بصوت قوی و شدید و منع میکنند جریان دم را با خود و در تمثیل بنحو قفع یعنی

وقبل العلیا وجمع این حروف نوزده لسانی اند ازانکه مخرج اینها لسان ست اگرچه غیر لسان را هم دخل ست ومخرج فا مجموع باطن لب زیرین وطرف دندانهای بالا ومخرج باء موحده وميم وواو ما بین دو لب بالانطباق آنها در اولین ومخرج خنیشوم را دخل ست در میم بجهت غنه واین هر چهار را شفهیه وشفویه گویند برحسب اختلاف در لفظ شفته از اصالة ها وواو ومخرج نون خفی که دران جز غنه نمانده چون عنک خنیشوم ست واین مخرج شانزدهم از مخارج ست ونون خفی اگرچه از حروف متفرعه است همچو همزه بین بین والف اماله لکن چون مخرج آن از مخارج اصول بنود جداگانه شمرده شد بخلاف حروف متفرعه دیگر که مخرج آنها سوای مخارج مذکوره نیست نهایت آن که آنها بر مخارج اصلی خود ایستند بدانکه اصول حروف عربیه نزد جمهور بست[۲۶] وشش اند اول آنها همزه است که در انجا اولا نوشته شود بصورت الف وآنرا الف گویند وانچه که در آخر حرف هجا از صورت لا نوشته شود الف ست لام را بجهت حصول نطق افزوده اند وکتابت همزه بعد لا خطاست ونزد مبرد بست[۲۶] وهشت حروف ست وگفت همزه را نشمردم از جهت آنکه گاهی بصورت واو نوشته شود وگاهی بصورت یا وگاهی بصورت الف پس چون خط آن همچو سائر حروف محفوظ بنود احتیاج شمردن آن نیست وعدد حروف جز در لغت عرب کامل نشده وهمزه در کلام عجم جز در دال یافته نشده وضاد جز در لغت عرب نیست لهذا فرمود علیه السلام انا افصح من نطق بالضاد ولام الف را حرف مستقل شمردن غلط العوام ست وحریری آنرا حرف واحد شمرده وحروف هائیکه ازین حروف اصول متفرع شده اند بسبب آمیزش صوت آنها باصوت دیگری یا بجهت قصر آنها بر بعض اجزای مخرج خود ویا از جهت وجه دیگر بست وسه اند از ان جمله دوازده فصیح اند همزه بین بین واین سه حرف ست همزه مقرب بالف وواو ویا واین همزه فرع از همزه خالص وحرف علة ست والف اماله که فرع از الف خالص یا ست واین الف را سیبویه الف ترخیم گوید بجهت تلئین صوت ولام تفخیم چون لام الله که بعد فتح یا ضمه بود ولا میکه بعد صاد یا ضاد یا طاء مهمله بود مفتوح باشد یا ساکن نحو صلوة ویصلون واین لام فرع لامی ست که متوسط ست میان ترقیق وتفخیم والف تفخیم که مائل بواو خوانند چون الف صلوة وزکوة وحیواة در لغت اهل حجاز ولهذا بواو نویسند واین الف را سیبویه در حروف متفرعه افزوده است واین الف فرع الف خالص وواو ست وشین معجمه ساکن قبل دال که میان شین وجیم خالص خوانند نحو رجل اشدق ازانکه شین مهموسه رخوه است ودال مجهوره شدیده پس بجهت تنافر اینها شین را بجیم قریب کردند بجهت قرب مخرج وموافقت دال در شدة وجهر واین شین فرع شین خالص وجیم خالص ست وجیم وشین معجمه وصاد مهمله وقتیکه قبل دال وطاء مهمله باشند وهمچو زا معجمه خوانند نحو اجده واشدق واشهد وصدق وصراط چرا که صاد مهموسه است ودال وطاء مجهوره پس بجهت تنافر اینها را مائل بزا معجمه خوانند بسبب قرب مخرج وصفیر تهوموافقت در جهر وهمزه کسائی در آیه ومن اصدق من الله قیلا را هم خوانده اند واین حروف فرع جیم وشین وصاد وزای خالص اند ونون خفیفه وآن نونیست ساکن مخفی بحدیکه جز غنه در ان نمانده واین اخفا قبل پانزده حروف بود چنانکه گفته شود انشاء الله تعالی نحو عنک واین نون فرع نون غیر خفی ست ویا ئیکه مائل بواو خوانند در مانند قیل وبیع در حالت اشمام واین فرع فرع

از کلام سیبویه و تصریح کرده بدان سیرافی کذا فی الشرح وغیره اضراس جمع ضرس ست بمعنی دندان واین هر چهار را شجریه گویند
نزد خلیل لکن نزد جمهور حرف ضاد ضرسیه است نه شجریه ومخرج لام اسفل آن یعنی اسفل اول یکی از دو حافه زبان تا آخر آن
وانچه محاذی آن اجزا ست از اجزاء حنک اعلی که فویق ضاحک وناب ورباعیه وثنیه است وچون دانستی که مخرج ضاد اول
یکی از دو حافه زبان تا قریب آخر زبان ست ومخرج لام اسفل اول یکی از دو حافه زبان تا آخر زبان ومحاذی آن که ضاحک
وناب ورباعیه وثنیه است معلوم کردی که مخرج ضاد محل ممتد ست ولهذا آنرا حرف مستطیل طویل گویند ومخرج لام اوسع از
مخارج سائر حروف ست بدانکه اسنان چهار قسم اند یکی ثنایا وآن چهار دندان پیشین ست دوا علی و دو اسفل دوم رباعیات
بفتح را وتخفیف یا وآن چهار دندان ست دو در دو پهلوی ثنایا علیا و دو در هر دو پهلوی ثنایا سفلی واین هشت را قواطع
گویند سوم انیاب وآن چهار دندان پهلوی رباعیات ست بطوریکه دانستی واینها را کواسر گویند وباقی که بست اند لهذا آنرا
اضراس گویند دوازده فوق اند ده تحت بترتیب معلوم از انجمله چهار را ضواحک گویند دوازده را طواحن وچهار را نواجذ
بترتیب مذکور ونواجذ را ضرس حلم وعقل نیز گویند ونواجذ گاهی در بعض مردم نمیشوند پس مجموع دندانهای مردم بست
وهشت بود وبعضی گویند که اسنان سی و دو اند چهار ثنایا وچهار رباعیات وچهار انیاب وچهار ضواحک وشانزده
اضراس وبعضی را چهار نواجذ میگویند پس مجموع دندانهای وی سی وشش بود ومخرج را ومهمله محل مقارن آن یعنی مقارن
لام یعنی مخرج را از حافه وحنک انچه اسفل ست از مبدء لام تا سر زبان ومخرج نون مجموع محل مقارن مخرج را وخیشوم آن
بتن بنی ست پس در اسفل حافه وانچه فویق آنست مخرج لام وراء ونون ست لکن مخرج نون اخرج از مخرج لام ست ومخرج
را اد خل از مخرج نون واخرج از مخرج لام ست وسیبویه گفته مخرج نون میان طرف زبان تا سر زبان وفویق ثنایا
علیا ست وهمین مخرج راست جز آنکه ادخل ست در ظهر لسان اندکی وقطرب وجرمی وفراء واین وزید گفته اند که مخرج
لام ونون وراء یکیست ابو حیان گفته همین ست ظاهر از کلام خلیل پس جمله مخارج نزد اوشان چهارده باشد کذا فی المزهر
ومشرحه واین هر سه حرف را ذلقیه گویند ومخرج طاء مهمله ودال مهمله وتاء مثناة فوقانیه مجموع طرف ای سر زبان واصل
دو ثنیه علیا بترتیب معلوم وانچه حروف را نطعیه نامند وبعضی ذولقیه گویند ازانکه ذولق لسان طرف لسان ست و
خلیل لام وراء ونون را ذولقیه میگفت چنانکه بعضی اینها را ذلقیه میگفتند وثلیه بثاء مثلثه بروزن عطیه دندان پیشین
ست ومخرج صاد مهمله وزاء معجمه وسین مهمله مجموع طرف زبان وفویق دو ثنیه سفلی بترتیب مذکور ست وزمخشری
زاء را بر سین مقدم کرده ولائق آن بود که مصنف سین را مقدم می نمود برزاء ازان که زاء اقرب ست بسوی مقدم فهم از
نسبت سین کذا فی الجاربردی والشرح ورضی گفته که مخرج این هر سه ما بین طرف زبان وثنایا ست بغیر آنکه زبان
به ثنایا پیوندد کذا فی الاصول واین حروف را اسلیه نامند ومخرج طاء ودال ومتین وثاء مثلثه مجموع طرف زبان و
طرف دو ثنیه علیا بترتیب مسطور واین حروف را لثویه گویند ودر اصول گفته للطاء والدال والثاء طرف الثنایا

وشصتین والخمسون از انجمله حلق مخرج هفت حرف ست باین طور که اقصایش یعنی آنچه متصل ست بسینه نه بطرف دهن همزه
وها والف راست بترتیب یعنی که همزه مقدم ست بر ها وها بر الف پس مخرج همزه اسفل مخارج باشد واقرب بسینه پس ازان مخرج ها
پس ازان مخرج الف وبهمین طریق تا آخر این بحث هر چه در ذکر مقدم ست در مخرج هم مقدم ست یعنی آنچه ذکر آن از همه سابق ست
مخرج آن اقرب ست بسوی سینه وابعد ست از مقدم قم بنسبت هر حرفیکه ذکر آن لاحق ست وهر حرف که ذکر آن مقدم ست
بر حرف دیگر وحالانکه هر دو از یک مخرج اند سابق آن اقرب ست بسوی حلق وابعد از مقدم قم از نسبت دیگر واین ترتیب
منقول از سیبویه است وبیان مخارج نزد بعضی همزه بعد ها ست ونزد بعضی ها بعد الف واز شریح ست که الف هوای
که هیچ مخرج آن نیست وهمین مرویست از خلیل در الف ویا وواو وخفش گوید که مخرج الف مخرج ها ست نه قبل ان نه بعد آن
ولهذا سیبویه گفته که اصل حروف عربیه بست ونه حرفست واین همزه والف وها الی آخر ها ست وهمه را بترتیب مخارج ذکر نمود
والف را بر ها مقدم کرد بعد ازان گفت که برای حروف عربیه شانزده مخرج ست اقصای آن ها از روی مخرج همزه وها والف ست
انجا ها را بر الف مقدم نمود پس تقدیم سیبویه الف را بر ها گاهی وتاخیر آن از ها گاهی دلیل ست برانکه الف وها از یک مخرج
اند وجواب داده اند از استدلال خفش بانکه الف در وقت تحریک همزه بدل شود واگر ها از مخرج الف بودی الف بها
بدل میشد از جهت قرب مخرج نه بهمزه واین جواب مردود ست بانکه ها اقرب از الف ست بزعم شما از نسبت همزه پس اگر
انقلاب بجهت قرب میبود بها بدل میشد وهر گاه که قلب آن جز از همزه نبود معلوم شد که همزه اقرب ست از الف به نسبت ها
ودر میان هر دو حرفی فاصل نیست وبها بدل نشد از انکه ها در موضع خود ست واین جواب نیز ضعیف ست از انکه عدم ابدال
الف بها منافی اقربیت نیست روا باشد که خفاء ها مانع ابدال بود ونیز بودن ها در موضع خود از موانع انقلاب نیست ونیز
اگر الف وها از یک مخرج می بود تمیز میان اینها محال میبود کذا فی الجار بردی ومیانش مر حرف عین مهمله وحرف حا مهمله را
ست لکن مخرج عین اسفل ست از حا وهمچنین اوناش یعنی راس حلق وانچه اقرب بسوی دهن ست مر حرف غین معجمه
وحرف خاء معجمه راست بترتیب مذکور لکن نزد شریح تقدیم حا مهمله است بر عین مهمله واین هفت حرف را حروف حلقیه
گویند ومخرج حرف قاف اقصای زبان ست ای اصل زبان که متصل بحلق ست وجزوی که محاذی آن ست در جانب فوق
از اجزاء حنک اعلی ومخرج حرف کاف مقارن آن یعنی مجموع دو محل که متصل اصل زبان ومحاذی آن از حنک اعلی ست
واین دو حرف را لهویه گویند ومخرج جیم وشین معجمه ویاء تحتانیه وسط زبان وما فوق آن که محاذی آنست از اجزاء
حنک اعلی بترتیب مذکور قال سیبویه بین وسط اللسان وبین وسط الحنک الاعلی مخرج الجیم والشین والیاء ومخرج ضاد
معجمه یعنی اول ذنب یکی از دو حافه ای کرانه زبان تا قریب راس زبان یا اضراس های که متصل ذنب ست حافه آن ست
وذنب حافه انچه متصل بنیخ زبان ست وراس آن انچه که متصل نوک زبان ست لکن نزد بعضی هر دو کرانه زبان از ابتدا
الی انتها برابر ست ونزد اکثرین از جانب الیسر آسانست ونزد بعضی اکثر اخراج ضاد از جانب الیمن ست همین معلوم میشود

مگر آنکه حرف اول تا علامت مضارع بود و تای دیگر تا تفعل و تفاعل چون تنزل و تباعد لکن بشرط آنکه بعد حرف متحرک باشد نحو فتنزل و فتباعد یا بعد ساکن که مده بود مثل قالوا تنزل و قالوا تباعد و ازین باب ست قراءة الاتنا با دغام و اثبات مده تا اجتماع ساکنین غیر مقتفر نشود و احتیاج همزه وصل در مضارع نگردد بجهت امتناع ابتدا بساکن چیزا که ایلاج همزهٔ وصل مضارع خلاف لغت عرب ست و نیز چون مضارع مشابه اسم فاعل ست و همزهٔ وصل در اسم فاعل نیاید در مضارع نیز در نیاید و قیاس آن بود که در صورتی که بعد متحرک یا مده باشد نیز ادغام نشاید از انکه حرف اول از مثلین که تا مضارع ست در صدر کلمه است و اسکان آن و معتمد ساختن آن بر حرفی که از کلمه علیحده است خلاف اصل ست و لهذا در مانند دون ادغام نکردند لکن چون فعل تقیل ست و تکرار حرف دران موجب زیادة ثقل خصوصا در وقت طول بنیه و نیز چون فاکلمه ازین هر دو باب تا بود ثقل زیاده تر شود نحو تترس و تتارک بضرورة جائز داشتند دران انچه در غیر آن جائز نبود و در مضارع مجهول انیها هم ادغام کنند برای فرق مجهول و معروف و جائز ست ادغام تا تفعل و تفاعل در فاکلمه نا برابر همزه وصل در مصدر و ماضی و امر و بغیر آن در غیر انیها لکن قیاس درین هر سه جواز بود بجهت وقوع تای اولی در صدر کلمه و در غیر انیها وجوب بسبب توسط آن چون اترس و اتارک در تترس و تتارک چنانکه باید انشاء الله تعالی و ممتنع ست ادغام در دو همزه نزد جمهور بجهت حصول زیادة ثقل خواه در دو کلمه باشد نحو ایلاء و ءانا و ءوفوا احد یا در یک کلمه نحو فرری و قتیکه از فرر مانند قمطر سازی مگر در محلیکه مشدد الوضع بود و آن ممین تفعیل و تفعل و فعال ست که ادغام دران موضع واجب ست ضرورة نحو سال دوات و لال و کسانیکه در دو همزه از دو کلمه تخفیف کنند ادغام جائز دارند چون یقرء اخوه و ابو زید ادغام همزه ساکنه در متحرک که فقط جائز دارند مانند اقرء آیة بجهت قیاس بر انچه از عرب حکایت کرده اند و ابو سعید گفته که چون دو همزه جمع شوند و اول ساکن بود ادغام واجب بود نزد کسی که تقریر ست و سیبویه ادغام همزه را مطلقا نا روا ندارد بلکه بر مذهب کسیکه تخفیف میکنند همچنین ممتنع ست ادغام در دو الف بجهت تعذر تحرک آن نحو صحرا که در اصل صحری با قصر بود الف بر آمد الف زودند و دو الف جمع شدند و ادغام ممکن نبود تا نی را بهمزه بدل نمودند و همچنین کساء در رواء و قائل و بائع که حرف علة انیها چون با الف بدل شدند دو الف مجتمع گشتند و ادغام و حذف ممکن نبود تا نی را بهمزه بدل نمودند چنانکه سابق گفته شد بر انکه فک ادغام در محلی که ادغام واجب ست جائز بود در وقت ضرورة و هر گاه که ادغام در غیر مثلین در وقت اتحاد مخرج و یا صفت هم جائز بود چنانکه در مثلین از یک جنس جائز ست عمل بران موقوف بود بر معرفت مخارج و صفات خواست که اولا مخارج حروف و صفات آنها بیان کند بعد ازان در طریق ادغام شروع کند پس گفت بیان مخارج و صفات حروف بدانکه مخرج ای محلی که از ان حرف پیدا شود شانزده ست تقریبا و بنظر تحقیق بر ای هر حرف مخرجی جداگانه است ورنه باهم امتیاز نمی بود و طریق معرفت مخرج آنست که حرف را ساکن خوانی و اول ش همزهٔ وصل در آری و به بینی که آواز کجا منتهی میشود و هر جا که منتهی شود همان مخرج آن حرف ست مثلا اگر گوئی آب ساکت شوی یا بی هر دو لب را که یکی بر دیگری چسپیده پس معلوم کنی که مخرج حرف با لب ست اما جهات مخارج پس چهار ست حلق و لسان

از باب افتعال و افعوال و واو اخیر را بقاعده یای بها بدل کردند و یا را بالف ادغام نمودند معنی ارعوا باز ایستادن
از یدیه است و معنی اسود اهو سیاه رنگ شدن و شرط دوم آنست که بر تقدیر ادغام لبس در وزنی بوزنی دیگر نبود و در اسم
در صورت ادغام التباس در وزن آسی بوزن آسی دیگر نشود که آن مخل معنی مراد ست و رعایت معنی اهم ست از رعایت لفظ
اما در فعل و شبه آن لبس مانع ادغام نیست چرا که فعل ثقیل ست بحسب المعنی و بسبب اجتماع مثلین ثقل آن زیاده تر
شود پس بجهت تعدل ثقل لفظی و معنوی در صورت ادراک رعایت لبس نکنند و نیز لبس فعل وقتی مرتفع گردد در بعض صیغ
که فعلان بکار واجب بود مثلاً التباس فرکه از علم ست بفرکه از غرب و نصرت در صیغه جمع مؤنث رفع گردد و شبیه
فعل مجهول بر فعل ست و اعتبار لبس در اسم وقتی ست که یا متحرک حرف اول بود بخوسبب بعد و قصص و شر و طلل
که ادغام در اینها بسبب التباس بسبب و عدد قصص و شر و طل گردد نه در صورت سکون حرف اول که آن وقت ناگزیر
ست کذا فی الشرح قال فی الکافی ان الاصل فی الادغام هو الفعل لانه ثقیل لا یحمل ثقل التضعیف و الاسم فی ذلک محمول علیه
فما خالف بناءه بناء الفعل لا یدغم کما لا یعل انتهی و شرط سوم آنست که حرف اول از متجانسین های سکته نبود و آن
های ست که در آخر کلمه در حالة وقف برای بیان حال آخر آید و گاهی در وصل نیز آرند بر قیاس وقف و این شرط در وقف
متحقق گردد چون عمده آیه هلک بلی ادغام ها در یا از انکه های سکته مقتضی انفصال کلمه از ما بعد ست و ادغام طالب
اتصال بما بعد و در میان این هر دو منافات ست و شرط چهارم آنست که حرف اول بدل از همزه و یا الف نبود چون
اودی از ادی و در یاء قول مجهول قاول بجهت عروض حرف اول و عدم اعتداد آن با وجود التباس در مانند قول
ماضی باب تفعیل که منزله اجتماع مثلین ست و خوانده شده است در قول وی تعالی کم اهلکنا قبلهم من قرن هم احسن
اثاثا و رئیا یا ادغام در یا نیز بنظر ظاهر اجتماع و نزد بعضی اگر ابدال از همزه واجب بود ادغام نیز واجب بود چون
اودی و نزد بعضی جائیکه ابدال واجب ست یا جائز ادغام جائز بود و در اصول گفته که حرف اول بدل از لین برای
غیر ادغام نبود بخو قول و قول بخلاف مرمی که یای اول در ان اگرچه بدل از واو ست لکن غرض از ین ابدال ادغام ست پس
عروض این یا مانع آن نبود و نزد بعضی اگر حرف اول عده بود بدل از حرفی دیگر یا واو ادغام آن سبب لبس در وزن قیاسی
بوزن قیاسی دیگر نشود ادغام واجب بود و رنه ممتنع و شرط پنجم آنست که حرف اول مدغم فیه نباشد بخو دد و رنه لازم آید
ادغام دو حرف در یک حرف در صورت عدم ازالة ادغام اول و یا لازم آید ازالة ادغام اول و این ممنوع ست و شرط
ششم آنکه حرف دوم برای الحاق نبود و رنه ملحق بر صورت ملحق به نماند و آن جائز نیست بسبب فوت غرض الحاق بخو
جلبب و فرد دکه ملحق بدحرج و جعفر ست و این بر تقدیر ست که ملحق یا متحرک حرف اول بود چنانکه دانستی و اگر اول ساکن بود
ادغام واجب بود چون جلب و قتیکه از جلبا بنند قمطر سازند و ممتنع ست ادغام در کلمه که در ان حرف اول از متجانسین
متحد بود خواه جزء کلمه بود یا کلمه علیحده و بجهت لزوم ابتدا بساکن اول بخو وود بمعنی لهو و ثانی بخو سید بر یاء جاره بر بدر

غیر مده بود در دوم که متحرک ست واجب ست نحو لا تضرب بکرا بحجت وجود علة ادغام بغیر تصرف وزیادة عمل از سکان و تحریک و اگر حرف اول ساکن مده بود ادغام نکنند چون فی یوم وقالوا ولما بنا بر فضلیت بدیحجت اجتماع عارضی زائل نشود بخلاف نحو مدعو ومرمی که در اینها برای واو قبل اجتماع وی یا حرف دیگر مد بود که تا بعد اجتماع رعایت فضیلة آن کرده شود و ادغام حرف متحرک در متحرک جائز ست نه واجب اول بحجت اجتماع مثلین و ثانی بحجت عروض آن با وجود زیادة تصرف که اسکان ست اگر ما قبل او یعنی ما قبل متحرک متحرک ست نحو ضرب بکرا و لکنا و اگر نه نحو لکنی و یکنی که در اصل لکن ما و علی الارض و یکن نی و یکین نی بود تا اجتماع ساکنین علی غیر حده نشود یا ما قبل متحرک مده یعنی لین بود بحجت عدم لزوم اجتماع ساکنین علی غیر حده نحو خاف بشر و یعمود دار در این ناظم اما در مانند ثوب بکر و عین نصر اگر چه مده نیست لکن خالی از مدی نیست چنانکه در وقت ادغام مدظاهر گردد کذا فی الشرح و در صورتیکه گفته ادغام وقتی ست که دوم از متجانسین متحرک بود چنانکه گفتیم اگر دوم متحرک نبود نحو یکرم امر را ادغام جائز نبود بحجت لزوم اجتماع ساکنین علی غیر حده والا یعنی اگر چنین نبود ادغام نکنند بحجت لزوم اجتماع ساکنین غیر مقتضر و این دو قسم ست یا آنکه ما قبل حرف اول نه متحرک بود و نه لین چون قرم مالک یا حرف دوم ساکن بود نحو قال الحسن و اگر ادغام نقل حرکت درین صورت میکردند تغیر بنیه بحجت امر عارض منفصل حاصل میشد بعضی که فرق نکنند در قوم مالک بوا و قرم مالک برا اینجا تمثیل بادل و هند کذا فی الشرح گویم این اشارتست بمذهب ابن حاجب که نزد او برای ادغام متحرک بودن مده قبل متحرک شرط ست نه لین و این اولی ست بحجت عدم لزوم التقاء ساکنین غیر مقتضر بلا شبیه و بسبب استغناء از تکلفی که در مانند ثوب بکر از شرح نقل کردیم و نیز برین تقدیر محتاج تفسیر بلین نبود همه بر وفق عبارت اصول که بجای مده لین گفته فافهم و مضطر شده اند محققین در اینجا و شهر بقا در توفیق میان فریقین از انکه نحویین متفق اند بر عدم جواز ادغام و فراء بر جواز آن و شاطبی جمع کرده میان نحویین و گفت قراء از ادغام درین موضع اخفاء قصد کرده اند یعنی تکلم بحرکة خفیفه ضعیفه و اطلاق ادغام بران بطریق مجاز بحجت قرب اخفاء با ادغام و نحویین از نفی ادغام نفی ادغام محض کرده اند و بنظر آنکه بعضی از قراء نحوی اند اجتماع نحویین بر منع ادغام لازم نیاید و اگر گفته شود که هیچ یکی از قراء نحوی نیست و برین تقدیر اجتماع نحویین بر عدم ادغام حجت بود گویم قراء نا قل اند از کسانیکه عصمت اوشان از غلط مسلم ست و نیز منقول ایشان متواتر ست بخلاف منقول نحویین پس رجوع بقول قراء اولی بود و لهذا اخفا نزد کوفیین در هر متماثلین از دو کلمه که ما قبل حرف اول آن حرف صحیح ساکن بود جائز بود بنقل حرکت آن بما قبل و بدون نقل آن نیز اگر چه اجتماع ساکنین شود و همچنین جائز داشته اند در متقاربین در مخرج باصفت نحو عبد شمس با ادغام دال در شین چون مم از بیان علة ادغام و طریق ادغام فارغ شد شروع در بیان شرائط کرد و گفت شرط ادغام ست آن که اعلال مزاحم نشود یعنی جائیکه اعلال در وی مانع ادغام ست و ادغام مزاحم اعلال اعلال را تقدیم ست از جهت ثقل حرف علة نحو ارعوی و اجودی که در اصل ارعود و اجود بود و فای مصدر

وآن عارضی ست از انکه کثرة ضمه مقتضی تعلیل باسکان ست کذافی الشرح ودر لغت بکربن وائل گاهی ادغام کنند
در مانند مدون بتحریک دال ثانی بفتحه نحو مددن ویمدن ومدت در مدن ویمدون ومدوت وگاهی حرکت دهند حرکت
ثانی را مثل حرکت حرف اول پس در لعین بضم عین لعین گویند بضم یای ثانی وورفرن بکسر عین فرن گویند بکسر رای ثانی وگاهی
حرف ثانی را کسره دهند درهمه صور بنظر آنکه کسره اصل ست در تحریک ساکن وبعضی ازان قبیله می افزایند الف را بعد حرف
ثانی که مفتوح شده تا ما قبل ضمیر ساکن ماند پس در مدوت مدات ودر یمدون یمدان گویند وبعضی ازایشان در جمع مؤنث
نون را بعد حرف ثانی زیاده کنند تا ما قبل ضمیر ساکن ماند پس در مدون ویمدون مدن ویمدن تشدید دال ونون گویند ودر مانند
احببن بزیدهم کسائی ادغام جائز داشته بتحریک یای ثانی از احببن بکسره یا فتحه واگر حرف دوم سکون عارض دارد بنهجکه گاهی
بجای آن حرکت آید ادغام جائزست در لغت غیر اهل حجاز لکن اینجا احتیاج بتحریک ثانی نشود برای دفع التقاء ساکنین پس
اصل در تحریک آن کسره است که اصلست در تحریک ساکن وفتحه که اخف الحرکات ست وضمه نیز روا بود اگر حرف اول از متجانسین
ضمه دارد برای موافقت ومطابقت ودر حالت وقف احتیاج تحریک نبود بلکه ادغام بلا تحریک بود در بخال از انکه سکون
در حال وقف بمنزلهٔ حرکت ست ولهذا در سنوقف احتماع سه ساکن هم روا بود چون دواب پس در نحو مدکه در اصل امدد ت
ولائذکه در اللائمدد ست وسکون دوم عارضی ست که در وقت اتصال کلمه دیگر بجای آن ساکون حرکت آید گوئی
امدد القوم واللائذون والثوب چون ادغام خواستند دال دوم را کسره دادند یا فتحه وضمه نیز برای موافقت دال اول
وچون ضمه دال اول در مد بمیم رفت بمزهٔ وصل از جهت استغنا حذف نموده شد بخلاف فرکه در اصل فرر ست که در ان کسره
وفتحه بود فقط ودر حالت وقف در هیچ کدام احتیاج تحریک نبود چنانکه دانستی وچون مصنف از بیان علة ادغام فارغ شد
خواست که طریق ادغام بیان کند اگرچه مناسب آن بود که بعد بیان علة ادغام ذکر شرائط مینمود پس گفت طریق
ادغام حرف اول از متجانسین که متحرک بود در دوم باسکان اول بلا نقل حرکة آن بما قبل ست اگر ما قبل او متحرک ست
چون فر بجهت عدم لزوم اجتماع ساکنین علی غیر حده یا ما قبل آن مدهٔ زائدهٔ نحو ما دوتمودود وبیته بجهت امتناع تحرک
مدهٔ زائدهٔ ویا در تصغیر وجواز این اجتماع ساکنین علی حده ست ومناسب آن بود که بجای مده لین زائدهٔ میگفت تا یای
تصغیر داخل مینماید مگر آنکه مراد از مده لین بود لکن اینوقت قید زائد ضروریست فافهم وآمده است وبکسره را در رد
ماضی مجهول بنقل کسرهٔ دال اول برای بود وجود تحرک آن واگر ما قبل حرف اول که متحرک ست متحرک ولین زائد نبود بلکه
ساکن غیر لین زائد ادغام کنند باسکان یا نقل حرکة آن بما قبل تا اجتماع ساکنین علی غیر حده نشود نحو یمد که در اصل
بمدد بود مضارع مد وبود که در اصل بوود ست مضارع وود در اول ساکن غیر لین ست ودر ثانی ساکن غیر لین شد که
لین اصلی ست حرکت وال را بمیم وواو دادند بیود شد وچون مصنف از ادغام متجانسین در یک کلمه فارغ شد شروع در بیان
ادغام متجانسین در دو کلمه نمود پس گفت در دو حرف از یک جنس در دو کلمه ادغام حرف ساکن ازان هر دو شتر طیکه

در اینها بسبب اتصال ضمیر فاعل که کالجزو ست متحرک شده و اینحرکت بحسب کلمه منفصل حقیقةً و حکماً نیست و همچنین
در ردن بنون تاکید که تحرک ثانی دران از جهت نون تاکید ست که کلمه منفصل ست حقیقةً نه حکماً اما در لن یدحرجن صورت
حرکت عارضی ست نه مطلق حرکت بحسب کلمه و قطط الشعر و الاسقاء و صلکت الدابة شاذ ست و بهر تقدیر وقت
تحرک حرف ثانی بحرکت لازم ادغام لازم ست مگر در جائیکه بعد تای افتعال تای دیگر افتد نحو اقتتل و یاء و واو نحو حیی
ماضی معلوم یا مجهول و حیی و استحی مضارع معلوم و مجهول و حیاء و احیاء بروزن افعل و استفعل و فعل و تفعله و افعله و افعلاد
یاء و واو بود در باب افعلال نحو احوی و یحوی و احوی که درینها ادغام جائز ست نه واجب اما جواز فک
در قسم اول پس بجهت آنکه اجتماع تا و اولی با تا اصلی بحسب عروض لغیر اجتماع مثلین از دو کلمه است یا حصول
التباس ماضی باب تفعیل اگرچه التباس در فعلی فی نفسه مانع ادغام نیست و نیز برای دفع لبس گاهی فارا کسره
دهند و گاهی تا را و گاهی هر دو را چنانکه بیاید انشاء الله تعالی و در قسم ثانی پس بجهت تحرز از تعلیل عین ناقص
و نزد بعضی در مانند حیی و استحی جواز فک بجهت احتراز ست از لزوم ضم یاء در مضارع وی و این ضعیف ست
از انکه اعلال مقدم ست بر ادغام و در قسم ثالث نیز برای تحرز از تعلیل عین ناقص ست اما جواز ادغام
در هر سه قسم پس بنظر اجتماع مثلین ست با قطع نظر از وجود دیگر و ادغام در حیی اکثر ست از اظهار و در صورت
تحرک حرف اول حرف دوم اگر چنان بود یعنی نه ساکن بسکون وقف بود و نه متحرک بحرکت لازم بلکه متحرک بحرکت
عارض یا ساکن بسکون لازم یا بسکون عارض بود پس بدین تقاویر اگر دوم حرکت عارض دارد که بسبب امر
منفصل حاصل شده ادغام اول در ثانی جائز ست بنظر تحرک اگرچه عارضی ست و فک نیز جائز بنظر عروض حرکت
نحو آمد والقوم که کسره دال ثانی دران عارضی ست که بجهت التقاء ساکنین حادث شده و کلمه القوم منفصل ست
حقیقةً و حکماً و اگر حرف دوم ساکن لازم دارد بحیثیکه گاهی بجای آن حرکت نیاید ادغام ممتنع ست در لغت
اکثرین نحو مردون جمع مؤنث غائب از ماضی و مانند آن و نحو اعجب بزید صیغه تعجب از انکه ماقبل ضمیر مرفوع متحرک
گاهی متحرک نشود بجهت احتراز از توالی اربع حرکات در کلمه که در حکم یک کلمه است همچنین یاء ثانی در اعجب بزید
گاهی متحرک نشود بجهت لزوم اتصال آن بیاء جاره و اگر درین هر دو نوع ادغام میشد بتحریک ثانی لازم میگشت
تحریک ما لا یتحرک و بی تحریک ثانی اجتماع ساکنین غیر جائز حاصل میشد و همچنین ممتنع ست ادغام در محییة و
محییا اسم فاعل از احیاء و در تثنیه حییے از انکه بتحرک ثانی در اینها عارضی ست که بجهت اتصال امر عارض غیر لازم
که آن تای تانیث و زیاده تثنیه و حرف ناصب ست حاصل شده و اگر گفته شود که چگونه ادغام در نحو جاءنی فارورد فارد
و مررت بفارد جائز بود حالانکه حرکت ثانی بسبب امر عارض ست گوئیم که مطلق حرکت دران لازمی ست و سکون مصحح ادغام
و عارض خصوصیت حرکت ست و آنرا دخل در تصحیح ادغام نیست بخلاف مصحح ادغام در محییا و لن یحیی خصوصیت فتحه است

چون تاتبه در توبه و آلاد در اولاد و بدان بدین و ان ضاربان دران ضاربین و من احب کرمیناه در کرمته و مارورات
در موزورات و ایراد و مثال از یک جنس بجهت تمیم ست و در آیه ان بدان اساحران جزاین وجوه دیگر نیز اهل تفسیر ذکر کرده اند
و قلب او یکه در جمع بروزن افعال مست در لغت بنی تمیم مسطردست نحو اثان دراوثان وهام دراوهام کذا فی الشرح اصول مضاعف
یعنی بیان قوانین ادغام و آن در لغت در آوردن چیزی در چیزیست یقال اوغمت الثیاب فی الوعاء اذا ادخلتها فیه
و اوغمت اللجام فی الفرس اذا اوغلته فی فیه و ادغام بتشدید دال کرد راصل ادتغام ست همین معنی ست و در اصطلاح
در آوردن حرفی بود از دو حرف متجانس در حرف دیگر از ان بحیثیکه اول مستهلک در ثانی گردد نه بطریق تداخل حقیقی بلکه بطریقی
که هر دو مانند حرفی گردد که آن از هیئته مغایر آن دو حرف بود و آن حرف مشدد ست که زمان تلفظ آن اطول از زمان تلفظ
یک حرف ست و اقصر از زمان تلفظ دو حرف و ناگزیرست درین در آوردن از سکون اول و نه استهلاک در ثانی ممکن نبود
بلکه حاصل نشود بر قول کسیکه میگوید که حرکة بعد حرف ست و تغیر بحرکت ثانی حقیقة یا حکما ضروریست و نه بیان حرف مستهلک
نشود و ساکن گنجانیش ساکن ندارد از انکه شئی مانند خود را گنجانیش نکند بخلاف حرف متحرک که آن بجهت امتداد دیگر سبب
حرکة خود دارد گنجانیش حرفیکه امتداد ندارد دارد و نیز ساکن بمنزلة میت ست و از میت بیان خود نشود به جای بیان دیگری
و غرض از ادغام تخفیف ست از انکه اجتماع متجانسین تثقیل ست بسبب بودن عود بر حرفیکه آنرا یکبار تلفظ فرموده است
بمنزلة کرها دان قدم بر جائیکه ازان برداشته است یا بمنزلة اعادة حدیث ست و آن هر دو بر نفس شاق بود و ادغام
بتخفیف دال از عبارات کوفیین ست و تشدید از عبارات بصریین ست پس حاصل تعریف ادغام اصطلاحی آوردن دو حرف
از یک مخرج یکبار ست از یک مخرج احتراز ست از مانند فلس که دران انتقال از مخرجی بسوی مخرجی دیگر ست و از یکبار
احتراز شد از مانند رئیا و قتیکه همزه اش را بیابدل نمایند از انکه دران انتقال از مخرج بسوی آن مخرج دوبار ست و گفتم
دو حرف مگر از جهت آنکه ادغام در کمتر از دو حرف متصور نبود و در ادغام تصرف از سه نوع خالی نبود اسکان و ابدال
و تحریک و ادغام هم سه قسم ست واجب و جائز و ممتنع چون انیهه دانستی بدانکه هر جا که دو حرف از یک جنس در یک کلمه
خفیفه نخوانند و شدید یا حکما چون مسلمی و بیدی بهم آیند و اول این هر دو ساکن ست چون مد مصدر مدد که در اصل مدد ست
و درین هنگام حرف دوم یا متحرک خواهد بود یا ساکن بسکون وقف بمنزلة حرکت ست ادغام آن ساکن در دوم واجب
ست اگر مانع نبود بسبب حصول شرط ادغام بغیر تصرف و عمل و اگر حرف اول متحرک ست و حرف دوم ساکن بسکون وقف
یا متحرک بحرکة لازم باشد نه بحرکت عارض که بسبب اتصال کلمه منفصل حقیقة و حکما حادث شده باشد چون امد و القوم
نیز ادغام لازم ست بجهت بودن حرکت حرف ثانی معتد بها چون فرکه در اصل فرر بمعنی ضرب و نصر و سمع ست و دواب
که در اصل دوابب ست جمع دابه در حاشیه گفته حرف اول متحرک ست و دوم ساکن بسکون وقف که بمنزلة حرکتی ست
انتهی و انیوقت لفظ و نشر غیر مرتب بود و نحو مد امدی که دال ثانی در انیها اگرچه در امد و ساکن بود لکن

گفته لو قوعه فی محل یلزمه التحریک و آن مخالف ست با وعون و ارمین و اخشین جمع مؤنث پس حق آنست که گفته شود
بجهت عدم علة حذف بسبب عدم صلاحیت محل در ین وقت فافهم اثبات حرف علة در حالت جزم و اسکان آن در وقت
نصب شاذ ست چنانکه تحریک آن در حالت رفع و جر در مانند رام و جوار و در حالت رفع در مانند یدعو و یرمی قال الشاعر ۵ ما ان رأت
ولا رأی فی مدتی و کجواری یلعبن فی الصحراء + یای آخر در جمعیکه بر وزن مفاعل ست بوزن صوری رفعا و جرا و بدلش تنوین آید
و در حالة نصب ثابت ماند و آن یا یا اصلی غیر مبدل بود نحو جواری جمع جاریة بمعنی دختر خورد در حالت نصب و جوار در رفع و جر گوی
رأیت جواری و جاء فی جوار و مررت بجوار و یا بدل از واو بود چون دواعی و دعا و جمع داعیة و حمدوة و یا بدل از الف
چون سعال جمع سعلاة و یا زائد غیر مبدل نحو عقار جمع عقرة و در ایشان تنوین در حالت رفع و جر با وجود منع صرف اشکال
ست بعضی گویند که این اسم منصرف ست و تنوین آن تنوین صرف ست از انکه اعلال متعلق بجوهر کلمه است مقدم
بر منع صرف که از احوال کلمه است که بعد تمامی کلمه میشود و اصل در اسم صرف ست و چون ما بعد اسکان با جتماع ساکنین افتاد
و کلمه بر وزن سلام ماند نه بر وزن منتهی الجموع تنوین آن اینوقت برای صرف بود چنانکه قبل اعلال بود و نزد بعضی
این جمع بعد اعلال غیر منصرف ست بجهت وجود جمعیة با صیغه منتهی الجموع از انکه محذوف بمنزله مقدر ست و لهذا اعراب
بر ما قبل یا جاری نشود و تنوین آن تنوین عوض ست چرا که چون تنوین صرف ساقط شد بعوض یا محذوف و یا عوض
حرکت آن این تنوین آورده اند و التفصیل فی کتب النحو از و و یا ی آخر در جمعیکه بر وزن مفاعیل ست بوزن صوری و ذات
نزد بعضی کریکی بفتند نسیا بجهت تخفیف از سبب طول بنیه و دیگری حکم یای مفاعل یابد در حذف رفعا و جرا و اثبات
نصبا نحو صحاری تشدید یا جمع صحاری چون میان حاء را الف جمع در آورده اند و رای را کسره داده اند الف صحاری یا گشت
و همزه آن نیز که در اصل الف تانیث ست صحاری شد بعده یکیا را افکنده اند صحاری شد بر وزن جواری در وقت
نصب و صحاری نحو جواز در حالت رفع و جر بنی طی که قبیله ایست از عرب در یای که متصرف ست و فتحه غیر اعرابی دارد و ما قبلش
مکسور بود چون بقی ماضی معروف و دعی ماضی مجهول بقاء و دعا گویند بقلب کسره ما قبل بفتحه برای مناسبت فتحه یا و قلب یا
بالف و این جائز ست نزد ایشان نه در روایت القاضی و قیم و نهی بصیغ عین بجهت عدم فتحه غیر اعرابی در اول و عدم
تصرف در ثانی و عدم کسره ما قبل در ثالث بخلاف بقت و دعت که در اصل بقیت و دعیت بود بجهت عروض تا جا بر دی
در تعلیل آن گفته لانهم استثقلوا الکسرة قبل الیاء فقلبوا الیاء الفا و ذلک مختص بالافعال دون الاسماء کالقاضی
انتهی اقول الحکم باختصاص هذه القاعدة بالافعال من قلة تتبعه لانه قال ابو حیان کذا فی بجاریة و بادیة یقولون
جاراة و باداة و قالوا فی ادویة ادواة و ینبغی ان لا یقاس علیه نظیره ارشیة و اکسیة فی جمع کساء و رشاء بالکسر لانه لم یکثر
فیه کما کثر فی فاعلة و هذه الروایة مذکورة فی الشرح و بنو حارث این کعب و بعضی دیگر از قبائل عرب مانند خثعم و زبید و قبائل
یمن واو و یای ساکن بعد فتحه را نیز الف خوانند یعنی بالف بدل نمایند از انکه اخف ست از واو و یا و اوفق ست بحرکت ما قبل

بعد الف وقبل یاست ومرا ربحسب قیاس نیز آمده وبعضی گویند که اگر لام کلمه در مفرد این جمع که دران همزه بعد الف وقبل یاست واو سالم از تعلیل بود آن همزه به واو بدل شود برای مناسبت مفرد چنانکه در شوای برای مناسبت مفرد سالم مانند نحاو اوی جمع اداوة بمعنی مطهره که در اصل اداوی بود از انکه الف اداوة که مده زائده بود ودر جمع بعد الف افتاد همزه بدل شد وواو که در طرف بعد کسره بود بیا بدل گردید بعد به قانون مذکور یافتند ولام در مفروش واو غیر معلل بود همزه را بواو بدل نمودند وفتحه دادند وبیاء اخیر را بالف بدل نمودند اداوی شد وهمچنین هراوی جمع هراوة بمعنی عصا که در اصل هرای بود بحسب قواعد مذکوره اما هداوی جمع هدیة ومطاوی جمع مطیة هر سه دو قول شاذ ست قیاس بر قول اول هدایا ومطایا بود چنانکه در آتی بر قول ثانی نیز بحسب نبودن واو در مفرد سالم از تعلیل نزد اخفش بر حسب قیاس بود از انکه نزد او همزه که بصفت مذکور بود خواهند آنرا بواو بدل کنند وخواهند بیا لام مفروش واو سالم بود یا نبود کذا فی الشرح بدانکه ذکر این قاعده که بعنوان تخفیف همزه در اثنای قوانین معتل بجاست ومناسب آن بود که باین طور مذکور در قوانین تخفیف همزه ذکر میکرد چنانکه در اصول کرده یا اینجا بطور صاحب شافیه ذکر مینمود که در قوانین معتل گفته تقلب الیاء بعد همزة تکون بعد الف فی باب مساجد ولیس مفردها کذلک الفاً والهمزة یا تا ذکر این همزه علی سبیل التبعیة میبود نه بر سبیل اصالة که عنوان باب تخفیف همزه است فافهم ودرین قاعده اجتماع تعلیلین در رد حرف اصلی لازم می آید مانند حوایا جمع حاویة پس معلوم شد که احتراز از اجتماع تعلیلین باعتبار اغلب ست کذا فی الشرح یا نیکه بعد همزه لفظی یا تقدیری وآخر فعل بضم عین ست حقیقةً یا حکماً چنانکه قبل حرف تانیث بالف ونون دو زائد نعالان بضم عین یا به واو بدل شود چون یسو ومرمو قضو ونهو که در اصل یسوی ومرمی وقضی ونهی از باب کرم ست مضموم العین باشد یا ساکن العین بجهت تخفیف ومثل نهوة ونهوان که در اصل نهیة ونهیان ست لین لام کلمه الف باشد یا یا واو بدر آمدن کلمه جازم مثل لم ولما وان ومن شرطیه ولام امر ومانند آن ودر امر حاضر معروف بیفتد از انکه حرف علة مناسب حرکت ست چنانکه سابق گذشت وجائیکه حرکت نبود بجای آن حرفیکه مناسب آن ست بیفتد چون لم یخش ولم یرم ولم یدع واخش وارم وادع وباتصال ضمیر فاعل مانند الف وواو ویا ونون جمع مونث وباتصال نون تاکید ثقیله وخفیفه محذوف مذکور یا زائد بجهت وقوع آن در محلی که تحرک آن لازم ست لکن بعد ازان اگر علة ساقط یافته شود باز بیفتد چون ادع امر از ید عوکه در اصل ادعو بود واو از جهت امر افتاد ودر ادعوا باز آمد بجهت لحوق ضمیر فاعل که الف ست وهمچنین در ادعوا که در اصل ادعوا بود جمع ادع واو باز آمد بجهت لحوق واو ضمیر بعد همزه بر واو دشوار داشته ساکن کردند واو را از جهت اجتماع ساکنین افگندند ادعو شد ودر ادعون واو از جهت لحوق نون تاکید باز آمد واو عن بضم عین وکسره آن بر تقدیر اول اصل آن ادعون ست بضم واو صیغه جمع مذکر وبر تقدیر ثانی اصل آن ادعون بکسر واو صیغه واحده مخاطبه ست واو در اول بی نقل حرکت افتاد ودر ثانی بعد نقل حرکت افتاد ونم یق در اصل لم یوقی بود وق در اصل اوقی بود چون یا بسبب امر افتاد واو بتابعت مضارع وبجهت حرکت قاف احتیاج همزه وصل نماند ق شد بدانکه مص در شرح علة عود حرف علة محذوف در وقت لحوق ضمیر ونون تاکید

وحالا استعمال آنها همچو اسماء ست جمع میکنند اینهارا او میگویند اجارع و ابا طح و ابارق مانند احمد و احامد و منصرف میکنند ابرق و اجرع را کذا فی الجار بردی نه واو غزوی مؤنث اغزی که صفت ست که آن تغییر نیابد همچنان که یا رفضلی اسم باشد نحو فتیا و قضا یا صفت چون عمی و قتیکه از عمی بمعنی اعمی سازند تغییر نمی یابد تا عدول از اخف بسوی اثقل نشود و جماعتی از نحویین مثل ابو علی فارسی و فراء و ابن السکیت و ابن مالک و ابن النحاس و جزآن گویند که واو بیا بدل شود در صفت برابر ست که صفت مخصه بود چون قصیا مؤنث اقصی یا صفت غیر مخصه که جاری مجری اسماست بجهت غلبهٔ اسمیه نحو دنیا و علیا و حلوی مؤنث احلی شاذ بود دگر در فعلی اسم چون جزوی و آن شاذ نبود و همچنین ست در هاوی و شرح آن که واو لام فعلی مؤنث افعل بیابدل شود چون دنیا و علیا و قصیا و شاذ ست قصوی و در اسم بدل نشود چون جزوی و ابن جبان گفته که قول ابن حاجب و لا تقلب فی الصفة کغزوی مؤنث الاغزی تمثیل ست از نزدوی و قیاس غزیا ست بعد ازان گفت که مذهب اکثرین تعلیل ست در اسم و جزوی شاذ ست و فقیر میگوید که فعل تفضیل حکم اسما دارد و سیبویه همچنین گفته چنانکه در طوبی و کوسی گذشت پس قلب در قصیا و غزیا و دنیا و علیا بجهت بودن آنها اسم ست نه صفت کذا فی الشرح و نظام الدین اعرج موافق زمخشری گفته که در فعلی بالکسر صحیح تعلیل نشود نه واو آن یاگردد و نه یا واو اسم باشد یا صفت چرا که کسره بمنزلهٔ ضمه نیست در ثقل و نه بمرتبهٔ فتحه در خفت پس آنرا اعتدال باشد یا واو و یا در مثله آن نادر است انتهی اما داهیه و هواء که در اصل دهیاء بود شاذ ست ازانکه ثقل این بنا مقتضی قلب واو بیا بود و نیز قلب یا بواو در فعلاء بالقصر ست نه در فعلاء بالمد و دهیاء بر حسب قیاس نیز آمده همزهٔ عارض که در جمع بود که بروزن مفاعل ست بوزن صوری اگر بعد الف آن جمع و قبل یا افتد و در مفروش چنین نبود یعنی بعد الف و قبل یا به یا بدل شود بجهت استکراه وقوع همزه میان دو حرف علة در جمع که ثقیل ست از جهت طول بنیه یا آنکه در مفروش هم انچنین نبود تا بمر انفکت آن ثابت داشته میشد و بسبب خفت یا و قرب آن از مخرج همزه به نسبت واو و بعده این یا فتحه یابد و یا آخر بجهت تحرک و فتحه ما قبل بالف بدل گردد چون خطایا جمع خطیئة که در اصل خطائی بود بتقدیم یا بر همزه بعده همزه را بجای یا برند و یا را بجای همزه نزد خلیل تا اجتماع همزتین لازم نیاید چنانکه در جاء گذشت و نزد سیبویه بدهٔ زائده را که بعد الف جمع بود بهمزه بدل نمودند خطاءی شد بدو همزه بعده همزهٔ دوم را بیا بدل نمودند از جهت بودن همزه اول مکسور پس بردند مذهب خطای شد همزه قبل یا و این وقت قاعده مذکور یافتند و همزه را بیا بدل نمودند و فتحه دادند و یا را آخر را بالف بدل نمودند خطایا شد همچنین مطایا رکایا و شوایا جمع مطیة و رکیة و شاویة از شوی نه شوای جمع شائیة از شاء که همزه در آن اگرچه بعد الف و قبل یا ست لکن در مفروش همچنین ست و اگر شائیة از شاوت ناقص و معنوی العین باشد نیز چنین باشد با وجود مانع دیگر که همزه آن عارضی نیست بلکه اصلی ست و خطاء مثل جوز شاذ ست برای مشابهت جواء همچنین اثبات همزه و یا در قول بعض عرب اعفرلی خطائیة و قلب در مرایا جمع مرءة هم شاذ ست و قیاس مرات ست بجهت بودن همزه وی اصلی اگرچه

واو حیته واو عیته فی او حودا و قوة واو عوة و جاز ان یتبع الکسر الذی لا بدل من الضم ضم و فتح قبل فی الکسر حرف علة آخر کما اگرچه حکما بود مثل حرف علتیکه قبل تا عارض و زیاده تثنیه و جمع بود چون بعد الف زائده باشد نه بعد الف اصلی چون رحی و فتای به همزه بدل گردد بجهت وقوع آن در محل تغیر بعد الف زائده مانند فاعل و یا بسبب عدم اعتداد بفصل الف ساکن میان فتحه و حرف علت و یا بجهت بودن الف بمنزله فتحه آنرا بالف بدل نمودند و چون دو الف جمع شدند دوم را بهمزه بدل کردند و حذف نمودند تا ممدود و مقصور نشود و تحریک اول نکردند بجهت امتناع تحریک مده زائده نحو کساء که در اصل کساو جمع کسوة ست در واو که در اصل ردای بود و عباءة که در اصل عباية بود بمعنی کساء واسع مخطط بخلاف رحی و فتای که قلب در ان موجب جمع اعلالین در دو حرف کلمه شود و عباية و عطاية و صلاية و نهاية باشد دست بجهت عروض تاء بدل عباء و عطاء و صلاء و نهاء نخواهد گوید در طرف طرف حکمی را داخل نکرده اند بخلاف تقاوة و در آیه که تصحیح آن قیاسی ست از جهت لزوم تا همچنین ثنایان بجهت لزوم علامت تثنیه در ان و علی هذا القیاس غزاوان و رمایان بر وزن سلامان اگرچه الف و نون تثنیه نیست لکن لازم بدانا که مهم در اصول درین قاعده تخصیص بواو و یا کرده مناسب آن بود که تعمیم میکرد تا الف نیز داخل میماند مانند صحاری که در اصل صحرای بود فافهم و لفظیکه بر وزن فعلی بالفتح و اقتضای اسمی بود نه وصفی و در لام آن یا باشد آن یا را لامش که بواو بدل شود بجهت فرق در اسم و صفت و بودن آن در محل تغیر چنین یا را که ثقیل بود از یا در اسم آرند که خفیف ست از صفت و یا را صفت را بحال دارند بجهت ثقل آن و خفت یا تا قاول حاصل شود نحو تقوی بتاء و قوانیه که در اصل قیاسا بود از وقی یقی واو را بتا بدل نمودند بر خلاف قیاس چون تجاه و یا را لامش را بواو بدل نمودند و یقوی بیاء موحده هم میتوان گفت بنغمه حسنت و رعایة و این اسم ست از ایقانه در صدیا در یاکه صفت ست بر وزن فعلی بالفتح و مؤنث صدیان و ریان یعنی تشنه و سیراب و اگر در لام آن واو بود و اسم باشد یا صفت چون دعوی و شهوی تغیر نیاید بجهت حصول تعادل بدون تغیر در اسم بنظر خفت او بهم و فتحه سکون و ثقل واو و در صفت بنظر خفت فتح سکون و ثقیل و صفت و واو و تعلیل نفطیکه بر وزن فعلی بضم و القصر ست و فعلی اسمی ست نه وصفی عکس فعلی بالفتح بود یعنی واو لامش بیا بدل شود بجهت ثقل آن از سبب ضمه ما قبل و بودن آن در محل تغیر کسیر بیاکه خفیف ست از واو بدل نمودند بخلاف فعلی صفت که واو لامش علامت ماند بجهت فرق در اسم و صفت و عکس نکردند از انکه چون فعلی بالفتح بجهت خفت تثنیه اصل ست و لام آن در وقت صفت معلل نمیشد و این فعلی نمیز لا فرع و بیست اسم این را همچو اسم آن کردند و صفت این را همچو صفت آن نمودن اولی بانکه در تغیر و عدم تغیر چون دنیا و علیا که در اصل دنوا و علوا از دنو و علو و این هر دو را از قبیل اسما ازان جهت شمردند که اینها جز در وقت تعریف صفت واقع نشوند گوئی الدار الدنیا و المنزلة العلیا و نگوئی دار دنیا و منزلت علیا اگر صفت میبودند همه وقت صفت واقع میشدند مثل دیگر صفات نه در وقت تعریف فقط و نیز اینها اسم تفضیل اند و اسم تفضیل را حکم اسما ست چنانکه سابق گذشت و این جمعی گفته که دنیا و علیا در اصل صفات بودند بعد ازان اینها را بمنزله اسما نمودند همچو اجرع و ابطح و ابرق که در اصل صفت اند

لازم افتد گفته اند که آنرا ثابت دارند وما قبلش کسره ندهند چون عنصوة و فحدوه و افحوان و عنفوان و یا اگر بخواهند
این واو بود ما قبلش کسره ندهند بلکه بواو بدل کنند چون رموة و ارموان و رمیة ارمیان بضم میم کذا فی الشرح و چنانکه واو
و یا زائده بعد کسره گردد و واو و یای که بعد واو مضموم بود و قبل حرف تانیث و یا قبل زیادة فعلان بضم عین که زیادة
لازم ست نیز بعد کسره گردد بجهت زیادة ثقل از سبب وقوع آنها بعد واو مضموم چون طریة و طریان که در اصل طریة و طریان
بضم واو ست و قویة و قویان که در اصل قویة و قویان ست بضم واو اول ابو حیان گفته و بدین اند ابو الحسن و جرمی
و مبرد و اکثر نحویین لیکن سیبویه قوران بالتصحیح و فک گوید و ابو الفتح بتصحیح و ادغام انتهی بر قول سیبویه التباس فعلان بالضم
یا فعلان بالکسر نشود کذا فی الشرح جمعیکه بروزن فعول بضم فاست و مفردش ناقص واویست هر دو واو اخیرش که یکی واو مفرد
ست و دیگری واو جمع به یابدل شود و پس کسره گردد یعنی ضمه ما قبل آن بکسره تبدیل یابد و یا ادغام شود از انکه واو اول
بجهت سکون خود فاصله ضعیف ست میان واو دوم و میان ضمه لهذا در جمع که ثقیل ست از مفرد از راه معنی اعتداد آن
فصل نکردند و واو دوم را که در آخرست بعد ضمه قرار دادند بلا فصل و چون واو دوم یا شود واو اول بقاعده مرمی نیز یا گردد و یا
ادغام یابد بعده ضمه ما قبل را بسبب مناسبت یا بکسره بدل نمایند بخلاف واو مفرد که آنرا از جهت خفت مفرد فصل اعتبار
کنند چون عنوا باشتمال جمع نحویکه در اصل آن دلو ست جمع دلو هر دو واو آنرا بقاعده معلومه بیابدل نمودند و یا را در یا ادغام
نمودند بعده ما قبل آنها کسره دادند ولی شد بضم دال و قد بکسر الفا فی هذا للاتباع فیقال ولی گویم که مصداق این قاعده را اینجا
موافق ابن حاجب ذکر کرده و موافق اختیار وی آن بود که میگفت ضمه ما قبل نحو واو که در آخر جمع فعول ست کسره چنانچه
در اصول کرده اینجا شاید که از مختار خود که عنقریب ذکر کرده است ذهول کرده فتدبر و اوا خو و نهو و نحو جمع اب و اخ و نهو
و نحو و نحو شاذ ست مگر نزد فراء که تصحیح آن قیاس ست گویا فراء واو ساکن را فاصله در جمع هم اعتبار کرده و چون دانستی
که در جمع فاصله واو ساکن نزد جمهور معتبر نیست همچنین دو واو اخیره که بعد واو مضموم بود در مفرد و او دویش را که فاصله
ست میان ضمه و واو اخیر اعتباری نیست در فاصلیه بجهت حصول ثقل از اجتماع سه واو پس واو اخیره را بیابدل نمایند
دو واو دوم را نیز بقاعده مرمی و واو اول را کسره دهند بجهت مناسبت یا یا آنکه اولا ضمه را بکسره بدل نمایند بعده
واو اخیره را بیا بعده واو دوم را بیا علی الاختلافین بعده یا را در یا ادغام کنند نحو مقوی که در اصل مقود ست اسم مفعول
از قوی و غزوی که در اصل غزو دست بروزن عصفور از غزو دد نزد فراء غزو و بود با دغام و مقوی محمول بر سماع ست
و قد جاء علی الضعف معدی و مرضی و القیاس معدو و مرضو لانها مفردان جاء علی القیاس ایضا معدود فی قول الشاعر
کذا فی النظامی و فی الشرح و غلب کسر ما قبل الواوین فی المفعول من نحو رضی فیقال مرضی و ذلک لموافقة الماضی لان
واوه تقلب یا و اوقل فیه من غیره فیقال معزی من غزا لغیر و قال سیبویه الوجه فی هذا النحو هو الواو و اللغة الاخری عربیة
کثیرة و قل فی مصدر علی فعول بالضم فیقال جثیی و عتی فی جثود و عتود و فی لفظ علی افعول بالضم سواء کان بالتاء او لا نحو اوجه

براصل وانت تدعین باشمام ضمه نیز آمده است وترمین در اصل ترمیین ست واحد مخاطبه کسره یارا بلاعقل افگندند
بعده یارا از جهت اجتماع ساکنین افگندند ونحو سیول وقوول خارج از مبحث ست بجهت بعد آن از موضع لام بدانکه اینجا
سه مثال بعضی مکرر آورده دو مثال بعضی ترک نموده یعنی مثال واو ویائیکه بعد آن مثال او ویا اعراب باشد همه ذکر نکرده چون دا عین
وداعون که در اصل داعوین، وداعوون ست حرف علة غیر عارض یعنی واو ویای اصلی نه عارضی مانند کفوا احد وهذا لولو
که بجهت قلب ووقف ست چونکه در طرف اسم متمکن افتد نه در عین آن چون سیول وقوول وخیلاء ونه در طرف اسم مبنی وفعل نحو
هو ورخوویدعو بعد ضمه اصلی بود نه بعد سکون چون ولکو وظبی ونه بعد ضمه عارضی مثل ابوه وذو مال وخطوات بضم طا
جمع خطوة بعد کسره گردد یعنی ضمه ماقبل آن بکسره بدل شود بجهت ثقل حرف علة در آخر که محل تغیر ست وبجهت عدم
وجدان اینچنین اسم در کلام عرب نحو تلق که در اصل تلقی ست مصدر باب تفعل ضمه قاف را بکسره بدل نمودند ویارا
ساکن کردند بقاعده سابقه بعده یا از جهت التقاء ساکنین افتاد تلق شد واول که در اصل ولو بود جمع دلو بر وزن
افعل ضمه لام را بکسره بدل نمودند بعده واو یا شد وضمه اش را بنگفتند وآنرا نیز از جهت اجتماع ساکنین اول شد
در شرح گفته نیز دو بعضی اولاً واو را بیا بدل نمایند وثانیاً ضمه ماقبل را بکسره تا بعیت حرف بحرف لازم نیاید واین قول ضعیف
ست از انکه هیچ بعدی نیست در گردانیدن حرف علة تابع مر حرکة را نه بمعنی که حرف علة از مد حرکت متولد شود وعکس نیست
دور مانند میزان وریاض ودعی واو را یا کنند بجهت کسره ماقبل وکسره را ضمه نکنند برای القاء آن وعکس انهما موسر ورمو
ونهوست انتهی گویم این قول اشارت ست بمذهب ابن حاجب که در شافیه گفت تقلب الواو طرفاً بعد ضمة فی کل اسم
متمکن یاءً فتقلب الضمه کسرة انتهی وبمذهب کسیکه متابعت کرده او را مانند شارح جاربردی چنانکه گفت ومنهم من لقول
قلبت الضمه کسرة فانقلبت الواو یاءً فی مثل اولی وقلنسی وماذکرناه اولی لانه یلزم منه ان یکون الحرکة تابعة للحرف بخلاف
الثانی فانه یلزم منه ان یکون الحرف تابعاً للحرکة انتهی پس از کلام جاربردی معلوم شد که انچه بدان ابن حاجب
رفته اولی ست از انچه بدان مه رفته غیر اولی ست ویا بودن اولی اختیار غیر اولی غیر اولی ست نه غیر جائز پس
هیچ جای گفتگو نبود فافهم بدانکه بودن این حروف علة پیش از زیادتی عارض مثل تاء غیر لازم وعلامة تثنیه و
جمع منافی غیر وقوع در طرف نیست نحو تغازیه وتلقیه بالحاق تاء مرة در تغازی وتلقی ونحو تلقیان وتلقیات پس
در طرف طرف حکمی نیز داخل باشد ومراد از عروض زیادة اینجا آنست که کلمه بدون آن زیادة مستعمل شود یا جمع
ازان متفرع بر غیر مجرد نبود بخلاف نحو قلنسوة که در وقت حذف تاء بجهة بانع جمع گویند قلانسو متفرع بر [illegible]
همچنین نحو کدرة که بدون تاء مستعمل نشود پس زیادتی که کلمه بدون آن مستعمل نشود یا مجرد در ارفع غیر مجرد گویند زیادتی لازم بود
فعلی هذا تاء تانیث که برای مرة ست زیادت عارض بود فافهم واگر مانند یعلو در خور انام کسی نهند نزد بعضی مثل یعلی ورخی گویند
ورخی گویند ونزد کوفیین یعلو ورخو بسکون واو در حالت رفع وجر وبالفتح در حالت نصب وچون حرف علة مذکور قبل زیادة

اجتماع ساکنین افتاد دعوشد و در داعیه که در اصل داعوة ست قبل تا و تا نیشست و در داعیات که در اصل داعیات ست قبل الف و تای جمع ست و در اد عیا که از اصل ادعواء ست قبل الف ممدوده جمع ست و در غزیان که در اصل غزوان ست قبل الف و نون مزید ست قلب در ثنیه و صبیه و صبیان و علیان و علیانة شاذ ست از جهت عدم علة قلب و قلب آن شاذ یا بلحاظ عدم اعتداد فصل بساکن میان واو و کسره است و اگر در رمی و غزی مجهول یا معروف عین را ساکن گفتند مثل علم و شهد و او را باز نیارند بجهت بودن تقدیر مثل تلفظ و نزد بعضی در جمیع اینها ضمیر و غزیدگویند با بقاء ضمه یا اگرچه کسره مقدره مقتضی نقل ست چنانکه بیاید انشاء الله تعالی بجهت اعتبار سکون لفظی پس اعتبار کرد این شخص کسره اصلی را که در اصل مفرد ست و سکون فرعی در فروع که جمع ست و نیز اعتبار کسره اصلی و تعلیل بنقل حذف بسبب التباس جمع مخفف بغیر مخفف ست لکن در عدم اعاده واو کسره اصلی را این شخص هم اعتبار کرده و تصحیح در سوة و قروة جمع قرو و مقانوة جمع مقنوی شاذ ست و گویند تصحیح شذوذ بکسر ها و دال بجهت دفع لبس فعلوة بفعلیة است چون عفریة ضمه و کسره از لینیکه در موضع لام بود و پس حرکة یعنی ضمه و کسره آید نه پس فتحه که سبب انقلاب لین متحرک ست بالف چنانکه سابق معلوم کردی از اله نمایند بنقل آن ضمه و کسره بما قبل بعد از اله حرکت آن اگر قبل ضمه کسره بود و بعد آن واو ضمیر یا واو اعراب و قبل کسره ضمه بود و بعد آن یا ضمیر یا یای اعراب بجهت نقل ضمه و کسره بر لین خصوصاً لینیکه میان این لینین حرکة و حرف بود و اگر چنین نبود آن ضمه و کسره از اله نمایند بلا نقل بجهت ثقل نحو خشوکه در اصل خشیو بود جمع خشی ضمه یا را که بعد کسره بود و قبل واو ضمیر نقل کرده بما قبل دادند بعد از اله حرکة بعده یا از جهت التقاء ساکنین افتاد خشوشد و قوو در اصل قوو بود جمع قوی معروف یا مجهول اول واو یا شد بعد حرکة یا بما قبل رفت و از جهت اجتماع ساکنین افتاد قوو شد و یرمی در اصل یرمیی بود بر وزن یضرب ضمه یا را افگندند بلا نقل بجهت عدم وقوع واو بعد آن اگرچه قبل آن کسره بود بخلاف یرمیان که یا در آن ضمه ندارد و یرمون در اصل یرمیون بود ضمه یا بجای کسره ما قبل رفت و یا از جهت اجتماع ساکنین افتاد و یدعو در اصل یدعوو بود بر وزن ینصر ضمه واو را افگندند بلا نقل بجهت عدم شرط نقل بخلاف یدعوان که واو در آن نه ضمه دارد نه کسره یدعون جمع یدعو که در اصل یدعوون ست ضمه واو را افگندند بجهت عدم شرط نقل بعده واو از جهت التقاء ساکنین افتاد یدعون شد و احتمال ست که جمع مونث غائب باشد که بر اصل خود ست و رام در اصل رامی بود اسم فاعل از رمی ضم یا را افگندند بلا نقل بعده یا از جهت اجتماع ساکنین افتاد بخلاف رامیان که یا ضمه ندارد و رامون در اصل رامیون ست جمع رامی ضمه یا بما قبل رفت بعد از اله حرکت آن بعده یا از جهت اجتماع ساکنین افتاد و تدعین که در اصل تدعوین ست صیغه مخاطبه همچنین تنین که در اصل تنیین ست از نهی بر وزن کرم حرکت واو و یا بما قبل رفت بعد از اله حرکت آن بعده واو و یا از جهت اجتماع ساکنین افتاد و نون تدعون

صیرورة وقیلولة از ذوات الیاء نیز بروزن فیعلولة اند تا یائی بر وتیره واوی باشد واز جهت آنکه فعلولة بالفتح در صحیح نادرست ومصدرین مقام گفته لاضرورة فی العدول عن الظاهر فی ذوات الیاء ویکون فی غیر الصحیح من البناء مالا یکون فیه کما مر انتهی والقریب بالمعنی ست انچه بعضے گویند که اصل کینونة وکیدودة ازان جهت فیعلولة گویند که فعال و الفاظ مشتقه ازان اجوف واوی یافته شده اند مثل کان یکون بخلاف مانند قیلولة وصیرورة که الفاظ مشتقه از دیائی ست چون قال یقیل وصار یصیر پس در قسم اول احتیاج بتجویز اصل شدنه در ثانی اگرچه این وزن ثانی کم ست چون مصدر از قوانین اجوف فارغ شد شروع در قوانین ناقص نمود پس گفت واو یکه در کلمه سه حرفی در مرتبه سوم بود یعنی در آخر چون بسبب تصریف بیشتر از مرتبه سوم رود اگرچه ساکن گردد وبعد فتحه یا کسره افتد پس ضمه بیابد بدل شود وسبب وقوع آن در محل تغیر واستکراه وقوع آن بعد کسره وحمل واقع بعد فتحه برآن بجهت حصر یا تخویدعی که در اصل یدعو بود مضارع مجهول از دعا چون واو در ماضی در درجه سوم بود ودر مضارع رابع شد وبعد ضمه بنود دبیابدل نمودند بعده بار ابجهت وجود علة قلب بالف بدل نمودند یدعی شد وهمچنین در یدعیان تثنیه ویدعون جمع آن که در اصل یدعوان ویدعوون بود لکن در اول یا بالف بدل نشد بجهت عدم شرط ودر ثانی الف گشته وبجهت التقاء ساکنین افتاده واعلی در اصل اعلو بود ماضی معروف از باب افعال واو آن در ثلاثی مجرد که علاست در مرتبه سوم بود وانجا رابع گشت وبعد فتحه بیابدل گردید ویا بالف علی هذا القیاس اعلیا واعلو که در اصل اعلوا واعلوا بود لکن در دوم الف از جهت اجتماع ساکنین افتاده ودر اول بجهت مانع بالف بدل نگشت ونحو استدعیت واستعلیت که در اصل استدعوت واستعلوت بود در ایراد انیقدر امثله فائده معتد بها نیست بلکه اگر بجای آن شرطی می افزود که آن واو بعد واو ساکن نبود چون یدعو وجهی میداشت وانجا عبارت حسن ست از عبارت اصول از جهت اختصار گفت واو مطرفه بعد ثلثه اواکثر غیر مبدله ولا بعد ضمه وواو ساکنه نقلب یا را بعد از ان در شرح گفت بخلاف ما اذا لم یکن متطرفة نحو استحوذ واستصوب وفروعها ونحو اربعاوی واربعاوا واو کانت بعد اثنین نحو دعا او کانت مبدلة من حرف نحو حلبو وارطوی حبلی وارطی وقفا او کانت بعد ضمة نحو یدعو ویدعوان وترفوة وقلنسوة اولبعد واو ساکنة نحو یدعوانتهی برمتامل تفاوت مابین عبارت اینجا وآنجا در اختصار وضبط پوشیده نیست فافهم وهمچنین واو یکه بعد کسره در آخر کلمه افتد حقیقةً یا حکماً مثل واو یکه قبل تا ء تانیث والف تثنیه وواو وجمع والف وتا ء آن وقبل زیادة فعلان بکسر عین که الف ونون ست بجهت عروض انها یا شود بسبب استکراه واو بعد کسره که مثل خروج از کسره بسوی ضمه است وبجهت خفت یا چنانکه آنفاً دانستی نحو دعی که در اصل دعو بود مثال واو ایست که در آخر کلمه است حقیقةً ودعیا در اصل دعواست اینجا واو در آخر کلمه است حکماً وعلی هذا القیاس در دعوه که در اصل دعو بود جمع دعی که واو در ان قبل واو جمع ست وچون حرکه تا در ان با قبل رفت بعد ازالهٔ حرکه تا قبل واو از جهت

واحویار بالتعلیل پس هریک را وجهی ست اول را بودن یا بدل از الف ست بدلیل آمدن ماضی و مضارع و مانند آن بالف و ثانی را بودن آن زائد بنفسه نه بدل از چیزی همچو الف در ماضی و مضارع و جزآن و گفته اند که اگر اول بدل لازم بود تعلیل کنند و عدم تعلیل در بویع و تبویع با وجود لزوم ابدال از جهت التباس ست کذا فی الشرح و اگر قبل هر دو ضمه بود به کسره بدل کردو بجهت مناسبت یا ساکن و اگر فتحه بود بحال ماند بجهت عدم مخالفت آن با یا چون طیر و سیر و این واو و یا از سه حال خالی نبود یا اول زائد ست نحو سید که در اصل سیود ست یقال سادالقوم یسود هم فهو سید و همچنین ویار و قیام که در اصل دیوار و قوام بود و نحو مرمی که در اصل مرموی بود اسم مفعول از رمی واو را بیا بدل نمودند و ادغام نمودند و ماقبلش کسره دادند برای مناسبت یا و آمده است لی بالضم و الکسر که در اصل لوی ست جمع الوی ضمه برای دلالت ست برآنکه افعل صفت اجمع فعل ست و کسره بر آ عمل بر اصل مذکور یا ثانی زائد ست فقط نحو مسلمی که در اصل مسلموی بود یا هر دو اصلی ست مثل سطو و ایام که در اصل طوی و ایوام بود اما صیون وحیوة و عیوة شاذ ست و حوة و نهو که در اصل عوتیة نهوی بود اشذ ست بجهت قلب یا بواو و بیقین برای تخفیف یای دوم از جهت بودن آن قریب از محل تغیر از مانند سید و جید و بین جواز اگر بسبب قصر بنیة و از مانند کینونة وقیدودة و حیلولة وجوبا از جهت طول بنیه و قول شاعر یالیت انا ضمنا سفینه حتی یعود الوصل * کینونة بالتشدید کینونة شاذ ست و این تحقیق شارح هاوی ست که اعتراض کرده بر قول م ه هاوی بایکه حذف مذکور در مانند سید جائز ست و در مانند کینونة لازم و م ه در هر دو جا جائز گفته و جار بردی گفته که درین قول نظر ست زیرا که مانند کینونة و قیولة را اصلی نیست که اینها مخففت آن باشند مگر بسبیل ندرت و ضرورت در قول شاعر یافته شده اما شارح نظامی گفته که حذف در کینونة اکثر ست از حذف در باب سید بجهت طول بنیة و غیر محذوف کم ست چنانکه در شعر مذکور بدانکه وزن مانند سید و کینونة نزد محققین از بصریین فیعل بفتح فا و کسر عین و فیعولة بفتح فا و عین ست بسبب عدم فعل بکسر عین مشدد و وزنه سود بتشدید و هیگفتند و بجهت وجود فیعولة چون هیدکوره و عدم فعلولة بتشدید عین وزنه کونونة بالتشدید و او میگفتند بجهت عدم علة قلب و فعل و فعلولة و بعضی گویند اصل باب سید فیعل بفتح عین ست بعده عین را کسره دادند از جهت عدم فیعل بالکسر در صحاح و وجود فعل بالفتح چون صیقل و فیعل و این قول مردود ست بانکه موافقت با صحیح شرط نیست گاهی باهم متخالف باشند در بنیه چنانکه مانند هدی مصدر و قضاة جمع که مختص بناقص ست و نیز اگر اصل آن بفتح عین میبود در اسنه سید بالفتح میگفتند و هیچ سبب کسر نبود و بعضی گویند اصل آن سوید ست چون طویل بعد ازان واو را باکسره موخر کردند و یا را باسکون مقدم و این تکلفات هر دو فریقین شاید برای تخصیص اجوف بکسر ست و نه بارتکاب این تکلفات بعیده احتیاج نیست و کوفیون گویند که اصل باب کینونة کونونة ست بضم فا بعده فا را فتحه دادند و واو را بیا بدل کردند تا بات واو بصورت نبات یا گردد مثل میرورة و بصریین گویند که

و معاون که بعد آن یعنی بعد الف مفاعل افتد همزه گردد چرا که تحریک مده زائده روا نبود خصوصاً وقتیکه الف بود که تحریک آن ممکن همزه دو بجهت و وقوع آن نزدیک آخر که محل تغییر ست باعدم اعتداد فاصله میان مده و فتحه که الف ست و بودن زائد اولی بتغییر از نسبت اصلی نحو رسائل جمع رسالة یعنی پیغام و صحائف جمع صحیفة و عجائز جمع عجوزة بخلاف جداول جمع جدول که واو در ان مده نیست اگرچه زائد ست و همزه در معائش در قرأة نافع شاذ ست چنانکه وجوب همزه در مصائب جمع مصیبة که در اصل مصوبة بکسر عین ست و قیاس مصاوب ست چون مقاوم از جهت اصالت مده و این قلب در ان بجهت تبعیه است بدانکه این جمع مفعلة و مفعله نیست چون معائش و مقاوم بلکه جمع مفعلة اسم فاعل ست از افعال که قیاس در جمع آن صحیح ست نه تکسیر چنانچه در بحث جمع بیاید انشاء الله تعالی پس شذوذ قلب واو ست بر شذوذ جمعیة آن و لفظ مدائن در جمع مدینه اگر آن از مدن بالمکان بمعنی اقام ست بهمزه باید و برین اند اکثر عرب و اگر از دان بدین بمعنی لان و انقاد ست یا از دانه برینه بمعنی والله ملکه است بیا باید و اکتفا بر یک مثال در متن بجهت شهرت امثله و بیت الف و یا و زائد که در واحد مده بود و در جمع قبل الف اجمع باشد بشرطیکه آن جمع بروزن مفاعل و یا مفاعیل افتد بوزن صوری آن الف و یا به واو مبدل شود بجهت وقوع آنها قبل الف تکسیر که بمنزله یاء تصغیر ست که در ان الف و یا رد واو میگشت چنانچه بیاید نحو قواریر جمع قارورة و ضوارب جمع ضاربة و ضوارب جمع ضیراب چنانچه در تصغیر اینها قویریر و ضویرب و ضویریب قاعده در یک کلمه وقتی که واو و یا بهم آیند اگرچه یک کلمه حکما بود نحو مسلمی که در اصل مسلموی بود چرا که ضمیر مجرور بمنزله جزء جار بود از جهت شدة افتقار با هم بخلاف نحو هذا قویریر و رأیت یدی و اصل که اجتماع در اینها در یک کلمه نیست نه حقیقة نه حکما و اولین از این واو و یا ساکن غیر مبدل ست از حرفی بسکون لازم و سیا بدل شود از جهت مناسبت در لین و جهر و توسط و عکس نکرده اند از جهت خفت یا و بعده یا در یا ادغام باید بسبب اجتماع مثلین باسکون اول و اگر اولین متحرک شود قلب آن موجب فک میشود با وجود اجتماع مثلین نحو دیل و طویل و ضویرب و آن عدول ست از خفیف بسوی ثقیل و تعلیل عین ناقص میشد در مانند یروی و اگر اولین مبدل بود چون بویع و تبویع قلب نکنند جهت عروض اجتماع که غیر معتد به است و نیز قلب در اولین سبب لبس با فعی باب تفعیل و تفعل گردد و هم واو و یا اینها بدل ست از الف و الف مدغم نشود همچنین حرفی که بدل از و یا ست و بعضی جائز داشته اند در رویا در رویة وقتیکه همزه اش بواو و بدل شود در یاویة و همچنین اگر سکون اول عارضی بود نیز تعلیل مذکور نکنند چون قوی بسکون واو در قوی بکسر و او برای حصول وزن فخذ و لهذا واو آخر باز نیاید و این سکون موجب قوای اعلال این نیست چرا که این سکون بجهت تخفیف حرف علة نیست فافهم و بعضی در اینجا هم تعلیل کنند گویند فی اما احویواء با تصحیح

مع دو نقطه یا از زیر پس گفت ابو علی که این خط کیست گفت خط من ست پس ابو علی بسوی صاحب خود همچو
خشمناک دید و گفت بدرستیکه ضائع گردانیدم کاههای خود را در زیارت تو همچنین کس پس همون وقت بیرون
آمد و در اسم فاعل شاک الرجل یشاک یعنی ظهرت شوکته و خدمته سه وجه آمده است شائک بهمزه بر حسب
قیاس و شاک مانند قاض بگردانیدن عین موضع لام و شاک بحذف اعین همچنین ست حال اسم فاعل
لات العمامة علی راسه و هارالشی بهار اذا اشرف علی الانهدام و نزد بعضی اصل هذا شاک و لات و هار بالف
و لوث و هور بکسر عین ست مانند عمات که اصل آن صوت بود مبالغه شد یعنی الف اینها الف اسم فاعل نیست
بلکه بدل از عین ست و اینها مخفف اسم فاعل اند چون دو حرف علة و لفظی که جمع ست بروزن مفاعل
بوزن صوری لکن یکی پس درنگیری پیش الف مفاعل افتد پس همزه بدل شود بجهت استثقال توالی دو
علة که درمیان اینها فاصله ضعیف بود در جمعیکه از جهت طول بنا ثقیل ست یا بسبب بودن ثانی در حروف
آخر که محل تغیر ست پس ثانی را با الف بدل نمودند و حرکت دادند همزه شد چنانکه در بایع و قائل گذشت
و این اجتماع بر چهار قسم ست هر دو یا بود چون خیائر جمع خیر با اول یا بود و ثانی و او چون سیاوق جمع
سیقة یا عکس این چون بوائع که در اصل بوائع ست جمع بائعة و یا هر دو او بود نحو اوائل که در اصل اواول
ست جمع اول بخلاف عواوير و طواويس که جمع عوار با لتشدید و جمع طاوس ست بجهت بعد ثانی
از طرف خفت اجتماع بسبب وقوع مده بعد از وی و عواور جمع عوار مقصور عواوير ست بر وزن مفاعل
بر اسه و عیایئل جمع عیل با لتشدید در اصل عیایل ست بروزن مفاعل کسره عین را اشباع نمودند
عیایئل شد و ابن عینی از واحدش ظاهر میشود و صحیح ضیاون جمع ضیون شاذ ست و ضیاون ضیون
سیبویه و خلیل ست آمازد اخفش این قاعده جز در مانند اوائل یعنی جز در دو واو نیست یا سه همزه
بر سماع ست چرا که اجتماع یائین و واو و یا در اول کلمه چون بین و یوم دلیل موجب قلب نیست پس در واو
نیز سبب قلب نبود بخلاف اجتماع دو واو که سبب کمال ثقل ست پس ضیاون تردوی شاذ نیست و ابن
تابع مفرد خود ست که بائعه است و مذهب سیبویه قویست بدلیل مذکور بجهت مشابهت میان واوین و واو و یا
بجهت عدم فرق درمیان هر دو وقتیکه در طرف باشند چون کساء و رداء و همچنین وقتیکه نزدیک طرف باشد
و نیز بدلیل آنکه مازنی از اصمعی پرسید که عرب جمع تکسیر عیل چگونه کنند گفت عیائل بهمزه اما ضیاون پس
شاذ ست برای تنبیه بر اصل اخوات همچون و دو یا برای آنکه جمع فرع ست و در واحد که ضیون ست چون
تعلیل نشد در جمع نیز نکردند و در ایراد مثالین نه مثال واحد باحتیاج چهار امثله اشارت ست باختیار
مذهب صحیح که قویست و خیانچه در دو حرف علة در مفاعل پس همزه گردید همچنین هر مده زائده نه اصلی نحو عیایل

چنانکه بعد کسره افتاده است آن واو یا شود بجهت تعلیل فعل واحد بودن واو ساکن دران بمنزله فعل و بجهت ثقل واو بعد کسره که بمنزله خروج واو از کسره بسوی ضمه است بحسب حصول ثقل مانند واو میزان از راه اقران واو بالف که بجهت طول نطق بمنزله ساکن است باکسره ماقبل باوجود شرائط مذکور شرط آنست که آن واو در کلمه صحیح اللام بود نه در ناقص تا اجتماع تعلیلین در دو حرف نشود و مثال قسم اول چون قیم و قیام که در اصل قوم و قوام است مصدر قام وسیادة و اعتیاد و افتیاد و انقیاد که مصدر ساد و عاد و اعتاد و افتاد و انقاد است و مثال ثانی چون دیم جمع دیمة بالکسر که در اصل دومة بود بمعنی مطر دائم و جیاد جمع جید که در اصل جیود بود و ایراد حیاد با وجود تجهت اشعار است بران که در جمع تعلیل واحد کافی است و بودن واو قبل الف شرط نیست و مثال قسم ثالث نحو ریاض جمع روضة و حیاض جمع حوض بخلاف واو حوض حیوان و قوام که عین مصدر و جمع نیست و بخلاف واو دوام و کوار بالفتح که بعد کسره نیست اگرچه در مصدر است و همچنین دوام و دوار بالضم و بخلاف دار و دواز و عواد بالکسر که در فعل اینها که لاذ و عاد دوست معلل نیست و همچنین واو طوال که در واحدش که طویل است معلل نیست بخلاف واو عودة و خوتة و کوزة که قبل الف نیست اگرچه در واحد اینها که عود و حوت و کوز است ساکن است و بخلاف واو رواء جمع ریان که در اصل رووان است و همچنین واو طواء جمع طیان که در اصل طوعان است از انکه ناقص است و تصحیح حول و نوار که مصدر حال و نار است و همچنین تصحیح حوج جمع حاجة شاذ است و تعلیل شیرة و طیال و جیاد جمع نور و طویل و جواد شاذ است بجهت عدم علة تعلیل در جار بردی است که مبرد گفته قلب در شیرة بجهت دلالت است بر انکه جمع ثور است که حیوان است نه جمع ثور از اقط مخصوص آنست که جمع ثور حیوان شیران است بقلب واو بیا بجهت سکون و کسرهٔ ماقبل و شیرة بران محمول است در قلب برای ثورة جمع ثور اقط دیگر نیست تا شیرة مقلوب آن بران جمع محمول باشد. انتهی هر واو و یا که عین صیغهٔ اسم فاعل بود از ثلاثی مجرد بشرطیکه آن واو و یا در فعلش معلل بود نه غیر معلل چون عاود و صائد اعور و صید اگر او را فعل بود یا آنکه مراد را فعل بود بالف بدل نشود و الف بهمزه بدل گردد از جهت موافقت فعل و تعلیل بحذف آنها ممکن نبود بجهت حصول لبس بفعل پس آنها را در حکم واو و یای که بعد فتحه باشند اعتبار کردند از جهت عدم اعتداد الف یا گردانیدن آن بمنزله فتحه با الف بدل نمودند از جهت حصول مشابهة فعل یکی حذف ننمودند بلکه دویم را بهمزه بدل نمودند و لفظی که سر آنرا فعل نیست محمول بر انست از جهت مشابهت در صورت چون قائل و بائع که در اصل قاول و بایع بود اسم فاعل قال و باع و نحو سالف و غالط و جائزه که در اصل شالف و غالط و جایزة ست و اینها را فعل نیست و در غالط و جائزة میتوان گفت که از غلوط و جواز باشند. و نقطه دادن در زیر این همزه خطاست و محکی ست از ابو علی فارسی که در اندیشه یکی از اهل علم که مشهور بود نگاه پیش وی جزوی بود دران لفظ قائل مکتوب بود

بروزن عرب از سار یسیر و مثال موازن فعل چون مضاف بالضم که در اصل مضیف ست بروزن مبصر معنی شخصیکه
اورا در حرب احاطه کرده باشند و معون که در اصل معون ست بروزن منصر مفعوله که در اصل مفعیله بروزن مضربه
و تا از جهت بودن آن کلمه منفصله اعتباری ندارد و هم در حالت وقف که همیشه و مثل ضمیر متصل میگردد بخلاف الف مصدر و
در مانند ابنیا و جمع بین و آهونا جمع هین که وضع آن بر لزوم ست نه عروضی مثل تا پس کلمه بسبب این الف از موازنه
فعل بیرون آید لهذا در اینها تعلیل نشود و آمده است ابنیا معلل بر سبیل شذوذ و چنانچه تصحیح بدین بر سبیل شذوذ
ست و همچنین شاذ ست تصحیح اعول و استصوب و استحوذ و استوق هر لفظ که تصحیح آن قیاسی بود تصحیح فروع آن نیز
قیاسی بود چون اعور و استعور از عور بخلاف اقاد و استقاد از قود چرا که تصحیح قود شاذ ست پس فروع آن بران محمول
نبود و هر گاه مانند عور را اعلال کرده در فروع آن نیز کرده پس گفته اعار و استعار و استاد و ایاض و معیر و مسید
و مبیض و جز آن و آمده است تصحیح واو و یا کثیر ابا وجود علة تعلیل و شرائط آن در احود و اجود و اجاد و اطول
و اطیب و اخیلت و اغنیمت و اعیلت و استروح و استعیل و مصادر اینها و فروع اینها از مضارع و امر و اسم فاعل و مفعول
و جز آن کذا فی الشرح و گاهی در اینها تعلیل هم کنند چون اجاد و اطاب و اخال و اطال و اخالت و اغامت
و اغالت و استراح و جز آن و تصحیح در بعضی بر سبیل وجوب آمده است چون اعول و استصوب و استحوذ و استوق
و جز آن و مذهب جمهور آنست که قیاس نکنند بر آنچه تصحیح آمده است و ابو زید قیاس کرده و گفت در جمیع این
باب تکلم بر اصل جائز ست گوید استصاب و استجاب و استجوب قیاس ست و روایت کذا فی اللمع و جوهری گفته که حکمی ست از
استفعل قیاسا مطردا و در جمیع این باب نیز گفته که تصحیح این اشیا لغت فصیحه است کذا فی الشرح و چنانکه عرب مفعول یا فعله منقوله را کسره کردانند
دواو مفعول را یا برای دلالت بر یا نزد خفش و برای اتباع یا نزد سیبویه نحو مبیع چنانکه گذشت در تصحیح هم در استعمال ایشان بسیار آید نحو مبیوع
و مطیوب و معیوب و محیوط کذا فی الشرح و اما در مفعول واو تصحیح کم ست در استعمال ایشان چون مصوون و مصووع کذا فی الاصول و جوهری
گفته که نیامده است بر تمام از نبات الواو مگر دو لفظ ثوب مصوب و مسک مذوق ای معلول و درین هر دو نقصان هم آمده کذا فی انطاکی چرا که
ضمه بر یا چنان ثقیل نیست که بر واو و لهذا میگویند لو در واو لبمره در او در رویسیر این چنین نمیگویند در یا و این قول سیبویه است
و ابو حیان گفته که مبرد تصریف خود گفته است که بعضی این در ضرورت از روی قیاس تجویز نکنند و نزد من جائز ست
در ضرورت و جوهری گفته که بعضی از نحویین قیاس کنند و این لغت بعض عرب ست کذا فی الشرح و مشیب و طیم
از لوم و مشوب شاذ ست و قیاس مشوب و ملوم ست و همچنین شاذ ست معوب از هیبة و قیاس مهیب ست
و کم ست تصحیح در مقودة و مصیدة و مشورة و آمده اند اخیرا این معلل بنقل ضمه بر حسب قیاس هم بر واویکه در عین مصدر
یا عین جمع بود و بعد کسره باشد و در فعل و واحد فعال بود لغت و نشر مرتب ست یعنی اگر در مصدر بود شرط آنست که
آن واو در فعل آن مصدر معلل بود و اگر در جمع بود در واحد آن معلل باید یا آنکه در واحد ساکن بود و در جمع قبل الف افتد

اصل مقول از مبیع ضمه یا را بیاد ادند و یا از جهت التقاء ساکنین افتاد مبوع شد بعد ضمه مقوله را بکسره بدا
کردند برای دلالت بر واو محذوف یا بعد واو یا شد بیع گشت و حذف واو اول در مفعول واوی و حذف یا و قلب
واو در مفعول بیادر یائی چنانچه گفتم مذهب اخفش ست میگوید که چون تعلیل در واو و یا بنقل حرکت نمودند اولی آنست
که بحذف آنها نیز کنند نه بحذف واو مفعول تا اجتماع تعلیلین در دو حرف متوالی لازم نیاید و نیز اغلب
معروف در وقت التقاء ساکنین حذف اول ست خواه هر دو ساکن حرف اصلی باشند چون قل و بع
یا ثانی لین زائد بود نحو راعون و راعین و راعیین و مصطفین یا ثانی ضمیر مثل رموا و ترضین و امثال انها کثیر
ست پس جائیکه در محذوف از جهت التقاء ساکنین تردد بود حمل بر انچه که اغلب ست نمایند و سیبویه و
خلیل میگویند که محذوف از مانند مقول و بیع واو مفعول ست که زائد ست و زائد اولست بحذف از نسبت اصلی
مازنی گفته که هر دو قول حسن اند اما قول سیبویه احسن و اقوی ست بجهت ظهور یا در بیع و اگر عین محذوف
بیع میشد دلیل اخفش که واو علامت مفعول ست ضعیف ست از انکه علامت مفعول میم ست و واو زائده ست و نیز در مانند بیع
بر قول اخفش چهار تغییر لازم می آید نقل ضمه و حذف یا و قلب ضمه بکسره و قلب واو یا و بر قول سیبویه سه تغییر کذا فی الشرح
و در بعضی کتب نوشته است که نزد اخفش حذف واو که علامت مفعول ست جائز نبود و سیبویه گوید حذف
علامت وقتی جائز نبود که علامت دیگر نبود در اینجا میم مفعول موجود ست و یقال در اصل یقول بود مجهول یقول
و بیاع در اصل بیع بود مجهول بیع و یخاف در اصل یخوف بود مجهول یخاف حرکت واو و یا را نقل کرده ما قبل
دادند بعد ه واو و یا را بالف بدل نمودند بجهت فتحه ما قبل و معروف نیز میتوان گفت همچنین تا آخر صرف انها
و خفت که در اصل اخوف بود در او بعد ازان که الف گشت باجتماع ساکنین افتاد و همزهٔ وصل از جهت استغنا
و در خاخا که در اصل اخوفا بود حرکت واو بما قبل رفت و واو الف گشت و همزهٔ وصل از جهت استغنا افتاد
همچنین تا آخر و اقام در اصل اقوم بود ماضی از باب افعال واو بعد نقل حرکت الف گشت و در اقامة که
در اصل اقوام بود بر وزن افعال مصدر قام و همچنین استقام و استقامة که در اصل استقوم و استقوم بود واو
بعد نقل حرکة الف گشت و در اقامة و استقامة از جهت التقاء ساکنین افتاد اقام و استقام شد اینجا هم
اختلاف ست حذف در الف اول نزد اخفش ست و حذف ثانی نزد سیبویه چنان در مقول و بیع و بعد حذف
الف تا در آخر عوض دادند تا در خط در میان اسم و فعل فرقی باشد و گاهی در وقت اضافت حذف کنند
بجهت وصول فرق باضافه چون اقام الصلوة بدانکه در ایراد اینقدر اشاره فائده معتد بها معلوم نمی شود
خصوصاً با ترک اشاره بعضی از مشتقات و مولدات فعل آنا مثال مصدر ثلاثی مجرد نحو معیش و معیشة ست مصدر
عاش یعیش و مثال ظرف نحو مقیل که در اصل مقیل ست چون مضرب از قال یقیل قیلولة و مسیر که در اصل مسیر

لازم نیاید که آن اقرب ست بفعل از نسبت اسم که از جهت لزوم ظرفیه بفعل بخلاف آلد و نیز تعلیل اسم آله سبب فرق
بود در مفعل و مفعال لفظاً و معنیً و چنانکه از نفی اسم آله نفی جمیع اسم فاعل که برای مبالغه بر وزن آید
نیز خارج شد چون معوان و مقول معنی بسیار مدد کننده و گوینده و برین تقدیر عبارت متن احسن باشد از عبارت اصول
از جهت اختصار و آن اینست ولا اسم الآلة و ما یشبهه و در شبه فعل شرط دیگر هم هست و آن بنودن آن بر وزن عارف
فعل پیش از تعلیل یا بعد از تعلیل ست یا عدم زوائد اربع بر اوش پس در اسمی که بر وزن متعارف فعل بود قبل
تعلیل چون اسود و ابیض و اقول و ابیع اسم تفضیل یا بعد ازان نحو قوال و بسیار و تصویر و تمیز و مجنین او در رمانیا
و خونته و قیسته که بعد تعلیل ما قبل تعلیل بر وزن متعارف فعل ست و تاء تانیث را اعتباری نیست که عارضیست هم
نیز بوقف وقف مشابه ضمیر میشود و اوش زائدی باشد که مشترک ست میان اسم و فعل چون همزه رنا و یا و نون
تعلیل نکند بخلاف میم که مختص باسم ست پس اسمیکه بر اول آن میم زائد ست تعلیل کند اگرچه بر وزن متعارف
فعل بود بوزن عروضی چون مقال و مجنین در اسمیکه بر وزن تفرب بکسر تا سازند چون تبع که در اصل تبیع بکسر تا بود یا
وقتیکه از بیع مانند تفرب بکسر تا سازند بجهت عدم وجود زائد مشترک در اول و عدم وجود وزن متعارف در ثانی
و اگر در شبه فعل این شرط نکو بود مشابهت اسم فعل لازم آید در صورت تعلیل بخلاف در صورت تحقق شرط مذکور که
آن وقت مخالفه با فعل حاصل شود خواه بزیادت مخصوص باسم خواه بمجهول وزنی که در فعل یافته نمیشود یا در فعل
قلیل ست و افیقه جمع فواق شاذ ست و لغوث و لعوق و زیدیه منقول اند از فعل و چون حرکت از واو و یا قبل
ساکن بود پس آن حرکت منقوله اگر فتحه بود واو و یا الف گردد ازانکه واو و یا در اصل متحرک بود و ما قبل آن اکنون
مفتوح گشت چون یقول که در اصل یقول بود حرکت واو نقل نموده بقاف دادند یقول شد مجنین تا یقلن که در اصل
یقولن بود لکن اینجا واو از جهت اجتماع ساکنین افتاده و بیع که در اصل بیع بود حرکت یا نقل کرده بباء دادند
بیع شد مجنین تا بعن که در اصل بیعن بود و یا بعد نقل حرکت از جهت اجتماع ساکنین افتاد در یقول و بیع هم
اگر تا آخر میگفت بهتر میبود چنانچه در اصل آمده گفته و اگر اقول و ابیع میبود لفظ تا یقلن و بیعن مضافه بنون کلا یخفی
و قل که در اصل اقول بود مر از یقول ضمه واو را بقاف دادند بعده واو از جهت التقاء ساکنین افتاد و اقل شد بعده
همزه وصل را حذف نمودند بجهت استغنا قل شد و قولا آه در اصل اقولا بود ضمه واو را بقاف دادند همزه را از جهت
استغنا حذف نمودند قولا شد مجنین تا آخر تبع که در اصل ابیع بود امر از تبیع کسره یا بباء دادند و یا را از جهت
اجتماع ساکنین و همزه را از جهت استغنا بیفگندند تبع شد و بیعا آه که در اصل ابیعا بود حرکت را بیا دادند و همزه وصل را
از جهت استغنا بیفگندند بیعا شد مجنین تا آخر و چون مقول که در اصل مقوول بود اسم مفعول از یقول ضمه واو
بقاف دادند و واو اول را از جهت اجتماع ساکنین بیفگندند مقول شد مجنین تا آخر و مبیع که در اصل مبیوع بود

مجازاً ولهذا در ارعوی و ادراعین گویند چنانکه گذشت قول مصنف در شرح فهو لیس بعین روا نبود و قید لامد غمه حشو نباشد
خصوصاً بر مذهب کسیکه زائد تر و اورا صورت تکریر اول بود قید زائد واجب ست و بر تقدیر اهمالة اول از قید آمد
ناگزیر ست حاصل مقام آنکه اگر لین را مطابق میگذاشت احتراز از مانند بوبع و صور وزین حاصل میشد و در صورت
تقیید نیز زائد احتیاج نفی ادغام نیز هست پس عبارت اصول لیس بعین زائدة لامد غمه بجا نبود و اینجا ترک تقیید بنفی ادغام
بجاست فافهم و این نقل حرکت از واو و یا مشروط ست بچند شروط یکی آنکه آن کلمه که دران این واو و یا ست
ملحق بچیزے نبود چون جهور و شریف و اجوند و از انکه ملحق را از صورت ملحق به تغییر ندهند دوم آنکه آن کلمه
ناقص نبود نحو احیی و استحیی که معروف اند و همین ست لغت اهل حجاز چرا که تعلیل عین بنقل و قلب و حذف با وجود
تعلیل لام موجب اجتماع تعلیلین متوالیین ست در دو حرف اصلی و احییا و استحییا تثنیه این هر دو هم معلل نشد
بجهت آنکه لام اینها قبل الف تثنیه است و عدم تعلیل عین اینها بجهت موافقت واحد ست و همچنین در احیی
و استحیی که مجهول اند عدم تعلیل عین بجهت موافقت معروف ست یا آنکه گفته شود که عین ناقص معلل نشود بشرط
که لام آن معلل بود یا نبود از انکه لام بسبب بودن آن در محل تغیر بمنزله متغیر ست پس تعلیل عین درین صورت بسبب
اجتماع تعلیلین حکماً ست و اجتماع حکمی بمنزله اجتماع حقیقی ست نزد او شان تعلیل در استحیی استحیی استحیی استحیی
استحیی بنقل و حذف لغت تمیمی ست برای تخفیف بر خلاف قیاس و خلاف تعلیل اما خلاف قیاس پس ظاهر ست که
عین ناقص معلل نشود و خلاف تعلیل پس از جهت آنکه تغیر بسبب تعلیل موجب نقل و قلب و حذف بود در اول رخا
وساس و این چنین نشده و نه میگفتند در تثنیه اینها استحیایان و استحیایان و مستحیایان بالف قبل یائیه استحیایان و استحیایان
و مستحیایان بدون الف همچنین طریق تعلیل در ثانی و ثالث بطریق نقل و حذف بود در رابع بنقل و ادغام و در سابع
بنقل و ابقاء آن و همچنین نشده در تثنیه ثانی و ثالث و رابع و سابع استحیایان و مستحیایان و استحیایان و استحیایان بتشدید یاء
اینها میگفتند نه استحیایان و مستحیایان و استحیایان و استحیایان بتخفیف یاء اینها سیبویه گفته که حذف یا بعد قلب آن
بالف بجهت التقاء ساکنین ست برائے کثرت استعمال و مازنی گفته حذف بجهت التقاء ساکنین نیست و نه گاهے
رد میکردند و انخفش گفته استحیی بیاء واحد لغت بنی تمیم ست و بد و یا لغت اهل حجاز و سوم آن کلمه یعنی بودن
و یا عیب نبود چون اعور یعور و اسود یسود و اسواد و سیواد چرا که باب افعلال و افعیلال چون اصل ست دران
و عیب محافظة صیغه آن واجب بود و نیز در صورت تعلیل ماضی آنها بروزن ماضی باب مفاعلة گردد گوئے
عاور و ساور در اعور و اسود و اعواد و اسواد و آنچه در معنی اینهاست برانها محمول ست چون یعور و یسود
سنایع عور و سود و چهارم آن کلمه صیغهٔ تعجب نبود مثل ما اقوله و اقول به بجهت عدم تصرف دران از جهت
بهت انشا بجروف که غیر متصرف اند و پنجم آن کلمه صیغه اسم آله نبود چون مقول و محیط ماسا واة باسم ظرف

حرکت ماقبل بعده واو از جهت اجتماع ساکنین افتاده و در ظن که در اصل ظولن بضم واو ست هر دو دلالت موجود ست
و بعض در اصل بعین بود یا را بالف بدل نمودند دلالت از جهت اجتماع ساکنین افتاد بعده فارا کسره دادند برای
دلالت بریاء و نزد بعضے از بعین بعین بکسر یا آوردند بعده کسره یا بقبل داشته نقل کرده با قبل دادند بعد ازاله
حرکت آن بعده یا از جهت اجتماع ساکنین افتاد بعین شد و در بعین که در اصل بعین بکسر یا ست هر دو دلالت موجود ست
و خفن در اصل خوفن بود و بکسر واو و یا بالف بدل کردند و فارا کسره دادند تا دلالت کند بر باب و اگر
مجهول بود اصلش خوفن ست کسره واو بجای ضمه ما قبل بر دند پس واو را یا گردانیده انگندند از جهت اجتماع
ساکنین یا و او را ساکن کردند بعد نقل حرکت فارا کسره دادند تا دلالت کند بر باب کذا فی المنتهیه و در لغته اتیقه
و سلغته اسیقه و لحن اطبخ و متن انیئه که امر حاضر واحد ست از باب ضرب بکسره فا و ماضی آنها برای رعایت باب ست
که آن کسره عین مضارع ست کذا فی الاصول و بر این تقدیر در مانند قلن هم رعایت باب دوار و هر دو بود کما لا یخفی
و آنچه بعضی گفته اند که در قلت رعایت باب ممکن نیست بجهت فتحه فا باعتبار آنست که این شخص رعایت باب عبارت
از موافقه حرکه عین ماضی دانسته است لیکن لفظ باب موافق مدعای معترض ست فافهم بعد انکار اطلاق ماضی و عدم
تقیید آن بمعلوم چنانکه در مجهول ست بجهت آنکه این قاعده است هر معلوم و مجهول را چنانکه از حاشیه که در بیان
اصل قلن و خفن منقول شد هم ظاهر میشود و در اصول چون حال ماضی مجهول علیحده بیان کرده است در بیان این
قاعده محتاج تقیید معلوم شده بخلاف اینجا که چون قاعده ماضی مجهول محذوف العین ذکر کرده است بر وجود مناسب
اطلاق ماضی دانسته است و آنرا بتفصیل ذکر کردیم هر واو و یائیکه بعد حرف ساکن باشد و آنکه بعد لین زائد بود مثل
بوع و سید که در اصل سیود ست و ابدال لین مدغم مون حصور و زین و در عین فعل یا عین اسم که شبیه فعل بود در معنے
ای مصدر و آمی که مشتق از انست و آنکه موازن فعل ست بوزن حروفی که عبارت از توافق در عدد حروف و عدد
حرکات و سکنات بترتیب ست با ملاحظه تقابل حروف اصول با اصول و زوائد با زوائد بی اختیار خصوصیت حرکات
مثلا ادام و غیف و قبول بروزن فعول ست بوزن حروفی و علم عروض علمی ست که بدان کیفیت وزن بیت
معلوم شود و حرکت آن واو و یا را نقل کرده با قبل دهی بجهت تثقل و موافقت تعلیل ماضی و حرکت بر واو و یا بعد
سکون ثقیل و قتی نسبت که واو و یا لام کلمه باشد بجهت تغیر آن بدانکه در شرح گفته که اگر زائد در مانند قصور و رین جزء
واو ست پس حرف ثانی واقع بعد لین زائد بود و اگر حرف ثانی ست پس آن عین کلمه نیست پس اعتلاج بقید لازم
نیست انتهی بترجمه میگویم که لفظ زائد هم مستدرک ست چرا که واو و یا وقتیکه در عین حقیقی باشند ما قبل آنها جز لین
زائد نخواهد بود پس انهم قید احترازی نبود از انکه این واو و یا بعد لین اصلی یافته نشده که در ان این تعلیل کرده شود
و در مانند بوع نکرده شود و نیز چون زائد در صورت تکرر دوم ست بر سبب اصح و اطلاق لین بر دو هم دوست

قائل اختیار بردی فی ہذا المقام ان اصل بیع فاسکنوا الیاء کراہۃ الکسرۃ علیہا بعد الضمۃ فحصل یاء ساکنۃ قبلہا ضمۃ
لکسرۃ الفاء وہی افصحہا ثم حمل قبیل علیہ وبہذا القوی قول سیبویہ علی قول الاخفش حیث غیر الحرکۃ ولم یغیر الحرف ثم قال
ثالثہا قول وبوع وجہہما ان اصل قول قول کرہوا الکسرۃ علی الواو وبعد النقل فحذفوہ فصار قول ثم حملوا بوع علیہ ماندہ
وانکانت تقوی مذہب الاخفش الا انہا ضعیفۃ روتیہ لا اعتماد بہا لان حمل التثقیل علی التخفیف اولی من حمل التخفیف علی التثقیل
انتہی وچون عین این ماضی مذکور باجتماع ساکنین بیفتد چون قلن وبعن زچون اختر وانقدن نیز سہ وجہ دران
جائز بود یکی کسرہ خالص وآن اشہر واصح ست چنانکہ قبل حذف بود لکن درمانند خفن وبعن التباس بمجہول المعروف
نشود دوم اشمام برای بیان اصل واین فصیح ست وسوم ضمہ خالص لکن درمانند قلن لیس مجہول مجرد نشود ودر
شرح ازہاری وشرح آن کافی نقل کردہ است کہ گوئی در اجوف واوی عدت بالضم معلوم وبالکسر ویائی مجہول ودر بائی
برلغت مشہورہ بعث دربہر دو بدون فرق دربرلغت کسیکہ ویائی مجہول بوع گفتہ گوئی بعت بالکسر معلوم وبالضم مجہول
ونزد بعضے وقتیکہ قرینہ مجہول موجود بود چون الاماربعن والا اقوال قلن جائز بہمہ کسرہ صریح ویائی ودر مکسور العین چنانک
جائز ست اشمام وضمہ اگرچہ التباس بمجہول بمعروف ست بجہت وجود قرینہ واقع لبس ودر غیر این ہر دو یعنی غیر یائی
ومکسور العین روا ست ضمہ چنانکہ روا ست کسرہ واشمام اگرچہ التباس مجہول بمعلوم شود بجہت قیام قرینہ واگر قرینہ نبود
پس مختار ضم واشمام وبائی ومکسور العین ست کسرہ واشمام درغیر این ہر دو تا التباس مجہول بمعلوم نشود وچیزیکہ
در ماضی ثلاثی مجرد معلوم از اجوف یائی ومکسور العین ماقبل عین کسرہ بود واشمام نبود پس در مجہول ازین ہر دو اشمام
واشمام فارق بود ودر غیر این ہر دو ضم بود فقد التباس در مجہول اینہا کسرہ خالص نہند یا اشمام نمایند بجہت فرق
وظاہر کلام سیرافی موجب فرق نیست درصورت قرینہ وعدم قرینہ والتباس جائز باشد بسبب قلۃ وقوع آن
در مانند اینہا گذرانی اشرح فاء ماضی اجوف کہ ثلاثی مجرد ست نہ مزید اجہ حذف عین کلمہ باجتماع ساکنین کسرہ
باید اگر اجوف یائی بود برای رعایت یا یا از باب مکسور العین باشد اگرچہ اجوف واوی باشد یعنی اگر عین باب ماضی
مکسور بود خواہ آن کسرہ در عین ماضی بود خواہ در عین مضارع آن فا را کسرہ دہند برای رعایت باب بخلاف مزید
کہ ماقبل عین آن ہمیشہ در حذف عین متغیر نشود واگر اجوف بائی یا از باب مکسور العین نبود بلکہ اجوف واوی یا از باب
مضموم العین باشد ضمہ دہند برای رعایت واو یا رعایت باب کہ اہم واقدم ست از رعایت حروف چون قلن
کہ در اصل قولن بود واو را بالف بدل کردند وافگندند پس قاف را ضمہ دادند تا دلیل باشد بر واو محذوف ناگر
ماضی مجہول باشد اصلش قولن ست کسرہ واو را بجای ضمہ ماقبل بردند پس واو را حذف کردند از جہت اجتماع ساکنین
بعد ازان قاف را ضمہ دادند تا دلالت باشد بر واو گذا فی المنہیہ تقدیم مثال اجوف واوی بر یائی بجہت تقریب مثال
بہ مثل ست ونزد بعضے قلن معروف در اصل قولن ست بعدہ قولن کردند بضم واو وحرکتش بماقبلش دادند بعد ازالہ

باب دناب و عصی و رحی و عوا تثنیه دعاست ایراد این مثال بجهه تثنیه برانست که تصحیح آن بجهه آنست که یک شرط درین مفقود بست و دعوا در اصل دعوا است جمع دعا اینجا الف بجهت قران ساکن بلفظی که دال مضمر ست افتاد همچنین اعلون و اعلین و دعت در اصل دعوت بود و او الف گشت و از جهت اجتماع ساکنین افتاد همچنین رمت و عتا در اصل دعوتا بود و او الف گشت بعده از قران ساکن تقدیری که تاست افتاد چرا که اصل در تا و تانیث فعلیه سکون ست چنانکه اصل تا مر اهمیه حرکت ست بعده اینجا برای الف تثنیه مفتوح شده همچنین رمتا و دعون واو و دران بسلامت ماند بجهت عدم علة قلب برای بمقابل الف مقارن ساکن لفظی و تقدیری دعت و دعتا کافی بود و ذکر دعوا جمع دعا حشو باشد مگر آنکه گفته شود که ایراد آن بجهت اشعارست برانکه اینجا واو قبل مده زائده نیست چنانکه سابق گفتیم فافهم اما قود و غیب و روح و او و دوحه و فونة و حول بکسر واو و همچنین روح شاذست ازانکه علة قلب با جمیع شرائط موجودست و بحسب قیاس دلیس که در اصل لیس بود بکسر عین لاس ست لکن ساکن کردند برای مشابهت لیست، در عدم تصرف لهذا در ست لام را کسره ندهند هر واوی یا یائیکه عین کلمه ماضی مجهول بود از ثلاثی مجرد و مزید و حالانکه در معروف آن تعلیل یافته است بخلاف طوی و روی کسره آن واو و یا مر را بجای ضمه ماقبل بری بعد ازانکه آن ضمه و این لغة اشهر و افصح ست پس واو و یا بدل گردد بجهت کسرهٔ ماقبل و یا بحال ماند چون قیل که در اصل قول بود کسره و او را بجهت ثقل و مشابقه معروف بقاف دادند بعد ازانکه ضمه آن بعده و او یا شد و همچنین بیع که در اصل بیع بود کسرهٔ یا را بفا دادند بعد ازانکه ضمه آن و مثال ثلاثی مزید چون اختیر که در اصل اختیرست بروزن اجتنب کسرهٔ یا را نقل کرده بتا دادند بعد ازانکه ضمه آن اختیر شد و همچنین انقید که در اصل انقود بود بروزن انفطر کسرهٔ واو را بقاف دادند بعد ازانکه حرکت آن بعده واو بجهت سکون و کسره ماقبل یا گشت انقید شد و اینهمه که مذکور شد از نقل حرکت عین بماقبل قول جزولی ست و نزد بعضی کسره عین را حذف کنند بعده ماقبل آنرا کسره دهند تا یا در مانند بیع و انقید و اختیر بسلامت ماند و مانند قیل و انقید و اختیر ران محمولست ازانکه نقل بسوی ساکن بود نه بسوی متحرک لکن قول جزولی اقرب بقیاس ست نه بینی که نقل حرکت در رضوا و عمو که معروف اند و دعو و رمو که مجهول آمده شده است با وجود تحرک ماقبل و اشمام درین کسره منقول صحیح ست برای تبعیه بر اصل و مراد از اشمام اینجا کسره را مائل بضمه خواندن و یا ساکنه را که بعد و یست مائل بواو اند کی نمودن ست و همین ست مراد قراء و نحاة از اشمام درین مقام و نزد بعضی اینجا هم اشمام وقف کنند و آن ضم شفتین ست بعد تکلم کسره و نزد بعضی آوردن ضمه ست که بعد آن یا ساکن بود و این هر دو مذهب خلاف مشهور عند الفریقین ست و اشکال در بر دو ظاهر و در ماضی مذکور یا نقل حرکت کنی چنانکه دانستی یا کسرهٔ عین را بجهتی بی نقل آن بماقبل دهی بعده یا را واو بدل نمائی و واو را باقی داری و گوئی نحو قول و بوع در بیع و اختور در اختیر و انقود در انقود و این ضعیف ست

زائل نشود چون تخشین رد رمانند اخشون و دیعون جمع مذکر مجهول حرکت واو عارضی ست و هفتم آن کلمه که در ان
واو و یا ست بروزن فعلان بالتحریک و فعلی بالتحریک نباشد چون جولان و حیوان و جیدی و صوری تا حرکت
نفظا اینها باقی ماند برای دلالت بر حرکت مسمی و در صورت تقلیل حرکت باقی نمی ماند اما موتان محمول بر حیوان است
که نقیض وی ست و نزد سیبویه تصحیح فعلان خلاف قیاس ست و قیاس تعلیل ست بدلیل آمدن داران و جادان
و حامان در دوران وجود آن و حومان و انچه مصحح ست شاذ ست و نزد اخفش تصحیح فعلی شاذ ست و قیاس تعلیل
ست و نزد غیر ایشان اعتبار اغلب راست و شک نیست که فعلان غیر معلل اکثر ست و همچنین فعلی پس حمل بر اغلب
اولی بود گوییم که عبارت متن اولی ست از عبارت اصول که لاعین فعلان و فعلی چرا که تخصیص بعین مخل ست
نه بینی که در مانند نزوان و حجوان هم تعلیل نکنند مگر آنگه گفته شود که مصحح این را از امثله تبل مده شمرده است فافهم
و هشتم کلمه واو و یا نه بمعنی کلمه باشد که در ان واو و یا تعلیل نپذیرد بجهت عدم علت با شرط چون عور و صید و اجور
و سود و بیض که بمعنی اعور و اصید و تجاور و اسود و ابیض ست از انکه الوان و عیوب خاصه افعال و افعیلال ست
و اینها اصل اند در ان و همچنین تفاعل اصلست در تشارک و غیر اینها فرع اینهاست در این معنی و چون افعلال و افعیلال
قابل تعلیل نیست بجهت فقدان شرط و تفاعل بجهت فقد علة پس هر چه در معنی اینهاست محمول بر اینها باشد
در عدم تعلیل نیز و بعضی گویند که عین افتعال اگر یا بود تعلیل نپذیرد اگر چه بمعنی تفاعل بود نحو ابتاعوط ستا و بمعنی
تبایعوط تسالیفوو در اصول شرط دیگر افزوده که واو و یا عین بدل از حرف صحیح نبود چون شیزة در شجرة بخلاف
لام چون قطنی و تقضی در تقضن و تقضض در شرح ست که گفته اند در ملحق هم تعلیل نکنند تا بر صورت ملحق به باقی باشد
مگر در لام که محل تغیر ست پس گر از قول و بیع مانند قریوس بفتح القاف و الراء سازند قوول و بیوع گویند و اگر
از رمی مانند رجح نامند رمیی گویند بتعلیل یای ثانی و شرط کرده اند در اسماء که بروزن فعل بود و در حرکت و سکون
و لهذا در جواد و طویل و جولان و حرمان تعلیل نکنند و در مانند باب و ناب و دار و قادة و باعة که جمع قائد و بائع
ست کنند انتهی پس آن الف که بدل از واو و یا ست بقران ساکن لفظی یا تقدیری بیفتد تا اجتماع ساکنین
نشود چون قال که در اصل قول بود بفتح عین چون واو متحرک بود بحرکت لازمی و ما قبلش مفتوح بفتحه لازم و شرائط
مذکوره متحقق بود بالف بدل نمودند و باع در اصل بیع بود بفتح عین یا را بالف بدل نمودند این هر دو مثال واو
و یا مفتوح ست در عین و خاف در اصل خوف بکسر عین ست واو الف گشت این مثال واو مکسور ست
در عین و طال که در اصل طول بضم عین ست مثال واو مضموم در عین ست از ایراد و عون ایراد طال اولی بود
کما لا یخفی و دعا در اصل دعو بود واو الف گشت و ایراد این مثال بجهت اشعار بر تعمیم این قاعده است مر عین
و لام را لکن چون مثال واو را ذکر کرد مثال یا نیز باید چون رمی که در اصل رمی بود و مثله اسماء نیز باید چون

بودن آن احق بتغیر اگرچه موجب اعلال دران نیست واگر گفته شود که یاء ثانی دران بدل از واو است چنانکه مذهب بعضهست توالی اعلالین حقیقةً لازم آید چنانکه در قوی وهم قلب یاء اول دران سبب قلب در مضارع دیست یعنی یحیی وآن سبب توالی اعلالین حقیقة بود در دوی وهمچنین در لقوی اما در مانند اعوی واعوذ که در اصل اعود واعوذ بود ادغام نکردند بجهت تقدیم اعلال بر ادغام واعلال حرف آخر که اولی بالتغییر ست اختیار کردند وعین را بحال داشتند تا توالی اعلالین حقیقةً در دو حرف اصلی حکماً لازم نیاید واعمای یعمای اعمیاء اگر در اصل اعمیی بفتح یاءین ویعمیی بکسر یاء اولی ورفع ثانی از باب افعلال باشد شاذ بود واگر مخفف اعمای یعمای اعمیاءً گاه ابدام یدیام ادیماماً ست هیچ نقص نیست ومشدد آن یافته شده است چنانکه صاحب قاموس گفته قدشید والیاء والیاءة در آیة وغایة که در اصل اییة ورمیة وغمیة است بدلیل آییة ورمییة وغمییة شاذ ست وبزعم ابن جنی الف اینها بدل از واو ست نه از یاء اما بر مذهب فراء که وزن اینها فعاة بسکون عین ست از بناء فیه نبود بلکه از قسم صامة وتابة در صومة وتوبة وشاذ ست بحفظ باء وتا ومانند آن وشرط دوم آنکه واو ویاء عین کلمه یا لام کلمه بوده فاکلمه نحو توسط وتیسر از انکه تعلیل چون درین موضع در بناء مجرد ممکن نبود مزید که فرع ویست بران محمول شد وسوم آنکه آن واو ویا قبل مده زائده نبود یعنی قبل حرف علة ساکن غیر مدغم که ماقبلش حرکت موافق اوست ومراد از مده غیر واو ویا جمع ست چون جواد وطویل وغیور بخلاف دعوا واعلون واعلیین چرا که اعلال سبب بقاء نفس المده وزوال حرکتی ست که قبل مده بود در کلمه مده واین مستکره است نزد اوشان باوجود لزوم لبس بعض اسماء ببعض افعال یا بعض اسم چون زوال وزال وغیور وغور وبرای فرق در تثنیه وجمع در جمع تعلیل کردند نه در تثنیه تا التباس جمع به تثنیه در حالت نصب وجر نزدیک وقف واضافه نشود چون مصطفین بسکون نون ومصطفی القوم ورفع را بر نصب وجر حمل نمودند وگفتند مصطفون وعکس نکردند یا آنکه واو ویا در جمع قبل مده است نه در تثنیه بجهت حصول ثقل لفظی چنانکه بود ثقل معنوی بخلاف تثنیه که یا دران مفتوح ست ودر مانند وعور وبیرمیون وترضیین واو ویا قبل مده زائده نیست بلکه قبل واو ویاء ضمیر ست که در حقیقت کلمه منفصل ست از کلمه ضمه اگرچه در ظاهر متصل ست پس اهتمام نبود ببقاء مثل این ضمه که قبل حرف مده است بجهت انفصال ضمه از مده باوجود اتصال چنانکه دانستی در واو ویاء جمع هم میتوان گفت که تعلیل دران بجهت مشابهة واو ویاء ضمیر ست وبسبب گردانیدن آنها در حکم آن فافهم وشرط چهارم آنکه واو ویا مذکوره قبل الف تثنیه ویا آن وقبل الف ضمیر نبود چون عصوان وحبلیان وحصورین وحبلیین ودعوا در مبادی دلیلش گذشت والف ضمیر ملحق بالف تثنیه است ونیز تعلیل در اینها سبب التباس تثنیه بمفرد ست کوئی عصے الرجلین ولن یرضا ودعا در عصوان ویرضیان ودعوا در نحو آنکه واو ویا قبل یا مسند وله برای نسبت ست یا غیر نسبت نحو حبلوی وحبلویة نبود چرا که اعلال دران سبب زوال کسره مطلوبه بهت وششم آنکه واو ویا قبل نون تاکید ثقیله وخفیفه نه افتد تا فتحه مطلوبه

وثانی ساکن بود قلب اول بهمزه جائز ست نه واجب چون ادری دوری مجهول داری وقلب در اولی لازم شده برخلاف
قیاس کذا فی الشافیه وغیرها ودر نظامی ست که از کلام بوعلی فارسی لائح میشود که اجتماع دو واو در صدر وقتیکه ثانی
عارض نبود موجب قلب اولی ست بهمزه پس اولی نزد وی بحسب قیاس بود ودر دوری قلب لازم نبود وسیبویه
گفته که بناء مانند کوکب از وعد او عد بود پس تحرک واو ثانی نزد او هم شرط نیست انتهی پس درینجا کلام نحویین بر یک
وتیره نیست وانچه ما در شرح گفته است جامع اقوال ست وآن آنیست که شرط وجوب قلب واو اولی بهمزه بنا برانچه که
مفهوم از کتاب واز کشاف وکافی وجز آن میشود آنست که واو دوم بدل از حروف زائد نبود برابر ست که آن واو
مده نبود همانکه سیبویه گفته که چون بناکنی از وعد مانند کوکب گوئی اوعد یا مده غیر بدل از چیزی بود زائد یا اصلی
اول چون اوعاد وقتیکه بناکنی از وعد مانند بطومار ابوحیان گفته که درینجا نزد ابن هشام وابن مالک قلب جائز ست
نه واجب وثانی چون اولی که در اصل وولی ست نزد بصریین یا مده بدل از حرف اصلی بود چون اولی نزد کوفیین که
اصل آن وری ست بهمزه واین شرط مذکور بجهت احتراز از نحو دوری ست وتحرک واو ثانی شرط نیست پس قلب
در اولی لزوماً خلاف قیاس نبود بلکه موافق قیاس بست انتهی پس بنا برین تحقیق شرط تحرک ثانی درینجا بنا بر مذهب
مشهور باشد فافهم واگر اتصال دو واو در صدر بسبیل عروض بود جائز ست قلب اولی بهمزه ثانی متحرک بود یا ساکن
چون اوری و ودی در ایاوری بروزن افعوعل از وری چون حرکت همزه اولی بیاد ادند یا که در اصل واو بود باز آمد
بجهت زوال علة قلب وهمزه وصل افتاد وودی شد بعده حرکت همزه بواو دادند وافگندند ودوی شد ابوحیان گفته
که این مذهب بوعلی فارسی ست ومطابعت کرده است آنرا ابن مالک ونزد غیر وی قلب درینجا هم واجب ست
کذا فی الشرح وچون هم از قوانین مثال فارغ شد شروع در قوانین اجوف نمود وگفت واو ویا متحرک بحرکت اصلی
نه بعارض برابر ست که آنعارض منقول از غیر بود مثل جوب وجبل که در اصل جوب وجبیل بود یا غیر منقول ازان
چون اخشوا الله واخشی الله وقتیکه بعد فتحه لازم باشد نه فتحه عارض که از کلمه دیگر بود نحو قوعد وویسر بدل از الف کردند
ازانکه هر واحد بمنزله دو حرکت ست وحرکت اینها وحرکه ماقبل اینها دو حرکت دیگر پس مجموع بمنزله چهار حرکت شد
در یک کلمه وآن ثقیل ست ونیز اینها بجهت تحرک خود بمرتبه دو حرف مده شدند واجتماع حروف علة ثقیل ست پس بالف
بدل نمودند که اخف ست ومجانس حرکت ماقبل اینها اما به چند شرط یکی آنکه واو ویا عین کلمه ناقص نباشد چون حیی
وقوی بکسر عین ونه در حکم آن عین بانحیطور که لام ناقص مکرر شده باشد پس حرف اول بجهت توسط آن بمنزله عین
گردد وحرف دوم بجهت تاخر آن بمنزله لام ودر هر دو صورت تعلیل نکنند ازانکه تعلیل حرف آخر اولی ست بجهة بودن
آن در محل تغییر بخلاف اول که تعلیل آن سبب توالی اعلالین ست در دو حرف اصلی حقیقة چون رموی وحکماً چون
ارعوی واین ممنوع ست ودر مانند حیی اگر عین معلل شود توالی اعلالین حکماً گردد بجهت بودن یاء اخیر در حکم تغییر بسبب

نیفتاد بجهته بودن آن اهم توجه نر مصدر و نزد مازنی مصدر ست و تصحیح آن باعتبار تنبیه اصل ست چنانکه در قود و مانند آن و لفظ جهت مثلثه الفاء شاذ ست نزد غیر وی و در مصدر یکه مضارع آن بعد حذف واو مفتوح برای رعایت حرف حلق شده باشد کسره و فتحه فاء هر دو جائز ست چون صیغ و وسعه فتحه برای موافقت مضارع و کسره بلحاظ اصل ست و در بعضی اوزان کسره آمده است فقط چون هیئه و صله بضم صاد شاذ ست قیاس با لکسر ست و همچنین حذف واو از وعه بالفتح مصدر ودع بروزن کرم و طاء بالفتح وطئه بالکسر مصدر و طاء چون کرم شاذ ست بجهت عدم حذف در فعل اینها و همچنین حذف از زنه بالکسر که اسم فصله است و لذة بالکسر یعنی همزه در مصدر بسبب عدم مصدریه اینها این یعنی واو و یاء که فاء باب افتعال باشد اگر طبیعه بدل از همزه نبود اصلی بود یا بدل از لین به تا بدل شود و در تاء افتعال مدغم گردد بجهت تجانس ملبت فصیحه که لغة اکثرین ست چرا که تا قریب بواو ست در مخرج بسبب بودن آن از اصول ثنایا و بودن واو از شفتین با وجود همس در تا که مناسب لین ست و یا را بر واو حمل کردند تا تصرف مختلف نگردد نحو اتعیل و یوتصل ایتصالا و موتصل اتعیل مثال واو چون اتعد که در اصل اوتعد بود واو یا شد و یا تا گشت و تا در تا ادغام گردید یا آنکه واو اولا تا بدل گشت بجهت عروض کسره ماقبل پس مثال قلب واو تا بلا شبه متعد باشد و مثال یا چون اتسر که در اصل ایتسر بود بمعنی لعب یا لمیسر یا را تا بدل نمودند و تا را در تا ادغام نمودند و در ایتمن بدل نگردید از جهت آنکه یا بدل از همزه است و عارضی ست بخلاف یا در اتعد که در صورت اعتبار همزه قلب آن لازم ست اما ایتزر که در اصل ایترز ست بمعنی لبس الازار و اتخذ که در اصل ایتخذ ست شاذ ست و همچنین مترز و متحد مصغر گفته که میتوان گفت که قلب همزه تا در اینها ابتدائی ست بسبب اتفاق هر دو در رشده انتهی و مطرد ست در لغت بعض حجازیین قلب لین مذکوره یاء در مضارع و القاء آن در امر و مصدر و اسم فاعل گویند یاتعد و یاتسر و موتعد و موتسر و ایتیاد و ایتیسار و یا بقاء یا در ماضی نیز گویند چنانکه در امر و مصدر نحو ایتعد و ایتیسر و اگر دو واو متحرک در اول کلمه بر سبیل لزوم نه بر عروض بهم آیند هر دو اصلی باشند یا نه اولین همزه بدل گردد و جوبا بجهت استثقال اجتماع مثلین متحرکین در صدر و لهذا مانند دون و میر قلیل ست در کلام ایشان خصوصا وقتیکه مثلین دو واو باشند و در وقت دخول واو عطف و قسم سه واو متجمع گردند که آنوقت این اجتماع نهایت تثقیل بود و اگر ثانی را بهمزه بدل میکردند ثقل باقی میماند خصوصا وقت دخول واو عطف و قسم و نیز چون همزه دو واو از دو طرف مخرج اند پس اول اشبه بهمزه بود درین معنی از نسبت ثانی چون او اصل که در اصل دو واو اصل ست جمع واصله واو ثانی در اینجا بدل از الف ست چنانکه در ضوارب و اول در اصل وول بود همزه اولی که اصل آن دولی بود مونث اول که در اصل اوول بود بدانکه چون دو واو در اول کلمه بهم آیند

حسب وفتحه عین انها اصلی نیست بلکه عارضی ست همچو کسره تلفی وکسره آنها اصلی ست چنانکه کسره تحارب لهذا اعاده
واو نشد وفتحه عین نیز با وجود عدم حرف حلق بجهت حمل بر یذهب ست که مراد وی نیست وفتحه یوجل عارضی نیست
بلکه اصلیست لهذا از واو سالمست یا اندر یوجل یا مفتوح نیست ودر یئیس ویسیر یا حذف نکنند بجهت
بودن آن اخف کسره واز جهت آنکه واو در صورت مذکوره واجب الحذف ست نه یا بجهت خفت آن از
نسبت بضمه ومثال واوی مضاعف از ضرب نیاید تا اجتماع اعلالین نباشد ودر صورت حذف واثبات
نشود اما روومت بالفتح بنود کذا فی الشافیه ونحو عد صیغة الامر من تعد اصله اوعد وضع صیغه الامر من یضع
اصله اوضع حرکت مضارعه فی حذف الواو منه وانکان القیاس فیه قلب الواو یاء اذا کان بعد الکسرة وبقاؤها
بحالها اذا کان بعد غیرها وانما حذف منه الواو وحذف همزة الوصل للاستغناء بهذا باعتبار الاصل اما باعتبار
آن بنا اول من حروف المضارع کما مر فلانه مرفوع وقد جاء فی مضارع نحو یئیس حذف الیاء نحو یئیس وقیاسها
الفا لاستثقال الیاءین مع الهمزة مثل یاسین وکذا یاقوت فی یقیظ قال فی الاصول شذ فی مضارع یسیر
کضرب ویئیس کحسب یسیر ویئیس بحذف الیاء کیذر ویذع مجهولین انتهی وفی التسهیل الا ما شذ من
یذر ویذع فی لغة وجاء فی مضارع نحو وجل مما هو مثال واوی من باب علم وفی المغنیة قید بالازم لیخرج
لغات اخری وانکان الفصیح یوجل ویوجع علی الاصل احدهما یاجل ویاجع بقلب الواو الفا لانه اخف
من اخویه کما فی یاتعد ویاتزن وبه کان یتکلم الامام الشافعی رحمة الله علیه وثانیهما یجل ویجع بقلب الواو
یاء لانه اخف من الواو وثالثهما یجل ویجع بقلب الواو والیاء مع کسر العلامة وهذه اشذ لقلب الواو والیاء
قال الجاربردی لیست هذه لغة من یقول تعلم لان اولئک لا یکسرون الیاء انما کسرت ههنا لما ذکرت
قال فی الصحاح یقول هو اشذ انا اوجل ونحن نوجل وانت توجل کلها بالکسر وهم لا یکسرون الیاء فی یعلم لاستثقالهم
الکسرة علی الیاء فی الابتداء وانما یکسرون لیقوی احد الیاءین بالاخری انتهی اقول فعلی هذا لا تناسب
ذکر کسرة یا نحو یجل فی بیان مذهب من یکسر علامة المضارع غیر الیاء حیث قال فیما سبق ودر مضارع
انی وو وجل ونحوه یا را نیز فافهم واویکه در مصدر فای کلمه بود بشرطیکه آن مصدر بر وزن فعلة بالکسر باشد
یا بر وزن فعل بالکسر بود نزد بعضی واز فعاش افتاده باشد بیفتد بعد نقل حرکت ان بما بعدش برای مطابقة
فعل واستثقال کسره بران چون عدة مصدر یعد که در اصل وعدة یا وعد ست علی اختلاف القولین واورا
حذف کردند بعد ازان که کسره اش بعین دادند تا زیادتی اعلال اسم بر اعلال فعل لازم نیاید ازان که در فعل
حذف حرکت نیست ونزد کسیکه بود ن مصدر بر وزن فعل شرط ست لبعد حذف واو تا را در آخر برای عوض
آورده اند وواو از وعد بالفتح نیفتد بجهت عدم کسره ومهنین از واو ووصال وبجهت عدم تعلیل فعل ودر وجهة

سبر دوازعرب مسموع ست گویند طبی وطوبی وکیسی وکوسی کذافی الشرح وطوبی وقتیکه مصدر طاب یطیب گفته شود
نه صفة امر سهل گردد اما وقتیکه بمعنی طیب بود توجیه آن جز تحمل بر طوبی اسم درست نشود بدانکه ابدال یا باین طور یا در فعل
وفعلان جمع وفعلی صفة باتفاق ست میان سیبویه واخفش لکن در غیر اینها خلاف ست سیبویه گوید که همه بکسر
بدل نمایند تا با سلامت ماند چراکه تغیر حرکت تغیر اندک ست ازنسبة تغیر حرف وعدوفصول ازیا بسوی اثقل باشد وجه
بعید ست وافظ مصنوفه که در اصل مضیفة بود شاذ ست ولفظ معیشة بحسب قیاس ست خواه در اصل بروزن
مفعلة بالکسر بود یا مفعلة بالضم واخفش گوید که یا را بواو بدل نمایند وباقی ندارند ازانکه در ابدال ضمه بکسره تغییر
واحش ست که بدان صیغه بروزن دیگر میشود پس مصنوفه نزد او بر قیاس ست ومعیشة در اصل بکسر عین بود بحسب
وبنا برین اختلاف وقتیکه اربع مانند تربت بضم تا عین سازند تتبع بکسر یا موجده بود نزد سیبویه ونزد باشد
نزد اخفش دو وجه ست که این اختلاف وقتی ست که یا قریب از طرف بود اما وقتیکه بعید از طرف بود چنانکه
بعید آن یا دو حرف اصلی بود چون هوسر یا همچو اصلی نحو غوط که در اصل غیط ست تبکر ار اصلی قلب یا بواو و
انجا بالاجماع باشد بجهت کثرة این قلب در نیمقام وبجهت اولویة عدم تغیر در صدر قال سیبویه اذا نیت من البیع
تجذب قلت یبوع تقلب الیاء واوا ومناسب آن بود که مع این قاعده را قریب قوانین اجوف ذکری کرد
بجهت غلبه وقوع این قاعده دران اگرچه مع بجهت عدم اختصاص بعض قاعده بمحلی در قوانین مثال واجوف و
ناقص امتیاز نکرده چنانکه ابن حاجب امتیاز کرده است واو یکه بعد فتحه علامت مضارع وقبل کسره اصلی
لفظی بالتقدیری افتد بیفتد ازانکه واو بسبب دخول علامت ساکن گردید وبجهت سکون ضعف شد وعلامت
حامل فتحه گردید نه حرکتی که اخت واو ست تا واو بدان الفت گیرد پس گشت علامت گویا غصب نمود فتحه را ازان
ودید واو در مابعد خود حرکت مخالف خود پس نفرت کرد ازان وافتاد از جای خود یا انکه واو بمنزله دو ضمه است
وواقع شد میان کسره ویاکه بجای دو کسره بود پس مستثقل شد محذوف گردید بعده اخوات او را بران حمل نمودند
چنانکه اخوات اکرم بر اکرم محمول شدند در حذف کذافی الشرح ودر کتب دیگر باین طور ست که هر واو که میان
یا وعلامت مضارع وکسره اصلی افتد بیفتد چون یعد بعده اخوات یعد را که اعد ونعد وتعد ست بران حمل نمودند
بدلیل آنکه واو بمنزله ضمه است بلکه بجای دو ضمه وکسره که بعد واو ست از جنس یاست که قبل واو ست
ووقوع شئ بین الضدین مستثقل ست پس آنرا حذف نمودند واین دلیل اوضح واحسن ست از دلیل سابق
کما لایخفی چون یعد که در اصل یوعد بود مضارع وعد ویضع که در اصل یوضع بود بکسر ضاد معجمه مضارع وضع اینجا واو را
حذف نمودند وعین کلمه را بجهت رعایت حرف حلق که علة متجوزه فتحه است نه موجبه فتحه دادند وهمچنین در یطیار و
یسیع مانند آن پس مانند یضع ویقع از باب فتح ست ودر اصل از باب ضرب ومانند یسیع ویطیار از

وشئل واجلواذ بعد کسره یا گردد و بعد ضمه واو وجوبا اگر در یک کلمه بود وجوازا اگر دو کلمه بود چرا که این حرف ضعیف ست که اعتمادش بر حرکت قوی نا موافق ثابت نماند خصوصا الف که اعتماد آن بر حرکت نا موافق محالست وفتحه موافق الف ست وغیر مخالف واو و یا بجهت بودن آن حرکت ضعفی لهذا کسره و ضمه قبل فتح فا آید بخلاف ضمه با غیر واو و کسره با غیر یا و مدغم کانکه مستهلک در ما بعد خود ست خفت آن با حرکت مخالف نماند پس اینجا چهار صورت باشد الف بعد کسره چون محاریب جمع محراب و الف بعد ضمه چون قوول مجهول قاول و یا بعد ضمه نحو موسر و فعل در میسر و فعیل مجهول فعیل و واو بعد کسره چون میزان در موزان و نحو بازید او قط در القیط امر لقیط کعلم و کرم و بر تقدیر بعد سقوط همزه وصل یا واو گشت و جائز داشته اند یا زید القیط خوانده شده است یا صالح نیتا با ثبات یا از جهت عروض ضمه که از کلمه دیگر ست و قیاس در اتیها قرأت همزه یا واو است در صورت سقوط همزه وصل لکن ابو عمرو همزه نخوانده بنظر آنکه آن همزه در اصل اینجا واجب القلب یا ست و سقوط دال عارضی ست اما دیوان که در اصل دوان بود بدلیل دواوین شاذ ست یا ر ساکن که قریب از طرف بود و بعد ضمه در جمع که بر وزن فعل یا فعلان بالضم باشد یا صفت بر وزن فعلی بالضم فا مانند بیض و بیضان که جمع ابیض ست و نحو حیکی و ضیغری که صفت ست ضمه ما قبل آن یا به کسره بدل شود پس در اینها بیض و بیضان و حیکی و ضیغری بالکسر گویند تا از ین قلب حرکت ما قبل یا سالم ماند و اصل آن حیکی و ضیغری با الضم گفتیم مگر بجهت آنکه فعلی بالکسر در صفات غریب ست بخلاف فعلی بالضم که شائع و کثیر ست و بقال شیة حیکی از اکان فیها حیکان ای تبختر و قسمة ضیغری ای جائرة ظالمة و اختصاص ابقاء یا در فعلی صفة و فعل و فعلان جمع بجهت ثقل صفت و جمع و خفة اسم و مفرد ست اما عون بالضم که در اصل عین ست جمع عیون بالفتح یعنی شدید الاصابة بالعین شاذ ست و قیاس در ان عین بالکسر ست و در مانند ویران که در اصل ویران بالکسر ست ما قبل واو ضمه ندادند بجهت ابقاء واو از انکه در ان انتقال از اخف که کسره است بسوی اثقل که ضمه است میشد و در طوبی که در اصل طیبی بود مؤنث اطیب اسم تفضیل و کوسی که در اصل کیسی بود مؤنث اکیس اسم تفضیل ضمه ما قبل یا را کسره بدل نکردند و یا را باقی نداشتند بلکه یا را بواو بدل نمودند از جهت آنکه اسمیه در اینها غالب آمد چرا که اینها بدون الف و لام صفت واقع نمیشود و اگر صفت میبودند بهر حال صفة واقع میشدند لهذا از نزد سیبویه اسم تفضیل حکم اسماء دارد و ابو حیان گفته همچنین گفته اند اهل تصریف از انکه اسم تفضیل صفة بدون اضافه و لام و من واقع نمیشود و صفة محضه بهر حال صفة واقع میشود پس در وصفیة آن نوعی از نقصان ست و لهذا اعلم قدماء اسم ظاهر جز در یک صورة نکنند و گفته اند که طوبی و کوسی جز در وقت تعریف صفة واقع نمیشود و کوسی از کیس بمعنی زیرکی ست اما ابن مالک هر دو را از قبیل صفة شمرده و گفته که قلب یا بواو و ابقاء آن بکسر فا

وفی کلمتین یجوز تحقیقها وتخفیفها کما گفته الکانت الهمزتان متحرکتین یجوز تخفیفها الی آخره بعد ازان انچه که ترجمه آن مذکور شد گفته فافهم اصول تخفیف متعلق آن مشتمل ست بر اسکان وابدال وحذف وتحریک وادغام اما آخرین را در شرح افزوده در اصول وشافیه وشروح آن نیست وعبارت متن وشرح انست ویعم الاسکان والابدال والحذف وکذا التحریک نحو لیقول قال وقل ولاتنسوا الفضل وکذا الادغام فان بتغیر المدغم من وجه گویم که تمثیل تحریک به لاتنسوا الفضل واضافه ادغام در اقسام تعلیل محل تامل ست فافهم بدانکه ممنوع نیست اجتماع دو اعلال یا بیشتر در کلمه که زیاده بر سه حرف ست چون بقی ومروی ولم یق ومقوی وآمده است سماعاً در سه حرفی اجتماع اعلالین چون یاد وباد که در اصل یبی وریی یایوی مابوی ست عین را بالف بدل نمودند ولام را بهمزه برخلاف قیاس وابوعلی گفته که توالی اعلالین مکروه است وقتیکه در عین ولام بودند نه در فا ولام چون قد وسیر ای گفته که ممنوع آنست که عین ولام ساکن کنند از راه اعلال مثلاً واو بردی ساکن کنند بنقل حرکه یا که یا را ساکن کنند بی نقل واگر سکون یکی باعلال بود وسکون دوم بدون اعلال جائز بود چون یری که در اصل یریی بود بر وزن یکرمی بدانکه موضع اعلال سه ست فا وعین ولام وهر موضع را قوانین جداگانه است مگر بعض که اختصاص بیک موضع دارد چنانکه در اثنای بیان مفهوم خواهد شد لهذا اسهم بترتیب شروع در بیان قوانین هر سه کرد پس ابتدا بقوانین مثال نمود واگفت واو مضموم منفرد در اول کلمه همچنین نزد مازنی واو مکسور منفرد در اول کلمه همزه بدل شود چون اجوه وقتست که در اصل وجوه ووقت بضم واو ین ست واشاح که در اصل وشاح بکسر واو ست وهمچنین واو مضموم بحرکه غیر عارض وقتیکه مشدد وزائده وبدل از حرف نبود چنانچه در تعوذ وترهوک وحمراوون لکن در وسط باشد حقیقی یا حکماً روا که همزه گردد چون اورو قول وغور در بعضی در مانند حمراوون وراوون که ضمه عارضی وارد نیز تجویز قلب کرده اند وابن طاهر در واو مشدد مضموم وابوالفتح در واو زائد مضموم نیز قلب تجویز کرده اند وسبب قلب درین مواضع آنست که ضمه بر واو ومنزله دو واو ست واجتماع آن موجب قلب همزه در صدر بود چون او اصل پس اینجا مجوز قلب شد نه موجب قلب ووسط را بر صدر حمل نمودند در جواز که اصل ست نه وجوب که اشد واقوی ومبتنی بر قوت سبب ست ومازنی واو مکسور در صدر را هم مانند واو مضموم گردانیده ودر استقلال وامثال قلب تجویز نموده ونزد غیر مازنی مانند عاء والدة واساوة وافاوة مقصور بر سماع ست اما مکسورهٔ متوسطه نزد کسی مقلوب نشود چون طویل واخونته بدانکه ذکر قلب واو متوسطه اینجا بتبعیت ومناسبت همزه مضمومه در صدر ست ورنه ذکر آن بحث قوانین اجوف باید وقلب واو مفتوحه در صدر همزه چون احد واناة واسماء که در اصل وحد وونی وسماء ست وهمچنین قلب واو مضموم در صدر مانند اوجه که در اصل وجاه بمعنی پیش ورو وتراث بمعنی میراث که در اصل وراث بود شاذ ست زیرا که واو مفتوح در اول کلمه ثقیل نیست وقیاس در مضمومه قلب همزه است نه تیا پس قلب در هیناسماعی بود نه قیاسی لین یعنی حرف علة ساکن غیر مدغم نه مدغم چون عین

علی الافصح فی نحوا الحسن عندک وایمن الله للیمین انتهی قال الاصم والثانیة او اقلب الفا فثبت فی نحوا الحسن عندک وایمن الله یمینک وفی الشرح ای فیما او خلت همزة الاستفهام علی همزة الوصل المفتوحة وقری فی السبعة قل الذکرین بالابدال والتسهیل وزعم ابو علی وبن قطیمة ان القول باثبات الفرة فی ذلک خطا، وانکاذه المدة الف زیدت للفرق بین الاستفهام والخبر ولیست بدلا من الهمزة ورد بانها تحمی الحمرا انتهی پس بنا بر تحقیق مصنف بین بین دران غیر افصح بود چنانکه ابن حاجب گفته بحجت وجود آن در قرأت سبعه که متواتر اند ویا فصیحه آن ظاهر فافهم جار بردی گفته این بر تقدیر لیست که همزه وصل مفتوح بود اما چون مکسور ویا مضموم بود همزه وصل بحقیقت عدم التباس بسبب بودن همزه استفهام مفتوح وهمزه وصل غیر مفتوح ودر نظامی گفته اذا اجتمعت همزة الاستفهام وهمزة الوصل مکسورة او مضمومة نحوا اصطفی الاصطفی حذفت الثانیة او قلبت الفا او سهلت انتهی پس بنا بر تحقیق نظامی حصر جار بردی بحذف مساله بود فافهم وایمن الله اسمی ست موضوع برای قسم بضم میم ونون والف آن الف وصل ست ونیامده است در اسماء الف وصل مفتوح جز این الف والف لام تعریف ومی آید لام ابتدا بران برای تاکید پس الفش می افتد گویند یمین الله واین لفظ مرفوع باشد بحجت ابتدا وخبرش محذوف بود وتقدیر آن ایمن الله قسمی وایمن الله ما اقسم به ونیز در آید بران کاف خطاب چنانکه در حدیث عروه بن الزبیر لیمینک لئن کنت ابتلیت لقد عافیت وکثیر ست که دور کرده میشود ازان نون پس میگویند ایم الله بالفتح والکسر وگاهی حذف میکنند ازان یا را نیز ومیگویند ام الله وگاهی میم مضموم را باقی میدارند وهمه حروف آن حذف مینمایند وگویند م الله بعد ازان کسره هم میدهند بحجت مشابهة حروفیکه بر یک حرف اند چون باو گویند م الله وگاهی من الله بضم میم ونون ومن الله بفتح هر دو ومن الله بکسر هر دو گویند ابو عبیده گفت که بودند عرب که سوگند میخوردند بلفظ یمین الله ومیگفتند یمین الله لافعل کذا بعد ازان مجرد کرده شد یمین بر یمین وسوگند خوردند بان پس گفتند ایمن الله لافعلن کذا گفت اینست اصل در ایمن الله وبعضی گویند الف ایمن الله الف قطعی ست وآن جمع بین ست وتخفیف وحذف آن در وصل بحجت کثرة استعمال ویست کذا فی الصراح بدانکه در نظامی گفته که انهمه که مذکور شد در دو همزه از دو کلمه است بشرطیکه هر دو متحرک باشند واگر اول ساکن بود نحو اقرء آیة واقرء ایاک السلام ولم یرو ابوک دران جهار مذهب ست تحقیق هر دو وآن نزد حجازیین ست وتخفیف هر دو والف نزد کوفیین ست وغیر ایشان تخفیف میکنند یکی را اول را فقط یا ثانی را فقط والبوزیدی مذهب خامس حکایت کرده وآن ادغام اول در ثانی ست پس هر که اول را فقط تخفیف کند بطرز منفرده ساکن کند وهر که ثانی را فقط تخفیف کند بطریق نقل کند وهر که هر دو را تخفیف کند اول را بطرز منفرده ساکن کند ودوم را بین بین اگر متصل الف نباشد ورنه بنقل وحذف اگر ثانی ساکن باشد چون شاء ایمن دران هم جهار مذهب مذکور ست انتهی خلاصة ولهذا ابن شارح در قول ابن حاجب

دیوان و دینار بجرف علة برای تخفیف و در التقاء ساکنین تغییر در اول کنند نه در ثانی پس اینجا هم باید که ابتدا بر اول کنند
و تعلیل تخفیف ثانی را اختیار نموده بر قیاس اجتماع دو همزه در یک کلمه و بلحاظ حصول ثقل از دوم پس نزد او تخفیف
ثانی ارجح بود و تخفیف اول بمنزله بی آب مهمزه کشیدن باشد و سیبویه گفته که من از عرب همین شنیده ام و صحیح
ست حذف یکی ازین دو اگر هر دو متفق در حرکة باشند و اول آخر کلمه بود و الا نزد بعضی محذوف اولی بود از انکه در آخر
کلمه است که آن محل تغییر ست و نزد بعضه ثانی بجهت آنکه نقل از و پیدا شده است با قلب همزه دوم بوفق حرکة
اقبل بطرز همزه ساکنه که در یک کلمه بود بشرط مذکور یعنی اگر هر دو متفق اند در حرکة و همزه اولی در آخر کلمه بود نحو جاء
اشراطها و هم اولیاءها سائله و من السماء الی الارض یا اول را در اینها حذف نمائی یا ثانی را در مثال اول بالف بدل
نمائی و در مثال ثانی بواو و در مثال ثالث بیائه در من تلقاء احد و لم یشاء احد از انکه در اول هر دو متفق در حرکة نیستند
و در ثانی اولی آخر کلمه نیست بلکه عین کلمه ست و صحیح ست قلب همزه مضمومه که بعد همزه مکسوره بود نحو من تلقاء احد
و قلب همزه که عکس اینست و آن مکسوره بعد مضمومه است بواو و چون یقرء الیک پس در اول گوئی من تلقاء و احد
و در ثانی یقرءوا الیک بدانکه در شافیه همین قدر ست قد جاء فی من یشاء الی الواو ایضا فی الثانیة و در جاء بردی ست
ان لم یکونا مشققین خففت اتفاقا شذت علی حسب ما یقتضیه التخفیف فی کل واحد منهما لو انفردت و جاء فی یشاء الی
الواو و ایضا فی الهمزة الثانیة مع جواز التحقیق و التخفیف علی ما مر انتهی پس ازینجا تخفیف بقلب آن بواو جزر مانند
یقرءوا الیک مفهوم نمیشود مگر مصنف را جواز قلب در مانند من تلقاء احد از جای دیگر معلوم شده باشد چنانکه از عبارت
نظامی قلب آن بیا استخراج می توان کرد گفت قد جاء فی نحو قوله تعالی و الله یدعوا الی دار السلام و یهدی من یشاء
الی صراط مستقیم الواو ایضا فی الهمزة الثانیة و هو مذهب من یقول فی سئل سول بابدال الهمزة حرفا من جنس حرکة
ما قبلها انتهی و صحیح و کثیر ست تو سیط الف در جائیکه همزه استفهام به همزه دیگر غیر همزه وصل در آید در مانند ایت
و احد و ءالبل و ءاحد و برعیست قول ذو الرمة ۵ فیا ظبیة الوعاء بین جلاجل ✦ و بین النقاء ءانت ام ام سالم ۵
این در سیبویه گفته خریص شدید عرب بر اثبات هر دو همزه پس افزودند الف را میان هر دو تا اجتماع دو همزه نشود و
روا نیست اثبات این الف در خط بجهت کراهة اجتماع سه الف در خط و ابن حاجب در شرح مفصل گفته که این اثبات
ثابت نیست مگر در مانند انت و شبه وی در مانند جاء احد محکم یافته نشده کذا فی الجاربردی لهذا مصنف گفته و یجوز
زیادة الف بینهما اذا کانتا فی الصدر و در شرح گفته بعد زیادة الالف یجوز فی الهمزة الثانیة ما مر فی نحو ائمة و اوادم
من القلب و التسهیل فیجوز فی آنت الواو و فی ءابل الیاء و قیاس ست تسهیل همزه ثانیه نیز و بعضی در زوم قلب آن
همزه دوم بالف با جمیع دو ساکن نزد اکثرین در جائیکه همزه استفهام بهمزه وصل مفتوح در آید نحو آلحسن عندک
و ءالمین الله یمینک و همزه وصل را نیفگنند تا التباس استفهام بخبر نشود فی الشافیة التزموا جعلها الفا لا بین بین

انشار منهما ثم خفف الرابع وحقق الهمزة الاولی والثالثة والخامسة فیقال فی بناء مفرجل من قرء قرئو ثم تحقیق الهمزة الاولی وقلب الثانیة یاء لکونها فی موضع اللام وتصحیح ثالثة لعدم حجابها همزة باقیة قبلها وفی بنائه من النمرات آسوویاؤ اصله اءوی قلبت الثانیة واوا کما فی اوادم والرابعة یاء کما فی قریت ای بقوعها فی موضع اللام وفی بناء قرطعب منها ایاء بقلب الثانیة یاء کما فی ایتم والرابعة الفا کما فی آدم کذا فی النظامی والشرح اقول لایظهر وجه قلبها بالالف مع کونها فی موضع اللام کما فی قریا مع التعمیم فی قاعدتها بالتخصیص بالمتحرکة کما عرفت ولا اشکال علی ما فی النظامی لاشتراط التحرک فی الشافیة فافهم وفی بناء حجرش من النمرات آیا تقلب الثانیة الفا والرابعة یاء ودغی بناء قدعمل منها اویی تقلب الثانیة واوا والرابعة یاء اعلی هذا القیاس سائر التقاویر الواقعة او المفروضة چون مم از بیان قوانین تخفیف دو همزه واکثر که در یک کلمه باشند فارغ شد خواست که قوانین تخفیف دو همزه واکثر در دو کلمه باشند بیان کند پس گفت و در دو همزه که از دو کلمه که از اجتماع آن دوازده صورت میشود چهار از ضم مفتوحه با مفتوحه و مکسوره و مضمومه و ساکنه و همچنین چهار از ضم مکسوره و چهار از ضم مضمومه با اقسام مذکوره مثلا لفظ احد را چون بعد لفظ ماء بیاورند من تلقاء ولم یدر اری چهار صورت شود و اگر لفظ ابل را بعد اینها آری چهار صورت دیگر شود و چون لفظ اولئک را بعد اینها آری چهار دیگر پس مجموع دوازده صورت باشد و در نصوص صحیح و جائز ست تحقیق ای التقاء دو همزه زیرا که اجتماع عارضی که از التقاء دو کلمه پیدا شده است امر ثقل را سهل کرده است و این مختار فراء کوفه و ابن عامر ست کذا فی الجاربردی وغیره همچنین صحیح ست تخفیف هر دو معا بنظر نفس الثقل اگرچه عارضی ست و لزوم تحکم در وقت تخصیص یکی از اینها و این تخفیف بر دو نوع ست یا هر دو همزه بطریق منفرد تخفیف کنی و هر یکی را منفرده اعتبار نمائی گویا هر یکی با دیگری نیست پس در جاء احد هر دو را بین بین قریب کنی همچو تساءل وساءل و در یدرء احد اول را بین بین قریب کنی و ثانی را بواو بدل نمائی چنانکه در رؤف وجؤن و در جاء ابل اول بین بین قریب کنی و ثانی نیز چنانکه در تساءل وسئم و در جاء اولئک هر دو تسهیل مشهور کنی همچو تساءل در رؤف و در لم یدرء احد اول را بالف بدل کنی همچو راس و ثانی را بین بین کنی چون تساءل یا ثانی را حذف کنی بنقل حرکة آن با قبل مثل سئل و در اول تسهیل کنی همچو سئل یعنی اگر خواهند اول تخفیف در ثانی کنند بعد ازان در اول و اگر خواهند بالعکس و برین قیاس در صورا قیه یا در همزهٔ اول بطریق انفراد تخفیف کنی و در همزه ثانی بطریق مجتمعه پس در جاء احد اول را بین بین کنی و ثانی را بواو بدل نمائی چنانکه در راوادم و علی هذه القیاس الصور الباقیه وصحیح و مختار ست تخفیف یکی ازین هر دو نزد قراء محققین بر وجه مذکور یعنی بطریق انفراد در اول یا در ثانی و یا در ثانی بطریق مجتمعه لکن درین نوع هم قراء باهم مختلف شده اند ابو عمر و تخفیف اول را اختیار کرده و گفت که ثقل از اجتماع است پس هر کدام که تخفیف کرده شود جائز بود لکن دیده ام عرب را که ابدال میکنند اول مثلین را در مانند

متحرکه لعب برکت باکه در همزه متحرکه مطلقاً بین بین ست که در ان تلفظ همزه وتقریب آن بسوی ساکن میشود بالقدار اثری ازان که دال برآن ست لکن در دو صورت ازان صورتی گاه که اندک مکرر وچون ست بین بین ممکن بود مشهور بالاصالة وغیر مشهور بالنغیته چنانکه گذشت و در دو صورت ازانکه مانند مستهزون وسئل مختلف ست میان سیبویه و اخفش سیبویه بین بین میکند قریب خواه بعید و اخفش در مستهزون بیابدل مینماید ومیگوید در بین بین قریب همزه همچو واو ساکن بعد کسره گردد واین یافته نشده واین وجه اگرچه حسن ست لکن وجه سیبویه احسن زیراکه بودن واو ساکن بعد کسره محال نیست چنانکه الف بعد کسره محال ست یعنی واو ساکن بعد کسره در مانند امنوا ذیافته شده است والف بعد کسره یافته نشده و در مانند سئل سیبویه همچو مستهزون بین بین کند و اخفش او را بدل گرداند وگوید که در صورت بین بین قریب همزه همچو یاء ساکن بعد ضمه گردد واین جائز نیست وفی الشرح لقائل ان یقول ان الوجه الذی ارجح به الاخفش فی نحو سئل و مستهزون یندفع باختیار البعید کما ذهب الیه ابو الحسن شریح انتهی اقول البعید فرع وتابع للقریب فحیث لا یجوز القریب لا یجوز البعید کما مر فافهم و در صورتی بین بین قریب متعین ست ازانکه در صورت مماثلة حرکة همزه وحرکة ماقبل در قریب و البعید فرقی نیست پس حمل بر مشهور اولی بود با وجود عدم سبب عدول ازوی و در مانند سئیم و رؤف کسره وضمه همزه مسهله اگرچه ضعیف ست لکن منافی ست الف را که در وقت بین بین بعید حاصل شود مخفی نباشد که مصنف تا اینجا نهایت راه ترتیب غلط کرده چنانکه بر واقفان این فن هویداست زیراکه مناسب آن بود که اولاً قواعد تخفیف همزه منفرده بیان میکرد و بعد ازان قواعد همزه مجتمعه و در اثنای بیان قواعد منفرده بعد ذکر قاعده مانند سل ضالبه نحو سائل و انا ظر ذکر میکرد و بعد ازان قواعد همزه متحرکه بعد حرکة بجمیع اقسامه بیان مینمود بعد ازان اختلاف صرفیین و در بیان قاعده سئل و مستهزون ابتدا بمذهب سیبویه میکرد بعد ازان اختلاف اخفش ذکر میکرد و ازین ترک ترتیب اختصار هم بهم نرسیده است اختصار همچو شافیه چه کم خوشنماست وحق آنست که اینجا مصنف در ترتیب تساهل کرده و در اصول چنانکه حق ترتیب ست بعمل آورده فافهم و آمده است حذف همزه متحرکه بعد حرکة بنائی بنقل حرکة آن همزه باقبل آن بعد ازاله حرکة آن ماقبل و باید دانست نقل حرکة چون قال اسحاق بفتح لام یا بکسر آن و قال سامة بفتح لام یا ضم آن و قال اسحاق و قال اسامه و حال همزه متحرکه در موضع وقف در بحث وقف بیاید انشاء الله تعالی و ذکر آن درین وضع که از صاحب شافیه بوقوع آمده خالی از بعدی نیست و اذا اجتمع همزتان اکثر من همزتین ولو فرضاً فی کلمة واحدة خففت الهمزة الثانیة والرابعة ای یتبدل تخفیف الهمزة الثانیة لان ثقل الاجتماع

گوییم در اصول و شرح آن باین طور ست وقد نقلت الهمزة المتحركة بعد الحركة بلين يوافق حركتها وحركة ما قبلها نحو نساة ورؤس ومستهزئين يعني اگر باشد همزة مفتوحة بعد فتحه تقلب الفا وعلى هذا القياس ففي قال احمد بعد قبلها الفا حذفت للساكنين قال سيبويه قلب الهمزة المتحركة بعد الحركة باللين في السعة سماع وفي الضرورة قياس وانشد قول حسان سالت نذيل رسول الله فاحشة وقول عبد الرحمان بن حسان تشجج راسه بالقهر واجي يريدون الف سالت من الهمزة المضمومة بعد الكسرة في الواجي قلبت ياءً ولا اعتبار بسكون الوقف لانه كالحركة قال الشيخ ابن الحاجب قلب الهمزة ياء في نحو الواجي وصلا شاذ لكنه في الوقف قياس خلافا لسيبويه ومن تابعه انتهى خلاصة پس درميان عبارت متن وعبارت منقوله تفاوت ست كما لا يخفى على المتامل وبعضي عرب همزه متحرك بعد فتحه را بالف بدل كنند نحو الايتام وسال ونساة وآن قياس نيست وقال ابن مالك ليس سال في قراءة من قرا سال سائل بعذاب واقع مخففا من سال انما هو مثل باب وسئل معتل العين مرادف سال مهموز العين لانهم يقولون سلب يسال نحو بهت تهاب وقال ابو البقاء سال يسيل مثل خاف يخاف ومصدره المسالة وهو واوي كذا في الجار بردي ودرين دو صورت مذكوره يعني درمانند مستهزون وسئل نزد سيبويه بين بين ست قريب خواه بعيد كه اصل ست درين باب و در همزه متحرك بعد الف چون سال وتسأل وقائل بين بين قريب ست اي وجه اول از دو وجه مذكور كه خواندن همزه درميان همزه والف حركة همزه ست زيرا كه حذف همزه بنقل حركة متعذر ست بسبب عدم قبول كردن الف حركة را وقلب واو غام نيز ممتنع از انكه الف مدغم ومدغم فيه نميشود وبين بين غير مشهور ناممكن پس مشهور متعين شد وتجويز مشهور باوجود اجتماع ساكنين حقيقة يا حكما بجهت بودن الف كالعدم ست وبجهت زيادة مد الف كه قائم مقام حركة ست وبعض عرب حذف ميكنند اين چنين همزه را چه گويند يشاء وماحسنه وماكرامه در يشاء وماحسنه وماكرامه ودر اخير ين الف ما باجتماع ساكنين بيفتد ودر حالت جزم وامر بعد حذف همزه اين الف را نيز افگنند گويند لم يشا وشه ولم يشاء وشاء چنانكه در لم يخش واخش وچنانكه در همزة متحركه بعد الف بين بين قريب ست در همزه متحركه بعد نون انفعال نيز بين بين قريب ست چون انا ظر واجتماع ساكنين بجهت خفاء لون ومد آن در خنشوم كه بمنزله حركه ست لاعياء به ست همچنين در همزه مفتوح بعد فتحه نحو سائل وقال احمد ومكسور بعد فتحه نحو مسم وقال ابراهيم ومكسور بعد كسره نحو مستهزئين وبامراته زيد ومضموم بعد فتحه نحو رؤف وقال اسامة ومضموم بعد فتحه چون رؤس وهذا اعبد واسامة از مكرر وچون تا اينجا قوانين تخفيف همزه متحركه بعد حركه تمام شد وما بين اين صورتها اشارة باختلاف وقاعده همزه متحركه بعد الف را نيز بيان نمود بدانكه اصل در همزه

بکسوره نزد وی نیز وا و شود ولیکن این روایت خلاف مذهب اوست که در همزه منفرده متحرکه بعد حرکت بیاید پس بروایت متن نزد خفش در پنج صورت بواو بدل شود و در چهار بیاو بروایت غیر متن در شش صورت بواو و در سه صورت بیاو در آئیت مضارع متکلم از افعال نزد سیبویه و ابن مالک ایت بود و نزد خفش اویت واگر بنا کنی از امه مانند اصبع بکسر همزه و ضم با او هم شود و نزد ابن مالک و ایم نزد سیبویه و خفش بدانکه ابن مالک در تسهیل و تخفیف همزه متحرکه که بعد متحرک اشتراط کرده به بودن همزه اولی غیر علامت مضارع و همزه ساکنه و یا متحرکه که بعد همزه متحرکه باهمزه ساکنه بود به یا بدل گردد اگر در موضع لام کلمه بود چیزا که یا اخف و اقرب ست از مخرج از نسبته واو و بین بین نکردند از جهت بقاء همزه متحرکه بعد همزه ساکنه و تخفیف بقلب اولی بود از حذف از جهت بقاء همزه من وجه و اینجا چهار صورت ست یکی همزه ساکنه بعد همزه متحرکه چون قرأیت که در اصل قرورت بود ماخوذ از قرء مانند جلبب دوم همزه ساکنه بعد ساکنه و این صورت در عرب مستعمل نیست مگر آنکه گفته شود که از قرء مانند قطر سازند و وقف بران کنند پس گویند قرئ سوم متحرکه که بعد همزه ساکنه مثل مثال مذکور و غیر صورت وقف چهارم متحرکه که بعد متحرکه چون قرئ وقتیکه بنا کنی از قرء مانند جعفر و بعد قلب همزه بیا یا الف شود و از اجتماع ساکنین افتد و درین صور اربع از تسهیل ابن مالک دو جا تخفیف معلوم میشود یکی متحرکه که بعد متحرکه و دیگر متحرکه که بعد ساکنه و در اصول موافق تسهیل ابن مالک درمیان قوابین همزه اولی متحرکه گفته و بعد المتحرکة او الساکنة تصیر یاء فی موضع اللام فافهم و همگی صور همزه منفرده متحرکه که بعد حرکتی ست که بر غیر همزه است نیز بدست برابر ست که آن حرکة در کلمه همزه باشد یا در غیر آن از انجمله همزه مفتوحه منفرده که بعد کسره بود یا گردد که مفتوحه که بعد ضمه باشد و او شود جواز اول کمیر رد مرء جمع مرة بمعنی دشمنی و مررت بغلام بیعه و غلام ابیه و ثانی نحو جون در جئن جونة بمعنی ظرفی از ظروف عطار که جرم بران چسپیده باشد نحو هنا غلام لی و در غلام ابی و درین دو صورت تسهیل نکردند از انکه در تسهیل قریب همزه مانند الف میشود و ما قبل الف ضمه و کسره نبود و تسهیل بعید جائز نبود مگر سانیکه قریب جائز باشد یا آنکه بعید فرع قریب ست و جواز فرع بدون جواز اصل روا نبود و تخفیف بقلب اولی ست از حذف چنانکه دانستی پس باخت حرکت ما قبل بدل نکردند و حذف در یکرم عند البناء خلاف قیاس ست بنظر مشابهت همزه و صل مانند اجتنب یجتنب و همچنین بعد البناء بجهت تخفیف و موافقت یکرم و قیاس دردی تبدیل بواو ست و ابو الحسن اخفش همزه مضمومه را که بعد کسره باشد یا گرداند جوازا چون مستهزون و مرئت باسامة و بعکس یعنی مکسوره را که بعد ضمه بود واو گرداند جوازا نحو سئل و هذا عمبد ابراهیم و دلیلش در رد مذهب سیبویه که درین دو صورت ست بیاید مناسب آن بود که درین دو صورت اولا مذهب سیبویه بیان می کرد بعد ازان اخلاف اخفش کما هو دابهم و نزد بعضی رواست قلب همزه متحرکه بوفق حرکة ما قبل آن

نحو ائمه که در اصل ائمه ست جمع امام کاهره جمع حمار چون خواستند که ادغام کنند حرکت میم اول را بهمزه دادند و میم را در میم ادغام کردند ائمه شد بعده همزه دوم خود مکسور بود بیابدل شد همچنین این مضارع آن و آئیست مضارع معلوم از باب افعال ماخوذ از ادب و مثل حمار یا آدم فاعل از حار یحیر که در اصل حایر بود چون یا که بعد الف فاعل بود همزه بدل گشت چنانکه در رایع حمار شد بعده قاعده یافتند که متحرک که بعد متحرک افتاد و سابقه مکسور بود آن همزه دوم را بیا بدل نمودند بعده اعلال قاض کردند و همچنین در خطایا جمع خطیئه که در اصل خطائیو بوده یا مده زائده بعد الف جمع افتاد همزه شد و خطائی گردید بعده بقاعده مذکور همزه دوم را بیا بدل نمودند بعد ازان قاعده که در بحث تعلیل خواهد آمد جای نمودند یعنی همزه را بیا و مفتوح بدل نموده یا را خیر را الف ساختند خطایا شد و انکه مذکور شد مذهب سیبویه است و نزد خلیل در جای و خطایا قلب بیا را در موضع همزه بردند و همزه را در موضع یا بعده بقاعده قاض یا را حذف کردند بحجت استکراه اجتماع دو همزه نزد او و مذهب سیبویه اصح و اقیس ست بحجت مجی اللهم اغفرلی خطا ی باثبات همزه از عرب معتمد علیه و اگر همزه متحرک که بعد همزه متحرک ست نه خود مکسور بود و نه سابق وی بوا و بدل شود و لشبه طیکه در غیر موضع لام بود نحو اوادم جمع آدم که در اصل ادادم بر وزن مساجد ست همزه دوم را بوا و بدل نمودند همچنین اودم تصغیر آدم که در اصل ادیدم ست و اوم مضارع ام و در شرح ست که بعضی درین قسم هم معا بدل نمایند بحجت خفت یا و قرب آن از مخرج همزه به نسبت و او و در صورت مذکوره بین بین نکردند بحجت آنکه درین بین لحاظ همزه است و آن سبب اجتماع دو همزه است که مستقل ست و قلب از حذف اولی ست بحجت بقاء همزه من وجه و گوئیم که تمثیل بائمه بنظر قیاس نخوئین ست اما قراء سبعه پس در ائمه به تسهیل و تحقیق خوانده اند و این نزد نحوئین شاذ بود و آمدن آن در کلام فصحاء منافی شذوذ نیست چنانکه در آبی یابی گفته میشد فتذکر و حذف در اکرم مضارع متکلم از باب افعال نیز شاذ ست بحجت کثرت استعمال و حصول تخفیف بیشتر از قلب در اصول گفته که محکی ست از عرب تقریر متحرکتین چون اللهم اغفرلی خطا ی و نحو اوادم و محکی ست تسهیل ثانی نحو بتقریر و تسهیل خوانده شده است ائمه و محکی ست زیادة الف در متحرکتین وقتیکه در صدر باشد چون ائمه و ادم بدانکه هیچ صور همزه متحرک که بعد متحرک باعتبار لحاظ حرکات هر دو نه بود از انجمله نزد سیبویه در پنج صورت بیابدل شود و در چهار بواو بقاعده مذکوره و ابن مالک درین صور نگانه مضمومه را که بعد مکسوره یا مفتوحه یا مضمومه بود بواو بدل گرداند پس نزد او در سه صورت بواو بدل شود و در شش صورت بیا کذا فی الحاشیه گوئیم که این حاشیه غلط ست زیرا که نزد ابن مالک هم در چهار صورت بیابدل شود و در پنج بواو از جمله صور او سه صورت درین مذکور ست و دو صورت متروک ست که آن مفتوحه بعد مفتوحه و مفتوحه بعد مضمومه است و در باقی بیا چنانکه در تسهیل و الفیه و شرح ابن عقیل بتصریح مذکور ست و اختلاف میان وی و سیبویه در مضمومه بعد مکسوره است فقط و نزد اخفش همزه مکسوره بعد همزه مضمومه واو شود و بعضی گویند همزه مضمومه بعد

اجتماع دو همزه است که درمیان آنها حرف ساکن غیر حصین ست پس اجتماع آنها مثل اجتماع اکرم متکلم ثقیل داشتند
وثانی را حذف نمودند وحرف را بجهت مجاورة الف فتحه دادند بعد ازان در جمیع ابواب لازم گردید برای موافقت اری
پوشیده نیست که برین تقدیر حذف در انمای لازم می شد وبرای متابعت آن در نمای دینی وجزآن نیز وهم
برین تقدیر حذف همزه را در شیاد نزد کسی که اصلش شیاد ست وجه نهم مبرهن گذانی الخبار بردی وقدیجی مراة بنقل
حرکة الهمزة وقلبها الفا کراس وذلک فی المفتوح بعد الساکن فیقال فی مراة وکماة مراة وکماة وهو عند سیبویه
شاذ والکسائی والفراء یریانه مطردا اذا کان الساکن فی کلمة الهمزة وافقا فی النقل والحذف سوا کان الساکن حرف
علة او غیره وآمده است حذف در ماضی بری نیز بعد همزه وهل چون هل ابت هل رین وارین فی المصرح قد ترکوا
الهمزة فی مستقبله لکثرته فی الکلام وربما احتاجوا الیها ایضا انتهی اقول فعلی هذا کان المناسب ان یقول حذف
وربری غالب شده وایضا یلزم فی عبارة الاصول تناقض قال والتزم فانبانی بری اری وتصرفاتها الامر بری
الخ لما فی الالتزام والغلبة من تنافی فالاولی ان یقول یحذف غالبا الا ان یقال المراد فی غالب الاستعمالات
وحکی ست از کسائی وفراء که بعض عرب میگویند الحمر والارض بابدال همزه ارض وامر بلام تعریف بجهت مشارکت
در جهر ومقارنة در شدة بعد ازان ادغام میکنند لام تعریف را در لام مذکور وبعض عرب قلب میکنند همزه مفتوحه را که
بعد واو ویا ساکن زائد یا غیر زائد باشد بجنس حرف ماقبل بعد ازان ادغام میکنند در یک کلمه باشد یا در دو کلمه
ای مشابهت لین وهمزه نحو مقروة وخطیئة چون سوة در سوره وجبل در جبئیل واونت در راونت وترمی یاه در ترمی
ایاه وبعضی قلب کنند همزه متحرکه بعد واو ویا ساکن که اصلی ست هم بجنس ماقبل وبعد ازان ادغام نکنند نحو طیکرین
در کلمه همزه باشد نه در غیر آن پس گویند هذا شیّ وسویّ پس شیّ وسویّ رأیت شیئا وسوریّ وسوار بخلاف نوابل
وذی ابل وابوامه وابی امه که در ینعاذ وبل وذی بل وابوتمة وابی تمة نگویند بجهت استقال ودر مانند اینها تشبیه
بمثل مقروة وخطیئة صحیح نشود بلکه عدول از خفت بسوی ثقل لازم آید ودر مانند سوة واونت تشبیه صحیح بود اگرچه در اول
واو اصلی نیست ودر ثانی در دو کلمه است بجهت فتحه همزه ومجنسین در شیّ وسویّ در حالت رفع وجر بسبب عروض حرکة
اعرابی در دال آن در حالة وقف پس نقل آن غیر معتبر بود وبعض عرب حذف میکنند همزه مفتوحه را که بعد لین
غیر الف بود ونقل حرکت آن بماقبل وغیر مفتوحه را بی نقل حرکت نحو لم یجی ولن یجی ولن یجیء وجیء ویجیء ویجیء
اخاته در یرمی اخوانه وبعد حذف همزه یا از جهت التقاء ساکنین افتاد وگاهی همزه مفتوحه مثل غیر مفتوحه کرده شده
میشود در حذف بدون نقل وکسیکه حذف میکند بدون نقل در مضارع در حالت جزم لین را نیز حذف میکند چنانکه
در ید عود ویرمی پس در یجی ویعد وگوید لم یج ولم یعد ودر امر گوید جی وعد وهنوز از قوائد منفرده فارغ نشده بود که
شروع در مجتمعه کرد پس گفت وهمزه متحرکه که بعد همزه متحرکه بود یا گردد وجوبا اگر خود مکسور بود یا همزه ساکنه

وجواب آبی ست در راه بصره وابع مانند باعوموالهم ولی اجری که در اصل باغوا اموالهم ولی اجری ست وتبعوه مترة واثیرة که در اصل تبوا امره ولد اثره بضم همزه وسکون واو ست که آن در لفظ غیر مکتوب ست وخامس چون فی ذؤابل که در اصل فی ذوابل بود وضمه وکسره بر واو ویا درین صورتها ثقیل نیست بجهت عدم اعتداد آنها بسبب عروض آنها ولهذا واو ویا بالف بدل نشوند وسادس چون لم که در اصل لم اری بود ویا از جهت لم انقاد لم ارشد وحرکت همزه دوم را برادادند وافگندند وحرکت همزه اول را بمیم دادند وافگندند لم شد ودر مانند الاحمر چون حرکت همزه دوم را بلام دهند وافگنند وهمزه وصل را نیز لحمر شود واگر همزه وصل را حذف نکنند الحمر گویند زیرا که در وقت تحرک لام تعریف ابقاء همزه وصل آن وحذف آن همزه جائز ست واگر اعتداد بحرکت نکنند چنانکه مذهب اکثرین ست واجب ست که الحمر باثبات همزه گویند بجهت سکون لام حکما واگر بحرکتش اعتداد کنند لحمر بحذف همزه گویند بجهت استغنا از و بسبب تحرک لام وبرین ست قراءة ابوعمرو در فع عاد لولی در عادن الاولی بادغام نون تنوین که ساکن ست در لام تعریف در مذهب اکثرین عادن اولی باید بکسر تنوین بجهت اجتماع ساکنین حکما بحرکة اردا مانند لم یکن الذین کفروا اعتداد بکسره تنوین واو بحذف همزه را باز نیاورند چرا که لام تعریف بمنزله جزء کلمه شده است لفظا از جهت بودن آن بحرفی ومعنی از جهت تغیر معنی مدخول از نکره بمعرفه وچون کالجزء شد حرکتش مثل حرکت اصل گردید همچنین در مثل الاقتدار والاستغفار لقد استغفار والاقتدار والاستغفار گویند کذا فی الجار بردی وحرکت در مانند اصل را اعتداد کردند وهمزه را افگندند ومانند الاحمر کردند در اعتداد وحرکت ساکن وعدم اعتداد آن بجهت تحرک سین که بمنزله لازمی ست بسبب غلبه وقوع آن آغاز جمعی دارند در اجاءوا وازروف بانبات همزه بجهت قلة تحرک مابعد همزه است واگر همزه مذکور بعد الف بود چون سائل حرکتش ماقبل نزدود نیفتد بجهت عدم قبول کردن الف حرکت را همچنین بعد نون انفعال چون انا نظر یعنی اعجوج که تحریک آن نزد اکثرین جائز نیست وبعضی گویند که جائز ست وآمده است نظر در انا نظر در ابقاء همزه وصل دران نیز جائز ست برای دلالت بر باب انفعال اگرچه حذف اصل ست چنانکه دانستی واین قاعده مذکوره بطریق جواز ست نه بطریق لزوم چنانکه دانستی لیکن حذف همزه بقاعده مذکور در صرف بری که در اصل یبرری بود بروزن یمنع معروف وصرف بری که در اصل یبریی بروزن یمنع مجهول ست ودر صرف اری که در اصل ارری بروزن اکرم ماضی معلوم از افعال ست وصرف بری که در اصل یبردی بروزن یکرم مضارع باب افعالست لازم شده ومراد از صرف بری وبیری داری وبیری امر ونهی واسم فاعل وجز آن ست مگر در مری بالفتح که مصدر یا اسم ظرف ست ومرة بالکسر ومرئی اسم مفعول وآثری اسم تفضیل وما اثری زیدا وارو بزید که صیغه تعجب اند بخلاف نیای وانای ودیای وارنای یعنی لابد که در آنها نقل وحذف لازم نیست بلکه جائز ست وشارح هادی ذراری وجهی دیگر نقل کرده وآن

وبرتقدیر اول ساکن مذکور یا حرف صحیح ست یا حرف علة وبرتقدیر ثانی اگر واو و یاست پس بدانکه همزه متحرک بعد واو و یای ساکن که زائده اند در کلمه همزه برای غیر الحاق نه برای الحاق رواست که جنس ما قبل گردد بقلب آن بجنس حروف ما قبل که واو و یاست بسبب اشتراک آنها در صفة جهر و عدم جواز تخفیف بوجه آخر زیرا که بین بین که درین باب اصل ست اینجا بجهت اجتماع ساکنین حقیقة نزد کوفیین و حکماً نزد بصریین ممتنع ست و در حذف بنقل حرکت تحریک حرفی که ماقبلش ساکن ست لازم آید با وجود استغنا ازان بابدال که ازان ادلی ست وچون همزه از جنس ما قبل گردد پس ادغام بجهت اجتماع متجانسین لازم شود وچون افیس که در اصل افأس بود بصغر افأس جمع فاس نیز وهمچنین ایئس مصغر ائس جمع راس معنی سر اینجا همزه متحرک بکسره ست و بعد یا زائده بهر تصغیر بجهت الحاق در کلمه همزه وچون مقرودة که در اصل مقرئدة ست صیغه مفعول از قرء بمعنی خوانده شده اینجا همزه متحرک ست بفتحه بعد واو زائده در کلمه همزه برای بناء مفعول نه برای الحاق وچون خطیئة که در اصل خطیئة بروزن فعلیة ست بمعنی گناه همزه دران متحرک ست بعد یائیکه زائدست در کلمه همزه برای بناء فعیلة نه برای الحاق ونزد بعضی این قلب در نبی و بریة لازم شده واین حاجب در شافیه رد کرده بقول خود وقولهم التزام فی نبی و بریة غیر صحیح لکثة کثیر وجار بردی درین مقام گفته لان نافعاً یقرء النبی بالهمزة فی جمیع القران ونافعاً وابن ذکوان فی البریة بالهمزة فهذا وان سلم انه غیر متواتر کما ذکر المصنف فی اصول الفقه ان القراءات السبع متواترة فی مالیس من قبیل الادا کالمد والامالة وتخفیف الهمزة لکنه لا اقل من ان یکون کغیرها مما نقل الاحاد بل ما نقله القراء اولی لانهم ناقلون عمن ثبت عصمته عن الغلط وهم اعدل من النحاة فالمصیر الی قولهم اولی انتهی گویم این کلام حق ست وقریب بوی ست انچه در صراح ست نبأ آگاهی وخبر بقال انبأه بنبأ و انبأ دنیا یعنی اخبر ومنه اخذ النبی بترک الهمزة کما ترک فی وریة وبریة دخابیة اهل المدینة فانهم یهمزون هذا الاحرف ولا یهمزون فی غیرها وبخالفون العرب فی ذلک انتهی ونیز سزاوار آنست که در لفظ اول بر مذهب کسیکه اصلش او دل ست از واو قلب همزه بود ولزوم آن شاذ بود از جهت عدم زیادة واو وفاهم وهمزه متحرک مسطور اگر بعد ساکن غیر مذکور وغیر الف چون ساد اول وغیر نون انفعال مثل انا طر یعنی اعوج باشد روا ست که بیفتد وحرکتش بما قبل رود وبین بین نکنند تا اجتماع ساکنین حقیقة یا حکماً لازم نیاید ونیز تخفیف بنقل وحذف ابلغ ست از ابدال بجهت اقیام بعض عوارض همزه که حرکة ست وساکن درین صورت یا حرف صحیح ست یا لین زائد در کلمه همزه برای الحاق یا لین زائد یا اصلی یا حرف صحیح در غیر کلمه همزه اول چون سل که در اصل اسئل ست امر از سئل یسئل حرکت همزه را بسین دادند و افگندند و همزه وصل را نیز از جهت استغنا دور کردند وهمچنین نه امرهای لمیای اما این تخفیف در اسئل اکثر ست از نسبت دیگر کلمات وثانی مثل جبعة وصورة که در اصل جبئة وصوءة ست وثالث نحو جبئل وجوب که در اصل جبئیل بفتح جیم وهمزه وجوءب بفتح حاء مهمله وهمزه است ملحق بجعفر جبئیل کفار اگویند

پس حمل بر فاعل اولی بود و این هر سه دلیل ترجیح کرده شده است اما اول پس بانکه اجاره وقت که
مصدر بر وزن فعاله بود ناگزیر است که برای مرة بود و این هر سه دلیل غیر مشهور نیاید و مشهور و مصدر فاعل
مر فاعلة ست نه مفاعل و چون برای مرة باشد باید که اجاره برای غیر مرة نیز آید و آن یافته نشده و نیز اجارة
در غیر مرة متعین نیست چنانکه تسلیحة مثلا و ثانی بانکه صاحب اساس اللغت آجر فی داره ایجارا فهو موجر نسبة
نقل کرده و از صاحب محکم نیز آجرت المرة للبعض نفسها ایجارا نقل کرده سوم بانکه آمدن بواجر مناسب
یوجر نیست و این نزاع در اجر بمعنی اکری ست نه در اجره الامر بمعنی اعطاه الثواب که بر وزن افعل ست
چنانکه بروی گفته که حق آنست که آجر مشترک ست در هر دو معنی چرا که در ان دو لغت آمده است فاعل و مضارع
آن یواجر ست و مصدرش مواجرة و افعل و مضارع آن یوجر و مصدرش ایجار ست بدانکه مصنف بجهت
قصد اختصار قاعده همزه مجتمعه را در ضمن بیان قاعده منفرده ذکر کرد و حق آنست که مصنف درین فصل
نهایت در بیان قوانین ضبط ترتیب گذاشته چنانکه در آخر فصل بیان کرده خواهد شد انشاء الله تعالی
و درین صورت مذکوره تخفیف همزه به تسهیل که اصل ست نکرد نه از انکه تسهیل قریب بسبب سکون همزه ممکن
بود و تسهیل بعید جائز نیست مگر در جائیکه قریب جائز بود و تخفیف بحذف نیز متصور نبود بجهت عدم بقاء
چیزی که دلالت کند بران از حرکت همزه پس ناچار تخفیف بابدال متعین شده علی هذا قیاس آن بود
که در کل امر یاکل و د خذ امر یاخذ که در اصل آزاکل و اوخذ بود و در امر یامر که در اصل اومر بود همزه دوم را بو
بدل میکردند و جوبا چنانکه در اومن لکن حذف کردند برای کثرت استعمال بعد همزه وصل را بجهت استغنا
و این حذف شاذ ست اما در امر و مر هم بحسب قیاس آمد بلکه در درج کلام و امر افصح ست از مر قال الله تعالی
وامر اهلک بالصلوة و در ابتداء کلام افصح ست از او مر قال النبی صلی الله علیه وآله وسلم مروا صبیانکم بالصلوة
اذا بلغوا سبعا و اضربوهم اذا بلغوا عشرا زیرا که حد صورت درج بسبب بقاء همزه اصلیه و سقوط همزه وصل
اجتماع دو همزه که موجب ثقل ست لازم نیاید پس ابقاء را قوی و فصیح بود از حذف بخلاف صورة ابتداء که ابقاء
همزه دوم دران موجب ابقاء همزه وصل ست و آن سبب اجتماع دو همزه ست که ثقیل ست و ثقل از ابدال
کم شود و از حذف مرتفع گردد پس حذف اقوی و افصح بود از ابقاء و نزد بعضی در خذ و کل او خذ و او کل موافق
قیاس هم آمده و بانکه مروی ست از سیبویه و آمده است بر سبیل شذوذ در روایت امراتی یاتی کذا فی الشرح
بدانکه هر جا که درین کتاب در بیان قوانین تقلید وجوب و جواز کرده مراد وجوب ست فافهم و چون از
بحث همزه ساکنه فارغ شدیم شروع در همزه متحرکه کردیم لکن ماقبل آن یا متحرک ست یا ساکن و بر تقدیر ثانی
یا آن همزه در موضع وقف ست یا نه و بر تقدیر دوم ساکنی که قبل همزه متحرک ست یا در کلمه همزه است یا در غیر آن

نزل القران بلسان قریش وهم لیسو باصحاب نیز لوالان جبرئیل ترل بالهمزة فاهمزنا وانواع تخفیف همزه
ابدال وحذف وزیادة وتسهیل ست وقلب قلیل ست چنانکه در آبار آبار وتحل درین انواع تسهیل ست بجهت
ابقاء همزه دران بوجهی وبعد آن ابدال ست که از ذباب بعوض ست وبعد آن حذف که از ذهاب بغیر عوض ست و
همزه تسهیل نزد بصریین متحرک ست بحرکة تخفیف مائل بسکون ونزد کوفیین ساکن ست ولهذا همزه که در ابتدا بود
مسهل نشود تا ابتدا بساکن دهیا ابتدا بقریب بساکن لازم نیاید وانجا چون اصل ممنوع عند فرع آن که ابدال و
حذف ست نیز ممنوع بود وهمچنین مانع از تخفیف معارضهٔ ادغام وتعلیل ست چنانکه خواهی دانست وهمزه
درکلمه از سه قسم خالی نبود یا یک ست یا دو یا زیاده وبر تقدیر اول ساکن ست یا متحرک اکنون شروع
در ساکن میکنند ومیگویند هر همزه ساکن در اسم باشد یا در فعل لکن در غیر مانند نام وناوس اصل نام ناوم
ست بضم میم اول حرکة میم اول را بجهت ادغام نقل کرده ما قبل دادند پس همزه متحرک شد ومقتضی تخفیف
ساکن نماند ونقل در فک بیشتر ست از تخفیف همزه واصل ناوس ناءوس ست چون میم ضمه واو نقل کرده
همزه دادند وتخفیف همزه نکردند از انکه نقل در حرف علة بیشتر ست وبالاتفاق ست بخلاف نقل در همزه ونام
مضارع ام ست بمعنی قصد او صارا مالة وناوس مضارع اس ست بمعنی عوض او اعطی مراد از غیر مانند نام
وناوس جائیست که تخفیف همزه را ادغام ویا اعلال مانع نبود وچنانکه اعلال وادغام مانع ست بودن
همزه در اول کلام نیز مانع ست چرا که چون اصل تحقیقات که همین ست چون درین وقت تعذر بود
چنانکه گذشت تحقیقات دیگر بران حمل کردند وایراد بکل وخذو مر نشود زیرا که همزه محذوف بالقصد بجهت تخفیف
همزه دوم ست نه اول که آن بسبب استغناء محذوف ست وهمچنین مانند قل وبع ایراد نشود از انکه مانند انیها
ساخته شده اند از مضارع معل یا آنکه گوییم حذف در انیها بجهت استغناء ست بعد نقل حرکت عین بفاء قصداً
بدل شود باخت حرکت ماقبل که در کلمه همزه است یا در غیر آن جوازاً اگر منفرد ست پس اگر ماقبلش فتحه بود
بالف بدل شود اگر کسره بود بیا واگر ضمه بود بواو چون راس وذئب ویوس ویوم ایشاء وشئت ویوبت
والذی ایتمن ویقولون وسعد وآمنو وبدل شود وجوباً اگر این همزه ساکن پس همزه دیگر بود چون آمن
وامن وایماناً لکن این اجتماع اگر در دو کلمه بود واجب نبود بجهت عروض اجتماع این حاجب گفته
که اجر بروزن فاعل ست از مفاعلة نه بروزن افعل از افعال تا که انفس بدل از همزه باشد بسه دلیل اول
آنکه آمده است مصدر آن اجاره بروزن فعالة چون کتابة ومصدر افعال فعالة نیامده ودوم آنکه
مصدر آن ایجار نیامده اگر افعال می بود بدین وزن می آمد چون ایمان سوم آنکه آمده است اجر وآن
مانع ست از بودن آجر بروزن افعل از انکه ثبوت مزیدی سبب ثبوت مزید دیگر نیست واصل عدم ست

که دو اعلال نه ممنوع ست و نه مکروه چنانکه در مانند مدعی و یعنی نیست بحث قلب که در صدر کتاب بصدد ذکر آن کرده بودم فاحفظ اما قسم هشتم از تخفیفات بین بین ست و آنرا تسهیل نیز گویند و معنی بین بین الهمزة والمدین ست و هر دو لفظ مبنی بر فتح ست همچو خمسة عشر و چون معنی اصطلاحی آن بسبب قلب و اشتمار محتاج تفسیر بود گفت یعنی خواندن همزه درمیان مخرج همزه و میان مخرج حرفیکه رفق حرکت همزه بود از الف و واو و یا و این طریق تسهیل مشهور ست و این را بین بین قریب نیز گویند یا خواندن همزه میان همزه و میان مخرج حرفیکه رفق حرکة ماقبل همزه بود و این طریق غیر مشهور ست و این را بین بین بعید هم گویند پس در نحو شکل مثلاً اگر بین بین قریب خوانند همزه را میان همزه و یا خوانند و اگر بین بین بعید کنند میان همزه و واو و اما اعلال و تعلیل و تحویل در اصطلاح مسمی بتخفیف حروف علة ست چنانکه تغییر همزه مسمی ست بتخفیف پس لفظ تخفیف جنس ست که شامل ست مر جمیع تخفیفات را و باضافه بسوی حروف علة خارج شد تخفیف همزه و تخفیف حروف صحیح باسکان و تحریک و ادغام نحو رد و بادال چون بارد و بین بین چون اصدق که صاد را میان صاد و زا معجمه خوانند بخلاف چون حرکه و راصل حرج بود و تغییر نحو عالم و شمه داخل نیست بسبب عدم حصول تخفیف گوییم که این تغییر غیر بالغ ست بحیث دخول مانند یدوم پس مناسب آن بود که میگفت تخفیف حروف علة موجبه است تا مانند مهما خارج میشد و برین تقدیر قلب نیز داخل نباشد چون ابنق و کسیکه داخل کرده است این قید بنفزوده و از آنچه گفتم معلوم کردی که درمیان تعلیل و تخفیف همزه مباینه است و میان تعلیل و اسکان و تحریک و ادغام و ابدال و حذف عموم من وجه است **فصل** در بیان اصول تخفیف معلوم باید دانست که اصول جمع اصل ست و آن عبارت ست از قضیه کلیه که مشتمل بود بر احکام همه جزئیات موضوع خود مثلاً هر لفظ همزه که ساکن بود بعد فتحه رواکه بالف بدل شود و قضیه ایست که مشتمل ست بر حکم راس و کاس و مانند آن و حکم راس و کاس و مانند آن را فروع این قضیه گویند و این فروع درین قضیه مندرج قضیه بران مشتمل ست بقوه قریبه از فعل و استخراج این فروع ازان قضیه تسمی ست بتفریع و طریقش آنست که موضوع این قضیه را بفردی از افراد وی محمول وی کنند و قضیه سازند و آنرا صغرا قیاس نامند و این قضیه کلیه را کبری مثلاً گویی همزه راس همزه منفرده ساکن ست و بعد فتحه و هر همزه منفرده ساکن بعد فتحه رواکه بالف بدل شود نتیجه دهد همزه راس رواکه بالف بدل شود پس این فرع که ازان قضیه لازم بود بدلالیه آمد و علی هذا القیاس سایر فروع ازان قضیه و اعلم که مراد ما از قانون و قاعده و اصل و ضابطه امثال متراوفه اند و چونکه همزه حرف شدید و ثقیل بود از جهت بود این کتاب را اقتصار بر تخفیف همزه بیان تغییر دران جایز داشتند و مجوز بین آن اکثر اهل حجاز اند خصوصاً قریش بخلاف تخفیف همزه که تخفیف همزه بر قیاس سایر حروف روی هن علی رجل ع

جمع برافاعل وفعال کرده نشود وبرمذهب سیبویه وخلیل هیچ ازین محذورات لازم نیاید چراکه منع صرف آن از جهت الف تانیث ست وتصغیر براشی از جهت اسم جمع ست نه جمع وجمع براشاوی واشایا واشیاء از جهت بودن آن بروزن فعالاء ست چون صحراء وصحاری وصحراوات ونزد خلیل طریق معرفت قلب خبر اینها نیز هست وآن اجتماع دو همزه ست ودرصورت عدم اعتبار قلب چنانکه اجتماع دو همزه نزد وی ثقیل ست پس وجهی اختیار کنند که ازان اجتماع دو همزه نشود وآن قلب ست لهذا در جاء که اسم فاعل ست از جاء یجیء گویند اصل آن جائی ست بتقدیم یا بر همزه بعد همزه را بجای یا برند ویا را بجای همزه بعد ه اعلال قیاس کردند واگر قلب نمی کردند یا که بعد الف فاعل ست همزه میشد چنانکه در رایع ودو همزه مجتمع میشدند دران ثقل ومستکره است وبرین تقدیر طریق قلب خوش بود اما سیبویه واتباع اورا گویند هیچ احتیاج اعتبار قلب نیست وثقل درصورت القاء دو همزه است وچون همزه دوم را بحرکت کسره ماقبل بیابدل کنند چنانکه عموما بعد ه اعلال قاض جاری نمایند هیچ ثقل لازم نیاید پس وزن جاء نزد خلیل فال بود ونزد سیبویه فاع کمالا یخفی واشکال کرده شد برمذهب سیبویه که یا که منقلب همزه بود قیاس آن برلغت افصح تصحیح عدم اعلال ست چنانکه در روی ومستهزی بخلاف جا که در اعلال یا وآن اتفاق ست پس معلوم شد که قلب دران واقع ست وجواب داده اند ازین اشکال براین طور که تسلیم نمیکنیم که در یا منقلب از همزه قیاس تصحیح ست مطلقا بلکه دران تفصیل ست اگر ابدال یا از همزه واجب ست اعلال آن نیز واجب بود واگر نه جائز وچون ابدال درجاء واجب بود اعلال هم واجب شد بخلاف نحو واری واین جواب هم مدفوع ست بدو وجه یکی آنکه قول شما اگر ابدال واجب ست اعلال نیز واجب منقوض ست بنحو یکه دران باوجود وجوب ابدال یا را بالف بدل نکنند وجوبا نه جوازا ودوم آنکه قول شما اگر نه جائز منقوض ست بنحو خطیئة که ابدال همزه بیا دران جائز ست وادغام بعد ازان واجب هر دو نقض مدفوع ست اول از جهت آنکه اصل ائمة ائممة است وحرکت همزهٔ دوم عارضی ست که در وقت ادغام میم حادث شده وهمچنین هر حرکه اوبدل ست از همزه وحرکه عارضی غیر معتد بهاست چنانکه در اخشی الفرو مانند آن پس موجب اعلال درینجا مقصود ست وثانی ازجهت آنکه ابدال همزه در مانند خطیئة برای ادغام ست لهذا بعد ابدال ترک ادغام جائز نشد بخلاف نحو واری که تخفیف همزه دران مقصود بالذات ست میگوئیم که این دعوی بی دلیل ست فتامل وتائید مذهب خلیل باین طور هم میکنند که در مذهبش خبر قلب لازم نیاید وبرمذهب غیر وی اجتماع اعلالین بود ابدال عین بهمزه وابدال لام بیا واما اعلال قاض پس بر هر دو مذهب ست واین تائید مردود ست باینکه دو اعلال از راه قیاس اولی ست از یک اعلال برخلاف قیاس گوئیم که جواب اینکه آنت

معمری ست که کثیر الاستعمال ست و چهارم صحة یعنی شناخته میشود قلب بصحة مقلوب الیه باوجود علة تعلیل چون ایس که مقلوب ئیس ست که یاء مفتوحه قبل همزه است از انکه یای ایس که در معنی ئیس ست چون بالف بدل نشد باوجود علة قلب صحت آنرا محمول بر شذوذ محض نکرده شد بلکه منقول از موضعی که دران تعلیل نکنند و آن فاکهة است و نخیم فرع و منع صرف یعنی شناخته میشود قلب بفرع مقلوب الیه و منع صرف آن چون اشیاء که اسم جمع شی ست و مقلوب شیاء ست نزد خلیل و سیبویه یعنی همزهٔ لام کلمه را بجای شین برند و شین را بجای یای و یا را بجای همزه و نزد کسائی جمع شیء ست بروزن افعال چون فرخ و افراخ و منع صرف آن بجهت کثرة استعمال و مشابهت فعالاء ست مقلوب اشیاء ست و نزد اخفش و فراء اصل اشیاء اشیاء بروزن افعلاء ست مخفف شیء مخفف شیئ بروزن فیعل چون بین و بیین و انبیاء بعد همزه لام کلمه را حذف کردند بجهت کراهت توسیط الف میان همزتین پس وزن اشیاء نزد سیبویه تفعاء و نزد کسائی افعال و نزد فراء افعاء و مذهب سیبویه اصح ست بجهت عدم لزوم چیزی بر مذهب دو سوای قلب و آن ثابت و کثیر ست در لغت عرب آما بر مذهب کسائی لازم می آید منع صرف بغیر علة و جمع افعال بر افاعل و فعالی که آن روا نیست از انکه جمع اشیاء اشیاء و اشاوی مده است باین طور که شیئاً را اولاً بر شیاء وی جمع کردند چون صحراء و صحاری بعد ازان قلب کردند همچو شیئاً و همزه را بجای شین برند و شین را بجای یا و یا را بجای همزه بعده یا را بحال داشتند چنانچه قیاس ست یا بواو بدل کنند برخلاف قیاس چنانکه هداوی در هدایا یا اشیاء را اولاً بر اشیاء یا جمع نمودند بدون رد باصل چرا که مقلوب الیه مثل مقلوب منه جمع کرده میشود و برین هر دو تقدیر وزن آن ایفاعی شد یا آنکه اشیاء را بر اشیائی جمع کردند پس الف شیاء بجهت کسرهٔ قبل یا و همزه مزیده که بعد الف بود نیز بگشت و سه یا جمع شدند بعده یا میانه را حذف کردند اگرچه قیاس و مختار در اجتماع یاءست حذف اخیر ست یا اولی بسبب وقوع بعد الف جمع و مشابهت مزیده زائده بهمزه بدل نمودند بعده قاعدهٔ فعایا کردند یا آنکه یاء را بواو بدل کردند و چنانکه در هداوی پس برین هر دو تقدیر بر مذهب کسائی لازم می آید جمع افعال بروزن افاعل و فعالی منع صرف از جهت مشابهت و کثرة استعمال همچو اهد که مانند ابناء و اسماء هم غیر منصرف شوند و صاحب قاموس گفته که نزد کسائی منع صرف آنها از جهت کثرة استعمال ست و جهت مشابهت فعلاء در آمدن جمع وی بر فعلاوات نحو اشیاءات همچو صحراوات و برین تقدیر اعتراض بر ابناء و اسماء بر کسائی نشود چنانکه جوهری زعم کرد زیرا که جمع ابناء و اسماء بالف و تا نیامده است تحقیق و بر مذهب فراء و اخفش چند مخذور لازم می آید یکی آنکه اگر اصل شی شیء می بود همچو بین و بیین می بایست که اصل آن شائع و کثیر الاستعمال باشد نه مبنی که بیّن و میت بالتشدید اکثر ست از بین و میت بالتخفیف و دوم حذف همزه و آن جائز نیست بجهت عدم قیاس حذف در جائیکه الف میان دو همزه بود و سوم تصغیر آن بر اشیاء و اگر جمع بر افعلاء می بود که آن جمع کثرت ست در وقت تصغیر رد بواحد میکردند از جهت عدم جمع قلة آن چنانکه مازنی اخفش را بهمین الزام داد و گفت گذاشتی قول خود را که در تصغیر جمع کثرة گفته بودی و چهارم آنکه مبعض اشاوی آمده است و افعلاء

بر کلمه انت واخوات آن درآید و پنجم ابدال و آن در اصطلاح آوردن حرف یا حرکه بجای حرف یا حرکت دیگر بود
اول چون قال و باع و ثانی چون تلبی و مرمی و ششم ادغام و آن در اصطلاح پیچیدن یکی از دو هم جنس بر دیگر
و خواه دو همجنس باعتبار وقف بود چون فرید بعد وضع چون رمدت که دال را بتا بدل نموده ادغام کردند و هفتم قلب
و آن در اصطلاح تقدیم حرف متاخر و تاخیر حرف متقدم ست مثلاً فاکلیه را بجای عین برند و عین را بجای فا یا لام
را بجای عین و عین را بجای لام لکن چون اطلاق قلب گاهی بر ابدال هم می آید از بجهت ابهام پیدا کرده پس مصنف
آنرا تفسیر کرده و گفت یعنی تقدیم حرف متاخر و تاخیر حرف متقدم ست بخلاف تحقیقات دیگر که محتاج تفسیر نبود
و طریق معرفت قلب پنج نوع ست و میان این انواع تغایر اعتباری ست نه تغایر حقیقی اول اصل مقلوب الیه یعنی
اگر مقلوب الیه فعل یا شبه فعل باشد قلب از مصدر آن معلوم کنند چون ناء ینیاء که مصدرش نائی ناقص یائی و
مهموز العین ست و ناء ینیا، اجوف و مهموز اللام پس معلوم شد که این هر دو مقلوب بنائی نیائی ست و وزن این هر دو
قلع یقلع ست و اگر مقلوب الیه مجرد بود قلب از مفروش دریافت کنند چون آبار که جمع بئر ست که مهموز عین ست
پس معلوم شد که اصل آبار ابار بر وزن افعال ست همزه را موضع یا برند و یا را موضع همزه بعده قاعده آمن کردند
پس وزن آن اعفال شد و همچنین در قسی جمع قوس معلوم کردند که اصل آن قووس ست بر وزن فعول سین را
موضع واو اول برند و هر دو واو را بترتیب موخر کردند یا واو اول را موضع سین برند و واو ثانی را بمکان
آن باقی داشتند پس وزن آن فلو یا فلوع شد بعده هر دو واو را یا کردند و ادغام نمودند و ما قبل آن را کسره دادند
و قاف را نیز بجهت اتباع آن چنانکه در دلی و همچنین در اول جمع اول که اصل آن اوایل ست بر وزن افاعل لام را
بجای واو برند بعده واو را بسبب کسره ما قبل یا کرده قاعده جواز کردند درین مواضع مذکوره قلب بسبب اصل
بجهت معلوم کردند که ارجاع فرع بسوی اصل و گردانیدن ترتیب اصل را اصل اولی و انسب ست از عکس آن و دوم اخوات مقلوب الیه
از راه صیغه و معنی یعنی شناخته میشود قلب از کلماتیکه موافق اند مقلوب الیه را در حروف اصلیه و مناسب اند آنرا در صیغه و معنی یا در معنی
فقط چون جاه که مقلوب وجه است بدلیل آنکه وجه و جهیه و موجه صیغه مفعولی جاه را گویند و اینها مناسب جاه اند در معنی فقط و شکل
حادی که در اصل حاد و است که مقلوب واحد ست بدلیل وحد بالسکون و وحد بالتحریک و وحید که هر سه موافق حادی اند در صیغه و معنی
و بدلیل توحید و وحده و توحد که مناسب حادی اند در معنی فقط و همچنین قسی بدلیل قیاس و اقواس که اخت وی اند در صیغه و معنی و
بدلیل قوس و تقوس که ماضی تفعیل و تفعل ست و اخت قسی ست باعتبار معنی فقط و وزن آن درین وقت ظلع یا فلعی
بکسر تین ست و سوم قلة الاستعمال یعنی شناخته میشود قلب بقلة استعمال مقلوب الیه و کثرت استعمال مقلوب منه چرا که اصل
ترتیبی که استعمالش اکثر ست بر اصالته اولی بود از عکس آن چون آرام که مقلوب آرآم ست که جمع
رئم بالکسر ست و کثیر الاستعمال و همچنین ست آور که مقلوب اوور جمع وار که کثیر الاستعمال ست و عکس که مقلوب

علی القیاس و بغا یبغی و حشا یحشی با وجود بغا یبغو و حشا یحشو بر حسب قیاس و طاح یطیح و تاه یتیه بدلیل طوحت و طحت من کذا و توهت و اتوهت من کذا و اما نزد کسی که گفت طیحت و تیهت و اطیح و ایته و طحت بالکسر موافق قیاس بود و بعضی گویند که سیبویه از خلیل حکایت کرده که طاح یطیح و تاه یتیه هر دو بکسر عین ماضی و مضارع ست همچو آن باین و بر این تقدیر هم شاذ نبود کذا فی النظامی و در مثال مضارع مکسور بود یا مفتوح چون وعد یعد و وضع یضع و مضموم نبود و یجد یضم ضعیف ست و در مضاعف متعدی مضارع مضموم بود تا لسان بر یک نهج جاری باشد و نقل از جهت خروج از کسره بسوی ضمتین در وقت تحرک ضمیر واو جمع لازم نیاید چون مدیده و لم یدیده و آمده است کسره با وجود ضمه در بعض الفاظ که بتّ و بت شذ و هو علی وزن مضمرت و در مضارع حب کسره آمده است فقط قال الجوهری حببه بالکسر شاذ لانه لا یاتی من المضاعف المتعدی لفعیل بالکسر الا و یشرکه لفعل بالضم و در مضارع مضاعف لازمی کسره بود فقط مگر هفت لفظ که بالضم و کسر هر دو آمده است و آن شب الفرس و شح و قح و حد و صد و نخم الماء و عل ست و ابو حیان می داند لفظ استثنا کرده سوای این هفت که اکثر آنها بالضم ست و بعض بالضم و کسر و حکم نبذ و ذضمه کرده و مصنف گوید که من بسیار لفظ یافته ام از نصر مثل کب و قب و اث و لث و احت النار و اج الظلیم و اح و محّ و مانند آن کذا فی الشرح الحق هر که تصفح کتب لغت مثل قاموس و صحاح و غیره کند بسیار الفاظ یابد از نصر لکن عجب ست که مصنف در شرح متن اصول فتح عین مضارع را قلما ذکر کرده با وجود یکه از سمع هم الفاظ بسیار آمده اند اگرچه بعض آنها با وجود فتحه در ان بضم عین یعنی از نصر هم آمده اند بر وایت ابو عبید و غیر آن فافهم چون مصنف از بحث جواهر الفاظ فعل و خواص معنی ابواب و ما یتعلق بها فارغ شد خواست که شروع در بیان تصرفات و تغیرات لفظی کند لکن چون بیان اقسام تغیر و ذکر حروف علة که غالبا تغیرات در انها واقع می شود و منزله مقدمه است اولا شروع در انها کرد و گفت بدانکه حرف واو را و فتح ضمه و اخت آن گویند بسبب حدوث آن از اشباع ضمه و حرف یا را و فتح کسره و اخت آن نامند بجهت حدوث آن از اشباع کسره و حرف الف را و فتح فتحه و اخت آن خوانند از راه حدوث آن از اشباع فتحه چنانکه ظاهر ست و حرف علة ساکن را لین گویند چون قول درین وقت حرکة مناسب بود حرف مده گویند چون یقول و بیع پس لین عام مطلق ست از مده و حرف علة متحرک نه مده بود نه لین چون فود و گاهی هر سه حرف را مد و لین گویند بی لحاظ حرکت و سکون و یا موافقت حرکت ماقبل انها و تخفیف لفظ بر چند وجه است یکی اسکان و آن در اصطلاح قطع حرکت از حرف ست یا نقل آن حرکة بسوی ماقبل چون یقول و یبیع یا باستقاط آن حرکت فقط بی نقل آن بماقبل چون یدعو و یرمی و دوم تحریک و آن در اصطلاح حرکت دادن یکی را از دو حرف ساکن ست چون اضرب البکر و مد و سوم حذف و آن در اصطلاح انداختن حرف ست از کلمه واحده چون رام و دع و انداختن کلیه از لفظ مرکب چون زبیر در نسبة ابن الزبیر و چهارم زیاده و آن در اصطلاح افزودن حرف واحد بود مثلا توسیط الف در نحو الانت یعنی و قبیکه همزه استفهام

داب بمعنی بازگشتن بوطن و مانندآن و از ضرب نحو اثانة بثناء مثلثه بمعنی ابنوه شدن مری و گیاه و از سمع نحو الل
استقاء ای تغیر ریحه و اللت اسنانه بمعنی فسدت و از کرم نیز آمده قال فی القاموس اث النبات یئث مثلثه
اثانة و اثاثا و اثوثا کثر فانهم و دو بمعنی مثال واوی و مضاعف از باب س یعنی از سمع قلیلا می آید چون دو
بالفتح والضم وود او دادة بمعنی آرزو بردن و یم بمعنی مثال یائی و مضاعف هم از باب س یعنی سمع می آید قلیلا
چون لیقوفة بالقاف بمعنی سپید شدن و چون احوال اختصاص مرکبات بثلاثی دانستی اکنون بدانکه رباعی
هم مرکب آید لیکن از دو قسم زائد نیست مهموز و مضاعف و معتل و مضاعف امثله رباعی مجرد که مهموز و مضاعف
ست طاطاء از طاطا بمعنی سرپیشت کردن و بأبأت الصبی ای قلت له بابی انت و امی و ثاثات عن القوم
ای وقعت عنهم و جأجأت الابل ای دعوت له بجی بجی و جأجأت بالتیس ای دعوت له بجی بجی و هی دعاء بالجماء
للماء و داء داء الابل ای اسرع و راء راء السراب لمع و راراة ایضا دعاء الغنم بالزار و نأنأة بالزاء المعجمة خونه
و سأسأ بالحمار جره لیجلس او دعاه لیشرب او بمعنی اوشا شا بالحمار ای قال له شو شو و هی دعاء الحمار الی
الماء و زجر الغنم و الحمار للمضی او دعاء للغنم لتاکل و تشرب و صاء ضاء ای قصد ولد الکلب الروبة قبل فتح
عینه و لألأت الامراة بعینها ای حرکتها و ثاثات فی الرای ای خلطت فیه تخلیطا و مأمأت الشاة و نظیره
فصلت صوتها فقالت می می و هاها بالابل هاهاة و عاها للعلف فقال هی هی و نحوها و امثله رباعی مزید که
مضاعف و مهموز بود نحو کاکای اجتمع و تسأسأت الامور ای اختلفت و ترارات بالزاء المعجمة ای تصاغرت
له و فرقت له و تشاشو افترقوا و طاطاء ای خفض راسه و تلالاء البرق ای لمع و تنانای ضعف و استرخی و
امثله رباعی مجرد که معتل و مضاعف ست و هوة البعیر ای صوت حول انثه متقفة و وجوج الرجل بالحاء المهملة
ای نفخ فی بدنه من شدة البرد و وسوس حدث الشیطان فی نفس الرجل و شوشه بالشین المعجمة ای ناوله
اباه و وصوصت المرأة ای ثقبت نقابها و دعوع بالعین المهملة ای صاح و ولول کذلک و مثال رباعی مزید که
معتل و مضاعف بود تو هوه بدانکه مصرح در بیان اختصاص این اقسام بابواب ثلاثی مجرد سعی بلیغ نموده
چنانکه باین تفصیل در هیچ کتب این فن یافته نمیشود و این فقیر هم در تحت هر یکی امثله قلیل و کثیر بلاحاظ
کثرت و قلت بیان کرده تا مشتی نمونه از خروار ی باشد و شاهد عدل مدعی گردد و اغلبکه سعی این فقیر
کم از مصراع نخواهد بود و در کتب دیگر پس همین قدر واقع ست که فعل بالفتح مضارعش مکسور بود یا مفتوح
وقتیکه اجوف یائی یا ناقص یائی بود برای مناسبت یا اول چون باع و رمی و آمده است بر سبیل قلت بخلاف
ثانی چون شاء و سعی و در اجوف واوی و ناقص واوی مضموم بود بجهت مناسبت واو چون قال و دعا و
در ناقص واوی مفتوح نیز آید چون رعی برعی و آمده است بر سبیل قلت و شذوذ و صار یصیر با وجود صار یصور

بمعنی فخر و تکبر کردن و قاء یقاء بمعنی شگافتن سر بر خم شمشیر و ما بمعنی فراخ کردن پشتین پوست را و از نصر شاء بمعنی غائیت هر چیز و تک و دو گذشتن و از ضرب صئے بروزن فعیل بمعنی آواز چوزه و رای یعنی مهموز عین و ناقص یائی از باب فتح رض یعنی ضرب می آید لکن از ضرب کم از فتح چون ثای بناء مثلثه بمعنی باز شدن در روز و زوبه بمعنی دیدن بچشم و مضاحق بضاد معجمه بمعنی لاغر شدن جسم و از ضرب نای بنون بمعنی دور شدن دوباء یعنی مهموز اللام و مثال واوی از چهار باب که در اشاره فکس ح مبین ست می آید و آن فتح و کرم و سمع و حسب لکن از حسب کم آید از فتح چون وتاء بتاء مثناة فوقانیه بمعنی تکبر خرامیدن و وجی بجیم معنی بکار زدن و خفی کردن و اماء و وماء یعنی اشاره کردن و از کرم چون وبئت الارض وباء بمعنی کثر فیها الوباء و وضاءه بضاد معجمه بمعنی خوبی و پاکیزگی و وطاء لطاء و همه بمعنی جماع کردن و از سمع چون وثور بثاء مثلثه بمعنی معیوب کردن دست را بی آنکه استخوان شکسته و وبئت الارض توباء و وباء ای کثر وباؤها و وصی الثوب بمعنی اتنج و از حسب وطاء کوفتن زیر پا و جماع کردن دیو و یعنی مهموز اللام و اجوف واوی از باب نصر و س یعنی سمع می آید لکن از سمع کم از نصر چون بوء بمعنی اقرار کردن و سوء مساء بمعنی اندوهگین شدن وضوء بالضم و الفتح بمعنی روشن شدن و از سمع داء بمعنی بیماری یقال دار الرجل یداء فهو داء و دوئت یا رجل و در بعضی نسخه بجای سین ض واقع ست مثالش قد مار اللحم یمیء وباء الرجل هو بنفسه ای یسمو بها الی المعالی والعامة تقول یهوی بنفسه کذا فی الصراح وشئ یعنی مهموز اللام و اجوف یائی از ضرب و س یعنی سمع و ک ای کرم می آید اما از سمع و کرم کم ست از ضرب چون مجی و مجیء بمعنی آمدن و مجیء بالکسر علی فعلة اسم منه ویقال جئت مجیاً حسناً وهو الشاذ لان المصدر من فعل یفعل بفتح الاولی وکسر الثانی مفعل بفتح العین وقد شذ منه حروف فجاءت علی مفعل کالمجی هذا والمحیض والمصیر والمکیل کذا فی الصراح وفی بمعنی بازگشتن و قیاء بمعنی برانداختن از گلو و مانند آن و از سمع مثالی یافته نشده و ثبوت این مثال جز بلفظی که دران تعلیل نشده باشد متعذر ست زیرا که بعد تعلیل عین فا کلمه کسره باید بهر تقدیر چنانکه در لغت و هیبت پس معلوم نشود که کسرهٔ فا برای رعایت یاست یا برای رعایت باب فا نعم و از کرم هیؤ بمعنی صار ذا هیئة حسنة کذا فی القاموس و از نصر هم آمده چون جاء یجیء و در جاء یجیء اوشاء یشیء بمعنی سبقنی کذا فی القاموس و از فتح نیز آمده چون مشیة بمعنی خواستن فا فهم واو یعنی مهموز فاء و نفیف مقرون از ض یعنی ضرب می آید قلیلاً چون اباء بالکسر واوی بالضم اول و کسر ثانی بمعنی پناه گرفتن و وای یعنی مهموز عین و لفیف مفروق هم از باب ض یعنی ضرب بر سبیل قلة آید چون وای بمعنی وعده کردن ات یعنی مهموز فا و مضاعف از باب نصر و ض ای ضرب و س ین ای سمع می آید لکن از سمع و ضرب کم آید از نصر چون ات بتاء فوقانیه بمعنی غلبه کردن بجیم بمعنی زبانه زدن آتش و اح بحاء مهمله بمعنی سرنشیدن

براء مهملہ بمعنی آواز کردن و مانند آن و از نصر چون عنن بالتحریک بمعنی پیش آمدن چیزی و پیش گرفتن کسی را و سن بمعنی روشن و تابان
کردن و جنون بمعنی پوشیدن و مانند آن و از سمع چون ضنانۃ بفتح ضاد معجمہ بمعنی بخیلی کردن و شم و شمیۃ بمعنی بوئیدن و ملالۃ
و ملل بمعنی بستوہ آمدن و مانند آن و از کرم نحو لبابۃ بالضم بمعنی خردمند شدن بر روایت یونس و بر روایت عنبری از سمع و
ابو حیان گفتہ کہ از کرم مضاعف نیامدہ مگر حب و لب و شر و ق و ذم اما مضاعف ثلاثی کہ فا و عین یا فا و لام یا فا و عین
و لام ان از یک جنس باشد نادرست نحو دون و قلق و قلق و دوم مضاعف رباعی کہ فا کلمہ و لام اول و عین کلمہ و لام
ثانیش ہمجنس شاء رباعی مجرد نحو زلزل بمعنی نیک جنبانید و رباعی مزید نحو تذبذب بمعنی جنبید و چون ابواب مختصہ
بیکے از نہ قسم از مفردات کہ مہموز فا و مہموز عین و مہموز لام و مثال و اجوف و ناقص و لفیف مفروق و لفیف
مقرون و مضاعف ست بتفصیل دانستی اکنون بدانکہ مرکبات کہ نہ محض مہموز ست و نہ محض معتل نہ محض
مضاعف و نہ محض لفیف بلکہ مجموع از دو قسم ازین اقسام ست مثلاً مہموز فا و اجوف و اوی کہ ادب اشارہ
بدانست می آید از دو باب از باب نصر و س یعنی باب سمع لکن از سمع کم آید از نصر چون ادبۃ و اباب بمعنی
باز گشتن و ادم بالضم بمعنی تشنہ شدن و اوس بمعنی عطا دادن و عوض دادن از چیزے و مانند آن و از
سمع او د بالتحریک بمعنی کژی و آید یعنی مہموز فا و اجوف یائی از باب ضرب و س یعنی از سمع می آید لکن از
سمع کم و از ضرب چون ایض بمعنی باز گشتن بوطن و اہل خود و ایوم بمعنی بیوہ شدن و این بمعنی وقت رسیدن
یقال ان انک ای حان حینک و از سمع آید بمعنی توانا شدن و الو یعنی مہموز فا و ناقص و اوی از باب نصر و ک
ای باب کرم می آید لکن از کرم کم از نصر چون اخوۃ بمعنی برادری کردن و الو و اتاوۃ بتاء فوقیہ بمعنی خراج
گرفتن و ایو بمعنی تقصیر کردن و از کرم چون امۃ بمعنی کنیزک کردن و امیت و امۃ از سمع نیز آمدہ و اتاوۃ
بتاء مثلثہ بمعنی غمازی کردن از نصر نیز آمدہ است فافہم و اوی بدال مہملہ یعنی مہموز فا و ناقص یائی از باب
ضرب و س یعنی سمع می آید لکن از سمع کم از ضرب چون ایتان بالکسر بمعنی آمدن و اتاوۃ بمعنی غمازے
کردن و آزی و ازی بالضم و التشدید بمعنی گرفتہ شدن و مانند آن و از سمع اسی بالقصر بمعنی اندوہگین
شدن و از فتح نیز آمدہ است چون اباء بمعنی انکار کردن فافہم و داد بالدال المہملۃ یعنی مہموز عین بمثال
واوی از باب ضرب و س یعنی از سمع می آید لکن از سمع کم چون از ضرب وال دوولا بمعنی پناہ گرفتن و دوأ بمعنی
ترسانیدن و دوأب بمعنی شرمندہ و سرکش شدن از شرم و وود بمعنی زندہ در گور کردن و از سمع واب
بمعنی خشمگین شدن یأس یعنی مہموز العین و مثال یائی از س یعنی سمع و ح ای حسب بر سبیل ندرت آمدہ است
و آن لفظ یاس ست بمعنی نومید شدن کہ از ہر دو باب مذکورہ آمدہ است و داد بدال معجمہ یعنی مہموز عین
و ناقص واوی از باب فتح و ن یعنی نصر و ض ای ضرب می آید اما از نصر و ضرب کم از فتح چون باء در بناء موحدہ

بیت و دویت ست بمعنی کتبت الیاء والواو و این اقل ست در اسم جزو کلمه یافته نشده و آن لفظ واو و یا ست و آن لفیف که دو حرف علت داشته باشد دو وجه است یکی لفیف مفروق که هر دو حرف علت در وی بر سبیل افتراق بود نه بطور اجتماع و آن از سه باب که از اشاره ضرب ح س معلوم میشود می آید لکن از حسب و سمع کم و از ضرب چون دوی بمعنی نره فرو رهانیدن اسپ تا بول کند یا کشتی نماید و شیة بمعنی نگار کردن جامه را دونی بمعنی سستی و ماندگی و مانند آن و اشله حسب گذشت و از سمع چون وحی بمعنی سوده شدن سم ستور و دوم لفیف مقرون که در وی هر دو حرف علت یکجا بود بدانکه واو و فا کلمه و یا عین کلمه واقع شده در چند لفظ که ویب و ودیة و ویح بالجیم و ویح بالحاء المهملة و ویخ بخاء معجمه و ویس و ویل و ویمة و وین و وینے کسکر و ویه ست و عکس این نیز آمده چون یوم و یوخ و یوح و یوحی بالضم والقصر و یکون بالتحریک دیوان و جز آن و مختلف شده اند واو و یا باین طور و واو عین کلمه باشد و یا لام کلمه چون طویت بخلاف عکس که آن یافته نشده و واو حیوان بدلست از یا بسبب عدم نظیر و اصل آن حییان ست و نزد مازنی واو حیوان اصل ست و استدلال بحیی ضعیف ست بسبب هدم قاعده اصلی و همچنین مختلف شده اند در اینکه یا فاء عین واقع شود چون بین اسم مکان و یا فاء لام باشد چون بدیت بمعنی انعمت بخلاف واو که فاء و عین و فاء و لام واقع نشده مگر در لفظ اول که در اصل اول ست بر مذهب اصح و لفظ واو بر قول ابی علی که اصل آن ویو ست و نزد اخفش اصل آن و وو ست بالتحریک و چون از واو فعلی سازند از باب تفعیل بر قول اول وییت بود بمعنی کتبت واو و اصل آن ویوت باشد و بر قول ثانی اویت بود و اصل آن ووت و تعلب وویت گفته و ابن جنی آنرا رد کرده و نزد ابی علی اصل یاء یَوِیَ بالتحریک ست و نزد غیر وی یَیِیَ پس فعل نزد ابی علی یویت بود و نزد غیر وی ییت و همچنین ست اختلاف در لفظ یاء وتاء وتاء و مانند آن و در جمع اینها پس نزد ابو علی ابواء و اثواء بود و نزد غیر وی وبیاء و اتیاء و دلیل اکثرین ردد و امالة در القاب اینهاست و دلیل ابی علی بودن باب طویت اکثر از صبی ست انیست حال واو و یا اما الف در هیچ فعل و اسم متمکن اصلی نیاید بحکم استقراء و لفیف مقرون که حرف علت دران در فاء و عین باشد چون لفظ ویل و یوم در فعل نیامده و انچه که دران حرف علت در عین و لام ست فقط آن از دو باب که در اشاره محض واقع ست می آید از سمع چون توی بالقصر بمعنی هلاکت و جوی بالقصر بمعنی سوزش اندوه و عشق و حوة بمعنی سرخی سیاه رنگ و مانندان و از ضرب چون ثواء بالفتح والمد بمعنی بودن بجای و خی بالخاء بمعنی بی باران شدن و ذوی بالضم ذال معجمه بمعنی تر مردن و مانند آن و نزد بعضی از لفظی که عین و لام آن واو باشد چون قوة و حوة جز باب علم نسازند و مضاعف هم دو قسم ست یکی مضاعف ثلاثی که عین کلمه و لامش ازین جنس بود و آن از چهار باب که در اشاره فحس ک مبین ست می آید لکن از کرم کم آید و از ضرب چون همین بمعنی نالیدن و شن بمعنی شاشیدن آب و پراگنده کردن و زنه

مرفوع بارز چون قلت وبعت واجوف واوی بحکم استقرار از سه باب که در اشاره سوی نقص مبین ست می آید وآن سمع ونصر وضرب ست وواو اشاره باجوف واویست واز سه باب باقی نیاید از سمع چون عور بفتحتین بمعنی یک چشم شدن وخوف بمعنی ترسیدن ونوم بمعنی خواب شدن ومانند آن واز نصر چون حوب بمعنی بره کردن وشوب بمعنی آمیختن وقوب بمعنی مغاکی کندن ومانند آن واز ضرب چون فود بمعنی مردن وصور بمعنی کژ بگردن ومیل دادن چیزے را بجهتے وشیوعه کصوبته بمعنے آشکارا کردن خبر واز کرم نیز آمده چنانکه طول بمعنی درازی وعجب ست که مصدر بدان اشاره نکرده وجز آن نیز واجوف یائی هم ازین سه باب آید چنانکه سیفن اشاره کرد ویاء میانه اشاره باجوف یائیست لکن از نصر کم آید از سمع چون هیبه ومهابه بمعنی بزرگی وترس وترسیدن وحیر وحیره بمعنی سرگشته شدن وصید بفتحتین بمعنی سر بلند داشتن از تکبر واز ضرب چون کید بمعنی بدسگالیدن وهید بمعنی جنبانیدن وسیر رفتن وراندن ومانند آن واز نصر بید وبود بمعنی هلاک شدن وجز آن واز فتح نیز آمده چون صید بمعنی شکار کردن اگرچه شاذ ست وسوم معتل لام که آنرا ناقص وذوالاربعه گویند اول بجهت نقصان آن از قبول بعض اعراب ومسقوط ودر بعض اوقات وثانی بجهت بودن ماضی آن بر چهار حرف در وقت لحوق ضمیر مرفوع متحرک چون دعوت در بیت اما ناقص واوی از فعیل لام پس از تنجیات که در اشاره نسکفوض گذشت می آید وآن نصر وسمع وکرم وفتح ست لیکن از ضرب کم آید واو آخر اشاره بناقص واویست واز حسب نیاید از نصر چون بدو بفتحتین یعنی پیدا شدن وتلاوة بالکسر بمعنی خواندن قرآن وجفاء بالمد وجیم بمعنی بدی ومانند آن واز سمع چون جفاء بفتح جاء مهما یعنی پای برهنه رفتن ورضوان بالکسر بمعنی خوشنودی وپسندیدن وشهوة بمعنی خواهانی تن واز روی طعام ومانند آن واز کرم چون بهاء بمعنی خوبی ورخوبا بالکسر والفتح بمعنی سستی وبداء بالمد بمعنی بیهوده گفتن ومانند آن واز فتح چون نحو بمعنی آهنگ کردن وطحو بمعنی گستردن وبر پهلوی چپ خفتن وزهوة بمعنی برداشتن شراب چیزی را ومانند آن واز ضرب مشو بفتحتین بمعنی زانو زدن وناقص یائی هم ازین پنج باب مذکور آید چنانکه بلفظ سیفن اشاره کرده واز باب لبیکن کرم ونصر کم آید ویا اشارت بناقص یائی ست از ضرب چون شداء بالکسر والمد بمعنی خریدن وفروختن ورمی بمعنی انداختن وجری وجریان بمعنی رفتن آب ومانند آن واز فتح چون سعی بمعنی دویدن وشتاب کردن وصهی بمعنی رفتن تری از جراحت وحی بمعنی پوست باز کردن ومانند آن واز سمع چون خشیه بمعنی ترسیدن وبقاء بالمد بمعنی زیستن وزندگانی ماندن در جهان وخفا بالفتح والمد بمعنی پوشیدگی ابرو نهان شدن ومانند آن واز کرم چون بهاء بمعنی خوبی ونهی بمعنی باز داشتن از کار واز نصر چون شجی بمعنے پوست باز کردن وراندن ونفی یا دو حرف علت دار دیا زیاده وبر تقدیر دو حرف علت یا مثال واجوف بود چون ویل ویا مثال ناقص نحو قوی یا اجوف وناقص نحو قوی ومثال معتل که دران جمیع حروف اصلی وی حرف علت بود یعنی زیاده از دو حرف بود

رنج دیدن در کار و راب بمعنی پیوند کردن کاسه و مانند آن و از کرم چون ذاب بمعنی بیچ گرگ شدن درخیث و موجه بمعنی آب تلخ و شور شدن و باس ببار موجه بمعنی سخت حرب شدن مرد و مانند آن و از سمع چو شأمش بالتحریک بمعنی درشت شدن جای و کأته بمعنی شکستگی از غم و بد حالی و ساف بمعنی ترقیدن دستار و ریشه شدن بهای ناضن و مانند آن و از ضرب مانند مأس بمعنی بدی افگندن میان قوم و از نصر و حسب بناء ه مگر یاس از حسب بدیل شدن و ذو مهموز لازم از بیچ باب که آنرا اشاره فکس ض نون جامع ست می آید و آن فتح و کرم و ضرب و نصر ست لیکن از ضرب و نصر کم آید از فتح چون بد بمعنی آغاز کردن و بذل معجمه بمعنی ناخوش دیدن حال کسی را و بکؤ بمعنی کمشیر شدن ناقه و مانند آن و از کرم چون لطو با ضم بمعنی رنگ کردن و جرة با فتح و الله بمعنی دلیر شدن و قمأة بفتح قاف بمعنی خوار شدن و مانند آن و از سمع چون [illegible] ناک شدن پاد و شناءة بمعنی دشمنی و طفو بضمتین فرو مردن آتش و مانند آن و از ضرب حجاز بتقدیم حا بر زاء بمعنی ستاره شدن و از نصر و ناده و نوءة بمعنی فرو مایه شدن در فعل و از حسب نیامده و مثل بر دو نوع ست از آنکه حرف علت در کلمه یا یک ست یا متعدد اوّل را مفرد گویند و ثانی را لفیف باعتبار کثرة آن پس مفرو منقسم ست بکی مثل فاکه آنرا مثال گویند بجهت مماثلت صحیح در عدم تغیر و مثال واوی از بیچ باب که در اشاره و عکو و قع ست و آن از ضرب و فتح و سمع و کرم و حسب ست و از نصر نیاید و وجد یجد بالضم ضعیف ست بجهت تقدم یای عامر و فصیح از باب ضرب ست و وهاد در اول این لفظ اشاره بمثال واویست از ضرب چون وثوب و وشب بمعنی برجستن و وجوب بمعنی لازم شدن و وعد بمعنی نوید دادن و مانند آن و از فتح چون وضع بمعنی نهادن بر جای و وزع بمعنی باز داشتن و وقع بالفتح بمعنی دروغ گفتن و مانند آن و از سمع چون ورب بالتحریک بمعنی تباه شدن اصل و صب بفتحتین بمعنی بیماری و وجل بفتحتین بمعنی ترسیدن و مانند آن و از کرم چون وغوغة بمعنی گول شدن و وقاحة بمعنی حقیر و اندک شدن و وسامة بمعنی خوبرو شدن و مانند آن و امثله حسب سابق مذکور شد و مثال یایی از لفیف مفروق یعنی از بین بیجاب مذکوره می آید اما از حسب کم آید و یاء در اول اشاره بمثال یائیست و از نصر نیاید مطلقاً از ضرب نحو میسر یکسر العین بمعنی قمار باختن و یعار بمعنی بانگ کردن بزماده و ینوع بمعنی رسیدن میوه و از فتح چون یقع بمعنی صعود و ینوع بمعنی رسیدن میوه و یمن بالضم بمعنی برکة و از سمع چون یتم بالضم بمعنی یتیم شدن و آن در انسان مردی پدرست و در حیوان ستور بی پادر و در گوهر گوهر بی نظیر و یقن بالتحریک بمعنی بی کمانی و یسن بالتحریک بمعنی مزه و بوی گردانیدن آب و از کرم چون یقظة بالتحریک بمعنی بیداری و یمن بمعنی برکة و از حسب یبس بالضم بمعنی خشک شدن و دوم معتل العین که آنرا اجوف و ذو الثلثة گویند اول از جهت سقوط عین بسبب اعلال و این مناسب ست مر معنی لغوی را که بمعنی کاواک ست و ثانی از جهت بودن ماضی ان سه حرفی در وقت لحوق ضمیر

دائما وسطا وعته فعلل لکن ذلک قلیل فیه نحو طمانیة فاطمان وتبعی مقتضیا ایضا نحو اکفهرا لجم ای بدا وجهه وضوءه فی شدة الظلمة وقد یوافق مجرده نحو جرمز دا جرمزای القیض وفی الملحقات مع موافقة الملحق به فی التضعیف والخواص والمعانی مبالغة ایضا وان لم یکن فی الملحق به وللابواب المذکوره معان آخر غیر ما ذکر نحو اشهر نا بالمکان ای اقمنا فیه شهرا واقمرای انتظر طلوع القمر ونحو قمرای طلب القمر وصفی ای کفانی بصیفی وشتی بمکان وشتی ای اقام بر فی الشتاء وتغرب ای اتی منه الغرب کذا فی الشرح چون مهم از ذکر خواص ابواب فارغ شد شروع در تقسیم الفاظ اسما وافعال باعتبار جواهر حروف کرد زیرا که بعضی از تصریفات صرفی در بعض اقسام اینها یافته میشود پس گفت فصل بدانکه جمله افعال واسما باعتبار حروف اصلی نزد بعضی بر دو قسم ست صحیح ومعتل معتل آنست که در و حرف علت اصلی باشد وصحیح بخلاف آن ونزد اکثرین بر چهار قسم ست یکی صحیح وسالم وآن در اصطلاح صرفیین لفظی ست که حرفی از حروف اصلی آن حرف علت وهمزه ودو حرف از یک جنس نبود چون لعثر وضرب ورجل وجعفر وسفرجل در معنی لغوی واصطلاحی آن مناسبت ظاهر ست ودوم مهموز وآن در اصطلاح لفظی راگویند که از حروف اصولش همزه بود نحو امر وسائل وقرء وطار وانس ولؤلؤ واصطبل وسوم معتل وآن در اصطلاح لفظی ست که در اصول آن حرف علت ست ظرفیه اینجا عمومی ست چنانکه گویند حیوان در انسان یافته میشود مثل وعد وقال ورمی وسوس ویستعور وچهارم مضاعف وآن در اصطلاح لفظی ست که در اصولش دو حرف از یک جنس باشند چون مدد وزلزل اما مهموز بر سه گونه است از انکه همزه یا فا کلمه ست یا عین کلمه یا لام کلمه ومهموز فا که جز فا همزه ندارد بحسب استقرا از ین پنج باب که در اشاره نفکش ف واقع ست می آید نون اشارت بنصر ست وضاد بضرب وکاف بکرم و سین بسمع فا بفتح لیکن از فتح کم آید لهذا اعلامتش که فا بود علیحده نوشته شد کذا فی المنهیه وهمچنین در جمیع اقسام آتیه واین کثره بنسبته قلیل ست اما کثرة فی نفسه لازم نیست جای باشد وجای نباشد واین مولف اشکل کثیر را بنسبته قلیل کثیر آورده تا مشتی نمونه از خروار ی باشد وسبب جدا نوشتن علامت لحاظ معنی شد وذست که در لغت بمعنی جدا شدن از جماعت ست از نصر چون امر بمعنی فرمودن واخذ بمعنی گرفتن والب بباء موحده بمعنی گرد کردن وراندن شتر ومانند آن واز ضرب چون التباء فوقیه وبالتحریک بمعنی کم کردن حق کسی ومانیت بقوفانی بمعنی نالیدن وابود بمعنی مقیم بودن بجای ومانند آن واز کرم چون ادب بمعنی نگاهداشت هر چیز و دانش واصالة بمعنی باریکی وتیزی زبان واصالة بمعنی محکم وبا اصل بودن ومانند آن واز فتح چون ابه بالتحریک بمعنی فراموش کردن وباز یاد آوردن کاری واز حسب نیاید ومهم درین اشارت اگر الزام الفاظ موضوعه بهیکرد نهایت بهتر میبود کما لایخفی ومهموز عین از چهار باب آید بحکم استقرا از که آنرا اشاره فکس ض جامع ست وآن فتح وکرم وسمع وضرب ست اما از ضرب کم می آید از فتح چون سأت بمعنی جبنه کردن چندانکه بمیرد ودؤب ودوب بمعنی

نحو عوته فارعوی ای بازگردانیدم او را از جهل پس بازگشت از جهل و عورته فاعوای هیضه فابیض و هرد و مرتجل نیز آمده نحو اقطر الرجل بمعنی عقب و ابهار اللیل بمعنی طال و باب افعول بناء مقتضب بالقاف و الضاد المعجمة و الباء الموحدة بمعنی مرتجل نحو اخروط لهم السیر ای امتد و قد یتعدی نحو اعلوط البعیر یقال اذا تعلق لعبقه و علاه و یجیء للمبالغة و دائما نحو اجلوذ لهم السیر ای دام مع السرعة قال فی الاصول و قیل للمبالغة انتهی اقول لفظ قیل المشعر بالضعف یخالف ما ذکروا القوم قال الجار بردی افعول و فی شرح الهادی ان للمبالغة کافعوعل نحو اخروط لهم السیر ای امتد و اجلوذ لهم السیر ای دام مع السرعة و اعلوط ای لزم و فی الصحاح اعلوطی فلان اکرمنی انتهی و فی المظاهر و کذا افعول انما یفید المبالغة انتهی الیفم و زیادة الحروف تدل علی زیادة المعنی کما هو المقرر عندهم و قد یجیء غیر مقتضب نحو جوی الفرس و اجودی فعلی هذا ینا سب ان یقول بناء مقتضب غالبا و باب فعلل ای الرباعی المجرد و انما اسکل ثانیة لرفقهم اربع حرکات متوالیة فی کلمة واحدة و وجه اسکان الثانی ان الاسکان للاول و الرابع ممتنع لتعذر الابتداء بالساکن و وجوب فتحه آخر الماضی اذا لم یتصل به الضمیر المرفوع المتحرک و اسکان الثالث لئلا یلزم اجتماع الساکنین فی وقت لحوق الضمیر المتحرک به بخلاف لمعان کثیرة تعسر تعدادها و تفصیلها فی هذا الکتاب منها القصر نحو شاء شات ای قال للحمار شوشو و هی دعاء الحمار الی الماء و زجر الغنم و الحمار للمضی و دعاء الغنم لتلکل و تشرب و وجیح ای صاح بالدجاجة و قال وجح و بسمل ای قال بسم الله و الالباس نحو الشرو سریة بمعنی البسته ابرقعة و السربان و التصییر نحو عرجن ثوبه ای صور فیه صور العرجون و شرعیت الادیم ای صیرته طویلا بمعنی قطعته طولا و الشرعب الطول و الصیرورة نحو عسلجت الشجرة اصارت ذات عسلج و هو بالضم بالان و اخضر من قضبان الشجر و الاتخاذ نحو عسکر و قنطر و المبالغة و الکثرة نحو طحلب الماء ای کثر فیه الطحلب و القطع نحو عرقبت الدابة ای قطعت عرقوبها و التعمل نحو عرجنت فلانا ای ضربته بالعرجون و زعفره ای صبغه بالزعفران و التخلیط نحو کسادمونث ای الذی خلط غزله بوبر الارنب و قد یطاع لنفسه نحو عطرتش اللیل بصره ای ستره فعطرش ای استتر و لم یر ای لم یجیء الا صحیحا نحو لعثر و مضاعفا نحو زلزل و مهموزا نحو تاثات الابل ای اردیتها حال کون الرباعی قلیلا بالنسبة الی الثلاثی و جاء ایضا معتلا نحو وسوس و باب تفعلل ای الرباعی المزید فیه مع غیر همزة الوصل لیطاوع فعلل الذی هو مجرده نحو دحرجته فتدحرج و یوافقه فی المعنی نحو عذمر تعذمرای صاح و قد یجیء للمبالغة و الکثرة نحو تفلکل العذق ای کثرت شماریخه ای عثاکله و هو جمع عثکال بالکاف و هی بالفارسیة خوشه خرما و للتحول نحو تزندق بمعنی صار زندیقا و للتعمل نحو تبرقع بمعنی لبس البرقع و قد یقتضب ای لا یکون له رباعی مجرد و یناسب معناه نحو تنیهس ای تنجر و باب افعنلل ای الرباعی المزید مع النون و غیر التضعیف لازم ای لا یتعدی و لیفید المبالغة و للطاوعة نحو تجرحه فانجرح و قد یقتضب نحو اعرنطی ای انقبض و فیه مبالغة و کذا افعلل ای الرباعی المزید مع الهمزة و التضعیف فی اللزوم و المبالغة

نحو استکثر الماء ای طلبت آب بسیار برای خود و ابتدا نحو استعان اصله استعون بمعنی ستر و عانه راو باب انفعال
را لزوم و علاج یعنی امر محسوس و اثر فعل جوارح بودن لازم ست برابر ست که اصل آن لازم بود چون انطفئت
النار که بمعنی طفیت ست یا متعدی چون انصرف و صرف و نیز این لزوم یا مطلق بود چنانکه درین مسئله
یا سبن وجه چون انقلب الرداء یا گاه مطاوعه فعل یعنی ثلاثی مجرد غالب ست نحو کسرته یعنی شکستم آنرا فانکسر
یعنی شکسته شد و عرفته فانعرف نگویند از انکه عرفان فعل قلب ست نه فعل جوارح و هم از آن که معروفیت
معلومیت ست امر حسی نیست و اندرم خطاست چرا که عدم انتصال وجود ست یکبارگی حیثیت تاثیر
ندارد و موافقت فعل یعنی ثلاثی مجرد و موافقت افعل نادر است اول چون حمق و انحمق و طفئت و انطفئت
و ثانی نحو الحجر بمعنی احجزای درآمد حجاز را و فاکلمه آن حرف پر ملون یعنی لام و راء مهمله و میم و نون و حروف
لین نبود بجهت ثقل و درین حروف بجای این باب باب افتعال آید نحو رفعه فارتفع و لویته فالتوی و ثقلته
فاثقل و وصلته فاتصل و بیته بالتشدید و الباء الموحدة فاتبس و مدرته فامتدر و اما المحی و انماز فلیل فی نادر است
و لیطاوع انفعل افعل نحو اغلقت الباب فی بستم در را فانغلق پس بسته شد و المناسب ان یقول لیقد التقلیلة
و نیز کرر بعد قوله و مطاوعه فعل غالب و کذا ینا سب ان یقول فی یتبدر قد یتبدر لان هذا الباب لکونه من امر
فعل الجوارح یکون مطاوعا فی الاغلب مثاله انطلق و انمار فانهم و باب افعیعال لازم غالب ست و تعدیه
قلیل نحو اعرورت ای سوار شدم آنرا عریان و جوهری گفته که افعوعل متعدی یافته نشد مگر احلولی نزد کسی
که گوید احلولیته و اعروری ای رکبه عریانا و مبالغه لازم ست و قتیکه موافقت دیگر نداشته باشد نحو اعشوشب
الارض اے بسیار شد عشب در زمین و مطاوعه فعل یعنی ثلاثی مجرد نحو شثنه فانشوشی ای یار گردانیدم اورا
پس یار گردید و موافقت استفعل در روی نحو حلولیته بمعنی استحلیته یعنی شیرین پنداشتم اورا و این نادر است
چنانکه موافقت ثلاثی مجرد نحو احلولی بمعنی حلی و حدب ظهره و احدودب بمعنی واحد و موافقت افعل نحو
احلولے بمعنی صار ذا حلو و موافقت تفعل نحو اخشوشن بمعنی پوشید خشن یعنی جامه درشت یا تکلم بکلام درشت
نمود و چون بمعنی صار ذا لباس خشن او کلام خشن باشد بمعنی افعل بود و ابتدا نحو ادلوے بمعنی کمان
رفت و باب افعلال و باب افعیلال را لزوم و مبالغه لازم ست نحو احمر بمعنی غایت سرخ شد اشهاب
بمعنی بسیار سفید شد و لون و مثالش گذشت و عیب چون اعور و اصید و اقطار غالب ست درین هر دو باب
و این عبارت مخالف ست مر انچه که در اصول گفته فی افعل افعال لزوم و مبالغه و غلبه لون و قلت عیب و
در بعضی نسخه لون و یا عیب غالب بکلمه تردید ست که بلای شک ست پس کلمه یا درین نسخه یا از قلم ناسخ ست
یا مصنف شاید که بعد تصنیف این کتاب انچه که در اصول گفته محقق شده است و آمده است افعل مطاوع ثلاثی مجرد

نیز آید اول چون لوته فالتام و ثانی نحو او قدالنار فالقدت و موافقت ثلاثی مجرد در معنی نحو بیح اصبح و ابتلج بمعنی روشن اشد صبح و موافقت افعل نحو اختفاء بمعنی ازال خفاره و الغزای صار ذا الغرر و البقاء و احجر بمعنی الجر ای دخل الحجاز او بلغه و موافقت تفعل نحو از رشدی بمعنی تردی ای لبس الرداء و اقرع ای قرعه زد و اجنب بمعنی تجنب و موافقت تفاعل چون اختصما و اعتور ا بمعنی تخاصما و تجاورا و موافقت استفعل نحو استجر بمعنی استاجر ای اجرت طلبید و استدانحو استلم من السلمه بالکسر بمعنی الحجر ای بوسه داد حجر را و ابتلج الامر علیهم بمعنی اختلط خاصیت باب استفعال طلب کردن فاعل ماخذ را از چیزی ست و هم لیاقة و حینونة ماخذ ست اول نحو استطعمه ای طلب طعام کرد م او را و ثانی نحو استرقع الثوب ای لائق رقعه شد جامه و ثالث نحو استحصد الزرع ای وقت حصاد زرع و ابن حاجب و غیر وی طلب را دو قسم داشته اند تحقیقی و تقدیری و مثال لیاقت را در طلب تقدیری شمرده اند و ما هم در اصول بعد ذکر چهار قسم که طلب تقدیری و تحقیقی و حینونة و لیاقت ست و گفت جائز ست که حینونت و لیاقت در طلب تقدیری مندرج کرده شوند پس در مانند استخرجت الوند و استرم النبار و استرفع الخوان و استحصد الزرع گوییا فاعل در تقدیر طالب ماخذ ست و جدان و عثیش گذشت نحو استکرمته ای یافتم او را موصوف بکرم و حسبان بالکسر ای پنداشتن فاعل چیزی را موصوف مفعول ماخذ نحو استحسنته ای پنداشتم و شمار کردم او را بحسن یعنی نیک و فرق در وجدان و حسبان باعتبار یقین و ظن ست چنانکه در حسبت و وجدت فافهم و تحول و معنی آن گذشت نحو استجر الطین ای حجر شد گل یا همچو حجر در صلابت و استقوس الحاجب یعنی همچو کمان شد ابرو و استمر البغاث ای بغاث همچو تتر شد در قوة و جبرة و فی المثل قد استوق الجمل ای ناقه شد شتر فی شرح الجار بردی یضرب هذا المثل لرجل یکون فی حدیث او فی صفة شیء ثم یخلطه بغیره و اصله ان طرفة کان عند بعض الملوک فانشد شاعرا شعرا فی وصف جمل ثم تحوله الی لغت ناقه فقال طرفة قد استوق الجمل و اتخاذ و معنی آن گذشت نحو استجر ای حجره ساخت و استوطن القری ای وطن ساخت قریه ها را و قصر و معنی آن گذشت نحو استرجع ای قال انا لله و انا الیه راجعون و این مثال را در اصول در موافقت معنی تفعیل ذکر کرده و قصر را خاصیت این باب نشمرده اقول هو الحق لان استفعل فی هذا المعنی نادر بخلاف فعل کما هو الظاهر من التتبع و مطاوعه ثلاثی مجرد نحو وهقتای جمعه فاستوهق ای اجتمع و مطاوعه افعل نحو اقمته ای برپا کردم او را فاستقام پس برپا شد و مطاوعه فعل بالتشدید نحو ادبته فاستادب و موافقت ثلاثی مجرد در معنی نحو استغر و قربان و اسلمان و موافقت افعل نحو استعتبه بمعنی اعتبه ای دادم او را عتبی یعنی رضایا بمعنی ازالت عتابه و استجاب بمعنی اعطاه الجواب و استخیب ای دخلت فی الخیبا و استکلأت الارض ای اکثر کلاء ها و موافقت افعل نحو استجیب بمعنی تحیت ای زدم خیمه را و موافقت افتعل

در تفاعل فاعل گردد نحو ضارب زید عمرا و تضارب زید عمرو و مفعولیکه در مفاعلة صلاحیت اشتراک نداشته باشد
از اینجا فاعل نگردد نحو تجاذبتنا ثوبا و مفاعلة همیشه زائد بود بیک مفعول بر تفاعل و گاهی فرق باین طور بیان
کرده میشود که باوی فعل در مفاعلة معلوم باشد و در تفاعل غیر معلوم و از اینجاست که اضارب زید عمرا گویند
و اتقارب زید و عمرا نگویند کذا فی شروح الشافیه و تخییل و ایهام یعنی نمودن فاعل غیر را حصول ما خذ در خود
و در واقع ازان عاری ست نحو تمارض ای خود را بیمار نمود و در حقیقت بیمار نیست و همچنین تجاهل و تغافل و فرق
در میان تخییل و تکلف سابق بیان کرده شد و مطاوعة فاعل ای باب مفاعلة وقتیکه بمعنی افعل باشد
نحو باعدته ای البعدته یعنی دور انداختم او را فابتعد پس دور افتاد قال عبد القاهر معنی المطاوع انه قبل الفعل
و لم یمتنع فالثانی مطاوع بالکسر و الاول مطاوع بالفتح انتهی و گاهی متکلم بمطاوع بالکسر گفتند بدون ذکر مطاوع
بالفتح نحو انکسر الینا و موافقت ثلاثی مجرد در عدم تشارک و در نیوقت فعل ثلاثی آمده باشد یا نه اول نحو
تعالی یعنی علا و توانی بمعنی وقی یعنی سست شد و ثانی نحو تصابیته ای نوشیدم صبابه بالضم بمعنی بقیه آب
او را و موافقت افعل در معنی نحو تیامن بمعنی ایمن ای در آمد بایار سید یمن را و ابتدا نحو تبارک و لفظی که در باب
مفاعلة دو مفعول میخواست چون جاذبت زیدا ثوبا اگر در باب تفاعل بر زیدی خواهد نحو تجاذبنا ثوبا و اگر در باب
مفاعلة دو مفعول نه میخواست بلکه یکی چون قاتلت زیدا در ین باب لازم بود چون تقاتلت انا و زید و سبب
آن سابق معلوم کردی خاصیت باب افتعال اتخاذ ست و معنی آن گذشت مثال قسم اول نحو احتجر تبقدیم حجیم
بر حاء مهمله از حجر بالضم بمعنی سوراخ موش و مانند آن یعنی سوراخ ساخت و بتقدیم حا بر جیم نیز توان گفت
بمعنی حجره ساخت و ثانی نحو اجتنب ای جانب گرفت و ثالث نحو اغتذی النشاط بمعنی غذا ساخت خوشی را
و رابع نحو اعتضده ای در باز و مرگفت امر او تصرف یعنی جد و کوشش نمودن فاعل در فعل نحو اکتسب بمعنی
کوشش کرد در کسب و فرق در اکتساب و کسب آنست که کسب تحصیل شی ست از هر طریکه شود بخلاف اکتساب
که آن تحصیل شی بجد ست و لهذا الله تعالی فرمود لها ما کسبت و علیها ما اکتسبت برای تنبیه بر انیکه ثواب در هر فعل
نیک ست بهر طریکه واقع شود و عقاب نمیشود مگر بر منهی که در ارتکاب آن کوشش کرده باشد و توبه نکرده
و تخییر ای فعل الفاعل الفعل نفسه فعل اول بفتح فا مصدر ست مضاف بسوی فاعل خود و فعل ثانی بالکسر اسم
ست که مفعول به فعل اول واقع شده و لام در لنفسه متعلق بمصدر ست و ضمیر آن راجع بسوی فاعل و معنی آن
کردن فاعل فعل را برای خویش نحو اکتال ای برای خود پیمود و قال الله تعالی و اذا اکتالوا علی الناس
یستوفون و اذا کالوهم او وزنوهم یخسرون و همچنین انتزون و انتحل و التاط و استوی و مطاوعة فعل یعنی ثلاثی
مجرد غالب ست نحو غممته ای غمگین کردم او را فاغتم پس اندوهگین شد و گاهی برای مطاوعة باب تفعیل و افعال

وازین نوعست بتبوای اطلبوا البیان وتعظمته ای استعظمته وی آید بمعنی تفاعل نحو تشبع ای اری انه شبعان
ولیس کذلک واتبدا نحو تکلم خاصیته باب مفاعلت مشارکت ست یعنی شریک بودن هریک از فاعل ومفعول
این فعل واحد باشند آن هر دو یا متعدد یا مختلف در فاعلیت ومفعولیت ای در صدور فعل وتعلق آن از هریک
مر دیگرے را در خارج اگرچه در لفظ یکی فاعل ست فقط ویکی مفعول نحو قاتل زید عمرا ای قاتله کرد زید عمر را
یعنی زید عمرا کشت وعمر زید را وهمچنین ضارب بناهم وضارب بناه وبسبب آنکه درین باب یکی در لفظ مفعول بود
فعل لازم را ازین باب متعدی بمفعول دیگر دانند نحو کرم وکارمته واز جهت آنکه در واقع هریک از فاعل ومفعول
فاعل ومتعلق بود فعلیکه مفعولش هم صلاحیت فاعلیت می دارد درین باب متعدی بمفعول دیگر شود با وجود مفعول
اول نحو عذبت توبا دعا ذبت زیدا توبا بخلاف ضرب که مفعولش صلاحیت فاعلیت میدارد وموافقت
ثلاثی مجرد در معنی نحو حالیته بمعنی خلوته وسافرت بمعنی سفرت قال ابن الحاجب فی شرح المفصل سافرت بمعنی
نسبت السفر الی المسافر ولیس ثم فعل ثلاثی من لفظ سافرت بمعناه فیمثل به کما فی شغلته واشغلته انتهی
لکن نقل الجوهری سفرت السفر سفورا اذ اخرجت للسفر فانا سافر وقوم سفر مثل صاحب وصحب کذا فی شرح
الحماسی ووموافقت افعل نحو ماعده ای البعده وامین ای یمن را وموافقت فعّل بالتشدید نحو ضاعفت
بمعنی ضعفت ای بسیار دوچند کردم ونا عمه الله ای کثر نعمته وموافقت تفاعل نحو شاماه وباصره بمعنی شامه وباصره
که هر دو متشارک فاعل اند در لفظ وموافقت استفعل نحو کاثره المال ای طلب لنفسه مالا وکثیرا وابتدا نحو فاه
بمعنی کاهه وخاصیته باب تفاعل تشارک ست ای شرکت دو شئی یا زیاده در صدور فعل وتعلق فعل
یعنی از هریک از طرفین یا اطراف که در لفظ فاعل اند فقط فعل صادر شود وبدیگری از طرفین یا اطراف
تعلق پذیرد نحو نشاما ای بایکدیگر دشنام دادند وشرکت دو شئی یا زیاده در صدور فعل فقط بدون
تعلق آن از هریک بدیگری درین باب بود اگرچه کم ست نحو ترافعا شیئا ای هر دو باهم برداشتند
چیزیرا زیرا که وضع تفاعل برای نسبت فعل سوی متشرکین ست بدون قصد تعلق آن بدیگری بخلاف
مفاعلة که وضع آن برای نسبت فعل بسوی فاعل ست در حالیکه متعلق ست بغیر فاعل باوجود صدور آن
فعل از غیر فاعل نیز ودرینوت اگر فعل وی وقوع بود تعلق آن بمفعول غیر مشارک باشد چون ترافعا
حجرا او شیئا خلاصه فرق درباب مفاعلة وتفاعل آنست که در مفاعلة در لفظ یکی فاعل ست ویکی مفعول و
در تفاعل همه ذی شرکت فاعل باشند در لفظ ودر مفاعلة دو طرف بود ودر تفاعل زیاده هم بود چون
عشرة رجال تقاتلوا وتخصیص دو شئی در متن باعتبار اقل مراتب اشتراک ست ودر معنی هریک از طرفین فاعل
ومفعول بود در هر دو باب پس ازین کلام معلوم شده باشد که مفعولی که در مفاعلة مشارک فاعل بود در فعل

بالکسر همیشه لازم بود نسبت فعل مضارع بافتح بجهت تاثیر و تاثر فاحفظ و ابتدا نحو نصیر اے لعب البقیری و کلم
ای کلام کرد و خاصیت باب تفعل مطاوعه فعل بالتشدید ست نحو قطعته ای پاره پاره کردم او را فتقطع پس
پاره پاره شد و مثال چیزیکه دران تاثیر حسی لازم نیست نحو عامته فتعلم ست و گاهی تفعل مطاوعه مجرد
خود میکند بهتیه فتهدی و شعته فتشعث و تکلف ای محنت کشیدن فاعل در تحصیل ماخذ خود با رعایت مناسب
خود با خذ اول نحو تجوع ای بزور و بمحنت گرسنه شد همچنین تشجع و تحلم و تفهم و ثانی نحو تکوف ای بمحنت
انتساب بکوفه و تشبه باهل آن حاصل کرد و فرق در تکلف و تجهیل که خاصه تفاعل ست آنست که در تفعل
فاعل ممارسته فعل میکند و حصول آن در خود میخواهد و در تفاعل اظهار فعل میکند از راه خلاف تا
بی قصد حصول آن در نفس خود پس معنی تحلم طلب ان یکون حلیما باشد و معنی تجاهل اظهر جهله و الحال
انه لایطلب الجهل بل هو عالم و تجنب یعنی پرهیز و کناره کردن فاعل از ماخذ نحو تحوب ای پرهیز کرد از
حوب بضم حا بمعنی گناه و همچنین تاثم و تنبس ای پوشیدن فاعل ماخذ را نحو تختم ای خاتم پوشید و این
بمعنی را از باب تفعل گفتن انسب ست کما تعدی فی الاصول فافهم و تفعل یعنی ماخذ را در چیزیکه موضوع
برای ویست بکار بردن نحو تبین ای دهن را بکار بردن یعنی در بدن و تمطی ای مد الید و تمرس ای باتهم یعنی سر بکار بردن روی مقابل روی خود
نمود بجهت حفاظت و تخیم ای خیمه را بکار بردن یعنی برپا کردن و اتخاذ یعنی ساختن فاعل ماخذ را یا گرفتن و اختیار کردن فاعل ماخذ را
یا چیزی را عین ماخذ ساختن یا چیزی را در ماخذ گرفتن و این همه تاتم باشد لیکن فعل در اولین لازم بود و در آخرین متعدی اول
نحو تجوب الاباب یعنی در راساخت و ثانی نحو تجنب ای جانب یعنی گوشه گرفت و اختیار کرد و ثالث نحو توسد الحجر ای وساده یعنی گذاشتن
سنگ را و رابع نحو تابط ای تابط الحجر بمعنی در ابط یعنی بغل گرفت سنگ را و ازین قسم ست تابط شرا و
تدریج یعنی تکرار فعل بمهلت نحو تجرع ای جرعه بعد جرعه نوشید و جرعه بمعنی یک آشامه ست از آب مانند ان
یعنی اندک اندک نوشید و همچنین تحفظ و تفهم ای اندک اندک یاد کرد و اندک اندک فهمید و تحول یعنی گشتن شی
یعنی فاعل عین ماخذ یا همچو ماخذ در اول حقیقه بود و در ثانی ادعاء از امثال اول نحو تنصر ای نصرانی شد و
تهود یعنی یهودی شد و تیمن یعنی یمنی شد و ثانی نحو تجری ای همچو بحر شد و در وسعت علم و همچنین ترجلت المرة
ای همچو رجل شد زن و صیرورة و معنی آن گذشت نحو تمول و تقوس ای صاحب مال و صاحب قوس شد و
موافقت ثلاثی مجرد در معنی نحو قبل و تقبل و راح و ترو ح ای سیر کرد در روح که آخر روز یا از زوال تا شب
ست و عدول از نفظ فعل بجهت تعمیم ست و موافقت افعل نحو تهجد ای ازال الهجود و هو النوم و تبصر بمعنی ابصر
ای عرضه للبصر و تجهل ای دخل فی الجهل و موافقت فعل بالتشدید نحو تعطی بمعنی اکثر فی العطاء و تکذب ای نسب
الی الکذب و تجری ای سار فی الهاجرة و تویل ای قال یا ویلاه و موافقت استفعل نحو تحوج ای طلب الحاجة

ویا مبالغہ در فاعل بود نحو موت الابل ای مردند شتران بسیار و یا در مفعول نحو قلعت الثیاب ای بریدم جامہای بسیار را و این ہر دو از امثلہ مبالغہ در کمیت نیز بود و اگر فاعل و مفعول صلاحیت تکثیر ندارد فعل را تخفیف آرند و در لغت افصح پس نگوئی موتت الشاۃ چرا کہ شاۃ واحد ست غیر صالح تکثیر بخلاف موتت الابل کہ این اسم جنس ست شامل قلیل و کثیر اگرچہ واحد ست و ہمچنین قطعت الخلۃ جائز نبود و غلقت الباب روا باشد بسبب صلاحیت باب مر تکثیر فعل را اگرچہ واحد ست و در ہیوقت باب فعل را تخفیف نیارند و در صورت تشدید فعل مجاز نگویند چنانکہ بعضے زعم کردہ اند و در فعل لازم گاہی تکثیر در فعل بود و گاہی در فاعل چون موتت الابل نہ در فاعل فقط چنانکہ بعضی گفتہ اند و در فعل متعدی در متعلق ہم بود بشرطیکہ متعلق تکثیر دارد و در ہر سہ قسم مذکور تکثیر فعل ضروریست بلا قصد کما لا یخفی بدانکہ ثوب از قبیل نیست پس مراد ازیاب جمع ثوب در مثال حاجت نیست مگر آنکہ انواع قصد کردہ باشند فافہم و نسبت کردن فاعل چیزی را بہ مدخول ماخذ نحو فسقتہ ای نسبت بالفسق کردم او را یا او را فاسق گفتم و ہمچنین عدلتہ خبثتہ و کفرتہ و البسہ ای پوشانیدن فاعل چیزی را ماخذ نحو حللتہا ای حل پوشانیدم وا بہ را و تخلیط ای چیزی را ماخذ اند و دکردن نحو ذہبتہ ای زر اندودکردم او را و تحویل اے گردانیدن فاعل چیزے را ماخذ یا ہمچو ماخذ اول نحو نصرتہ ای گردانیدم او را نصرانی و زنیتہ و ردتہ کذلک و ازین باب ست انچہ کہ در حدیث واقع ست ثم ابواہ یہودانہ و ینصرانہ و یمجسانہ و ثانی نحو خیمتہ ای گردانیدم او را ہمچو خیمہ و ہمچنین قوستہ و قصرتہ یعنی اشتقاق آن از مرکب تام بجہت تحصیل اختصار در حکایت ازان متکلم نحو ہللتہ اے قال لا الہ الا اللہ و سبحتہ ای قال سبحان اللہ و کبرتہ ای قال اللہ اکبر و حمدتہ ای قال الحمد للہ و منہ قولہ فی الاصول و الدعا لہ او عایہ بہ نحو سقیتہ ای دعوت لہ بالسقیا و جدعتہ ای دعوت علیہ بجدع اللہ گوئیم پس با وجود اعتبار قصد در بیان این ہر دو را خاصہ علیحدہ شمردن تکلف ست چرا کہ معنی دعوت لہ بالسقی طلب استقاء اللہ ست و معنی جدعتہ قلت لہ جدع اللہ فافہم و در اصول گفتہ کہ از خواص این باب ست منتہی الیہ ای سوی ماخذ رفتن نحو شرق و غرب اے بسوی مشرق و مغرب رفت و توقیت بمعنی کردن فاعل چیزی را در وقت خاص نحو ہجرتہ ای در وقت ہاجرہ و مساورتہ و غلسہ اے سیر کردم در وقت ہاجرہ و مساورہ و غلس و موافقت فعل اے ثلاثی مجرد در معنی چون زلتہ و زیتہ و تمرتہ و موافقت افعل در معنی نحو ضبتہ ای اطعمتہ الضبۃ و عظمتہ اے اطعمت الکلب العظم و عمامتہ اے اعطیت العمامۃ و ہی مشابہتہ افعل الاجرۃ و شوبتہ ای اطعمتہ شواء او اعطیتہ لحما یشوی و موافقتہ معنی تفعل نحو ترس ای استعمل الترس و جبل حذاء و جبہ و روض ای صار المکان روضۃ یثبت و عوت و عجزت ای صارت الرۃ ثیبا و عوانا و عجوزا گوئیم بین تقدیر مناسب آنست کہ اعطاء و اطعام و تحویل را از خاصہ این باب نمی شمردہ و در اصول از خاصیت این باب شمردہ فافہم و گاہی ماخذ تفعیل مطاوعۃ میکند آنرا چون علمتہ فعلم و فرحتہ ففرح و فعل مطاوعہ

زائیدن فرزندان طبیب او اساد آورد غلام سید را و سور را یعنی آورد غلام سیاه سید را زائید اینها را گوئیم اگر اول از ابواب تصیر ثانی از قبیل صیرورة گفته شود بعید نیست فافهم و اما بدء آمدن فعل از ین باب بی آنکه ثلاثی مجرد آن آمده باشد یا آنکه ثلاثی مجرد آمده باشد لیکن نه باین معنی اول چو الح بمعنی الحاح کرد در سوال و باران دائم شد و ثانی نحو اشفق ای ترسید و مجرد آن که شفق ست بمعنی مهربانی ست نه بمعنی ترسیدن و این بد گفته که شفقت و شفقت یکی ست لیکن اهل لغت انکار آن کرده اند و موافقت ثلاثی مجرد ای آمدن فعال در معنی آن بی زیاده و نقصان همچنین موافقت فعل بالتشدید یعنی باب تفعیل موافقت باب تفعل و موافقت باب استفعال امثال موافقت ثلاثی مجرد عود جی الیل او جی هر دو بمعنی تاریک شد شب و مثال موافقت فعل چون کفرته بمعنی کفرته ای نسبت بکفر کردم او را و اذهب بمعنی ذهب ای زراند و کرد و اسفاه ای قال له اسقاک الله و اهجر بمعنی سیر کرد بوقت هاجره و اجیل بمعنی سیر کرد بسوی جبل را و ذبه یعنی گردانید آنرا و ذهیب و ابطحت بالذئب یعنی قلت له یعاطر پس از باب نصرت همه معانی باب تفعیل اند و مثال موافقت تفعل نحو اجنب بمعنی جنبا ای خیمه ساختم یا بر پا کردم او را و اعلقت الکتاب ای در غلاف کردم کتاب را و مثال موافقت استفعل نحو عظمته بمعنی استعظمته ای بزرگ پنداشتم او را و مطاوعت ثلاثی و تفعیل که فعل بالفتح و فعل بالتشدید ست ای پس آمدن افعل مر فعل ثلاثی مجرد را و فعل باب تفعیل را تا دلالت کند بر پذیرفتن مفعول اثر فاعل فعل و با فعل را اما مثال مطاوعه ثلاثی مجرد نحو کببته ای بر رو انداختم او را فاکب پس بر رو افتاد و شعت الریح السحاب ای دور کرد باد ابر را فانشع پس کشاده شد ابر و مثال مطاوعه تفعیل نحو فطرته ای روزه کشانیدم او را فانفطر پس روزه کشاد و همچنین لبرته فابشر صاحب کشاف منکر مطاوعه افعل ست و اکب و انشع نزد او بمعنی دخل فی الکب و انشع یا صار ذا کب و شع ست و از باب القف و الام و در صراح گفته یقال عرضته فاعرض ای اظهرته فاظهر کما یقال کببته فاکب و هو من النوادر خاصیت تفعیل تعدیه و تصییر ست نحو تنزل ای فرود آمد و نزلته ای صیرته نازلا یعنی فرود آوردم او را پس در اینجا تعدیه و تصییر هر دو موجود ست و مثال تعدیه لازم مطلق ست اما مثال تعدیه لازم معنی دیده علمته حقا ست و مثال تصییر بدون تعدیه هم نحو جزرته ای گردانیدم او را صاحب جزر و جزو و مجرد آن که جزر ست هم بدین معنی ست چنانکه نیرته و نزته و مثال تعدیه بدون تصییر نحو نبت بمعنی در خت نشانید و مجرد آن که نبت ست بمعنی رست ست و اگر معنی نبت رویانیدن می بود چنانکه معنی اثبات ست البته تصییر میشد و سلب و همینش گذشت نحو قذیب بالکسر عینه بمعنی خاشاک آلوده شد چشم او و قذیت بعینه ای دور کردم قذی یعنی خاشاک چشم او را و جادت البعیر و قرذته کذلک و صیرورة و معنی آن گذشت نحو نور الشجر و ورق بمعنی صاحب نور و ورق شد درخت و بلوغ و رخوص و معنی آن گذشت نحو عمق ای رسید بعمق و خیمه ای در آمد بخیمه و مبالغه و کثرة در کمیت یا کیفیت و مبالغه در این باب اکثر ست از نسبت ابواب دیگر و این مبالغه یا در فعل بود نحو صح بسیار صریح و ظاهر کرد و جول ای بسیار جولان کرد و این هر دو از امثله مبالغه و کیفیت نیز باشد

ای عرضنی الوقوف نه می بینم هیچ باکے باین کلام متاخرین گوینده که درین قول ایما بسوی قیاس ست بدانکه ماخذ عام ست از مصدر چه در ثلاثی مزید ماخذ بعض الفاظ اسم جامد هم آمده چنانکه البن که ماخذ آن لبن ست و آن مصدر نیست بلکه اسم جامد و همچنین اعرق و جزآن لهذا مصنف درین فصل ماخذ میگوید نه مصدر و وجدان ای یافتن فاعل چیزے را موصوف بمدلول ماخذ یا یافتن ماخذ فقط اول نحو انجلته ای یافتم او را موصوف به نجل یعنی نجیل یافتم و احمدته ای یافتم او را محمود پس جائیکه اصل فعل لازم بود ماخذ اسم این فعل فاعل بود در جائیکه متعدی بود اسم مفعول چنانکه ازین دو مثال معلوم کردی اما مثال قسم ثانی از جنسه ای یافتم سیچ او را و اثاثره ای یافتم اثاثر یعنی قصاص او را و سلب ازالت کردن فاعل از شی یعنی از مفعول مدلول ماخذ را نحو شکی ثلاثی مجرد ست بمعنی شکوه کرد و اشکیته یعنی زائل کردم شکوه او را و ازین باب ست آیه والذین یطیقونه فدیة طعام مسکین پس برین تقدیر احتیاج تقدیر حرف لا نباشد و اطعام و اعطاء فاعل کسی را مدلول خذ عواشویة ای عطا کردم و یا خوراندیم او را اشواء یعنی گوشت بریان و اقطعته قضاباً بالضم جمع قضیب یعنی شاخ یعنی عطا کردم او را قطع شاخها و اذن دادم بدان و بلوغ و دخول ای رسیدن یا در آمدن فاعل به مدلول ماخذ و درین دو معنی عموم من وجه است یعنی رسیدن فقط چنانکه در عشر والف و التسع یعنی رسید شی این عدد را ای ده هزار و نه را و معنی در آمدن فقط چنانکه دانستی یعنی در آمد در شتا ای سرما و احرم یعنی در آمد در حرم یا در شهر حرام و هر دو چنانکه در نحو انجح و اعرق یعنی در آمد یا رسید بصبح و عراق کذا فی الشرح و سیر و رة ای گشتن شی یعنی فاعل صاحب ماخذ یا صاحب چیزی که موصوف بماخذ ست یا صاحب چیزے که در ماخذ حادث شده پس این معنی سه قسم باشد مثال قسم اول نحو البن الرجل او الشاة ای صاحب شیر شد یا ناقه صاحب شیر گشت و اعشب یعنی مکان صاحب عشب ای گیاه شد و معنی صاحب عام ست لزما لا کما لا یخفی و مثال قسم ثانی نحو اجرب ای صار ذا ابل جربی یعنی صاحب شتران خارشتی شد و ازین ست مضعف که در حدیث واقع ست من کان مضعفا فلیرجع و معنی مضعف صاحب مرکب ضعیف ست و مثال قسم ثالث نحو اخرفت الشاة یعنی صاحب بچه شد که در خریف شده بود و لیاقته ای گشتن فاعل مستحق بمدلول ماخذ و خیسونته ای قریب رسیدن وقت مدلول ماخذ برای فاعل مثال اول نحو الام الفرع اصله الوم ای مستحق ملامت شد فرع بفتح فا ای شریف قوم و اشوی ای صلح لان یشوی و مثال ثانی نحو اصعد الزرع ای رسید وقت حصاد یعنی در روز زراعت را و ازین باب ست افطر الصائم و مبالغه و کثرت ماخذ نحو اثمر النخل یعنی بسیار ثمر دار شد درخت خرما و اسفر الصبح یعنی سفرة صبح یعنی سپیدی آن بسیار شد و در اصول گفته می آید برای اعانة فاعل مفعول را در ماخذ چون جلسته ای اعنت کردم او را در جلسه و برای آوردن فاعل چیزی را که موصوف بماخذ است چون اقل و اکثر ای آورد شی قلیل و شی کثیر را و ازین باب ست اطاب ای آورد کلام طیب را یعنی تکلم بدان کرد یا آورد طعام طیب یا فرزندان طیب را یعنی

بالتحریک بمعنی نوشیدن سگ از اطراف دهن خود آنچه که در ظرف ست و از سمع نیز آمده و وغف بفتین معجمه و فا از وغف بمعنی شتابی کردن و دوم از وغم بالتحریک و بجای مهلة بمعنی بسیار رغبت کردن حامله بسوی طعام و اینجا برای مبالغه ماخذ بود و از سمع نیز آمده و دگر از وکم بمعنی غمگین شدن و دوم از وهم بمعنی غلط کردن در حساب و از سمع نیز آمده و وهن از وهن بالفتح و بالتحریک بمعنی سستی کردن در عمل و از باب سمع و ضرب و کرم نیز آمده و وده برای مهلة از وده بمعنی بسیار شدن پیه زن و از سمع نیز آمده بمعنی گوئی و نا استادگی در کار و وقه از وقه بسکون قاف بمعنی اطاعة کردن و وقی از وقیة بالفتح و الکسر بمعنی رنج و محنت و از باب ضرب نیز آمده و وهی از وهی بمعنی دریدن و از ضرب نیز آمده و بدین تقدیر آنچه که در حاشیه گفته که جمیع الفاظ شمرده آوردم درست نباشد فافهم بدانکه این فقیر در استخراج خواص ثلاثی مجرد منهج مذکور تفرد کرده است و گمان آنست که خواص مذکور در هیچ کتاب این فن باین طور یافته نشوند و معانی اصطلاحی آنها از آنچه مزید دران اشتراک دارد از متن در اثنای بیان خواص مزید معلوم خواهد شد و معانی خواص باقی از تامل در معانی اشتقاقیه آنها واضح ست

و خاصیت باب افعال تعدیه است و آن در لغة مجاوز از حدست و در اصطلاح گردانیدن فعل لازم را مقدے خواه لازم مطلق بود چون جلس و اجلسته و خواه من وجه باین معنی که مجرد آن یک مفعول یا دو میخواست درین باب یک مفعول از اصل اقتضا و خود زیاده خواهد چون لبس زیدا ثوبا و البست زیدا ثوبا و علمت زیدا قائما و اعلمت عمرا زیدا قائما و این معنی درین باب غالب ست از نسبت معانی دیگر و دگر خاصه آن تصیرست و آن در لغت بمعنی گردانیدن ست و در اصطلاح گردانیدن فاعل چیزی را صاحب ماخذ گویا فعل مزید فیه وقت متضمن معنی تصیر میشود بحیثیتیکه فاعل اصل فعل مفعول تصیر میگردد و در تعدیه و تصیر عموم من وجه است اما مادهٔ اجتماع نحو خرج زید و اخرجته ای گردانیدم او را صاحب خروج و صیرته خارجا و تعدیه بدون تصیر چون تصیر و ابصرته که معنی آن رأیته است نه جعلته باصرا و تصیر بدون تعدیه چون انرته ای جعلته ذا نیر و نیر بالکسر علم جامه و بود آن ست و مجرد آنکه نیرة است هم متعدی ست و قد یلزم قد یهنا للتقلیل ای یجعل المتعدی لازما علی سبیل القلة نحو احمدای صار امره الی الحمد او فعل ما یحمد علیه و مجرده متعد یقال حمدت زیدا و تعریف آن در لغت سخن بکنایت گفتن ست و چونکه تغایر معنی لغوی و اصطلاحی سبب ابهام بود مصنف آنرا تفسیر کرد و همچنین در جمیع خاصیات ابواب بخلاف تعدیه و تصیر که اینها بسبب کمال اشتهار خود محتاج تفسیر نبودند

ای بردن فاعل چیزے را بعرض مدلول ماخذ این باب نحو ابتعته اصله ابتیعته فتحه یا را ما قبل دادند و یا الف گشت و از اجتماع ساکنین افتاد و معنی آن بردم او را در محل عرض بیع یعنی جائیکه خرید و فروخت می نمایند ابو عثمان گفت که خبر داده است مرا اصمعی که ابو عمرو این علاء را شنیدم که میگفت اگر شخصے گوید فلان اوقفنی

که دیگر ابواب راست بسبت قلة ورود آن در آن الفاظ اینست نعم از نعومة بمعنی نرم و نازک شدن و در صراح است عم کافه وعم بضمها وعم کافه برکتبه من بابین مثل فضل یفضل وعم یکسر عما وهو شاذ و در جای دیگر گفته رحسبان بالکسر پنداشتن عم کافه الثانی شاذ لان کل فعل کان ماضیه مکسورا فمت قیاسه مفتوح العین الا الیقه احرف جاءت نوادر قالوا حسب یحسب مثل یئس ییئس یباس ونعم ینعم بنعما فی الصحیح من البابین وفی المعتل کلاهما بالکسر مثل ومق یمق آه ونبوی همین اشاره کرده مصور حاشیه گفت باب حسب یحسب شاذ است یعنی در محاوره فصحا بسیار کم آمده است واین نکی نیز باعتبار افعال معتل ست وصحیح این باب مطرد نیاید است زیرا که مضارع حسب ونعم در قرآن واحادیث بفتح عین یافته اند انتهی قال الله تعالی ام حسبت ان اصحاب الکهف والرقیم وایجب ان این یقدر علیه احد ومخفی نباشد که در قرآن شریف در قرات حفص لفظ یحسب بفتح سین ست ودر قراءة بعضی بکسر سین هم هست فافهم ودفق بالقاف از دفق بالتحریک بمعنی هلاک شدن واز سمع وضرب نیز آمده ودمق بالقاف از مقه بمعنی دوست داشتن ودفق بثناء مثلثه وقاف از ثقه بمعنی استوار داشتن واز کرم نیز آمده ومصدرش ثاقة ست ودفق بفاء وقاف از وفاق ودفق بمعنی سازوار کردن ودورث بثاء مثلثه از وراثت وورث وارث ورثة بمعنی میراث گرفتن وایجا بمعنی اتخاذ ست ودرع براء وعین مهملتین از ورع بالتحریک بمعنی پرهیزگار شدن واز سمع وفتح وکرم نیز آمده ودرم براء مهمله از ورم بمعنی آماس ودری براء مهمله از وزی بالسکون بمعنی آتش افروختن واز ضرب نیز آمده ونزد بعضی از وری المخای کثر سمته ست ودلی از ولی بالسکون بمعنی نزدیک شدن وایجا نیز شاذ ست کذا فی الصراح وغر بغین معجمه وراء مهمله از وغر بالتحریک بمعنی در دل کینه داشتن ودحر بجاء مهمله از وحرة بمعنی کینه داشتن واز سمع نیز آمده ودله از وله بالتحریک بمعنی بیخودی وسرگشتگی از عشق واز سمع نیز آمده ودهل از وهل بالسکون بمعنی دل بجائی رفتن کز آن مراد نباشد ودمق بمعنی ضعف از سمع آمده ودعم از وعم بسکون عین مهمله بمعنی دعا بنعم کردن گویند دعم الله یارای قال لها النعمی وایجا برای معنی قصر باشد ودطی از وطاء بهمزه بمعنی جماع کردن وکوفتن بیاء وصاحب صراح گفته که سقوط واو از بطاء برای آنست که معتل فا از باب سمع متعدی نیامده است وچون یسمع وبطاء متعدی آمده واو را بجهت دلالت بر تخالف اخوات دور کردند فافهم واز کرم نیز آمده وبئس از یاس مهموز العین بمعنی نومید شدن واز سمع نیز آمده وبئس از بیس بباء موحده مکسور بمعنی خشک شدن واز سمع نیز آمده وسوای این الفاظ هم آمده اند چون وجد از وجدان بمعنی یافتن واز ضرب نیز آمده وبئس بتقدیم باء موحده بر همزه از بأس بمعنی سخت حاجتمند شدن واز سمع نیز آمده ووبط از وبط مثلثه الباء بمعنی ضعیف شدن واز سمع وضرب نیز آمده ووجع از وجع بمعنی درد مندی واز ضرب وسمع نیز آمده وولغ بغین معجمه از ولغ

من الکبر بل المراد التغایر الظاهر الذی یعرف الشئ صادر اعن الطبیعة بالنهار والوقوف وانما لم یجعلها من الافعال الطبیعیة بل نحوا لاختلافها باختلاف الاحوال والاوقات انتهی گویم کلام مصنف وجار بردی هر دو محل تامل ست اما کلام مصنف پس ازجهت عدم ادراج صفتے که بسبب تزیین وتغییر وغیرها حاصل شده است در قسم صفت خلقیه حکمی وحال آنکه معنی صفت حکمی همین ست که شئی درحقیقت بران صفت مخلوق نبود بلکه آن صفت عارض وروی باشد مثل قیامت وجنابت بلکه آنچه که بتکلف حاصل شود مثل حسن وقبح که از تزیین صورت وتغییر آن حاصل شده از باب کرم نیاید چنانکه جار بردی هم گفت که مراد از حسن وقبح حسن وقبح کسبی نیست بلکه آنچه بتکلف حاصل شود از باب تفعل آید که تکلف خاصه وذاتی نیست لهذا جائیکه حلم مثلاً بزور وتکلف حاصل شده باشد تحکم گویند نه حلم وکلام جار بردی ازجهت آنکه صغر وکبر را بسبب تغیر وتبدل آن از نحو باشمرده حال آنکه مراد از نحو با فقه وجنب ست وصغر وکبر از افعال طبعی ست واختلاف بر نهج طبعی منافی طبیعة نیست واگر از افعال طبعی مانند علم وشجاعت قصد کرده حسن وقبح نیز داخل نحو باخواهد شد ازجهت تغیر وتبدل آنها بحسب احوال واوقات واگر حسن وقبح هم مانند حلم وشجاعت شمرده شود این هر دو نیز از قسم حسن وقبح ظاهری نخواهد بود حالانکه خود از صفت ظاهری شمرده حاصل مقام آنکه صغر وکبر از قسم صفت خلقیه حقیقی ست چنانکه مصنف وغیر آن ذکر کرده اند وفقه وجنب از جنس صفت خلقیه حکمی وشبیه صفت خلقیه قسم ثالث نیست فافهم بدانکه فعل را از افعال طبعی جز ضمه ندادند ازجهت آنکه چون صاحب این افعال درین افعال مجبور ست ضمه را علامت خلقة کردند چنانکه در فعل عالم لیس فاعله بجهت ضم ولزوم انیها بصاحب خود وهرگاه که در جمیع این باب افعال خلقیه بود حقیقة یا حکماً این باب متعدی نیاید چرا که معنی طبعی را جز بکسے که ازوی صادر شد وتعلق بخود آمار جبتک الدار متضمن معنی وسعی ست یا اصل آن رجبت بک ست جار را حذف کردند وفعل را بمجرور پیوندند چنانکه درخلت الدار ومانند آن ومی آید این باب بمعنی صیرورة چون هیوای صارذا هیئة حسنة ومرئ ای صارذا مرءة ومحمل ای صارذا نسب خالص وبرای تالم ماخذ چون رحمت المنافقة ای ناقه رحم دردمند شد بعد از نتاج وبرای بلوغ چون صلب الرطب اذا بلغ الصلابة اے الیبس وبرای کثرة ماخذ چون نفست الارض بفتح اوادغام یعنی کثر الضبث فیها وفی الصراح یقال فی التعجب طمع الرجل فلان بضم دوم بسیار طمع شد وخرجت المرءة بسیار بیرون آینده شد وقضو القاضی فلان وکذلک التعجب فی کل شئ الا ماقالوا فی نعم وبئس سواء یرد فی غیرهم غیر لازمة بقیاس التعجب لان صورالتعجب ثلثة یقال ما احسن زیدا واسمع به وکبرت کلمة وقد شذ منها نعم وبئس انتهی وبرای تحول چون ضبت الریح اذا تحولت جنوبا وجنوب بالفتح یعنی باد دست راست وذوب ای بچگرگ گرگ شد در خباثت گویا صفت ذئب در مرد تمکن گشته وهمچنین ونبت زین گویا بسبب کثرت نبت همچو نبت شده فافهم وباب حسب الفاظ معدوده در حاشیه گفته پس جمیع باب حسب شمرده آوردم احتیاج به بیان خاصیت آن نیست انتهی یعنی این باب را چندان خاصیتے نیست

وقسم مخالف للاستعمال دون القیاس وکلاهما مقبولان وقسم مخالف للقیاس والاستعمال وهو مردود انتهی وقلی لغة عامریة لیس بفصیح وانما الفصیح الکسر فی مضارعه کذا فی الشفاء وشرحها قال فی الصراح وهو لغة طی می آید برای سلب ماخذ نحو حمأت البئر حماً انی نزعت حماتها وحماة بمعنی گل سیاه است وکی العصا وغیره وای طلاء یعنی پوست آن دور کردم وحلاوت ایجاد واقشرت حلاوته وآن پوست تنک ست که بوقت دباغت از پوست برخیزد وبرای دفع ماخذ چون جعر البازی ای پنجال انداخت باز از جعر یعنی پنجال انداختن شکاری وتجمع ای نخاعه یعنی آب پشتی انداخت وبرای اتخاذ چون بار ای ببر یعنی چاه کند وساخت وتسع یعنی توسع گرفت و جمعه ای جمع ساخت واحدر او برای صیرورة چون لعب الصبی ای صار ذا لعاب یسیل من فمه وبرای تصییر چون بدر الامیر ای صیره بادیاً وبرای الباس ماخذ نحو لحفته ای لحاف پوشانیدم اورا وخلعته ای خلعت پوشانیدم اورا وخلعت دادم اورا وبرای تدریج چون جرعه ای جرعه جرعه خورد آب را وبرای دخول وبلوغ چون شغفه الحب ای بلغ شغافه هو غلاف القلب قال ابن عباس فی فیه تحت الشعاف وسلخت الشهر ای بلغت ودخلت فی سلخ الشهر یعنی انقضیه وبرای کثرت ماخذ مجون کلأت الارض ای بسیار شد کلاء زمین وبرای فعل ماخذ چون رمحه ای زد او را برمح یعنی نیزه ونعلته یعنی نعل ای پای زار پوشانیدم ورحل ای رحل یعنی پالان شتر نهاد بر شتر وبرای ضرب ماخذ نحو راسه ای زد راس ای سر او ودمع وفاه ای برد دماغ وفواد زد وبرای اعطای ماخذ چون نخله ای اعطاه ای العطیه وبرای اطعام واعطای ماخذ نحو لحمه وشحمه ولبأه ای خورانید او را لحم وشحم ولبا پس ایخه مم گفته از خواص لفظی ست نه از خواص معنوی فافهم خاصیت باب کرم آنست که مدلول ماده آن از جنس صفة خلقیه بود یعنی صفتی که شی بران مجبول ومخلوق بود حقیقة چون حسن وقبح وکبر وصغر یا صفتی که در شی متقرر وتمکن شده است بسبب تکرار بی آنکه طبیعی بود واین را صفة خلقیه حکما گویند چون فقه یفقه که فقاهة صفة خلقیه نیست لیکن چون لازم وملکه شخص میشود بمنزله خلقی میگردد ودر بعضی نسخه او حکما واقع ست یا مدلول ماخذ آن صفتی بود که شبیه بآنست ای شبیه بصفة خلقیه در حاشیه گفته چون حسن بحسن وقبح بقبح اگر مراد ازین هر دو حسن وقبح عارضی ست که بسبب تزیین وتغیر صورت حاصل میشود مثال شبیه صفت خلقیه خواهد بود واگر حسن وقبح ذاتی ست مثال صفت خلقیه حقیقی خواهد بود انتهی وهمچنین ست در اصول گفت باب کرم بصفة طبیعیة حقیقة کصغر وکبر وحسن وقبح ذاتیین او حکماً کعارض متمکن فی الذات مثل الفقاهة او مشبهة بها کحسن وقبح کسبیین کانهاهی وکجنب مشبهاً بحسن انتهی وجاربردی گوید فعل لافعال الطبائع ونحوها ای الصادرة عن الطبیعة وهی القوة الموجودة فی الشیء التی لا شعور لها بما یصدر عنها ویکون الصادر منها اثراً واحداً واقعاً علی نهج واحد کحسن وفتح ولیس المراد بالحسن ما یکون اکتسابیاً بالزینة مع صفاء اللون ولین الملمس ونحو ذلک بل المراد بالحسن کون الاعضاء متناسبة علی ما ینبغی ان یکون علیه وبالقبح خلاف ذلک ومقتضی الطبیعة ان لا یختلف ذلک وکانه اراد بقوله نحوها الصغر والکبر والمراد بهما لیس عظیم الهیکل وقد یراد الصغر قد یکون اعظم هیکلاً

نمی مبنی کہ نمی گویند تا زعنی قشرعۃ از جہت استغنا بلفظ غلبۃ کما حکی عن سیبویہ وغیرہ من ائمۃ اللغۃ وچنانکہ مغالبہ
از نصر بیشتر آید همچنین عمل جمع عاۃ بمعنی بیماری وفرح بمعنی خوشیها وعدم ایراد جمع بنظر اسم جنس ست واحزان جمع
حزن بمعنی غم از باب فعل بکسر عین یعنی باب سمع بیشتر آیند از نسبت ابواب دیگر ودرین باب غیر این معانی نیز کثیر ست
فی نفسہ مثال علۃ سقم ومرض مثال فرح جذل وفرح مثال حزن حزن والوان جمع لون بمعنی رنگ چون ذہب
وذہب وعیوب جمع عیب چون عمور وصیود وحلی بالضم والکسر جمع حلیہ بمعنی پیکر وصفت مردمانند گندم گونی وکشادگی
پیشانی وشبہ آن چون بلخ وعین ولمی می آیند از وغالبا واز غیر آن نادرا وقلیلا وچندے از الفاظ کہ در معنی
لون وعیب ست بضم عین نیز آمدہ باو جود کسرہ دران چون ادم وسمر یعنے گندم گون شد عجف بمعنی لاغر شد و
بلق بمعنی ابلق شد ومجم بمعنی نکنت ورشد وحمق درعن بمعنی گول شد وخرق بمعنی سخت شد وکمب سپید یا تیرگے
شد ودرکد بمعنی تیرہ شد لیکن ہر سہ حرکۃ آمدہ ومطاوعۃ فعل بالفتح نیز کثیر ست درین باب چون خدعۃ فخدع اما خاصیت
باب فتح آنست کہ عین کلمہ یا لام او از حروف حلقیہ بود وآن ہفت حرف ست الف وہمزہ وہا وحا وخا وعین
وغین ومصنف الف را استثنا نکردہ چنانکہ بعضی کردہ اند از انکہ الف در فعل اصلی نبود بلکہ منقلب از واو ویا بدانکہ
در مضارع فعل بالفتح ضمہ وکسرہ اصل ست وفتحہ بجہت رعایت حرف حلق ست وقتیکہ عین کلمہ یا لام کلمہ
افتند از انکہ حروف حلق بسبب بودن اینہا از حروف منسفلہ میخواہند کہ در اینہا ودر ما قبل اینہا حرکتی باشد کہ مجانس
اینہا بود وآن فتحہ است کہ مجانس الف ست بخلاف ضمہ وکسرہ کہ مجانس واو ویا ست کہ از حروف مرتفعہ اند وقتیکہ
انحروف فا کلمہ باشند بسبب لزوم سکون اینہا اعتداد بمناسبتہا نباشد بلکہ این اقتضاء در اینہا ضعیف گردد و
ہم بسبب اعتادن حرکۃ مخالف اینہا در پائین اینہا آنچنان استکراہ نبود وچون دو یکجنس از اینہا در کلمہ جمع
شوند عین کلمہ را فتحہ ندہند تا جمع اقتضائین ویا ترجیح احد الاقتضائین لازم نیاید ولہذا رجح از باب علم صحیح وفصیح ست
واز باب فتح لغۃ ضعیف وچون دو حرف مختلف از اینہا جمع شوند فتحہ جائز بود بنظر ترجیح حرفے کہ در مخرج بالف
قریب بود پس ازین کلام معلوم کردی کہ باب فتح را از حلقیہ عین ویا لام لازم ست نہ آنکہ حلقی العین ویا لام را
از باب فتح بودن واجب چون وعد یعد وسمع یسمع کہ ازین باب نیست وتفصیل این در بیان ابواب ثلاثی
سابق گذشت اما کون یرکن بفتح العین فیہا فہو من قبیل التداخل لانہ جاء من نصر وسمع فاخذ الماضی من الاول
والمضارع من الثلاثی فلا اعتداد بہ وکذا شخی یشخی وعض یعض وابی یابی وہلک یہلک کل واحد منہا شاذ کما سلم
اعوانی ابی یابی ما علموا ان المیاء یصیر الیہ وہی الالف والالف حرف حلق او حملوہ علی منع لانہ بمعنا قال العلامۃ
التفتازانی فی شرح الزنجانی فان قیل کیف یکون شاذا وہو وارد فی افصح الکلام قال اللہ تعالی یابی اللہ الا ان یتم نورہ
قلنا کونہ شاذا لا ینافی وقوعہ فی کلام الفصیح فانہم قالوا الشاذ علی ثلثۃ اقسام قسم مخالف للقیاس دون الاستعمال

ان لم یکن اللفظ من بابه الاظهار غلبته احد الطرفین المتغالبین نحو خاصمنی ای باهم خصومت کردن با من فخصمته بکسر غلبه کردم اورا در خصومت و نحو خاصمنی ای باهم خصومت میکنند با من فاخصمته بضم الصاد ای پس غالب می آیم اورا در خصومت اقول الصواب ان یمثل بمثال آخر لان خصم لم یات بالضم فی المغالبة بل بالکسر وانکان شاذا قال فی الصراح خاصمت فلانا فخصمته بالکسر ولا یقال بالضم وهو شاذ ونسبه قراءة حمزة تأخذهم وهم یخصمون لان ماکان من فوعلک فاعلته ففعلته فان یفعل منه یردالی الضم ازالم یکن فیه حرف من حروف الحلق من ای باب کان من الصحیح انتهی واختصاص این باب باین معنی بجهت کثرة وقوع این باب ست درین معنی چون کُبر وکثُر وقمُر بمعنی غلبه کرد در کبر وکثرة وقهارتا آنکه غیر این باب را در وقت قصد مغالبه رد بسوی این باب کنند گوئی کار منی فکرمته بالفتح ویکار منی فاکرمه وضار بنی فضربته ویضار بنی فاضربه بالضم مگر آنکه مثال واوی یا یائی ویا اجوف یائی ویا ناقص یائی باشد که اینها در وقت قصد مغالبه می آیند از باب ضرب ولو بالرد الی انکه این معتلات از باب نصر نیامده اند ونقل بسوی نصر خلاف لغت عرب بود وهم در اجوف یائی وناقص یائی ضم عین سبب انقلاب یا بواو گردد وآن موجب اشتباه بذوات الواو ست نحو واعدنی فوعدته ویواعدنی فاعدته المواعدة یعنی باهم وعده کردن ویاسرنی فیسرته ویُاسرنی فایسره المیاسرة یعنی باهم قمار باختن وبایعنی فبعته ویبایعنی فابایعته المبایعة یعنی باهم خرید وفروخت کردن ورامانی فرمیته ویرامینی فیرمینی المراماة یعنی باهم تیراندازی کردن ونحو ساعانی فساعیته اسعیه المساعاة یعنی باهم سعی کردن وحال ناقص واوی واجوف واوی همچو صحیح ست در رد بسوی نصر چون راضیته فرضوته ارضوه وخافنی فخفته اخوفه ونزد بعضی مغالبه در فعلیکه حرف حلق دارد از باب فتح آید وهمچنین مروی از کسائی ست وابوحیان گوید که در کلام بعض اصحاب ما واقع ست که کسائی فتحه میدهد مگر آنکه در ان ضمه شنیده باشند واین فتحه بجهت استثقال حرف حلق ست در وقت ضمه واین مذهب غیر صحیح ست زیرا که حرف حلق موجب فتحه نیست در غیر مغالبه در زهر چه حرف حلق میداشت جز از فتحه نمی آید واین صریح البطلان ست علاوه آنکه البوزید از عرب شاعرته فشعرته اشعُره بالضم وفاخرته ففخرته وافخره بالضم هم در باب مغالبه حکایت کرده پس درین قسم هم رد بسوی نصر اولی بود تا خلاف قاعده عرب لازم نیاید ومصدر اصول در حلقی العین فقط خلاف بیان کرده گفت قبل الا ما عینه حرف حلق گوئیم که این خلاف نقل وعقل ست اما نقل فقد قال الجاربردی استثنی الکسائی ما فیه حرف الحلق وفی الشرح النظامی شاعرته فشعرته فما سبقه اولامه حرف حلق وعبارت صراح گذشت آما دلیل عقلی پس در خاصمنی فتح باید وآن اقتضاء حرف حلق فتحه در خود ودر ما قبل خود ست فافهم بدانکه مغالبه در هر چیز نمی باشد

برپا وخفتی نبود و برای تعمل ماخذ چون فلا ای قلة یعنی غوک چوب بازید دد لوت یعنی دلو را کشیدم از
چاه یا در چاه انداختم برای آب و برای طلب ماخذ چون حدبوغة آی طلبت حدداه ای عطاه و برای
عطای ماخذ چون الفه ای عطا کرد او را الف یعنی هزار و تایا تو یعنی خراج داد از اتاوة یعنی خراج و برای
اطعام ماخذ چون زبدة ای اطعمة الزبد او لبنة ای اطعمة اللبن و برای مبالغه و کثرة ماخذ نحو صان الشحم
ای بسیار صوف شد بز و برای قصر نحو نشد ای قال له نشدتک الله ای سالتک بالله کانک ذکرته ایاه
فنشدنی تذکر و برای توقیت نحو بکر و عدا ای رفت یا برخاست یا کار دگر کرد بوقت بکرة ای بامداد و
وقت غدا یعنی چاشت و باب سمع می آید برای کثرة ماخذ نحو جعل الماء ای کثر فیه الجعلان و آن بالکسر
جمع جُعَل بضمتین یعنی گوه غلطان و نوعی از جانوران آبی سیاه و برای تعمل ماخذ نحو انکلت الناقة الکلاء
یعنی خورد ناقه کلا را و عضهت الابل ای رعت العضاة یعنی درختان بلند با خار و سلیت المرة ای
لبست السلاب بالکسر یعنی جامهٔ ماتم و برای تخلیط و تطلیه نحو فطرت البعیر ای طلیته بالقطران و آن بالکسر
معروف ست و برای تخلط نحو ترب الشیء و دفع ای خاک آلوده شد از تراب و دفعاء یعنی خاک
و برای صیرورة نحو جرب ای گرگین شد از جرب یعنی گرگین شدن و حصب جلده ای صار جلده
ذا حصبة و آن یعنی آبله است که بر اندام برآید و برای تحول چون ذئب ای همچو ذئب یعنی گرگ شد
و ضبأت و اسد ای همچو اسد یعنی شیر شد و جرأت یا ترسیدم از روبه و اسد و این دو فعل برای تاذی از
ماخذ بود و برای تاذی از ماخذ نحو حقت البعیر یعنی متاذی شد شتر از رسیدن صدمهٔ تنگ پالان شتر بر غلاف
نره آن از حقب بضمتین یعنی تنگ پالان شتر و غرف البعیر ای بیمار شد شتر از خوردن غرف و آن درختی ست
که پوست را بوی پیرایند و ارک البعیر ای بیمار شد شتر از خوردن اراک و آن یعنی درین باب کثیرست از نسبت
دیگر ابواب کما لا یخفی علی المتتبع و ازین باب ست ذهب الرجل یعنی خیره شد چشم مرد از دیدن زر و رکان
و برای تالم ماخذ نحو ظهر الرجل ای درد مند شد ظهر یعنی پشت او و قصر ای درد مند شد قصره یعنی بن کردن او
و ضرس ای کند شد ضرس یعنی دندان او از ترشی و برای اتخاذ نحو غنم ای غنیمت گرفت و حسبة ای تکیه ساخت
او را از حسبانة بالضم یعنی بالش خورد و برای وجدان ماخذ نحو لذ وته ای وجدته لذیذاً و برای وقوع در ماخذ
نحو وحل الرجل یعنی وقع فی الوحل یعنی گل تنک و آن یعنی قریب ست از معنی دخول در ماخذ و برای تحیر و تعجب از روبه
ماخذ نحو بقر الکلب یعنی متحیر و شگفت شد کلب از دیدن بقر و غزل الکلب ای دید سگ غزال را متحیر و شگفت شد
و با وجود تساوی این سه باب در کثرة خواص مبالغه خاصه باب نصرت فقط مگر بعارض ہی ای مبالغه
ذکر فعل بعد المفاعلة ای بعد لفظ من باب المفاعلة او بعد بعد ورفعل من کل واحد من الطرفین الذی من معانیه

اجر وفدیه و برای اعطا و اطعام ماخذ نحو بتن الدابة وعلفها بمعنی اعطا کرد و اطعام نمود دابه را بتن و علف و هر دو بمعنی گیاه است و برای قصر نحو سقیت فلانا ای گفتم او را سقیا لک و برای الباس ماخذ نحو غطیته بمعنی پوشانیدم او را عطا و آن بالکسر بمعنی پوشش ست و برای تصییر چون ثلثته ای صیرته ثلاثة یا بمعنی صار ثالثه و اتیوقت برای صیرورة بود چنانکه در عاب المتاع بمعنی صار ذا عیب و قضاه الامیر ای جعله قاضیا و برای تحول نحو امت المرأة ای ایم یعنی بیوه شدن زن و برای تعمل ماخذ نحو ضمت اللحم اضمه ای نهادم گوشت را بر وضم و آن بالتحریک تخته که بر وی گوشت نهند یا بوریا و مانند آن و جلبة ای زخمی ساخت و ایجاب و آن بکسر فا بمعنی ناخن ست و اسر الرجل ای اسار یعنی دوال پالان را مرد بر پالان بست و برای بلوغ و دخول در ماخذ نحو حضرت حتی عنت ای بلغت العیون و وکر الطائر ای دخل فی وکره لزد کر بمعنی آشیان مرغ و نینوه ای آمد او را زین و او زین پالست و برای ادخال در ماخذ نحو غرت رجلی ای در آوردم پای خود را در غرز بمعنی رکاب چرمی که بر پالان نهند و باب نصر می آید برای صیرورة نحو باب الرجل ای شد مرد صاحب باب یعنی دربان و برای تصییر چون مرق القدر ای صیره ذا مرقة و آن بالکسر بمعنی شوربا ست و حدوث الدار ای صیرتها جدیدا فلان و برای بلوغ و دخول چون نصف القرآن یعنی بنصف قرآن رسید و بدا ای بید و یعنی ای بادیه شد و عرض آمد عروض یعنی مکه و مدینه را و برای ادخال در ماخذ چون غلفت القارورة یعنی در غلاف کردم شیشه را و مرح الدابة یعنی در مرج ای چراگاه گذاشت دابه را و فرت القدر ای فرارة انداختم در دیگ و فرارة بالضم آبی که در دیگ ریزند بعد از طعام تا دیگ نسوزد و برای اتخاذ نحو حاض یعنی حوض ساخت و حضت المرأة الولد و الطائر الفرخ ای در کنار گرفت زن بچه را و مرغ زیر بال کرد جوزه را از حوض بمعنی کنار و اموت المرأة یعنی کنیزک کردی زن را از امة بمعنی کنیزک و ثمنه یعنی ثمن مال گرفت و برای ضرب ماخذ نحو عقبه و قلبه و عضده ای زد عقب او را و قلب او را و عضد او را و برای سلب ماخذ نحو قشرته ای دور کردم پوست او را و قشر بالکسر بمعنی پوست درخت و جزآن و شاة السبیر ای تراب السبیر و برای قطع ماخذ چون حششت ای بریدم حشیش یعنی گیاه را و قلفته ای بریدم قلفه را از قلفة بمعنی غلاف سر زده و سرة ای بریدم سرة یعنی ناف را و برای دفع ماخذ وقت حاجب از خود نحو عرا العظم یعنی سرگین انداخت گوسپند از عرة بالضم بمعنی پشک و سرگین گوسفند و شتر مرغ و ذرق الطائر بمعنی پنجال انداخت طائر از ذرق بمعنی سرگین مرغ و نزق و بصق و بسق ای بزاق و لصاق و لساق انداخت و هرسه بمعنی آب دهن و برای تاذی از ماخذ نحو سئمت الابل یعنی استطلاق بطن شد آنرا از ذوره ان سلح بضم سین و تشدید لام که نام گیاهی ست و برای تحول چون هاد بمعنی بیهودی شد و شمل الریح ای بادشمال گردید و شمال بالفتح باد دست چپ را گویند و عرج ای همچو اعرج گردید در رفتن بسبب رسیدن چیزی

فارغ شد فصلی علیحده برای بیان خواص معنوی این ابواب که کثیر اند وضع کرد و گفت فصل در بیان خواص ابواب بدانکه خاصیت و خاصه مترادف ست چنانکه خصوص و خصوصیت بر تقدیر ضمهٔ خا و آن در اصطلاح نحویین چیزی را گویند که یافته شود در چیزی فقط نه در غیر آن چیز پس اگر در جمیع افراد آن چیز یافته شود آنرا خاصه شامله گویند چون کتابة بالقوة به نسبت انسان و نه آنرا خاصه غیر شامله نامند چون کتابة بالفعل به نسبت انسان و در اصطلاح صرفیین چیزی ست که یافته شود در چیزی غالبًا و در غیر آن چیز نادرًا و بهر تقدیر مراد از خاصیت باب آنست که این باب باختصاص بآن خاصیت دارد بحیثیتیکه در غیر این معنی مستعمل نشود دائمًا یا غالبًا نه آنکه آن معنی در غیر این باب یافته نشود دائمًا یا غالبًا چنانکه گویند نصر تمکین القاب حرکات یعنی ضمه و فتحه و کسره است یعنی مبنی باین القاب اختصاص دارد بحیثیتیکه دران اطلاق غیر آنها که رفع و نصب و جرست نیاید اگرچه این القاب در غیر مبنی هم یافته شوند و نیز گویند مثلًا افعل للتعدیة و التصییر و کذا و کذا و نگویند التعدیة و التصییر لافعل و در شرح اقوال افعل مختص بالعلاج مثلًا گویند خصوا هذا الباب بالمعانی الواضحة للحسن و علی هذا القیاس فافهم و بعضی در خاصیت و خاصه فرقی هم کرده اند بدانکه سه باب اول که آن ضرب و نصر و سمع ست ام الابواب اند زیرا که اصل در ماضی و مضارع آنست که بین آنها مختلف باشند چنانکه معانی آنها مختلف ست و هم در کثرت خصائص جمع خصیصه است بمعنی خاصه چنانکه شریطه بمعنی شرط متساوی الاقدام تا آنکه تعداد و تفصیل آنها طولی دارد که جز از کتب لغت نتوان یافت لیکن بنظر مالا یدرک کله لا یترک کله چیزی ازان آورده میشود پس باب ضرب می آید برای سلب ماخذ چون خفاه بمعنی اظهره ای ازال خفاء و برای قطع ماخذ نحو خصا خصاً بمعنی خصیه کشید و برید و ذهبت الخلای در وقت خلا را دان بفتح خا و تجمه و القصر بمعنی گیاه تر ست و رج و ابتک ای اقطع و وجها و قطع و رج و رواه بمنزله قصد در انسان ست و معنی قطع قریب از معنی سلب ست کما لا یخفی و برای کثرة ماخذ نحو وسبت الارض بمعنی بسیار شد و سبز مین از وسب بالکسر بمعنی گیاه و برای تاتی از ماخذ نحو جرّ و الرجل بمعنی متاذی شد شکم مرد از خوردن جراد یعنی ملخ و برای تخلیط نحو عفر الشئ ای خاک آلوده کرد و در خاک غلطانید چیزی را از عَفَر بفتحتین بمعنی خاک و طان الشئ ای بمعنی طین اندوده ساخت و برای طلب و سوال ماخذ اَبَرتُ منه بمعنی سوال کردم ازو این که ابار کند نخل را و ابار بمعنی کشن دادن خرماست از ابرة بمعنی سوزن و برای اتخاذ ماخذ نحو آدم الخبز بالادم ای نان خورش ساخت برای نان گوشت را از ادام بمعنی نان خورش و عجن ای عجین ساخت یعنی خمیر و خمس ای خمس گرفت و برای اطعام ماخذ نحو خبزه بمعنی خورانید کسی را نان از خبز بمعنی نان و برای اعطاء ماخذ نحو دیت القتیل ای دادم اولیای او را دیت را جره و فداه ای داد او

گشت تقلسا مصدر و اصل تقلسا بضم سین ست ضمه را کسره بدل کردند بقاعده که خواهی دانست متقلس اسم فاعل یا از جهة التقاء ساکنین افتاد و متقلسی ماضی مجهول تقلسی مضارع مجهول یا بالف بدل شد متقلس یا بالف گشته و بیا باجتماع ساکنین افتاد و اما محق تیسر بل که غریب و نادر است باب تفعل بزیادت میم قبل الفاست چون تمسکن و تمخرق و تمنطق و تمسلم و تمدرع و تمولی و همچنین باب تفعلت بزیادت تا در آخر هم چون تعفرت الرجل ای صار عفریتا یعنی خبیثا و لعین معجمه بمعنی نافذ و مبالغ در امر باتیزی عقل و اینها شاذ اند و غریب بدانکه زیادتی تا در اول این ابواب برای الحاق نیست بلکه برای تحقق معنی مطاوعة ست چرا که الحاق در اول کلمه نباشد بخود جهة فقد وجد کذا فی التصانیف و غیره چون تلسته فتلسی و سرولته فتسرول و مانند آن و اما ملحق باحرنجم و دباب ست و در اصول سه گفته پس دگفتن باعتبار کثرت خواهد بود بنسبت آن باب ثالث باب اول افعلال بتکرار لام چون الاقعنساس بمعنی بسکسای و باز گشتن تصریفه اقعنس ماضی معلوم یقعنس مضارع معلوم اقعنساسا مصدر مقعنس اه اسم فاعل باب دوم بروزن افعلال بزیادت یا در آخر و تبدیل آن بالف چون اسلنقا بمعنی برپشت خفتن تصریفه اسلنقی ماضی معلوم یا الف گشت یسلنقی بکون یا مضارع معلوم اسلنقا مصدر مسلنقی اسم فاعل اصله مسلنقی یا بعد اسکان از جهة اجتماع ساکنین افتاد اسلنقی ماضی مجهول یسلنقی مضارع مجهول یا الف گشته بقاعده که خواهی دانست مسلنقی آمد مفعول اصله مسلنقی یا الف گشته و الف از جهة اجتماع ساکنین افتاد باب سوم بروزن افوعال بزیادت واو بعد فا چون اجوراف اجورافا بمعنی برآوردن طائر حوصله را گرزبان را و تکرار تصریفه اجورف یجورف اجورافا لا فهو نصل آمد و نزد بعضی از ملحقات احرنجم ست احبنطی بروزن افعنلی بزیادت همزه بعد اللام از حبط بالتحریک بمعنی انتفاخ بطن و بعضی گویند که همزه آن اصلی ست پس از قبیل احرنجم باشد اما ملحق باقشعرار یکی باب ست افعوعل بزیادت واو بعد العین و تکرار لام چون عنجوج اعنیجاجا بمعنی انحنا و دوم این باب بسبب قلة ذکر نکرده و لهذا گفت مذر اکوته در حاشیه گفته ای ملحق باقشعرانتهی و در بعضی نسخه است مذر اکوته که ملحق ست باقشعر گوئیم که ازین عبارت و هم از ذکر آن بعد ملحقات رباعی مزید مفهوم میشود که مصنف کوته را از ملحقات اقشعر شمرده و حق آنست که اکوته و اکوال ثلاثی مزید مطلق ست بروزن افوعل بزیادت واو مفتوحه و فتح عین که ساکن بود در اصل و ادغام لام اول در ثانیه و همچنین از ان از زنته بروزن افعال بزیادت همزه و ادغام لام اول در ثانیه چنانکه در اصول گفته است چرا که الحاق مانع ادغام ست و نزد بعضی دو باب دیگر ملحق باقشعر آمده است یکی افعالل بزیادت همزه بعد عین چون اسماد بمعنی غضب و دیگر افتعال بزیادت تا قبل عین و همزه بعد آن چون استلام و صواب آنست که استلام از قبیل ثلاثی مزید مطلق ست نه ملحق باقشعر چرا که در ملحق زیادتی ملحق به واجب ست و آن تکرار لام ست و اینجا نیست چون مصنف از ذکر ابواب ثلاثی و رباعی

تشریف ماضی معلوم تشریف بضم علامت وکسر یا مضارع معلوم شرافة مصدر معلوم مشرف اسم فاعل صاحب مفتاح بجای قلنس این باب را آورده وقلنس را گذاشته واین صاحب این باب را گذاشته وقلنس آورده وهر سه را جمع کرد بجهة عدم شد واین هر دو باب ششم بروزن فعوله بزیادت واو میان عین ولام ست چون جهوره بمعنی آواز برداشتن تصریفه جهور ماضی معلوم یجهور مضارع معلوم جهورة مصدر معلوم مجهور اسم فاعل باب هفتم بروزن معلاة که در اصل فعلیة است بزیادت یا در آخر چون قلساة بمعنی کلاه پوشانیدن تصریفه قلسی ماضی معلوم در اصل قاعی بود یا الف گشت تقلسی مضارع معلوم در اصل تقلسی بود ضمه را از یا افگندند قلساة مصدر معلوم در اصل قلیسة بود یا الف گشت مقلس اسم فاعل در اصل مقلسی بود یا بعد اسکان از جهة اجتماع ساکنین افتاد قلسی ماضی مجهول بر اصل خود ست تقلسی مضارع مجهول در اصل تقلسی بود یا الف گشت مقلس اسم مفعول در اصل مقلسی بود یا الف بدل شد بعده الف از جهة اجتماع ساکنین افتاد قلس امر در اصل قلسی بود از جهة علامت وقفی افتاد ونیز در بعضی از الحقات غریب بفعلل تفعل ست چون ترفل از رفل بمعنی تبختر ومفعل بزیادت میم چون مرحب ومسهل بمعنی مرحبا گفت سهل لک گفت وتفعلن بزیادت نون چون نرجس النرد واز رجس انداخت وتفعل بزیادت ها چون هلفم بمعنی اکبر النفس وتفعل بزیادت نون بعد فا چون نفقع بمعنی لزق بالارض وفعل بزیادت میم بعد العین چون طرمح البناء بمعنی طرحه ای علوه وفعلن بزیادت نون بعد لام چون علون الکتاب بمعنی عنونه وقتیکه از علن بمعنی ظهر گفته شود واز علوتا بروزن فعول بود اما ملحق برباعی مزید دو نوع ست یکی ملحق بسبرتل که همزهٔ وصل دارد دوم ملحق باحرنجم که همزهٔ وصل دارد واین تقسیم باعتبار کثرت ست اما باعتبار قلة پس ملحق باقشعریم آمده است چنانکه گفته شود نوع اول هفت باب کثیر الاستعمال ست باب اول بروزن تفعلل چون تجلبب بمعنی چادر پوشیدن تصریفه تجلبب ماضی معلوم یتجلبب مضارع معلوم تجلببا مصدر متجلبب آه اسم فاعل باب دوم بروزن تفیعل چون تجنعل بمعنی پیراهن بی آستین پوشیدن تصریفه تجنعل ماضی معلوم یتجنعل مضارع معلوم تجنعلا مصدر متجنعل آه اسم فاعل باب سوم بروزن تفوعل چون تجورب بمعنی پاکتابه پوشیدن تصریفه تجورب ماضی معروف یتجورب مضارع معلوم تجوربا مصدر متجورب اسم فاعل باب چهارم بروزن تقعلس چون تقلنس بمعنی کلاه پوشیدن تصریفه تقلنس ماضی معروف تقلنس مضارع معروف تقلنسا آه مصدر باب پنجم بروزن تفعیل چون تشریف بمعنی فروفی برگها از گشت بریده شدن تصریفه تشریف ماضی معروف تشریف مضارع معروف تشریفا مصدر متشریف اسم فاعل باب ششم بروزن تفعول چون تسروال بمعنی ازار پوشیدن تصریفه تسروال ماضی معروف یتسروال مضارع معروف تسروالا مصدر متسروال آه اسم فاعل مناسب آن بود که بجای جهور سروال ذکر میکرد تا معنی مطاوعه بخوبی ادا میشد باب هفتم بروزن تفعل که در اصل تفعلی بود ضمه لام را مکسره بدل کردند وضمه یا را افگندند ویا از جهة اجتماع ساکنین افتاد تفعل شد چون تقلس بمعنی کلاه پوشیدن تصریفه تقلسی ماضی معلوم یا الف گشت تقلسی مضارع معلوم اینجا هم یا الف

همزه وصل چنانکه اجتنب و استنصر و مانند آن و ضمیر در اولش راجع بسوی ماضی ست و یا اولش تا و زائده مطرده مانند باب تفعل و تفاعل و در مضارع لفظ ابی در مضارع وجل و نحوه یعنی مضارع که مثال واوی و لازم بود از باب علم و همچنین مضارع مثال یائی و مهموز العین و لازم که از این باب بود چون یئس یا را نیز کسره خوانند چنانکه سه حرف باقی را میخوانند پس گویند ایی یئی یسی ایجل یوجل و تجل و تیئس و نیئس و نیئس و همچنین احسب و نحسب و تحسب و مانند آن و شاذ ست تلمحن و نذهب بکسر تا و نون قانیه چرا که ماضی هر دو مفتوح العین ست و تعبد بکسر نون اشذ ست بسبب تخالف آن از باب علم در ماضی و مضارع جمیعاً بخلاف تحسن و نذهب که مضارع آنها مثل مضارع علم ست اگرچه ماضی اینها مخالف آن ست بدانکه ضابطه مصادر غیر ثلاثی مجرد آنست که چون در رباعی مجرد و ملحق بدان در آخر حروف ماضیش تا و تا نیست بیفزایند مصدر گردد و چون بعثره و جلبته و جز آن و در باب تفعلل و ملحق بدان و باب تفعل و تفاعل بضم عین ماضیش مصدر حاصل گردد و در غیر اینها که همزهٔ وصل دارد چون الف قبل آخر ماضی افزایند و ما بعد ساکن اول کسره دهند مصدر گردد چون اجتنب و اجتناب و احمر نجم و احمرار انجام و مانند آن و اینجا هر جا که واو و غیر مدغم و الف بعد کسره افتد یا گردد و الف آخر همزه شود چون اخشوشن و اخشیشان و ادلام و ادهیام و اسلنقاء و اسلنقاء و مانند آن بخلاف اجلوذ و اجلواذ که واو آن بیا بدل نشود بسبب بودن آن مدغم چون مص از بیان ابواب مطلق فارغ شد.

شروع در بیان ابواب ملحق کرد و گفت اما ثلاثی مزید ملحق بر رباعی دو قسم ست یکی ملحق بر رباعی مجرد و دوم ملحق بر رباعی مزید قسم اول هفت باب کثیر الاستعمال ست باب اول بروزن فعلله تکرار اللام چون جلبته بمعنی چادر پوشانیدن تصریفه جلبب ماضی معلوم یجلبب مضارع معلوم جلبتة مصدر مجلبب اسم فاعل جلبب ماضی مجهول یجلبب مضارع مجهول مجلبب اسم مفعول تجلبب امر باب دوم بروزن فعیلة بزیادت یا درمیان فاوعین ست چون خیعلة بخار معجمه بمعنی پیراهن بی آستین پوشانیدن تصریفه خیعل ماضی معلوم یخیعل مضارع معلوم خیعلة مصدر مخیعل اسم فاعل خوعل ماضی مجهول یا بجهة ضمه ما قبل واو بدل شد یخیعل مضارع مجهول مخیعل اسم مفعول خیعل امر و ملیق ازین قبیل ست نه از باب تفعیل یقال تلیفه ایاه ای جعله طوقا له اصل آن طیوق ست و اگر از باب تفعیل می بود طوق میبود و باب سوم بروزن فوعلة بزیادت واو میان فاوعین ست چون جوربة بمعنی پایتابه پوشانیدن تصریفه جورب ماضی معلوم یجورب مضارع معلوم جوربة مصدر مجورب اسم فاعل آه اشاره بتمامی ست باب چهارم بروزن فعنلة بزیادت نون میان عین و لام ست چون قلنسة بمعنی کلاه پوشانیدن تصریفه قلنس ماضی معلوم یقلنس مضارع معلوم قلنسة مصدر مقلنس اسم فاعل آه باب پنجم بروزن فعیلة بزیادت یا میان عین و لام ست چون شریفة بمعنی برگ دراز و ابنوه از کشت بریدن تصریفه

نسخه الفی بمعنی تمامی تمثیل

علی سبیل القلة علی وزن تفعال بکسر التاء والفاء وشد العین مثل تعلاق بمعنی التعلق وتحمال بمعنی التحمل ونحو ہا باب
چہارم تفاعل بفتح التاء الزائدة وضم العین چون تقابل بمعنے باہم مقابلہ کردن تصریفہ تقابل ماضی
معلوم یتقابل مضارع معلوم تقابلا مصدر معلوم متقابل اسم فاعل تقوبل ماضی مجہول الف بسبب ضمہ
ماقبل منقلب بواو گشت یتقابل مضارع مجہول متقابل اسم مفعول تقابل امرا متقعلت بزیادت تا بر تقطعت کہ
ماضی معروف از تفعل ست شاذ ست وہمچنین تشابہت بزیادة التاء علی التاء وادغام التاء الثانیة فی الشین
کما یقال اشابہ فی تشابہ ودر بعضی نسخہ عبارت مذکور نیست ودر بعضے نسخہ بزیادة التاء علی التاء نیست
وتفاوت مصدر باب تفاعل بفتح وکسر واو شاذ ست وقیاس بضمہ واو ست چنانکہ در آیہ
تاء مضارع بر تاء تفعل وتفاعل وتفعلل وملحقات آن روا ست نہ واجب حذف یکی ازین دو تاء ہر کدام کہ باشد
چنانکہ مذہب بعضی ست ونزد سیبویہ وبصریین حذف ثانی ست چرا کہ ثقل ماشی بسبب ثانی ست واول
تا برای معنی مضارع آوردہ اند ونزد کوفیین حذف اول ست چرا کہ ثانی برای معنی تکلف ومطاوعہ وجزآنست
وہم بسبب ادغام تاء اولی در ثانیہ کہ بمنزلہ حذف ست چون قالوا تنزل حذف تاء اولی اولی بود لکن جواز این
حذف در معروف بود فقط نہ در مجہول زیرا کہ حذف اول دران موجب التباس بمعروف ست وحذف ثانی
سبب التباس بمضارع مجہول از باب تفعیل یا مفاعلہ یا رباعی مجرد ویا ملحق بوان ست واین حذف برای
تخفیف ست چرا کہ اجتماع مثلین موجب ثقل ست وادغام اول در ثانی اینجا روا نیست کہ آن موجب
اجتلاب ہمزۂ وصل ست در مضارع وآن جائز نبود چنانکہ بیاید انشاء اللہ تعالی مثالش تتنزل الملائکة
وانذرتکم نارا تتلظی وانت لہ تصدی اگر ماضی یعنی تنزل وتلظت وتصدیت میگفت وبر تقدیر عدم حذف
جائز ست ادغام تاء ثانی در ما بعد آن وقتیکہ صالح ادغام تا بود چنانکہ سین در آیہ تساقط علیک رطبا
کہ در اصل تتساقط بود باب پنجم مفاعلہ ست بضم میم وفتح عین وزیادت الف وتا چون مقاتلة باہم
کارزار کردن تصریفہ قاتل بفتح تا ماضی معلوم یقاتل مضارع معلوم مقاتلة مصدر ومقاتل اسم فاعل قوتل ماضی
مجہول الفش بجہة ضمہ قا بواو مبدل شد یقاتل مضارع مجہول مقاتل اسم مفعول قاتل امر وجاء مصدرہ کثیرا علی فتن وفعال بالکسر
کقتال وقتل علی وزن فعال فیما قارہ یا کبوام بالکسر بمعنی المعالجة بالایام کالمیادة وجاء ایضا علی فتن فیعان بزیادة الیاء وباب پنجم
ضیراب ومراو بالکسر والتشدید شاذ اما سائلة بفتح السین والہمزة والیاء التحتیة بعد الالف بروزن فعائلة جمع در دو لغت ہست
نہ باب علی حدہ یکی سائلہ مہموز العین از باب فتح وثانی سائلا جوف یائی از باب مفاعلہ بمعنے سائلہ مجرد پس نہ باب فعائلہ بود وباب
علی حدہ از ثلاثی مزید مطلق نیست کذا فی الاصول بدانکہ سوائے اہل حجاز کہ عبارت از مکہ ومدینہ وطائف وجزآنست ملامت مضارع غیر یا را
کہ ہمزہ ونون وتا ست کسرہ خوانند اگر عین ماضیش مکسور بود یعنی از باب سمع چنانکہ مضارع علم وحفظ مانند آن یا واو نباشد

واگر افتعال سیوم مصدرش استکان چون اکتساب می آید و مضارعش یستکین و فاعلش مستکن و استماع و نبغة یقتن تکلف دور از کار است
و آمده است ثلاثی مزید مطلق مسبوق بهمزهٔ وصل بر سبیل قلت بروزن انفعیل بکسر همزه وصل و فتح عین و یا مشدده زائده چون انتضح بمعنی بسیار دو
و باو موحده و یا مشدده و خاء معجمه بمعنی مشتهر تجخته و آمده است مصدر آن همجی بالقصر والتحریک و شدید یا تحتانیه
و همچنین آمده است افتعال بزیادت تا و همزهٔ مفتوحتین چون استلام بمعنی قبل او لمس السلمة بالکف و هی الحجر و تقبیل
گویند آمده است از ثلاثی مزید مطلق که مسبوق بهمزهٔ وصل ست افعوعل بفتح عین و لام و زیادة واو و العف
چون اذلوعل از ذل گذافی الشرح و حق آنست که این لفظ از باب خشیشان ست از ذلی مصدر
اذلیلا بمعنی پنهان رفتن ست گذافی الصراح و لهذا در شرح بلفظ قیل آورده است و در خصیت ابواب هوا
تصریح این هم کرده اما آنکه در رویا در ماضی او همزهٔ وصل بنود قید در وایجا ترک کرد برای اکتفای بر ماسبق
پنج باب ست باب اول افعال بکسر همزه قطعی ما بعد العین چون اکرام گرامی کردن تصریفه اکرم بفتح همزه
ماضی معلوم یکرم مضارع معلوم اکراما مصدر معلوم مکرم اسم فاعل اکرم ماضی مجهول یکرم مضارع مجهول مکرم
اسم مفعول اکرم امر بفتح همزه قطعی که از مضارع آن محذوف شده بود و اصلش یاکرم بود و لهذا بناء یکرم
یاکرم باید همزه را افگند ندنا لازم نیاید اجتماع دو همزه بلکه سه در وقت ایلاج همزه استفهام در اکرم متکلم واجب
و اظهار همزه در قول شاعر فانه اهل لان یؤکدما شاذ ست برای رعایت وزن باب دوم تفعیل بفتح تا و زائده
و سکون فا و کسره عین و یا ساکن زائده چون تکریم بمعنی گرامی کردن تصریفه کرم بتشدید عین ماضی معلوم
یکرم مضارع معلوم تکریما مصدر معلوم مکرم اسم فاعل کرم ماضی مجهول یکرم مضارع مجهول مکرم اسم مفعول و هیچ
مصدره قیاسا مطردا فی الناقص علی وزن تفعلة بفتح التا و کسر العین کتقویة و تسویة و ایضا یجی کثیرا
غیر مطرد فی غیر الناقص کتذکرة و تجربة و نغلب فی مهموز اللام کخطیئة یجی غیر کثیر علی وزن تفعال بالکسر
ککذاب و تفعال بالفتح کسلام و تفعال بالکسر والتشدید کتکذاب و تفعل علی وزن تفعال بالفتح لتکرار و تفعال بالکسر
کتبیان و بر بین تقدیر تانی و تری بروزن تفعیل شاذ بود از جهة بودن آن ناقص و تانیه و ترتیبه بحسب
قیاس نیز آمده و در صراح نوشته که تبیان بالکسر مصدر غیر و هو شاذ لان المصدر انما یجی علی تفعال بفتح التا
مثل تذکار و تکرار و تو کان و لم یجی بالکسر الا آخر فان و هما بیتان و تلقاء انتهی و تمثال بکسر تا بمعنی صورت
ست نه مصدر و در بعضی حواشی اصول نوشته دیدم که در کنز اللغات ست تفعال اگر مضاعف باشد مصدر
باب تفعیل بود و رنه مصدر مجرد پس قول مع قول تمثال علی تفعال بالفتح خالش ظاهر ست انتهی باب سیوم تفعل بفتح تا
و تشدید عین مضموم ست چون تقبل بمعنی پذیرفتن بزیادت تا و عین ثانی تصریفه تقبل ماضی معلوم متقبل مضارع
معلوم تقبلا مصدر معلوم متقبل اسم فاعل تقبل ماضی مجهول متقبل مضارع مجهول متقبل اسم مفعول تقبل امر و جایز مصدره

چون انفطار بمعنی شگافتن از فطر تصریفه انفطر ماضی معلوم ینفطر مضارع معلوم انفطارا مصدر معلوم منفطر اسم فاعل انفطر
ماضی مجهول ینفطر مضارع مجهول منفطر اسم مفعول انفطر امر باب چهارم افعوال بکسر همزه وعین دو واو مشدده والف زائد بین
چون اعلواط بمعنی از گردن شتر برنشستن و بر جفسیدن بر کسی از علط العین وطاء مهملتین تصریفه اعلوط ماضی معلوم یعلوط
مضارع معلوم اعلواطا مصدر معلوم معلوط اسم فاعل اعلوط ماضی مجهول یعلوط مضارع مجهول معلوط اسم مفعول اعلوط امر
باب پنجم افعیعال بکسر همزه وعین وسکون یا والف درین مصدر هم چهار حرف زائد ست چون اخشیشان بمعنی نیک درشت
شدن جامه وعادت کردن بدرشت پوشیدن از خشن تصریفه اخشوشن ماضی معلوم یخشوشن مضارع معلوم
اخشیشانا مصدر معلوم مخشوشن اسم فاعل اخشوشن ماضی مجهول یخشوشن مضارع مجهول مخشوشن اسم مفعول اخشوشن
امر باب ششم افعلال بکسر همزه وعین والف جز فا وعین ویک لام همه زائد ست چون احمر بمعنی بسیار سرخ شدن از حمر
تصریفه احمر بالادغام ماضی معلوم یحمر بالادغام مضارع معلوم احمرارا مصدر معلوم محمر اسم فاعل احمر ماضی مجهول یحمر مضارع
مجهول محمر اسم مفعول وفرق درمیان صیغهٔ اسم فاعل واسم مفعول در تقدیر ست نه در لفظ احمر امر بفتح راء ویکسر آن احمر
بفک ادغام چنانکه در امر مستعار باب هفتم افعیلال بکسر همزه وعین ویای ساکن وفرق در افعیلال وافعیلال
باعتبار تکریر عین در اول وتکریر لام در ثانی ست واین مصدر بزیادت همزه ویا ویک لام والف ست چون ادهیام
بمعنی نیک سیاه شدن از دهمة بضم دال مهمله تصریفه ادهام بالادغام ماضی معروف یدهام بالادغام مضارع معلوم
ادهیاما مصدر معلوم مدهام اسم فاعل ادهوم بالادغام ماضی مجهول الف ادهام بجهة ضمه ما قبل واو مبدل شده یدهام
مضارع مجهول مدهام اسم مفعول اینجا هم فرق در صیغهٔ اسم فاعل ومفعول در تقدیر ست فقط ادهام بالکسر والفتح
والادغام ادهام بالفک امر مناسب آن بود که اجتنب والفطر واحمر ریکجا ذکر میکرد وباقی را یکجا تا باشاره معلوم می شد
که درین سته باب دو حرف زائد ست ودر باقی سته سته بدانکه اظهر واثاقل باب علی حده نیست بلکه اصل آن تظهر و
اثاقل ست بروزن تقبل وتقابل که آن هر دو باب از ثلاثی مزید ست بدون همزهٔ وصل چنانکه عنقریب مذکور
خواهد شد وبعضی گویند که این هر دو باب علیحده اند چرا که مصدر از زمال از مال بکسر زا ومعجمه وبزیادت الف بعد میم مشدده
آمده است وهمچنین مصدر اواراس نیز اواریس بکسر دال مشدده قبل یا تحتانیه وبالف بعد راء مهمله آمده ودر حقیقة
ازمل واواراس باید واین دلالت میکند بر بودن اینها باب علیحده کذا فی الاصول اما استکان بمعنی خضع از باب
استفعال ست نزد ابو علی فارسی نه باب علیحده بروزن افتعال بفتح تا مشتق از سکون بلکه از کون بمعنی
صیرورة از استفعالست بمعنی صار ذا کون آخر غیر الاول ای الغرة چنانکه استحال از کیثة بمعنی صیرورة وبرین تقدیر معنی
استکان صار ذا کیثة بود وکیثة بمعنی فرج ست ومراد ازان شدة مذلة ست پس مشتق از کان یکون بمعنی خضع واین وجه احسن ست وبعضی گویند
مشتق از سکون ست بروزن افتعل ومده آن زائد ست برای اشباع واین قول رد ودست از جهت آمدن استکین واستکین واستکانة

اصل اخیر ماعاً اخیر ناعاست و سر معا بفتحتین و شدید میم مفتوحه هم مصدرش آمده است باب سوم از رباعی مزید که همزهٔ وصل دارد افعلال ست بکسر همزه زائده و عین و ادغام لام اول در لام ثانی و الف زائده و در موزون آن این ادغام نباشد چون اقشعرار بمعنی موی بر تن خاستن تصریفه اقشعر ماضی معلوم یقشعر مضارع معلوم اقشعرار مصدر معلوم مقشعر اسم فاعل اقشعر ماضی مجهول یقشعر مضارع مجهول مقشعر اسم مفعول اقشعر بکسر راء و بفتح آن مع الادغام اقشعر ر بفک ادغام صیغهٔ امر ست زیرا چه جائیکه دو حرف یکجنس بهم آیند و سکون ثانی عارضی بود ادغام جائز بود و در صورت ادغام برای دفع التقاء ساکنین ثانی را کسره دهند یا فتحه چنانکه در بحث ادغام بیاید انشاء الله تعالی و جاء مصدره علی فعلیکة بضم الفاء و فتح العین و کسر اللام الثانیة و یاء ساکنه زائده بعد نحو قشعریرة و طمانینة چون از بحث رباعی مجرد و مزید فارغ شد شروع در ثلاثی مزید کرد و گفت فعل ثلاثی مزید بر دو گونه است یکی ملحق و معنی الحاق دخول آنست که یک حرف یا زیاده جز الف در غیر اول بفزایند تا بر وزن رباعی مجرد یا مزید شود و علامتش توافق مصدر ملحق ست بمصدر مطرد ملحق به یا یکی بجمیع مصادر آن پس اخرج و جرب و قاتل ملحق به دحرج نبود بسبب عدم توافق مصدرین و عدم جواز زیادت الف برای الحاق همچنین بقبل و تعارف ملحق بتدحرج نیست بسبب عدم جواز زیادت حرف در اول برای الحاق و تاء تجلبب و مانند آن برای الحاق نیست بلکه برای مطاوعت بغیر وی التاء ست چون جلبب و مانند آن گوئی جلبب فتجلبب و علی هذا القیاس و زیادتی با و غیره البته برای الحاق ست و تقبل اگرچه مطاوع قبل هست چنانکه تجلبب مطاوع جلبب ست لکن قبل ملحق بدحرج نیست چنانکه جلبب بود و معنی الحاق در اسم آنست که در ثلاثی و یا رباعی حرف زیاده کنند تا بر وزن رباعی یا خماسی شود و نزد ابن حاجب الف در اسم برای الحاق نیاید بجهت لزوم تحریک آن در وقتی بخلاف فعل چون تغافل و تفصیل آن در شروح شافیه است و در دوم مطلق یعنی مزید فیه که در آن زیادتی برای الحاق نبود و این مطلق دو قسم ست یکی آنکه در رویا در ماضی او همزهٔ وصل بود از قید در و تعریف مطلق جامع شد دوم آنکه در رویا در ماضی او همزهٔ وصل نبود قسم اول هفت باب ست باب اول افتعال ست بهمزه و تاء مکسور و الف و هر سه زائد ست چون اجتناب از جنب بمعنی پرهیزیدن و مکسور شدن تصریفه اجتنب ماضی معلوم یجتنب مضارع معلوم اجتنابا مصدر معلوم مجتنب اسم فاعل اجتنب ماضی مجهول یجتنب مضارع مجهول مجتنب اسم مفعول اجتنب امر باب دوم استفعال ست بکسر همزه و تاء و سکون سین و الف و هر چهار زائد ست چون استنصار از نصر بمعنی یاری خواستن تصریفه استنصر ماضی معلوم یستنصر مضارع معلوم استنصارا مصدر معلوم مستنصر اسم فاعل استنصر ماضی مجهول یستنصر مضارع مجهول مستنصر اسم مفعول استنصر امر باب سوم انفعال بکسر همزه و فاء و سکون نون و الف ست و از ین چهار جز فا همه زائد

زیرا که جمع تکسیر در تحقیق اسمار ثلاثی مزید و رباعی نیاید بخلاف مثل جعفر و حمار که جمع آن جعافر و حمر آید و یکی مصدر کثیراً غیر مطرد و ذا کان غیر مضاعف فعلاً بالکسر کدحراج و یکثر فی مصدره المضاعف فعلاً بالفتح کزلزال و بکسر فاءه ایضاً و بضم قال الفراء لیس فی الکلام فعلال مفتوح الفاء من غیر ذوات التضعیف الا حرف واحد وهی خزعال وزاد ثعلب فیها قمقام ربالالف وقیل هو تمقر وزاد ابو مالک قسطال وهو الغبار وامافی المضاعف فعلال فیها کثیرة نحو زلزال وقلقال کذا فی الصراح و یکی مصدره علی سبیل القلة فعلی بالقصر و بفتح الاول والثالث کتقهقری وهی الرجوع الی الخلف وفعلاء بالمد و ضم الاول والثالث کقرفصاء و دجاء و قرفصاء بضم الثانی ایضاً و معنی آن نشستن بر هر دو سرین و پیوستن هر دو ران را بشکم و هر دو دست را در بغل نهادن ست و قرفصی بالقصر نیز آمده بحرکات ثلث در فاء و قاف و مصدر رباعی مجرد و مزید و ثلاثی مزید چنانکه بر اوزان مقرره معلوم میشود آید و آنرا مصدر غیر میمی گویند بروزن مفعول وی نیز آید و آنرا مصدر میمی گویند و رباعی مزید را سه باب ست یکی بدون همزهٔ وصل و در بعضی نسخه دو با همزهٔ وصل واقعست و از همین از آن نسخه بطریق اشاره مفهوم میشود چنانکه ازین نسخه بطور صراحت باب اول که همزه وصل ندارد تفعلل ست بزیادة تا و بضم لام اول چون تسربل یعنی پیراهن پوشیدن تصریفه تسربل ماضی معلوم یتسربل مضارع معلوم تسربلا مصدر معلوم متسربل اسم فاعل تسربل ماضی مجهول یتسربل مضارع مجهول تسربلا مصدر مجهول متسربل اسم مفعول تسربل امر بدانکه اسم ظرف چنانکه از ثلاثی مجرد بر وزن مفعل و مفعل آید همچنین از غیر ثلاثی مجرد که رباعی مجرد و مزید و ثلاثی مزید است می آید بروزن مفعول و بهمچنان که مصدر از ثلاثی مجرد برای نوع و مرة سازند چنانکه دانستی همچنین رواست که از غیر ثلاثی مجرد هم سازی باین طور که در آخر مصدر رباعی مجرد و مزید و ثلاثی مزید که مجرد از تاست زیادتی تا برای مرة و نوع کنی چون تسربلة و انطلاقة و احمرارة و اگر در آخر مصدر اینها تا بود احتیاج زیادت آن نیست چون بعثرة و جلبة و اقامة و استقامة پس در غیر ذی التاء فرق در مصدر مطلق و مقید بزیادت تا بود و فرق در مرة و نوع باعتبار قرائن و در ذی التاء بقرائن فقط فرق در مصدر مطلق و مصدر مرة و نوع حاصل شود باب دوم از رباعی مزید همزهٔ وصل دارد افعلال بکسر عین و زیادت نون و همزه و الف ست چون احرنجام یعنی انبوهی کردن تصریفه احرنجم ماضی معلوم یحرنجم مضارع معلوم احرنجاما مصدر معلوم محرنجم اسم فاعل احرنجم ماضی مجهول یحرنجم مضارع مجهول محرنجم اسم مفعول احرنجم امر در حاشیه گفته چون مجهول و اسم مفعول از باب لازم بواسطهٔ حرف جری آید بنا بر آن در تصریف باب لازم آورده شد تا مبتدی را وزن آن معلوم شود انتهی بدانکه اجرمع بروزن افعلل بفتح عین و ادغام لام اول در ثانیه باب علیحده نیست چنانکه بعضی گفته اند بلکه اصل آن اجرنمع ست بروزن احرنجم و همچنین

ظرف از انکه اکثر این باب بکسر عین آید وچون از بعض استعمالات عرب توهم دو باب دیگر غیر این شش باب میشد
مهم آنرا رد کرد و گفت اما فعل بفتح عین ماضی و ضم عین مضارع باب علی حده منیت چنانکه بعضی گمان کرده اند
بلکه از قبیل تداخل ست و معنی تداخل در اینجا آنست که ماضی از باب دیگر و مضارع از باب دیگر گیرند پس در فعل بفتح
که از باب سمع و نصر هر دو آمده است ماضی از باب اول گرفتند و مضارع از باب دوم و مجهولین در دو مت و تدوم
کخفت و لقوم و لکبب بضم عین و تلب بفتح العین که اول از باب سمع و نصر آمده است و دوم از باب کرم و سمع تداخل
ست و کاد یکاد از سمع ست نه آنکه ماضی بضم عین ست و مضارع بفتح عین و باب علی حده است چنانکه بعضی فهمیده اند
و لهذا گفتن که در اصل کودن بود جمع مونث غائب ماضی بکسر کاف آید برای رعایت باب چون خفن و ضمه کاف
کدن که بر سبیل ندرت یافته شده است برای رعایت واو شاذ بود از انکه رعایت باب اصل و اهم ست از رعایت
واو و اگر گفته شود که ضمه کاف برای رعایت باب ست نه رعایت واو گویم پس کسره کدن که اکثر ست از ضمه آن
از چه رو بود بخلاف ضمه فاکه برای واو هم مے آید چنانکه در قلت و کسره فاجز برای رعایت یا و یا باب سنود و عدم
باخود ظاهر ست پس بجهت نقل کسره عین متعین شد از اینجا معلوم کرده باشی که از جمله باب که مقتضای تشهت
فعلی ست شش مستعمل شد دو دو متوهم و یکی متروک محض کما لا یخفی بدانکه اسم ظرف از ناقص و مضاعف که درین
ابواب سته مذکوره واقع شود بفتح عین آید چون مرمی و مدعی و مقر و از مثال واوی و یائی که درین ابواب آید بکسر
عین باشد چون موعد و میسر و تفصیل آن سابق در بحث اسم ظرف گذشت و اسم ظرف از غیر آن که صحیح و اجوف
و مهموز ست چنانکه دانستی در ابواب مذکوره یعنی جائیکه مضارع مفتوح العین یا مضموم العین بود اسم ظرف بفتح عین
آید و اگر مکسور ست بکسر عین و در بعضے نسخه این عبارت ست اسم ظرف از فعل و مثال مفعل آید و از مفعل و فعل
و ناقص و مضاعف مفتوح بود چون مؤتے و چند سے از غیر شاذ آمده است مثبت و مسجد و مشرق و مغرب و
مضرب و مجزره و مفرک و مسقط و مسکن و مرفق و مطلع و مسعد مفتوح آید مگر از نحو یعد و یضع و میسر چون موعد
موضع و میسر انتهی و شرح این عبارت در بحث اسم ظرف و مصدر میمی تفصیل گذشت قوله از فعل و مثال مفعل آید
یعنی از مکسور العین و مثال بکسر عین آید و قوله از فعل و فعل یعنی مفتوح العین و مضموم العین بفتح عین آید و اینها
الفاظ مذکوره که از باب نصر بکسر عین آمده اند شاذ بود چون از بحث ابواب ثلاثی مجرد فارغ شدیم اکنون بذکر
رباعی مجرد و مزید کردیم تا بعد ازان حال ثلاثی مزید ملحق بخوبی واضح گردد و گفت رباعی مجرد را یک باب ست
و مصدرش قیاساً مطرداً بروزن فعللة بفتح فا و سکون عین بود چون دحرجة و بعثرة و جز آن بعثر ماضی معلوم
یبعثر مضارع معروف بعثرة مصدر معلوم یعنی برآوردن مبعثر اسم فاعل بعثر ماضی مجهول یبعثر مضارع مجهول
بعثرة مصدر مجهول مبعثر اسم مفعول الامر بعثر والظرف مبعثر بر صیغه اسم مفعول جمعه ای جمع المبعثر الظرف مبعثرات

معلوم خواهد شد انشاء الله تعالی واز ان شش باب باب اول از اصول فعل یفعل بفتح عین ماضی وکسر عین مضارع ست
چون ضرب ماضی معروف یضرب مضارع معروف ضرباً مصدر معروف ومعنی آن زدن ورفتن وجز آن ست واین معنی
اصلی ست ضارب اسم فاعل ضُرِبَ ماضی مجهول یُضرب مضارع مجهول ضرباً مصدر مجهول ومعنی آن زده شدن ست
واین معنی عارضی ست که بسبب نسبت آن بسوی مفعول پیدا شده است نه اصلی ست مضروب اسم مفعول والامر منه
اضرب اسم الظرف منه مضرب بکسر العین واسم ظرف این باب بکسر عین آید جمعه ای جمع مضرب مضارب جمع تکسیر ست
واسم الآلة منه مِضرَبٌ ومِضرَبة ومِضراب جمعها ای جمع هذا الثلاثة مضارب جمع مضرب ومضربة ومضاریب جمع مضراب فقط
اسم التفضیل اضرب للمذکر ضربی للمؤنث جمعها ای جمع اضرب وضربی ضارب جمع اضرب جمع التکسیر اما الجمع الصحیح فاضربون
وضربات جمع ضربی جمع التکسیر والجمع الصحیح ضربیات وباب دوم از اصول فعل یفعل بفتح عین ماضی وضم عین مضارع ست
چون نصر ماضی معلوم ینصر مضارع معلوم نصراً مصدر معلوم بمعنی یاری کردن ناصر اسم فاعل نُصِرَ ماضی مجهول ینصر مضارع
مجهول منصور اسم مفعول انصر امر منصر بفتح العین ظرف چرا که اسم ظرف اینها بفتح عین آید آه اشاره است بسوی
صیغ باقیه بر نهج باب اول که آن جمعه مناصر والآلة منصر ومنصرة منصار جمعها مناصر ومناصیر اسم التفضیل انصر و
نصری جمعها انا صر ونصرت باب سوم از اصول فعل یفعل بکسر عین ماضی وفتح عین مضارع ست چون سمع ماضی
معلوم یسمع مضارع معلوم سمعاً مصدر معلوم بمعنی شنیدن اسمع امر حاضر مسمع بفتح العین ظرف چرا که اسم ظرف
این باب هم بفتح عین آید آه اختیار ترتیب مذکور در ذکر ابواب اصول بجهت بودن مخالفت تام میان کسره وفتحه
است بخلاف کسره وضمه زیرا که کسره سفلی ست وفتحه علوی وضمه متوسط است لهذا باب نصر را در وسط آورد فافهم
باب چهارم از ثلاثی مجرد واول از فروع فعَلَ یفعُلُ بفتح العین فیهما ای فی الماضی والمضارع نحو فتح ماضی معلوم
یفتح مضارع معلوم فتحاً مصدر معلوم بمعنی کشادن افتح امر حاضر مفتح بفتح العین ظرف زیرا که اسم ظرف این باب هم
بفتح عین آید آه باب پنجم از ثلاثی مجرد ودوم از فروع فعل یفعل بضم العین فیهما ای فی الماضی والمضارع ست چون
کرم ماضی معلوم یکرم مضارع معلوم کرماً مصدر معلوم بمعنی جوانمردی کریم صفت مشبه است که بجای اسم فاعل
درین باب آید واسم فاعل نیاید اکرم امر مکرم اسم ظرف بفتح العین چرا که اسم ظرف این باب هم بفتح العین آید بدانکه
رواست تسکین عین ماضی که بروزن فعل بالکسر بود چون سمع ویا فعل بالضم چون کرم ودر فعل بالکسر حلقی العین
بود چون شهد سر فرو آید شهد بسکون عین وشهد بنقل کسره عین بفا وشهد بکسرتین باتباع کسره عین نعم
بئس فعل مدح وذم ازین قبیل ست ودرین دو صیغه قبائل عرب سوای بنی تمیم هم تلفظ بفروع کنند اگرچه دیره
ازشان نیست باب ششم از ثلاثی مجرد سوم از فروع فعل یفعل بکسر العین فیهما ای فی الماضی والمضارع ست
چون حسب ماضی معلوم یحسب مضارع معلوم حسباناً بالکسر مصدر معلوم بمعنی پنداشتن احسب امر محسب بکسر العین

و در رباعی بیش از دو و اما زیادتی یک حرف در ثلاثی چون اکرم و در رباعی چون تسربل و زیادتی دو حرف در ثلاثی چون اجتنب و در رباعی چون احرنجم و زیادتی سه حرف مجرد در ثلاثی نبود چون استنصر و انقنعس و مانند آن و لهذا الاتیان و زن الفعل المزید فیه ستای ستة احرف کما عرفت امثلته و چون تعریف ثلاثی مجرد و مزید در رباعی مجرد و مزید دانستی پس بدانکه ثلاثی مجرد در القول الصحیح شش باب ست اگرچه قسمت عقلی از ضم سه صیغه ماضی یا سه صیغه مضارع نه باب میخواهد و جهتش آنست که فاء ماضی را چون بسبب تعذر ابتدا بساکن و نقل فعل و حذف فتحه مفتوح ساختند و عین را متحرک داشتند تا بجهت سکون آخر ماضی در وقت لحوق ضمیر مرفوع متحرک اجتماع ساکنین نشود سه صورت حاصل گردید فَعَلَ فَعِلَ فَعُلَ و هر یک ازین سه صیغه را مضارع از مضموم العین و مکسور العین و مفتوح العین باید لیکن چون فَعَلَ بالفتح را مضارع سه قسم آمد و فَعِلَ بالکسر را و دو فَعُلَ بالضم را یک شش باب حاصل شد و از جهة آنکه اصل در لفظ ماضی و مضارع آنست که عین هر دو مختلف باشند چنانکه معنی هر دو مختلف ست سه باب اصل شدند و سه باب فرع و بجهت اصالت ابواب اصول هم ابواب اصول را اولاً ذکر کرد و فروع را بعد ازان شیخ ابن حاجب باب فتح را درین مقام ذکر نکرده بجهت عدم اعتداد آن چرا که اصل در مضارع فَعَلَ بالفتح کسره و ضمه است و فتحه عارضی ست که برای رعایت حرف حلق و هند و وجه آن خواهی دانست انشاء الله تعالی و ابو حیان گفته است که فعل بالفتح وقتیکه حلقی العین یا لام باشد قیاس مضارع آن فتح ست تا آنکه در وقت عدم سماع بجمع بسوی فتحه کنند و این قول ائمه لغت ست و نزد اکثرین اختیار فتحه و ضمه و کسره در مضارع موقوف بر سماع ست و لیس حرف حلق بود یا نبود چون نَعَقَ یَنعِقُ و نَزَعَ یَنزِعُ که از ضرب ست با وجود حرف حلق و قد یَعِقُ و یَلَغُ یَلِغُ از نصر و بعضی گویند که در مضارع فَعَلَ بالفتح کسره اصل ست تا آنکه اگر حال مضارع معلوم نباشد حمل بران کنند که آن اکثر و اخف ست و ازان اختلاف کامل در ماضی و مضارع حاصل میشود بجهت بودن کسره سفلی و فتحه و ضمه غیر سفلی و نزد بعضی اصل در متعدی کسره است و در غیر متعدی ضمه و نزد بعضی اگر در مضارع آن یکی از ضمه و کسره شنیده باشند متکلم را عمل بران مسموع باید فقط مانند ضرب و قتل و اگر هر دو شنیده باشند و هیچ نشنیده متکلم را رواست که هر کدام که خواهد از کسره و ضمه استعمال کند و این اختیار ابو حیانست چون عرش یعنی یَعِرُشُ و یَعرُشُ جا که در مضارع آن هر دو مسموع شده است و بعضی گویند که کسره و ضمه مطلقاً جائزست خواه یکی شنیده باشند خواه هر دو خواه هیچ نه و این قول ابن عصفورست و در فَعِلَ بالکسر مضارع مفتوح بود و مکسور در الفاظ معدوده است که بیایند انشاء الله تعالی و مضارع فَعُلَ بالضم مضموم بود فقط بجهت مناسبت لفظ ضمه با معنی آن که طبعی و ثابت ست و غیر متغیر و مختلف و منضم ست بصاحب خود غیر متعدی بسوی دیگری اما احوال مضارع این هر سه وقتیکه مثال و مضاعف و مهموز باشند بعد ازین بتفصیل

الحاق پنج حرفی بکلمه شش حرفیست واین قول غیر صحیحست چنانکه دانستی مثال صفت ضبغطری بمعنی دراز و خمیم
خندریس بفتح خاء معجمه ودال مهمله وزیادت یاء مده بروزن فعلیل بمعنی شراب کهنه ونزد بعضی نون هم زائدست
بروزن فنعلیل برین تقدیر رباعی مزیدبود ومثال فعلیل در مس بود مثال صفت عملطبس بمعنی نرم وروشن
واز اسئله خماسی مزیدست کمهدد بضم کاف وفتح میم مشدده ودال مهمله بمعنی راس دکر وولعاظ بفتحتین وولعاظ
بکسر تین بمعنی حریص وخوار وسمرطول وسمرطیل بفتح اسین والمیم وضم طاء در اول وکسر طاء ثانی بمعنی دراز
مضطرب وفرعیلانیة بفتحتین وفتح یا بروزن فعلانة بمعنی جانوری عریض که در گل غلطد یعنی خرطین وافلفلین
بکسر همزه ولام وفتح طاء بزیادة یاء ونون واصل آن طفل کاصطبل ست واصطفلیة بزیادة تا نیز آمده چون
مصدر از بحث اسما فارغ شد شروع در بحث افعال کرد وگفت فصل بدانکه جمیع اقسام مصدر از مرة ونوع و
هیئت آن وهمه اقسام فعل از ماضی ومضارع وامر وسائر مشتقات از اسم فاعل ومفعول وصفت مشبه واسم تفضیل
واسم آله واسم ظرف بردوگونه است یکی ثلاثی دیگری رباعی واین تقسیم باعتبار لفظست وخماسی در فعل
نیاید بجهت ثقل فعل از نسبت اسم چنانکه سابق معلوم کردی وهریک ازین دونوع هم دونوع ست مجرد
ومزید فیه لیکن بحسب اصطلاح مصدر ومشتق در اطلاق مجرد ومزید تابع فعل ماضی خود اند ومراد از مشتق
اینجا بمعنی عام ست که شامل فعل مضارع وامر وماضی ست پس کراهیة وکاره ومکروه را ثلاثی مجرد
گویند از انکه ماضی آن کره است ثلاثی مجردست اگرچه در بنیا سه حرف زیاده است وهمچنین اعشوشب و
اجتناب را رباعی مجرد وثلاثی مزید گویند از جهت ماضی آنها که اعشوشب واجتنب ست ودر بعضی نسخه این
عبارت مذکور نیست بجهت اکتفا بر تعریف مجرد ومزید که ازان این تبعیت مفهوم میشود وچون مصنف از
تقسیم فارغ شد شروع در تعریف هردو قسم کرد وگفت ثلاثی مجرد لفظیست که در وچون کره مثلا یا در
ماضی او چون یکره وکراهیة وکاره ومکروه وجزآن سه حرف اصلی باشد وبس وثلاثی مزید فیه آنکه در
ماضی او سه حرف اصلی بود یا حرف زائد چون نستنصر واستنصار ومستنصر ومانند آن یا ماضی که در وسه حرف
اصلی بود باز یادتی حروف دیگر چون استنصر ومانند آن از قید در و در تعریف ثلاثی مجرد واز ایراد این
قید در تعریف ثلاثی مزید تعریف هردو جامع ومانع شد واگر لفظ در و در هردو جا نبود چنانکه در بعضی نسخ
واقع ست اخصر می بود وعلی هذا القیاس در تعریف رباعی مزید ورباعی مجرد دانست که در وچون لعثر یا در
ماضی او چون یعثر ومبعثر وجزآن چهار حروف اصلی باشد فقط چنانکه دانستی ورباعی مزید آنکه در
ماضی او چهار حرف اصلی باشد حروف زائده نیز چون بخرنجم ومحرنجم وجزآن یا ماضی که در وچهار حرف
اصلی زائد هم بود چون تسربل واحرنجم واقشعر وزیادتی حروف در فعل بیش از سه حرف نباشد در ثلاثی

وعملاح بالکسر کسیکه او را ثبات بر چیزے نبود کنهوز بروزن فعلول کسفرجل بمعنی فربه وهزروف بروزن فعلول کبحر وحل بمعنی جلد وسبک وصعقوق بروزن فعلول بفتح فا وضم لام بمعنی لئیم نادرست وبزعیس بروزن فعلیل بکسر با وعین مهمله بمعنی صعابر بر اشیاء وزحرب بضم زا معجمه وراء مهمله وشد با بمعنی فربه وقوے وعروب بکسر عین وسکون راء فتح زا معجمه وشد با بمعنی درشت وسخت وعربد بکسر عین وکسر با وفتح آن وشد دال بمعنی سخت وسمهد بروزن فعلل کسفرجل بمعنی شتر فربه وزبعباق بروزن فعلعال بفتح زا معجمه وسه دو با موحده وبکسر زا معجمه وبا اول نیز بمعنی بدخلق وطرماح بکسر تین وشد میم بروزن فعلال بمعنی عالی نسب وجهنام مثلثة الفاء مع العین وشد نون بمعنی چاه مغاک وعرطویل بروزن فعاویل کخندریس بمعنی نیک جوانی وقدوعرطلیل بروزن فعلیل کخندریس بمعنی فربه وخندفوق بروزن فعلول یا فعلول کعصرفوط بمعنی دراز مضطرب واحمق وجعلیل بروزن فعلیل کخزعبیل بمعنی کسیکه جمع کند از هر چیز وامید کور بفتح با ودال وضم کاف بروزن فیعلول وتبانیز بمعنی فربه وقرنباع بفتح قاف وراء وبکسر هر دو نیز بروزن فعلال بمعنی منقبض بخیل وجحنبار بکسر جیم وحا وجحنبار بضم جیم وحاء بروزن فعلال واین سر دو تبانیز آمده بمعنی فربه ورحمان بفتح الرائین بروزن فعلان بمعنی واسع منبسط وطرمذان بکسر طا ودو میم بمعنی متکبر ودحمسان بضم دال ومیم ودو سانی بیاء مبالغه نیز بمعنی مردم گندم گون فربه ودغنکران بفتح دال وعین وکاف بروزن فعلالان بمعنی موذی ودغنی بالقصر وبکسر دال وفتح عین بروزن فعلی بمعنی فربه وجلعبی بالقصر وبفتح جیم ولام وبا بعد نون بمعنی تیز نظر مذ بعری بکسر زا معجمه وفتحه آن نیز وبفتح باء وراء بمعنی بدخلق وطرمذه بکسر طاء ومیم بمعنی کسیکه بگوید ونکند وخمجاجه بفتح خا معجمه وسکون جیم بمعنی احمق بی فهم وهذوعه بکسر ها وبضم آن نیز وبفتح لام بروزن فعلولة بمعنی بدخلق واحمق وهردبة بکسر ها وفتح دال وتشدید با بمعنی عجوزه وعسقسقه بضم دال وسین وشد قاف بمعنی دراز امرد خماسی بسبب قلت آن وقلت خماسی محصور در پنج وزن است اول عصرفوط بفتح عین وراء مهمله وضم فا بروزن فعللول بزیادت واو ومده بمعنی کراسته نرد مثال صفت سوم بمعنی شدید الاکل ونزد کسی که تکریر فاتحها روا بود ازین جنس نخواهد بود فافهم ودوم خزعبیل بزیادة یا ومده بروزن فعلیل بمعنی باطل ومثال صفت قذعمیل بمعنی پیر بزرگ وسوم قرطبوس بکسر قاف وفتح طاء وضم با موحده بمعنی واهیه بروزن فعلول ومثال صفت قرطبوس بمعنی ناقه جلد رو وچهارم قبعثری بفتح قاف وبا موحده وثای مثلثه بمعنی وابه که در بحر میباشد بروزن فعللی الف آن برای الحاق نیست زیرا که اسم سداسی یافته نشده که بدو ملحق شود ونه برای تانیث ست بسبب وجود قبعثراة بلکه برای تذکیر نباء کلمه است چنانکه رضی وزمخشری وغیره تصریح کرده اند وبرین تقدیر در حالت تنکیر منصرف بود ونزد سیبویه

مضبم قاف وفتح راو عین هم آمده و در عفر طل که مانند سفرجل ست یعنی مادهٔ فیل کسرهٔ عین وقاف وطا هم آمده
کذافی الاصول وایراد قزعمل در امثلهٔ اسماء واعتداد وجار بردی قذعمل وحجمش را از قبیل اسماء محل تامل ست
گفت القرطعب الشئ التقلیل والحجرش العجوزة والقذعمل الابل الضخم وامثلته الصفقة همرجل بواسع الخطو وحجرو
لابل ضخم وقبلس لافعوان عظیم وضبعثن للشدید انتهی فافهم چون اسم ثلاثی مجرد ورباعی مجرد وخماسی نجرد را دانستی
بدانکه مزید ثلاثی ورباعی بجهت کثرت محصور نمیشود از انکه حروف زیاده بانیک ست یا دو یا سه یا چهار وموقع زیادت
یا قبل فاست یا میان فا وعین یا میان عین ولام یا بعد لام وبر تقدیر زیادت دو وسه وچهار یا برسبیل
اجتماع ست یا برسبیل افتراق وحروف زائده سوای تضعیف ده حروف ست چنانکه بیاید پس برین تقدیر
کثرت امثله وعدم حصر آن ظاهر ست وایراد آن درین کتاب بتعسر سر کرخواهد در تتن لغت مثل قاموس
ومانند آن به بیند لیکن نبط بالاید رک کله لاتترک کله چیزے نوشته میشود ثلاثی مزید نحو اصبع مثله الهمزة والباء
یعنی انگشت واقلید بالکسر یعنی کلید واخدود بالضم یعنی مغاک واحدوثه بالضم یعنی کلام واعصار بالکسر
یعنی بادیکه دران آتش باشد وافرند بکسر همزه وراء یعنی جوهر شمشیر واجرد بکسر همزه وراء وشد دال یعنی
گیاهی واکبرة کاجردة وبفتح همزه نیز یعنی بزرگ قوم واترج بضم همزه وراء وشد جیم یعنی ترنج واورون
کفرعون یعنی درن یعنی ریم وانجان بفتح همزه وبا یعنی آروخمیر وجزآن واسم رباعی مزید نحو قرطاس مثله
القاف وقربوس بفتحتین یعنی پیش کوهه زین وپیرشوم بالضم وبا بفتح نخلی در بصره ودرخیط بالکسر یعنی آب بینی
شتر وجبوکر کسفرجل یعنی ریگستان وعشبر کسفرجل نام مردی عضاه فرکعلابط یعنی شتر وجهند بضم جیم وفتح ها ودال
نوعے از تمر وسجلاط بکسر تین وشد اللام یعنی یاسمین ومنجلاط بروزن فعلال یعنی ریحان وعیدموق کعفروط
جانوری وزمهریر یعنی قمر وسختی سرما وفرنفول بفتحتین معروف وعبوثران وعبیثران بضم ثاء مثلثه در هر دو
وبفتح آن نیز یعنی گیاهی وجزآن وصفت رباعی عنصفر بروزن فعلل کسفرجل یعنی مرد درشت وخندلس
کجحمش بروزن فعلل یعنی ناقه فربه وقنفخر کجرو حل بروزن فعلل وبضم قاف نیز یعنی بزرگ اندام وضعدل
بروزن فعلل کقذعمل یعنی سخت ودرشت غضنفر بروزن فعلل کسفرجل یعنی شیر وعندو فر بروزن فعوللکسفرجل
یعنی ناقه شگرف استوار وسمیدع بروزن فعیلل کسفرجل یعنی مهتر وقفاخر کعلابط وتفاخری بیاء مبالغه نیز
یعنی بزرگ اندام وهمرش بشد میم بروزن فعلل کحجرش یعنی پیر کلان سال وسلفد بشد لام بروزن فعلل
کجرو حل یعنی احمق وضبنر بکسر ضاد وشد نون مکسور ومفتوح بروزن فعلل یا فعل یعنی سرمای سخت وضنخر
بضم خاء معجمه وفتح میم مشدده یعنی متکبر وعلابط بضم عین وفتح میم مشدده وکسر لام یعنی سخت وزبعیق بروزن
فعاعل کسفرجل یعنی بدخلق وعفرنس بروزن فعلنل کسفرجل یعنی شیر قوی وقمقام بالضم یعنی سید

وفتح ها بروزن فعلل بمعنی درم ومثال صفت هزبر بمعنی فربه ودرشت مناسب آن بود که بجای درهم ودرم میگفت
چنانکه در اصول گفته بجهت تعریب درهم نزد بعضی جاربردی گفته که در ثبوت فعلل نظر ست چراکه درهم معرب ست
ویبلغ بر تقدیر اصالت رباعی بود اما بر تقدیر زیادت آن چنانکه مذهب خفش رباعی نبود انتهی وصاحب صراح
صفدع را بروزن زبرج ودرهم گفته بعد ازان گفت قال الخلیل لیس فی الکلام فعلل الا اربعة احرف درهم
وسبرج ویبلغ وقلعم فافهم وقمطر بکسر قاف وفتح میم وسکون طاء مهمله بروزن فعلل بمعنی صندوق کتاب ومثال
صفت ضبطر بمعنی شدید وقیل قائله خفش حجذب بضم الجیم وفتح الدال علی وزن فعلل بمعنی نوعی از ملخ یعنی نزد خفش
اوزان رباعی مجرد شش آمد فراء مثال صفت عندر بمعنی فربه وسیبویه آنرا بروزن برتن روایت کرده اما اخفش الاخفش
وبرقع را هم مثل روایت اخفش بیان کرده ابوعلی گفته که معرب ست جاربردی گفته که حق ثبوت این وزنست
چراکه میگویند مالی عنه عندای بد ودال ثانی برای الحاق ست ورنه ادغام واجب میشد وبر تقدیر الحاق
ملحق به باید وهم مصدر در اعلال عین گفته که صح علینه لمحاقطة الالحاق واین کلام دلالت میکند بر ثبوت ملحق هم
انتهی وصاحب قاموس لفظ صفدع طحلب را بروزن حجذب هم نوشته وصاحب الفیه وابن عقیل هم رباعی مجرد را
شش وزن نوشته اند وبنا بر اقوال مذکور مصدر در اصول گفته للرباعی المجرد ستة گوییم پس برین تقدیر لفظ قیل
اینجا بنا بر مشهور ست نه بر سبیل تحقیق واگر گوئی که لفظ قیل بجای خود ست زیراکه در ثبوت وزن حجذب اجماع
نیست چنانکه در اوزان باقیه گوییم در ثبوت مانند درهم اتفاق نیست چنانکه دانستی تا فهم اما جندل بفتحتین
وکسر دال مخفف جناول ست نه رباعی مجرد وهمچنین هر لفظیکه بر چهار حروف بود بضم اول وفتح ثانی وکسر ثالث باوجود
کثرت آن چون غلیط ودلمص ودهدد وفدفد وهدرد عجاند وعکلد وعلکد وحدند وعکبس وعکمس وبدبد و
زملق چنانکه عسرتن بالتحریک وعجرتن بضم تا مخفف از عرتن کسفرجل ست زیراکه توالی چهار حرکت وزیاده
ازان نزد عرب مستکره ست ومتروک کذا فی الشرح وغیره اسم خماسی مجرد را بهمان وزن آمده است اگرچه قسمت
عقلی مقتضی صد ونود ودو وزن ست که حاصل ضرب صور قیاسیه رباعی در چهار احوال لام ثانی ست ودیگر
احوال در بحث رباعی گذشت اول سفرجل بفتح سین وضم فاء وجیم بروزن فعللل کمنی آبی ومثال صفت شمردل بمعنی
سریع از شتر وجزآن ودوم خزعبل بضم الخاء وفتح الزاء المعجمتین وکسر الباء الموحدة بروزن فعللل بمعنی شتی
باطل ومثال صفت قدعمل بمعنی شتر فربه وسوم قهبلس بفتح قاف وباء موحده وکسر لام بروزن فعللل سرزه
ومثال صفت حجمرش ومهملق بمعنی عجوز فربه وچهارم جردحل بکسر جیم وفتح دال بمعنی وادی قرطعب بمعنی شتی
قلیل بکسر قاف وفتح طاء مهمله بروزن فعللل ومثال صفت ارحل بمعنی فربه ودر قرطعب قرطعبة بضم قاف وفتح
راء وفتح طاء مهمله بروزن فعللل ومثال صفت ارحل بمعنی فربه ودر قرطعب وقرطعبة بضم قاف وراء عین وقرطعبة

اعتبار عین در فعل بضم فا و سکون عین چون فعل باعتبار رد بسوی عنق یک فرع ست نزد سیبویه فعل بضم عین برای مبالغه فابدلیل آمدن عسر و یسر بضمتین در عسر و یسر بسکون و لهذا اخفش عیسی ابن عمر در هر فعل بالضم ضمه عین جائز داشته اند صفت و اجوف و ناقص کذا فی الاصول و در صراح ذکر این استثنا نیست گفت قال عیسی بن عمر کل اسم ثلاثی اذا کان مضموم الفاء جاز السکون و الضم فی عینه مثل عسر و رحم فافهم انتهی فافهم و نزد اکثرین ضمه عین جائز نیست از انکه بضم عین تخفیف مطلوب حاصل نشود بلکه ثقل لازم آید در عسر و یسر که بسکون و ضمه هر دو اصلی باشد و استعمال اخف پیشتر بود و در فعل بضمتین عنق باعتبار رد بسوی ثقل هم یک فرع ست عنق بسکون عین و نزد کوفیین در فعل مالا بسکون چون بحر بفتحه هم رواست و نزد بصریین فتحه عین لغت مستقله است و فرع ساکن العین سیبویه گفته که ساکن کرده میشود و در لغت تکوین و اهل مردم بسیار از بنی تمیم مانند کبد در جبل و ابل و عنق و جز آن اسم باشد خواه صفت خواه فعل و سبب آنست که انتقال از اخف بسوی اثقل که کسره و ضمه است یا از اثقل بوی نزد ایشان مکروه است و برای مشابهت ثلاثی در مزید هم این حکم جاری کردند چون انطلق و دلملیده و منفخا و مانند آن که طلق بکدو نفخ و ران بمنزله کبد ست و بعد از ان قاف و دال را فتحه دادند تا اجتماع ساکنین نشود و مفتوح العین را ساکن نکردند چرا که فتحه اخف ست این چنین حکایت کرده مرا خلیل از عرب و من هم شنیده ام از عرب انتهی و مصنف گفته که باعتبار وجه مذکور لازم مے آید که کسره مفتوح در مانند فخذ و نحیف و ضم ساکن در مانند عنق روا بود مگر آنکه گفته شود که چنانکه تخفیف امر مطلوب ست نزد اوشان اتباع هم مطلوب ست چنانکه در سنتن و انیک و احینک سنتن و ابتوک و هوک گویند و سیبویه در موضع دیگر گفته که فار و مانند شهد و شهید مکسور کردند مگر برای آنکه گفتم که اصل در مضارع فعل بالفتح کسره و ضمه است و فتحه بسبب حروف حلق ست و وقتیکه این حروف عین یا لام افتد و در مانند شهد و شهید چون فتحه حروف حلق ممکن نشد بسبب عدم فعیل و التباس فعل بفعیل مفتوح العین و خواستند که تاثیر حروف حلق از وجهی شود ما قبل حروف حلق را کسره دادند زیرا که کسره مشابه فتحه است بسبب وقوع این هر دو قبل از یا و قرب یا بسوی الف در مخرج از نسبت واو و بسبب آمدن کسره بعد سکون که اخت فتحه است و الکل فی الشرح و اسم رباعی مجرد در پنج وزن آمده است نزد سیبویه و شش نزد اخفش اگرچه بحسب قسمت عقلی چهل و هشت انبیه باید که آن حاصل ضرب صور عقلیه قید قیاسیه اسم ثلاثی در احوال اربعه لام او ست و درین صور مذکور بنظر اجتماع ساکنین هم او زان چند مناسب نبود که یافته نشود کما لا یخفی و درین تقسیم لام ثانیه اعتباری نیست بجهت بودن آن محل تغیر پس ازین جمله خمسه پنج وزن همه متروک اند بجهت استقلال و آن پنج وزن اینست جعفر بفتح جیم و فا بر وزن فعلل بمعنی نهر صغیر و جز آن و مثال صفت عبهر بمعنی مرد آگنده گوشت در زبرج بکسر زا و عجمه و را و مهمله بر وزن فعلل بمعنی زره و مثال صفت طمر بمعنی لئیم و برثن بضم باء موحده و ثاء مثلثه بر وزن فعلل نام قبیله از بنی اسد و مثال صفت فضیلت بمعنی قوی و سخت و در شت و در هم بکسر دال مهمله

فعل ماضی مکسور العین چون علم و شهد چنانکه بیشتر معلوم خواهی کرد بلکه در ماضی مجهول که حلقی العین بود چون عهد هم کسره فا بابتباع عین آمده و در غیر حلقی العین چون ضرب کسر فا و سکون عین کذا فی الاصول همچنین ست حال فا در فعیل در اتباع کسره عین و قتیکه حلقی العین بود چون نحیف و عنیف و بخیل و سعید و لئیم و رهین و در فعل بفتح فا و ضم عین چون عضد باعتبار روسبوی فلس یکیست فرع ست عضد بسکون عین و همچنین فعل ماضی بضم عین چون کرم و کرم قال الجاربردی لایجوز فیه عضد بضم الفاء نقلا من الصاد کما نقل الاکثر فی کتف لنقل الضمة و قد جوزه بعضهم و در فعل بکسر تین چون ابل باعتبار روسبوی جریک فرع ست ابل بسکون عین بدانکه جاربردی در شرح قول ابن حاجب فی ابل و بلز و ابل و مبز و لا ثالث لهما گفته که مراد آنست که نیست در کلام عرب فعل بکسر تین مگر ابل و اما و بلز در صفات بعضی گفته اند مراد آنست که این هر دو از افراد دیگر نیست چنانکه کتف و فخذ ست و درین نظر ست زیرا که عضد و عنق را هم یکفرع ست و آنجا هم لا ثالث لهما گفت و بعضی گویند که لا ثالث لهما تصحیف ست بجهت آمدن ابط و جبک یا آنکه مراد آنان لا ثالث لهما فی الصفات ست اعلب گفته که از اسماء و صفات بروزن فعل جزو و کلمه که ابل و بلز ست نیامده و بعضی گفته اند که معنی آنست که جائز نیست تسکین عین در هیچ لفظی مگر در ابل و بلز یعنی بروزن فعل الفاظ بسیار آمده اند لیکن تسکین عین جز درین دو لفظ روا نیست زیرا که مص حکم کرده بتداخل لغتین در جبک پس اگر جبک بکسر تین نزد او ثابت نمی بود حکم بتداخل نمیکرد و حکم بتصحیف تکلف ست جاربردی در جواب آن گفته که ازین کلام مناقص در قول مص لازم می آید زیرا که ابل و بلز عموم میخواهد و لا ثالث لهما خصوص و حکم در جبک بتداخل لغتین باعتبار لغت غیر فصیحه باشد زیرا که جبک در کتب اوشان بکسر تین قلیل ست و بضمتین کثیر پس حق آنست که بانوشتیم اولا و موید ست انچه روزنی گفته که اجماع کرده اند بصریین بر نیکه نیامده است بروزن فعل از اسماء بگر ابل و از صفات مگر بلز و فیین از اسماء اهل را هم روایت کرده اند پس اتفاق فریقین برین سه لفظ شد و برین تقدیر لفظ یا نزد ایشان ثابت نیست یا بر طریق اصالة نباشد یا فصیح نیست و مراد بیان لغت فصیحه است و اعتراض بر لغو بودن لفظ نحو هم مدفوع ست زیرا که افراد ذهنی فعل عام ست ازین هر دو لفظ بداخلاصة یافی الجاربردی بیشتر بدانکه گاهی در دو کلمه بسبب حصول وزن کتف و عضد همچو کتف و عضد ساکن گردند مثل لام امر و هی و قتیکه بعد نا و واو و ثم افتد همچنین هو و هی و قتیکه لام ابتدا و یا همزهٔ استفهام افتد گویا حروف مذکوره یا ما بعد خود همچو کتف و عضد شدند بجهت کثرت وقوع آنها لیکن ما هی هو و هی بعد ثم ضعیف ست لهذا اکثر قرا آیهٔ ثم هو یوم القیامة من المحضرین بتحریک ها خوانده اند مگر کسائی در ان ثم هو با سکان ها نیز قلیل ست بجهت عدم کثرت یل ما هو و همچنین ارا ک منفصلا با سکان فالسبب قلت این چنین

اسم ثلاثی مجرد از زوائد را بر سبیل انتها زده وزن آمده است اگرچه قسمت عقلی دوازده میخواهد از جهت ضرب
احوال سه گانه فا در احوال چهارگانه عین لیکن وزن فعل بکسر فا وضم عین متروک شد بجهت نقل کراز صعود
سفل بسوی علوات ووزن فعل بضم فا وکسر عین نیز بجهت حمل بر ضد اگرچه نزول از علو بسوی سفل دشوار
کذا فی الوصول ونزد دیگران ترک این وزن بجهت ثقل ست فقط امانحو ضرب ویضرب پس بنا بر این هر دو
عارضی ست اول برای غرض ست وثانی غیر معتد به بسبب زوال ضمه یا در حالت نصب وجزم فعل دئیل مرا ل
مهمله ورئیم برا مهمله ودعل لواو وعین مهمله بروزن فعل مجهول منقول اند از فعل نه اسم جامد اند چنانکه ضرب را
مثلاً نام کسی نهند ونحو تنوط وتنشر که اسم جامد اند ومنقول از فعل مجهول احد ابن یحیی گوید که اسمی جزدئیل
نشنیده ام که برین وزن آمده باشد وبعضی گویند که آمده است وعل ورئیم وهم گفته که اسماء معدوده
بروزن فعل مجهول آمده اند بعده این هر سه را ذکر کرده پس معلوم شد ازین سه قول که این هر سه وزن
منقول نیست بلکه مجعول بر قلت ست گوئیم نقل در دئیل ورئیم البته متصور ست ودر وعل غیر متصور ست زیرا که
مصدری ازین حروف نیامده پس بفعل چه رسد فافهم ولفظ حبک بکسر فا وضم عین اکثر ثابت شود چنانکه
در قرأت شاذه در آیه والسماء ذات الحبک آمده است پس مجعول بر تداخل اقل تعین ست ودر دو حرف
کلمه از انکه حبک بضمتین وحبک بکسر تین آمده است متکلم در وقت تلفظ بجاء مکسوره از لغت ثانی غفلت
کرده است تکلم بلغت اولی کرد وآن دو وزن انیست فلس بروزن فعل بفتح فا وسکون عین بمعنی پشیز وفرس
بروزن فعل بالتحریک بمعنی اسپ نر ومادہ وگاهی فرسته نیز آمده وکتف تباء فوقانیه وفا بروزن فعل بفتح
فا وکسر عین بمعنی شانه وعضد بعین مهمله وضاد معجمه بروزن فعل بفتح فا وکسر عین بمعنی بازو واین لفظ بروزن
قفل وحبر وعنق هم آمده وحبر بجاء مهمله وباء موحده بروزن فعل بکسر فا وسکون عین بمعنی عالم وجزآن وعنب
بعین مهمله ونون وباء موحده بروزن فعل بکسر فا وفتح عین بمعنی انگور وابل بباء موحده بروزن فعل بکسر تین
بمعنی شتر وگوهر آبدار وقفل بقاف وفا بروزن فعل بضم فا وسکون بمعنی معروف وصرد بضم صاد وفتح راء مهمله
بمعنی هامور سیره بزرگ سر که گنجشک را شکار کند وبعضی گویند اول طائر که خدا را روزه داشت کذا فی الشرح
وعنق بضم عین مهمله ونون بروزن فعل بمعنی گردن رواو منقلب ست ودر لغت بنی تمیم رو بعضی از ابن امیه
بسوی بعضی از آنها اسم باشند یا صفت که اشاره آن در بحث صفت مشبه گذشت پس در فعل بکسر فا وکسر
عین که عنیش حرف حلق ندارد چون کتف باعتبار رو بسوی فلس وحبر ودرع ست کتف بسکون عین
وکتف بنقل کسره عین بسوی فا واگر عنیش حرف حلق بود چون فخذ باعتبار رو بسوی فلس وحبر وابل راسه
فرع ست فخذ بسکون عین وفخذ بنقل کسره عین بسوی فا وفخذ باتباع فا در کسره عین را وهمچنین ست

بفتح الزاءین المعجمتین وضم فا بروزن فیعول یعنی عابد روا ز ذفن واین وزن نزد کسی که تکریر فا نمیدارد صحیح نبود بلکه وزنش فیعلون یا فیعلول باشد آنرا زیادتی چهار حرف جزبر سبیل افتراق نبود چون صاد در اوبروزن واعولار بضم عین یعنی کسیکه نکاح نکند و سنبار بروزن مفعولا یعنی زمین کثیر السلم وآن درختی ست معروف وغیر ذلک مراد او را نیست که آنها را این فقیر بطریق معقول وحصر مقبول بفضله تعالی ذکر کرده است امید ست که از ان مذکور را بین ضبط و ربط در هیچ کتاب این فن یافته نشود فافهم وتدبر ولا تکن من الغافلین اما طریق ضبط در بیان وزن غالب صفت مشبه از ابواب ثلاثی مجرد آنست که آن از فعل بکسر عین بروزن فعل بکسر فا آید غالبا چون فرح وفرحان ودر بعضی با وجود کسر وضم هم آمده چون ندس وجذر وعجل وفعل آمده است بروزن فعیل وفعل بالفتح وفعل بالضم بالک وفعول بالفتح نیز چون سلیم وشکس وحرد وصفر وغیور از سلم وشکس وحرست وصفر وغار الرجل غیرة واز الوان وعیوب وحلی بروزن افعل غالب ست چون اسود واعور وابلج از سود وعور وبلج واز فعل بالضم عین فعیل غالب ست چون کرم وکریم وآمده است بروزن خشن وحسن وصعب وصلب وجبان ودوخور وجنب واز فعل بفتح عین قلیل ست بسبب استغنای ازان از جهت اهم آن وآمده است ازان بروزن مریض وشیخ واشیب وضیق کذا فی الشافیه ومم گفته که از فعل بفتح عین بروزن حق وطیب کثیر ست انتهی ومی آید از هر سه وقتیکه در معنی جوع ویا عطش ویا ضد این هر دو باشد بروزن فعلان بالفتح چون جوعان از جاع یجوع وشیعان وعطشان وریان هر سه از سمع کذا فی الشافیه ومم گفته که می آید از هر سه بروزن فعل بالفتح وفعل بالتحریک چون فرد وفرد از فرد مثلث العین وبروزن فعل بکسر عین وفعل بضم عین چون قفن وقطن از قطنه که از علم وکرم ونصرست وبروزن فعل بالکسر چون ثقف از ثقف که از علم وکرم ست وبروزن فعل بالضم چون حاذق که از علم از کرم ونصرست وبروزن کصرد وفعل کعنق چون ودلق وزلق از ذلاقت که از علم وکرم ونصرست وبروزن فاعل وفعیل وفعول بالفتح چون فاطن وفطین وفطون از فطنه مذکور وبروزن افعل چون انصر کاحمر از نصرة که از علم وسمع وکرم ست بروزن فعیل کجمیل وفعائل کعلائط چون کندر وکنادر از کدر که از علم وکرم ست بروزن فعیل کسکین نحو سخین از سخن مثلث العین و سخاخین بضم سین وکسر خا معجمه نادرست جزوی یافته نشده وبروزن فعلان بالفتح وفعلان بالتحریک نحو سخان وسیخان وسخان از سخن مثلث العین وبروزن فعال بالفتح نحو وفاد از ضرب وکرم وفعال بالکسر چون کناز از ضرب وضرام از علم وفعال بالضم چون شجاع از کرم وجداد از نصر وصغار از علم وبنابر انچه که ذکر کردیم مرتفع شد در حاشیه که صفت مشبه از سه باب یعنی سمع وکرم وحسب بیشتر آید از قلم ناسخ ست

کما سبق الاشارة الیه [illegible]

وصاف وحقید بروزن فعیل کسفر جل بمعنی سریع از حقد وعشوزن بروزن فعولن کسفر جل بمعنی غلیظ وخشیر بروزن فعیل
بالقصر بفتح فا وعین بمعنی زیانکار وباغی بروزن فعالی بالقصر وبالفتح وبضم فا نیز بمعنی بلیغ ودوری بروزن فعفلی بالقصر
بفتح فا ین بمعنی کوتاه وهنبی بروزن فعلی بالقصر بضم فا وفتح عین شدیده بمعنی احمق از هنب وصلنقی بروزن فعنلی کسفر جل
بمعنی شدید الصوت از صلق وزیادتی سه حرف هم دونوع ست بر سبیل اجتماع وبر سبیل افتراق وحروف مزیده اینجا هم
همان حروف اند که در قسم زیادتی دو حرف مذکور شدند مثال قسم اول صفتان بکسر تین وشد تا فوقیه بروزن فعلان
بمعنی جسیم شدید وصفتان بکسر صاد وفا شدیده هم آمده بروزن فعلان وجلبان بروزن فعلان بفتحتین وشد لام وجلبان
بروزن فعلان بضمتین وشد لام هم بمعنی صاحب شور وغوغا وخنذیان بکسر خا وذال معجمه بروزن فعلیان کثیر الشر از
خنده وغطوان بضم غین وطا معجمه بروزن فعلوان بمعنی قماش خبقار بکسر خا معجمه وبا موحده وشد قاف بمعنی زن بد خلق
وجرسیار بکسر جیم وبا موحده بروزن فعلیار بمعنی ضعیف ومرمریس بروزن شفعیل کخندریس بمعنی سخت از مرسه وفرزدقیه بروزن تفعلیه
بمعنی تیز وبر سبیل افتراق چهار نوع ست در اول وآخر ودر اول واوسط وآخر ودر اول واوسط ودر اوسط فقط مثال قسم اول ارذان بروزن
افعلان کز عفران بمعنی روز سخت ودر دنانه تبا بمعنی شب سخت نیز آمده وانفخان بروزن افعلان بضم همزه وعین بکسر ما نیز بمعنی بسیار فربه
از نفخ وهر دو بیار شدیده که برای مبالغه است وتبار تانیث نیز آمده چون انفخانی وانفخانیه وانفخانیه وملکعان بروزن
مفعلان کز عفران بمعنی لئیم از لکع واستعمال آن مطلق ست بانبذ افقط چون یاکران بروزن ملکعان که مختص بدست وبمعنی کریم و
مسحلان بضم میم وحا بروزن مفعلان بمعنی دراز وبیار بمبالغه نیز آمده وتبار تانیث برای مؤنث هم ومرقدی
بکسر میم وقاف وشد دال بروزن مفعلی بالقصر بمعنی کسیکه در کار ها شتاب باشد از ارقد کاحمر بمعنی اسرع ومکوری
بفتح واو وشد را بروزن مفعلی بالقصر ومثلث المیم بمعنی لئیم وحمیری بفتح یا ومیم وراء شدید بروزن تفعلی بالقصر بمعنی
سرخ وشعرجار بکسر نون ورا بروزن تفعلا بمعنی ناسر ضعیف وتر نموت بفتح تا ونون وضم میم بروزن تفعلوت بمعنی
کمانیکه آنرا آواز باشد در وقت تیر انداختن واخرقته بضم همزه وراء معجمه وشد قاف بروزن افعلة بمعنی عظیم البطن که
در وقت رفتن سرین او بگردد ومثال قسم دوم عندوانی بروزن فعلوانی بالقصر بفتح فا وعینین بمعنی سریع وودودری
بفتح الدالین وشد را بروزن فعولی بالقصر بمعنی کسیکه آمد ورفت بغیر حاجت کند وعنفیق بروزن فعلیل
کخندریس بمعنی نافه سریعه وجزآن از عنق وعنیقان بروزن فعلان کز عفران بمعنی نازک وحیدان بروزن
فعلان بضم عین بمعنی فربه وگندم گون وتیان بشد یا مفتوحه بروزن فعلان وبکسر یا شدید نیز بمعنی متکبر از تاه
وهیرون بفتح ها وعین وضم را بروزن فیعلون بمعنی عجوز مسنه وهنار بضم ها وفتح نون شدیده بروزن فعلاء
بمعنی زن احمق وفابیار بروزن فاعلار بکسر عین بمعنی لئیم وطیاقار بروزن فعالار بالفتح بمعنی مرد ناتوان از جماع
ومثال قسم سوم تلمانط بکسر تین وشد میم بروزن تفعال بمعنی کسیکه بر محبت کسی ثابت نبود ومثال قسم چهارم زیدون

وعدید بروزن فعیل کقطمیر بمعنی بدول از عدد و حلاک بروزن فعلول کعصفور و حلکوک بفتحتین وضم کاف وحلکاک
کفداز نمک عمل از حلک بمعنی تخت سیاه شکمیک بروزن فعلیل بفتحتین وکسر لام بمعنی جاهل شتاب از نمک وسنجنج بروزن
فعلعل کسفرجل بمعنی کسیکه بشب نخفتد از سنج وجلعلع کسفرجل وبضم الجیم وهم بضم الجیم وبهر دو لام بمعنی عدید النفس از شتر
ودربوث بروزن فعلوت بالتحریک وضم باء موحده بمعنی رام وعفریت بروزن فعلیت بکسر فاء وعین بمعنی خبیث
وعفرنت بضم عین وفتح فاء وکسر نون وعفاریت بضم العین وکسر راهم آمده چنانکه عفرتی بروزن فعلتی کسفرجل وعفرنی
بضم عین وفتح راء ونون بروزن فعلنی بمعنی شتر کج رفتار بسبب عدم ریاضة وخیفی بکسر تین وشد قاف بروزن فعلی بمعنی
سریع وعبنی بباء موحده بالتحریک وشد النون بروزن فعلی کسفرجل بمعنی شتر وگرگس فربه وخصاء بکسر خاء مهمله وسکون
نون وفتح صاد مهمله وسکون همزه وواو بروزن فعلاء کجرجل بمعنی مرد ضعیف از خصف وخیزون بروزن فعلون
بالتحریک وضم لام بمعنی کسیکه روی او آماسیده بود وعفرین بکسر عین ورا بروزن فعلین بمعنی نافذ در امر وتشدید
راء نیز آمده امازیادتی دو حرف برسبیل افتراق آن چهار قسم ست وحروف مزید گفته شد در اول واو وسط ودر
اول وآخر ودر اواو وسط فقط ودر اواو وسط وآخر سال قسم اول الندد وعنده وبروزن افتعل ویفتعل کسفرجل بمعنی خصم
شدید ماخوذ از لدد واخائل بروزن افاعل کعلابط بمعنی منکر واسحوف بروزن افعول کفرحون وعصفور بمعنی
واسعة الاحلیل والمید بروزن افعیل کقطمیر بمعنی نازک درخشان وتحضور بروزن تفعول بفتح تاء فوقیه وضم عین
بمعنی سبز ومبهاج بروزن مفعال بالکسر بمعنی زن خوبرو ومسکین بروزن مفعیل بکسر میم وعین بمعنی کسیکه اورا هیچ
خبر نباشد وبفتح میم نیز آمده وویجور بروزن یفعول بفتح یاء تحتانیه وضم عین بمعنی سرخ ومثال قسم دوم اضخم بفتح همزه و
خاء معجمه وشد میم بروزن افعل بمعنی کلان وارزب بکسر همزه وفتح زاء معجمه بعد مهمله وتشدید باء بروزن افعل بمعنی کوتاه
واطمر بضم همزه وسیم وشد راء بروزن افعل بمعنی طمر ویبر بفتح باء تحتیین شد راء بروزن یفعل بمعنی سخت ومندبی بکسر میم
وفتح دال وباء موحده بروزن مفعلی بمعنی سبک در حاجت مثال قسم سوم زجیل بکسر زاء معجمه وجیم بعد همزه بروزن فعیل
وزنجبیل بالنون قبل جیم بروزن فنعیل بمعنی زواجل که مرقوم شد وعنده ارء بروزن مفعال بالفتح بمعنی بدگمان وحنظام
بروزن فنعال بالکسر بمعنی کوتاه وخنطوب بروزن فنعول بالضم کم خیر وقابوس بروزن فاعول بمعنی خوبرو وخونس
بالتحریک وشد نون بروزن فوعل بمعنی کسیکه از معرکه بگریزد وعیذاق بروزن فیعال بالفتح وبیاء تحتیه بمعنی نازک
ومنجو دبروزن فیعول بالفتح بمعنی روز سخت گرم مثال قسم چهارم عنبر هو بروزن فنعلو کجرجل وعنبر هوة بتا نیز آمده
بمعنی لئیم وکواکل بروزن فواعل کسفرجل بمعنی قصیر وزلیقن بکسر زاء معجمه وفتح فاء وشد نون بروزن فیعل بمعنی دراز و
عاد وبروزن فعول بکسر فاء وفتح واو وشد لام بمعنی سید وقسیب بروزن فعیل کعلود بمعنی شدید از قسب وخنطائر بروزن
فعلاء کسفرجل بمعنی منفخ البطن وصفند بروزن فعلل کسفرجل بمعنی احمق وصاد بروزن فعول کسفرجل بمعنی سخت

فعلل کبلبل جذب بمعنی بدون امر زیادتی دو حرف دو قسم ست بر سبیل اجتماع یا افتراق قسم اول سه نوع ست در اول یا در اوسط فقط یا در آخر و حروف مزیده در همه اقسام حروف علت و نون و میم و تا و همزه و حرف تضعیف ست پس مثال زیادتی در اول انزیو بر وزن انفعل کبر همزه و فتح ثالث کجر و جل بمعنی متکبر و مثال زیادتی در وسط زواجل بالضم بزیادت همزه بر وزن فواعل کعلابط بمعنی ضعیف و دلامص از این قسم ست و اسر بزیادت واو و الف کعلابط بمعنی فربه و براق بالفتح و شدراو و کبار بالضم و شدباء و غناب بکسر غین معجمه و شد نون بمعنی درازا حمق هم ازین قسم ست و ضیعل بر وزن فیعل بکسر صاد و فتح یاء تحتانیه شدیده و سکون عین مهمله نادر است و قدوس و سبوح بر وزن فعول بضم فا و عین شدید بمعنی ظاهر و از اسماء الهی ست و هر دو بفتح فا نیز آمده ثعلب گفته که هر اسم که بر وزن فعول آمده مفتوح الاول ست مگر لفظ سبوح و قدوس زیرا که ضمه درین هر دو اکثر ست و سیبویه گفته که نیست در کلام فعول بالضم انتهی و دری بر وزن فعیل کمیت بمعنی روشن و بضم فا نادر است و زمیل و زمیلة گذشت و جلوز بالجیم بر وزن فعول کستور بمعنی فربه و دلیص و صفند بر وزن فعیل بالتحریک و شد نون بمعنی سست و نرم و عصود بالتحریک و شد الواو بر وزن فعول بمعنی دراز و کروس بر وزن فعول بالتحریک و شد واو و مضموم بمعنی انسان عظیم الراس و هیج بفتح هاء و باء موحده و یاء تحتیه مشدده بر وزن فعیل بمعنی طفل نرم اندام و نزد بعضی غلام و هیج بمعنی فربه ماخوذ از هیج بمعنی درم ست و هنیع بر وزن فعیل کسفرجل بتقدیم النون بر یاء تحتیه بمعنی احمق و خفیف بر وزن فعیعل بالیاء کسفرجل بمعنی سریع و خیزتر بر وزن فعنعل بالنون کسفرجل بمعنی بدخلق و منجوجی بر وزن فعوعل کسفرجل بمعنی طویل القامة و فربه استخوان و بمد نیز آمده و حریاض بر وزن فیعال بالکسر یعنی سخت و درشت و عصوا و بر وزن فعوال بالکسر و بضم فا نیز آید بمعنی صاحب شر و عصیوط بر وزن فیعول کجرو جل بمعنی کسیکه بوقت جماع حدث کند و مثال زیادتی در آخر سکران بالفتح بر وزن فعلان بالفتح بمعنی مردم ست و عایان بر وزن فعلان بالکسر بمعنی دراز و تن دار کذا فی الشرح و در صراح بر وزن عطشان نوشته و مذکر و مؤنث دران برابر گفته و عریان بر وزن فعلان بالضم بمعنی مرد برهنه و حیوان بر وزن فعلان بالتحریک بمعنی زنده و حمراء بر وزن فعلاء بالفتح بمعنی سرخ و اما صفت بر وزن فعلاء بالتحریک چون حسناء بمعنی زن خوبرو در شرح مذکور ست مطابق صاحب قاموس و در صراح ست که فراء گفته ناواء و سخناء بالتحریک بجهت حرف حلق ست و ابو عبیده گفته که نشنیده ام کسی را که این هر دو را بالتحریک میخواند غیر فراء و این سکیت گفته که در کلام فعلاء نیست مگر یک لفظ و صفات که آن ناداء ست و گاهی آنرا بالتسکین نیز خوانند و در اسماء دو لفظ یافته شد و فراء و عیسی گفته که هر دو نام موضع اند انتهی و عشراء بر وزن فعلاء بضم فا و فتح عین بمعنی ماده شتر که بر آن ده ماه گذشته باشد و در [illegible]

درخشنده اما زیادتی یک حرف در ثالث پس الف ست و یا مده و غیر مده و واو مده و غیر مده و نون و میم و همزه
و حرف تضعیف مثال الف حبان بروزن فعال بالفتح بمعنی بد دل و هیجان بروزن فعال بالکسر بمعنی شتر
سفید و شجاع بروزن فعال بالضم بمعنی دلیر و بفتح و کسر شین هم آمده اما وزن فعال بالفتح و تشدید عین چون
براق بمعنی روشن و بالضم چون کبار بروزن فعال بمعنی بسیار بزرگ برای مجانست فعال مخفف اینجا ذکر
کرده اگرچه دو حرف زائد دارد مثال یا مده کریم بروزن فعیل بالفتح بمعنی بزرگ و غیر مده نحو طریم بروزن
فعیل کدرهم بمعنی دراز و زمیل بروزن فعیل بضم فا و فتح عین بمعنی ضعیف و زمیلة بتا نیز آمده و زمیل بشدة
میم و زمیلة بتا هم آمده و مثال واو مده چون فطون بروزن فعول بالفتح بمعنی زیرک و مثال واو غیر مده عشور
بروزن فعول کجعفر بمعنی سخت و خروع بروزن فعول بالکسر بمعنی هر چیه دوتاه شود از گیاه بسبب
سباق در صراح ست که نیست در کلام فعول بالکسر غیر عنود و خروع و مثال نون غرمد بروزن فعلل بضم فا و فتح
و سکون نون بمعنی سخت و درشت و مثال میم بلمص بروزن فعل بضم فا و فتح عین و کسر میم در دلمص و در لامص
و در دلمص و دمالص الف هم آمده و حق آنست که با الف اصل ست و بی الف فرع مخفف آن چون فلانط و غلیط
چرا که توالی اربع حرکات در کلمه واحد ممنوع ست چنانکه خواهی دانست و مثال همزه ضاءک بروزن فعال بضم فا
و فتح همزه و فتح فا نیز بمعنی فربه و مثال تضعیف امر بروزن فعل بکسر فا و فتح عین مشدد بمعنی کسیکه ضعیف رای
بود هر چیه که گوید همان کند و امره بتا نیز آمده و هر دو بفتح همزه هم آمده و زمخ بروزن فعل بضم فا و فتح میم مشدد بمعنی
کوتاه اما زیادتی یک حرف در آخر پس الف مقصوره است یا نون یا میم یا لام یا همزه یا حرف تضعیف
مثال الف عطشی بروزن فعلی بالفتح بمعنی زن تشنه و بکسر الفا جز لفظ خیری و غیری نیامده و مضموم الفا چون
جلی بروزن فعلی بمعنی زن باردار و حیدی بجای مهمله بروزن فعلی بفتحتین بمعنی ماده خرجهنده از سایه خود و مثال
نون چون مرشن بروزن فعلن کجعفر بمعنی سریع و زمخن بروزن فعلن کقمطر بمعنی بخیل و بجنبة بتا نیز آمده و مثال میم
جلعم بروزن فعلم کجعفر بمعنی بحیا و زرقم بروزن فعلم کبلبل بمعنی سخت کبود رنگ و دردم بروزن فعلم کزبرج بمعنی
مسنه و مثال لام فعل کجعفر بمعنی پیر و فربه نعم و مثال همزه ضهیا بروزن فعلا و کجعفر بمعنی زن مشابه مرد در عدم
حیض و بدء نیز آمده و مثال حرف تضعیف عین بباء موحده بروزن فعل بالتحریک و شد اللام بمعنی عظیم و غلیظ
میگویند جمل و تسر عین ای عظیم و غلیظ کذلک العینی و خطب بروزن فعل بکسر جاء مهمله و فتح عین کرطاء معجمه
است و تشدید با بمعنی سریع الغضب و فطبة بتا هم آمده و حرق بضم جاء مهمله و زای معجمه و تشدید قاف و بفتح جاء
فقط نیز بمعنی آنکه گام تنگ نهد و یا کوتاه باشد و هر دو بتا هم آمده و طمر بکسر طاء مهمله و میم و شد راء مهمله بروزن
فعل و طمر بروزن فعلل کزبرج بمعنی فرس جواد و رندد بروزن فعلل کزبرج و درهم بمعنی مالک و فعدد بروزن

چون رحیم که مشتق از رحم ست بالکسر بعد بنقل آن بسوی رحم بالضم فافهم وصفت در اصطلاح لفظی را گویند که دلالت کند بر ذات مبهم که متصف باشد بمعنی چون ضارب و مضروب و اضرب و این را صفت مشبه ازان گویند که مشابه اسم فاعل ست و معنی تصریف و فرق میان هر دو در حدوث و ثبوت و زنها منه مقصور علی السماع ای وزن صفت مشبه از ثلاثی مجرد نه از غیر آن که آن در ذیل انبیه رباعی و خماسی بیان کرده میشود بدانکه صفت مشبه از دو حال خالی نیست یا آنکه در و چیزے زیاده شده است یا نه بر تقدیر ثانی وزن آن دوازده باید از انجمله وزن فعل و فعل بسبب استثقال ساقط شده چنانکه در بحث اسم ثلاثی گفته خواهد شد انشاء الله تعالی و باقی چون صعب بروزن فعل بفتح فا و سکون عین بمعنی دشوار و صفر بروزن فعل بالکسر بمعنی خالی و صلب بروزن فعل بالضم بمعنی سخت و حسن بروزن فعل مفتحتین بمعنی نیکو و خشن بروزن فعل بفتح فا و کسر عین بمعنی درشت و هیس بروزن فعل بضم عین بمعنی زیرک و ریم بروزن فعل بکسر فا و فتح عین بمعنی پراگنده و بلز بروزن فعل بکسر فا و عین بمعنی فربه و حظم بروزن فعل بضم فا و فتح عین بمعنی نامهربان و جنب بروزن فعل بضمتین بمعنی ناپاک و بر تقدیر اول زائد یا یک حرف ست فقط در اول یا در ثانی یا در ثالث یا در آخر یا دو حرف یا سه یا چهار و بر تقدیر زیادتی یک حرف در اول آن حرف یا همزه است یا تا یا یا میم مثال همزه مفتوح چون احمر بروزن افعل بمعنی سرخ و مثال همزه مضموم چون اسلم کبلبل بروزن افعل بمعنی نازک و مثال همزه مکسور چون اصمت بروزن افعل بکسر همزه و عین بمعنی مکان خالی که انیس در آن نباشد و مثال تا مفتوح چون ترتب بروزن تفعل بفتح تا و ضم عین بمعنی ثابت و بضم تا نیز آمده و مکسور چون تلطع بروزن تفعل بکسر تا و عین بمعنی شتر یکه دندانهای آن افتاده باشد از کمال پیری مثال یا مفتوح چون یلمک بروزن یفعل بفتح عین بمعنی جوان قوی و مثال میم مرطل بکسر میم و طا بروزن مفعل بمعنی نرم اما زیادتی یک حرف در ثانی پس یا همزه است یا الف یا یا یا واو یا نون یا میم مثال همزه زائد کجعفر و یکسر با موحده و نیز بروزن فاعل بمعنی کوتاه و مثال الف فاطن بروزن فاعل بمعنی زیرک و این وزن نهایت قلیل ست حتی که بعضے منکر شده اند لکن ابوحیان گفته که التفات کرده نشود بسوی کسی که گوید صفت مشبه بروزن فاعل نیست چون خدام کذا فی الشرح و مثال یا جید که در اصل جیود بود بروزن فیعل بکسر عین و فتح فا بمعنے استوار و بفتح فا و ضم عین نیز چون عیفر و عیقر بمعنی ضعیف و مثال واو ودع بروزن فوعل کجعفر بمعنی ذکی الذهن و لوذعی بیاء مبالغه نیز آمده و مثال نون کندر بروزن فنعل کبلبل بمعنی نامیط و خیسر بروزن فیعل کجعفر بمعنے فاسد و خیسری بیاء مبالغه نیز آمده گاهی زیادتی یا واو متحرک هم در ثانی آمده چون زیفین بروزن فیعل کقطر بمعنی دراز و صوتن بروزن فوعل بضم فا و فتح واو و کسر عین و فتح آن بمعنی بخیل و این هر دو وزن نادر اند مثال میم ملص بروزن فعل بضم فا و فتح میم و کسر عین بمعنی روشن

ظروف چنانکه لفظ شرقه بمعنی مشرقه است و اسم ظرف نیست یقیناً زیرا که اینها جاری بر فعل نیستند بسبب اراده مکان مخصوص از اینها نه مکان مطلق که مدلول ظرف ست نه معنی که از مقتل مکان مخصوص قتل قصد نکنند بلکه هر مکان که قتل دران واقع شود ولهذا اسیبویه در لفظ مسجد گفته است که اگر آنرا اسم خانه ساخته برآوردی از ظرفیت از انکه از مقتل مثلاً موضع معین نگیرند بلکه هر موضع که دران قتل واقع شود بخلاف مسجد و اگر اراده کنی ازان موضع سجود مطلقا معین را فتحه دهی چرا که اینوقت جاری بر فعل بود کذا فی الشرح وغیره و در شرح هادی مذکور ست که در مفعلة بالضم چون مقبرة وقتیکه فتحه دهند مکان فعل اراده کنند و وقتیکه ضمه دهند مراد ازان بقعه دارند که ماخوذ برای قبر شده یا نه هر مکان قبر و همچنین مشرقة و المشربة که مراد ازان مکان مخصوص ست که برای روشنی آفتاب و شرب آب مهیا سازند پس این اشیا جاری مجری فعل نیستند بسبب ثبوت ضمه آنها پس خروج اینها را از صیغهای قیاسی که جاری بر فعل اند دلیل ساختند بر اختلاف معنیهای ایشان و تانیث درین اسماء برای اراده بقعه و یا برای مبالغه بود دلالت بر انکه سر اینها را اثبات ست فی انفسها کذا فی الجار بردی و در نظامی گفته که خروج این اسماء از قیاس از راه حرکة منظور فیه نیست بلکه بسبب غیر قیاسی بودن آنها از راه دخول تا تانیث ست و گویا دخول تا برای تثنیه بر خروج آنهاست از موضوع اسم زمان و مکان یا باراده بقعه چنانکه با سده و مسبعة و جز آن انتهی و از ملحقات اسم ظرف ست وزن فعال با لک که مطرد ست در وقت آمدن وقت فعل چون قطاف بمعنی وقت قطف ثمر و حرام بمعنی وقت حرم تحل و همچنین فعال بالفتح مثل قطاف مذکور و فعال بالکسر غالب ست در معنی واعیکه محاشش ماخذ فعال او چون جناب و کشاخ بمعنی واعیکه در جنب و کشخ بود همچنین وزن فعالة بضم با التحریک برای موضع فعل که در عضو بود چون قطعه و قطعة بمعنی مکان قطع و مناسب آن بود که وزن مفعلة بفتح میم و عین که برای مکانیست که ماخذ آن دران مکان بسیار بود اینجا ذکر میکرد چنانکه در اصول کرده نه در آخر بحث نسبت چون ماسده و مفعاة و مناأبه و محیاة و مسبعة بمعنی مکانیکه دران اسد و افعی و ذئب و حیه و سبع بسیار بود اما ذکر مفعلة که برای سبب فعل ست در ملحقات ظرف دران کتاب غیر مناسب ست بلکه در ملحقات اسم آله آنست بجهت ترجیح مناسبت معنوی بر مناسبت لفظی مثالش قول علیه السلام الولد مجبنة محزنة منجلة ای الولد سبب الجبن و الحزن و البخل و الجمع لذین مفاعل و ششم صفت مشبه و آن اسمی ست که در وضع آن لحاظ ثبوت معنی و تقرر آن در چیزی بود اگرچه آن معنی فی نفسه حادث و غیر لازم بود و همین معنی مراد ست از قول مم الصفة المشبهة ما وضع لما قام به صفة علی جهة الثبوت و ازینجا ما صیغ من فعل نگفت چنانکه در غیر این گفته بجهت عدم لزوم اشتقاق از فعل و دران مثل قد عمل صفت خماسی و برین تقدیر لفظ اشتق من فعل که در عبارات نحویین واقع شده الصفة المشبهة اشتق من فعل لازم بنظر غلبة خواهد بود فعل لازم خواه ابتدا از بود خواه عند الاشتقاق

و در صحاح هم این لفظ بر حسب قیاس مذکور ست و در شرح هادی گفته که بمین مشهور ست کذا فی الجار بردی و در مراح مدق و مدقة بحسب قیاس هم مذکور ست گوئیم که مصنف در متن اصول و شرح آن موافق شرح شافیه گفته که این اوزان مذکوره موضوع اند برای معانی ای الآت و ظروف مخصوصه نیستند مانند مضرب که موضوع ست برای آله ضرب هر چیز که باشد پس امثلهٔ اسماء آلات نباشند تا حکم بشذوذ آن کرده شود نیستند آنها مگر مانند متصل بضم میم و صاد و فتح آن که موضوع برای سیف ست نه اسم آله است و نه معنی آن آله افصل ست انتهی ترجمه پس برین تقدیر اینجا حکم بشذوذ کردن ناروا ست فافهم و از ملحقات اسم آله وزن فعول ست بفتح فا برای چیزیکه فعل بدو کرده شود چون وقود و چیزیکه بدان آتش روشن کرده شود وقیود چیزیکه بدان قی کرده شود کذا فی الاصول لهذا در مراح معنی وقود میزم و معنی قیود دارد و باقی آرنده نوشته و در شرح وقود و وضوء را در اوزان مصدر هم نوشته و در مراح ست که اخفش گفته که وقود در آیه وقودها الناس والحجارة بالفتح بمعنی هیزم ست و بالضم بمعنی القاد و همچنین وضوء بالفتح بمعنی آب وضو ست و بالضم فعل ست و گویند این هر دو لغت اند در یک معنی و ولوع و قبول بالفتح مصدر شاذ اند و غیر ازین هر دو بضم فا اند انتهی و میم اسم ظرف و آن آمیست که ساخته شود از فعل برای دلالت بر مکان و یا زمان آن فعل و لهذا آنرا اسم زمان و مکان نیز گویند اوزانها منه ای الثلاثی المجرد لا من غیره فانه یجیء منه علی صیغة مفعول بفتح المیم و العین یعنی وقتیکه مضارع مفتوح العین یا مضموم العین بود و یا مضاعف و یا ناقص از هر باب که باشد اگرچه لفیف بود و اسم ظرف آن بفتح عین آید چون مفتح و منصر و مرمی و مورق و مجی و مقر و مذب و مفعل بفتح المیم و کسر العین یعنی وقتیکه مضارع مکسور العین بود و با مثال از هر باب که باشد بشرطیکه ناقص نبود و اسم ظرف آن بکسر عین آید چون مضرب و محسب و موعد و میسر و نزد بعضی مثال یائی مثل صحیح ست پس در منقط که بفتح عین و ضم عین آید و نیقط شام بالفتح گویند و در مصدر میمی همچنین و در ظروف مثال واوی که از سمع بود هم در لغت بعضی فتح عین ست چون موجل و شاذ ست کسره درین الفاظ که از باب نصر اند و قیاس در آنها فتح ست چنانکه در استی مغرب و مشرق و منبت و مجزر و مسجد متحر و مسقط و مطلع و مرفق مفرق و منسک و مسکن آمده است اگرچه در مسجد و الفاظیکه بعد آنست فتحه بر حسب قیاس نیز و قرار گفته که فتحه عین در جمیع الفاظ مذکوره جائز ست نشینده ایم اما منخر بکسر میم و خاء معجمه فرع منخر ست چنانکه منتن بکسر میم و تا فرع منتن بکسر میم و کسر تا ست بحیث عدم مفعل بکسر عین در کلام عرب و لفظ مظنه اشتد ست بسبب کسرهٔ تا و قیاس مظن بالفتح ست بدون تا و اما مجرة بفتح باء موحده و ضم آن بمعنی دوات قلم و مقبرة مثلثة العین و بکسر المیم و فتح با نیز بمعنی قبر و مشرقة مثلثة الراء و مشارق و مشاریق بکسر میم و ثانی بکسر را نیز بمعنی مکان مخصوص و معین برای نشست در آفتاب بوقت اشراق در ایام و مانند آن از انچه که اولش میم ست و مناسب ظرف ست در معنی و مخالف آن در لفظ اسماء اماکن مخصوصه اند

دگویند زید اشد منه استخراجاً و بیاضاً و عمیاً و الجمع اسے جمع افعل و فعلی افاعل جمع افعل چون افاضل جمع افضل جمع تکسیر ست اما جمع صحیح افعلون ست چون افضلون و فعل بضم فا و فتح عین جمع فعلی چون فضل و رحمة فضلی و این جمع تکسیر ست اما جمع صحیح فعلیات ست چون فضلیات گویم کہ اینجا ایراد جمع اسم تفضیل و ذکر جمع آلہ و ظرف و تثنیہ و جمع اسم فاعل و مفعول تطویل ست زیرا کہ در بحث تثنیہ و جمع ذکر آن خواہد آمد فقائل و چہارم اسم آلہ است در اصول ست و ہو ما صیغ من فعل لالة ای اسم الہ اسمی ست کہ ساختہ شود از مصدر برای آلہ آن مصدر گویم کہ این تعریف دور ست مگر آنکہ تاویل کنم کہ مراد از آلہ کہ در تعریف واقع شدہ معنی لغوی ست و از اسم آلہ اسمیکہ در اصطلاح بران اطلاق اسم آلہ کنند چنانکہ شارحان کافیہ در تعریف اسم اشارہ و موصول کہ اسم الاشارہ ہست ما وضع لمشار الیہ و الموصول الا تام جزو الا بصلة و عائد ست تاویل کردہ اند و لہذا صاحب نظامی و جاربردی ازین تعریف عدول کردہ گفتند کہ اسم آلہ اسمیست مشتق باشد از فعل برای چیزیکہ بدان در فعل استعانت گیرند ہم جاربردی گفتہ کہ گاہی اطلاق آن بر چیزے آید کہ دران فعل واقع شود و قتیکہ آن چیز از جنس چیزے باشد کہ بدان و دران فعل استعانت میخواہند چون محلب بکسر میم یعنی کاوشم میزانہا اینجا و در اسم تفضیل لفظ منہ نگفت از جہت عدم این ہر دو وزن از غیر ثلاثی مجرد بخلاف چہار باقی کہ اختصاص بثلاثی مجرد ندارد پس ناگزیر ست از قید منہ در انہا مفعل بکسر المیم و فتح العین بدون التاء و المد مثل مفتح بمعنی کلید و با التاء مثل مکسحة بمعنی جاروب علی وزن مفعلة و با المد مثل مفتاح علی وزن مفعال و این ہر سہ وزن قیاسی اند نہ بمعنی اینکہ اشتقاق آن از ہر مصدر جائز ست اگرچہ مسموع نباشد بلکہ بایں معنے کہ این اوزان و قتیکہ مسموع باشند جائز ست اطلاق آنہا بر ہر چیزیکہ بدان در فعل استعانت گیرند چون مفتاح کہ اطلاق آن بر ہر چیزیکہ بدان در فتح دروازہ استعانت گیرند روا بود اگرچہ الة مخصوص نبود کذا فی النظامی و نیز در بعضے انچہ کہ در تارست سماعیست کذا فی الجاربردی قل وزن فعال بالکسر فی الآلة نحو سراو و خیاط و نظام و ملاک و الجمع ای جمع ہذہ الثلثة مفاعل فی مفعل و مفعلة و مفاعیل فی مفعال و فعائل فی فعال علی الترتیب و شذ مدق بضم المیم و الدال اسم جنی کونہ و منخل بالضم المیم و الخاء المعجمة بمعنے پروین و فتح الخاء لغت فیہ یعنی شاذ ست الفاظیکہ بضم میم و عین آمدہ چون مدق و منخل و مسعط یعنی ظرفیکہ دران سعوط نہند و مدہن یعنی روغندان و مکحلة یعنی سرمہ دان و محرضة بفتح معجمہ یعنی ظرفیکہ دران خرض یعنی اشنان نہند و وجہ شذوذ آنست کہ این اشلہ اسماء اند مر آلات مخصوصہ را بے اعتبار آنکہ بدان آلات استعانت گیرند در فعل و لہذا سیبویہ گفتہ کہ این اسماء جاری مجری فعل نیستند از انکہ جاری بر فعل نمختص بالہ مخصوصہ نباشد و اینہا مختص اند نہ بنی از مدہن مثلاً الة مخصوص دہن قصد کنند و اگر دہن را در غیر ظرف آن نہند آنرا مدہن نگویند بخلاف محلب و مفتاح چنانکہ بالا گفتم کذا فی النظامی و الجاربردی و نزد سیبویہ ازین الفاظ مذکورہ پنج شاذ اند محرضہ بکسر میم و فتح ضاد ست بر حسب قیاس کذا فی النظامی

والکل فی الشرح وسمه ویزاد التاء فی اواخر صیغ المبالغة للتاکید نحو علامة فی علام مبالغة عالم وخروقة فی فروق مبالغة فارق ومحترامة مبالغة حارم ونحو ذلک اما اسم فاعل از غیر ثلاثی مجرد بر صیغة مضارع معلوم آن باب آید لیکن بجای علامت مضارع میم مضموم آرند وما قبل آخر را کسره دهند چنانکه از یعبر معبر واز یجتنب متجنب مانند آن ودوم از مشتقات اسم مفعول ست وآن اسمی ست که ساخته شود از مصدر برای ذاتیکه فعل بران واقع شود بدون ملاحظ تفضیل وزنه منه ای من الثلاثی المجرد قیاسا مفعول نحو مضروب للواحد المذکر مفعولان للتثنیة المذکر مفعولون لجمع المذکر مفعولة لواحد المونث مفعولتان لتثنیة المونث مفعولات لجمع المونث ویجی کثیرا بمعنی المفعول من الثلاثی المجرد فعول بالفتح نحو رسول بمعنی فرستاده شده وقبول بمعنی مقبول وفعیل بالفتح نحو جریح بمعنی مجروح وفعالة بضم الفاء وسکون العین للمبالغة نحو ضحکة بمعنی کسیکه بسیار خندد وهذا الوزن لغیر المبالغة ایضا نحو لقمة بمعنی چیز یکه در یکبار خورده شود وقبضة بمعنی چیز یکه بدست گرفته شود ومنه قبضة السیف وقل اسم المفعول علی وزن فعل بالتحریک نحو نقض وقبض بمعنی منقوض ومقبوض وفعل بکسر الفاء وسکون العین نحو ذبح بمعنی مذبوح وفاعل نحو سر کاتم بمعنی مکتوم کذا فی المنهیة واحتمال دارد که کاتم بمعنی صاحب کتمان بود چون وافق ولابن بمعنی صاحب دفق ولبن گاهی صیغه مبالغه اسم فاعل برای مبالغه اسم مفعول آید چون هنوب وهبان بمعنی کسیکه مردمان ازو بترسند ومی آید فعال بالضم بمعنی اندک چیز یکه از فعل حاصل شده باشد نحو دقاق وحطام بمعنی ریزه که از ورق وحطم حاصل شده باشد وفعالة بالضم برای چیزے اندک که از چیز بسیار جدا شده باشد نحو قلامة بمعنی انچه ساقط شود از قلم بمعنی بریدن وقراضة بمعنی انچه ساقط شود از قرض بمعنی بریدن واسم مفعول از غیر ثلاثی مجرد بر وزن اسم فاعل آن باب آید مگر آنکه ماقبل آخر اسم مفعول مفتوح بود چون مستخرج ومبعثر ومانند آن سوم اسم تفضیل واین اسمی ست که ساخته شود از مصدر برای چیز یکه متصف ست بزیادت فعل بر غیر خود میزانه افعل یعنی میزان آن افعل ست برای نکره چون زید اعظم من عمرو که دلالت میکند بزیادتی موصوف یعنی زید بر غیر خود که عمرو ست در فعل که آن عظم ست وعلی بالضم برای مونث چون فضلی وشرط بنا آنست که ماخذ آن ثلاثی مجرد تام متصرف ولایق زیادتی بود بمعنی اول وعیب ظاهری نباشد پس از رباعی وثلاثی مزید نیاید همچنین از فعل ناقص چون کان وکاد ومانند آن واز فعل غیر متصرف چون نعم وبئس واز فعلیکه بمعنی آن قابل زیادتی ونقصان نبود چون مات بسازند واز لون وعیب ظاهری از فعل صفت آید نه فعل التفضیل چون اسود واحور اما از عیب باطنی آید چون احمق وبغیض بنا از آن ازکان نیز جائز داشته کذا فی الاصول وبناء آن از رباعی وثلاثی مزید واز لون وعیب ظاهری بایین طور ست که اولا اسم تفضیل از ثلاثی مجرد که دران معنی قوت یافته وبا زیاده باشد بسازند بعد ازان اسم را میزان آن

فاعلون لجمع المذکر فاعلة لواحد المؤنث فاعلتان لتثنیة المؤنث فاعلات لجمع المؤنث ووزنه للمبالغة منه فعل بفتح الفاء وکسر العین نحو حاذر بمعنی بسیار ترسنده وفعیل بفتح الفاء نحو علیم بمعنی بسیار دانا وفعول بفتح الفاء نحو صدوق بمعنی بسیار راست گو وفعال بفتح الفاء وشد العین نحو ضراب بمعنی بسیار زننده وفعال بالضم والتشدید نحو قراء بمعنی بسیار خواننده وبراویه العابد ومفعل بکسر المیم وفتح العین نحو مخدم بمعنی بسیار برنده ومفعال بالکسر نحو محراب بمعنی بسیار جنگ کننده ومفعیل بکسر المیم والعین نحو منطیق بمعنی بسیار گوینده وفعیل بکسر الفاء والعین مع التشدید نحو شریب بمعنی بسیار نوشنده وفعلة بضم الفاء وفتح العین نحو لوثة وضحکة مبالغه لائم وضاحک وذلک الوزن مطرد للمبالغة من کل ثلاثی مجرد وفعل بضم الفاء وفتح العین المشددة نحو قلب بمعنی بسیار گردنده ونحو ذلک مثل فعل نحو لهم علی وزن صرد وعلی وزن کتف ایضاً مبالغه لاهم بمعنی اکل وفعل نحو جزع کعضد مبالغه جازع وفعلان نحو هیبان کسکران مبالغه هائب بمعنی خائف وفیعل نحو صیرح کفیصل کثیر الصیح بمعنی رفع الصوت وفیعل نحو هیبت کحیدب بمعنی هیبان المذکور وفعال نحو خراع کغراب مبالغه جازع وفعل نحو شغب بکسر الشین والعین المعجمتین وتشدید الباء بمعنی کثیر الشغب وفعلل نحو وعبب کسلسل کثیر الوعب ای اللعب وفیعال بالفتح کصیدلاح بمعنی صیدح المذکور وفعوال بالکسر واط بمعنی اکول وفیعول بفتح الفاء وضم العین نحو سیوح بمعنی کثیر السحق وفاعول بضم العین مثل فاروق وفعول بضم العین المشددة کخلیط بمعنی کثیر الخلط وفعلول بضم الفاء واللام نحو خلبوب وفعلوت بفتح الفاء والعین وضم اللام کخلبوت من حلب بمعنی خدع وفحلیل بکسر الفاء واللام کسکیت بمعنی کثیر السکوت وفعیل بضم الفاء وفتح العین المشددة نحو سکیت وفعلعل بضم الفاء والعینین مثل کذهب وفعلعل بتشدید العین الاول نحو کذهب وفعیلان بالفتح نحو کیذبان وفعیلان بضم العین مثل کیذبان وفعالان بضم الفاء والعینین نحو کذبذبان وفعلعلان مع تشدید العین الاول مثل کذبذبان کلها مبالغه کاذب وفعلیان بکسر الفاء واللام نحو بیذریان بمعنی بسیار بیهوده گو من بذر وفعلان بفتح الفاء وکسر العین المشددة وفتحها ایضاً نحو سهبان بمعنی سهبان المذکور وافعلان بضم الهمزة والعین نحو العبان بمعنی کثیر اللعب وتفعیل بکسر التاء والعین مثل تلعیبه وتفعال بالکسر وبالفتح ایضاً نحو تلعاب وتفعال بکسرتین وشد العین نحو تلعاب وتفعال بفتحتین وشد العین نحو تلقام بمعنی کثیر اللقم وتفعول بضم التاء والعین نحو ترهوط کثیر الرهط بمعنی عظیم اللقم ویقول بضم العین نحو یرقوء کثیر الرقود بمعنی النوم وتفعلة وتفعالة بکسر التاء نحو تفوله وتفوالة بمعنی کثیر القول وتفعلة بکسر التاء والعین نحو تعلمة مبالغه عالم وفعوعل بفتح النون والفاء وکسر العین نحو نخورش بمعنی کثیر الحرش بمعنی خدش وفعل بفتحتین وفعلة بضم العین وفعل وفعلة بضمتین وشد اللام فی الکل نحو غضب بغضبه غضبة بمعنی کثیر الغضب

بدی وبدی وفعل بکسر فا وفتح عین مختص چون قری وهمچنین وزن فعل بفتحتین بباب نصر منحصر ست چون طلب
مگر غلب وجلب الجرح وعین که هر سه از ضرب آمده در صراح غلب را از نصر نوشته وفراء گفته که احتمال ست
که این در اصل غلبته باشد بار ابوقت اضافت حذف کردند وجلب بمعنی کشیدن از نصر هم آمده برقیاس لهذا جلب با
مضاف بسوی جرح آوردم وجوهری گفته جلب الجرح یجلب الجابته جلبا وتعالوا الجرح عنا البر وجلب الشئ بکلمه جلبا
وجلبا پس برین قول احتیاج اضافت جلب بسوی جرح نیست چرا که جلب بمعنی ثانی هم از نفعل کسر العین آمده
کذا فی النظامی وغالب در مصدر فعل بالکسر که لازم بود اگرچه بمعنی عیب بود وزن فعل بفتحتین ست چون فرح
فرحا وعن رعنا ودر متعدی فعل بالسکون برای فرق در لازم ومتعدی چون جهل وجهلا این هم مطرد ست
ونزد سیبویه وخفش اگر غیر ان مسموع نباشد ونزد فراء مطلقا مطرد ست ولهذا صاحب صراح گفته که لبث بالسکون
خلاف قیاس ست زیرا که مصدر از فعل بالکسر بالتحریک قیاس ست وقتیکه متعدی نبود وانتهی ودر معنی نون
فعلة بضم فا وسکون عین غالب چون سمر سمرة کذا فی الاصول ودر شافیه در عیوب هم ازین وزن را غالب
گفته وغالب در مصدر فعل بالضم وزن فعالة بالفتح ست چون کرم کرامة ونزد سیبویه مطرد ست ونزد بعضی
فعال بالفتح وفعل بالضم هم غالب ست چون جمل جمالا وحسن حسانا ومانند عظم بروزن عنب وکرم بالتحریک
درین باب کثیر ست چون صغر صغارا وکرم کرما وفرق در کثیر وغالب ونادر در اول این بحث دانستی شیخ رضی گفته
که غالب در معنی حرفه ومانند آن از هر باب که باشد فعالة بالکسر ست چون خیاطة وامارة وعبارة تجارة ودر
بعضی باوجود کسره فتحه هم آمده چون وکالة وولایة ودلالة وحال عبارة وبطالة سابق گفته شد ودر معنی
نغرة وهیجان وحرکة ومانند آن فعال بالکسر ست نحو فرار ونکاح وضراب وجزاز وطماح ودر صوت
فعال بالضم چون صراخ وعویل ودرین باب کثیر ست چون صهیل ونهیب ودر آلام از باب علم فعل بالتحریک
غالب چون درم غیر این باب فعال بالضم نحو شغال وصداع از نصر ودر ایوان فعاله چون کدرة ومطروات
در معنی اضطراب وحرکة فعلان بالتحریک چون نزوان کذا فی الاصول ودرین ضابطه وضابطه سابق فرق بسیار
ست فافهم وچون مهم از بحث مصدر ثلاثی مجرد فارغ شد شروع در بحث مشتقات که عبارت از صفات ست کرد
وگفت اسم مشتق شش نوع ست ودر حاشیه گفته مطلق مشتق نه قسم ست شش اسم وسه فعل انتهی کریم مشتق
باعتبار معنی لغوی زائد بر نه قسم ست واصطلاحی منحصر در شش نوع ست ومطلق مشتق که مهم گفته اختراع جدیدیست
واگر مراد ازان مشتق از مصدر ست آنهم منحصر در نه قسم نمیشود فافهم اول اسم فاعل وآن اسمی ست که بروزن
آورده باشند آنرا از مصدر برای ذاتیکه فعل بدو قائم باشد از جهت حدوث بدون ملاحظه زیادتی آن بر چیز
دیگر وزنه ای اسم الفاعل من الثلاثی المجرد عن الزوائد فاعل نحو ضارب للواحد المذکر فاعلان للتثنیة المذکر

موضع لغت ست که فرار از عرب شنیده و از غیر نحویعد و بضع و بیسر و بیجل مفتوح العین آید نحو مرمی و موقی
همچنین از صحیح همچون مدخل و مضرب و مرجع بکسر جیم شاذ بود کفعلة بفتح الفاء للمرة اے بیان عدد الفعل
وفعلة بکسر الفاء للحالة ای بیان نوع الفعل یعنی بناء مصدر میمی از ثلاثی مجرد قیاسی ست چنانکه بناء مصدر یکه
برای مرة و نوع بود قیاسی ست اول بروزن فعلة ست بفتح فا بشرطیکه در مصدر آن فعل تا نبود چون اکلة و
شربة یعنی یکبار خوردن و یکبار نوشیدن اما لقاءة از لقی و اتیانة از اتی شاذ ست و بقیه ابنیه بر حسب قیاس
هم آمده و ثانی بروزن فعلة بکسر فا ست بشرط مذکور چون جلسة بمعنی یک نوع نشستن و اگر در آخر مصدر تا باشد
مرة و نوع برهان مصدر مستعمل آید و فارق درمیان هر دو قرینه بود حالی یا مقالی چون سرقة و غلبة و نشدة و کدرة
و اخذة در مرة و سرقة عظیمة و نشدة لطیفة و کدرة کثیفة و غلبة شدیدة گویند در نوع و مرة و نوع از غیر ثلاثی مجرد در بحث
آن معلوم خواهی کرد و معنی نوع انچه جاربردی از شرح هادی نقل کرده آنست که نوع حالتی ست که فاعل او بود عند الفعل
گوئی هو حسن الرکبة یعنی وقتیکه سوار بود در رکوب او خوب باشد بمعنی آنکه این عادت وی باشد در رکوب و
همچنین طعمة و غدرة و قتلة و میتة حالیتست که در وقت طعام و غدر و قتل و موت باشد فافهم مصنف اینجا بجهة
اختصار ذکر مصادر یکه وقوع آن غالب ست ترک کرده و در اصول بر طبق صاحب شافیه بیان کرده است
پس من آنرا بیان کنم تا این شرح از جمیع ما یحتاج الیه خالی نباشد پس بدانکه غالب در مصدر فعل بالفتح که
لازم بود وزن فعول بالضم ست چون رکع رکوعا و در متعدی فعل بفتح فا و سکون عین چون ضرب ضربا و اینمعنی
مطرد ست نزد سیبویه و اخفش اگرچه این مسموع بود لکن در کتاب گفته که قیاس بر اکثر خواهند کرد نه بر اقل
کذا فی الشرح و قلیل گفته که اصل در مصدر ثلاثی مجرد فعل ست از انکه رجوع همه مصادر بر بر وزن که باشد بوقت
مرة بسوی این وزنست مانند دخلت دخلة و قمت قومة بعد ازان برای فرق در لازم و متعدی و او که بقلیل
ست در لازم که قلیل بود افزودند و متعدی را که کثیر بود بر اصل گذاشتند کذا فی الجار بردی و فراء گفته اگر
مصدر فعل بالفتح نشنیده باشی بساز برای اهل حجاز بروزن فعل و بروزن فعول برای اهل نجد گویا اهل حجاز
مباری مجری متعدی کنند و اهل نجد مباری مجری لازمی و اصح همانست که پیشتر مذکور شد کذا فی الشرح و در فعل
بالفتح که دال بر صناعت باشد وزن فعالة غالب ست چون کتب و کتابة اما عبر الرد یا عبارة مشابه صناعة
ست و ابطل بطالة محمول بران از جهة نقیض بودن وی و در دال بر حرکة فعلان بفتحتین چون خفق و خفقان
و لهذا در جولان تعلیل نشده چنانکه در بحث تعلیل بیاید و در دال بر صوت فعال بضم فا چون صرخ و صراخ و
نبح نباحا و غواث بالفتح بمعنی فریاد شاذ ست فراء گفته که نیامده در اصوات چیزے بالفتح جز آن و نمی آید مگر
بالضم مثل بکاء و دعاء یا بالکسر مثل نداء و صیاح و در ناقص وزن فعل بالضم فا و فتح عین غالب ست چون

ان یکون قیاسا و تحقیق نظامی بعد قول ابن حاجب نحو التزاور و التجوال و التحشی و الزیبا للتمکین و المبالغة نوشته و هو کثیر الاستعمال یکاد یکون قیاسا و صدر در اصول گفته من اوزانه للمبالغة تلعاب و قیل مطرد و قطاع و کذا فخیری و قیل مطرد کالمد گویم که ازینجا معلوم شد که در جاربردی و نظامی ضمیر هو راجع بسوے کلمه نحوست نه آنکه راجع بسوے فعیلی ست فقط اگرچه ایراد کلام بعد فعیلی دلالت برین معنی میکند ظاهراً فافهم و فعلوت بفتحتین و ضم لام چون رغبوت و فعلوتے بزیادت الف چون رغبوتے بمعنے بسیار خواهش کردن و تفعال بکسر تین و تشدید عین چون تقطاع بمعنی بسیار بریدن و غیرها نحو فعال چون کذاب بکسر کاف و تشدید ذال از ضرب فعلی نحو علمی بضمتین و شداد بار و فعلی نحو غلبی بکسر تین و شداد بار و فعلة نحو غلابة بضمتین و شداد بار و فعلة نحو غلابة بفتح اول و ضم اللام و شداد بار همه بمعنی مبالغه و فعالة نحو لغة بفتحتین و شداد تار و فوقانی مبالغه فجارة فاعولة نحو ساکونة مبالغه سکونت و فعلیة نحو جبریة بفتح جیم و سکون باء و کسر راء و شدیا تحتانیه و بفتح باء موحده نیز و بکسر جیم و راء و بکسر هر سه و شدیا در همه و فعالا و فعولا نحو براکاء و بروکاء بضم را بمعنی ثبات در جنگ اول بروزن فعالا ست و ثانی بروزن فعولا و فعیلا و فعیلا نحو مطیطاء بکسر طا و مطیطا بضم میم و فتح طا اول بروزن فعیلا ست و ثانی بروزن فعیلا و هر دو مقصور هم آمده همه بمعنی رفتن به تبختر و افعیلا نحو اهجیری بکسر همزه و جیم و بمد نیز آمده بمعنی هذیان در خواب و افعولة نحو العوبة بضم همزه و عین بمعنی لعب و فاعولا و مفعولا نحو سارورا بضم الراء بمعنی مسرت و مشعورا بضم عین بروزن مفعولا بمعنی دانستن و سانیة و اصل آن مساویة بروزن مفاعلة است بعد ازان قلب کردند بروزن مفاعلة شد و مسایة بزیادت یا رشد و اصل آن مساویة بروزن مفاعلة باشد بعد ازان قلب کردند مسائیة شد بروزن مفاعیلة و این بر تقدیر یست که زیادتی الف و اصله یاء دوم گفته شود ورنه اصل آن مسوئیة بروزن مفعلیة ست کذا فی الاصول و شرحه چون مصنف از بحث مصادر سماعی فارغ شد خواست که مصدر قیاسی بیان کند پس گفت بناء مصدر میمی از ثلاثی مجرد بروزن مفعل بفتح عین و کسر آن مطرد ست اگرچه مسموع نباشد پس از مثال واوی بخیر ناقص که از مضارع او فا کلمه حذف شده باشد بکسور عین آید مضارع آن در ظاهر مکسور العین بود یا مفتوح العین چون موعد و موضع مگر چند لفظ که بر خلاف قیاس آمده موحد و مورق و موکل و موهب و موزن و محقین از مثال یائی و صحیح اللام که مضارع آن مکسور العین بود چون میسر و از امثال واوی صحیح اللام و لازمے که ماضی آن مکسور بود فقط یعنے فارسش محذوف نبود در مضارع چون موجل و ربغت اکثرے بفتح عین آید و در لغت بعضے بکسر عین چون موجل کذا فی الاصول و در صراح ست که اگر واو از فعل ثابت باشد چون یوجل و یوجع و دران دو وجه است اگر قصد کنند بدان اسم مکان را کسره دهند آنرا و اگر کنند بدان مصدر را فتحه دهند گوئند موجل انتهے و فتح عین

وابن حاجب این وزن را از اقل نشمرده وجار بروے عافیته بالفاء یعنی معافاة آورده است فقط ودر شافیه و نظامی شرح آن عاقبت بالقاف وعافیت بالفاء هر دو موجود ست وصاحب صراح در اول گفته اسم جار بمعنی المصدر ودر ثانی گفته یوضع موضع المصدر فافهم وبروزن فعول بفتح فا چون قبول بمعنے پذیرفتن درایة بقبول حسن از سمع وصاحب صراح گفته وهو مصدر شاذ وبروزن مفعلة بضم العین چون مملکة ومقدرة بمعنے قادر شدن از فرید وبروزن فعولة بفتح فا وتشدید عین معموم چون صیورة بمعنے تکبر کردن وبروزن فعاوة بفتح فا وسکون عین وضم لام بالتشدید واو وبفتح عین نیز آمده چون حیرورة گوئیم مصدر این هر دو وزن را در اصول از اوزان مبالغه شمرده وحق همین ست کما لایخفی لفظ وبروزن فعلاء بفتح فا وسکون عین چون غباء بمعنی خواهش کردن وبضم فا وفتح عین چون طلاء بمعنی انتظار وبسکون عین نیز چون غلواء بمعنی غلو واین را هم در اصول در امثله مبالغه آورده وبروزن فعیلولة چون کینونة ودیمومة که در اصل کیوونة ودیومومة بود بعد قلب واو بیا یک بار ابجهت طول بناء وجوبا حذف کردند هر دو از نصرست وبروزن فعلولة چون قیلولة تنگفتیم بجهت آسان صیغ مشتقه ازان اجوف واوی چون کان یکون ودام یدوم ومانند آن وجز آن چون خطف بالتحریک وخیطف بروزن فعلی وفعیلی بالقصر بمعنے شتاب رفتن از ضرب وضفر بروزن فعلی بالقصر وبسکون نون بمعنے ہلاک از سمع وخوزلی بروزن فوعلی بالقصر وبسکون واو نوعے از رفتار از سمع وعرفان بروزن فعلان بکسر تین وشد اللام بمعنی معرفه از ضرب وفرکان بروزن فعلان بضمتین وشد اللام بمعنی دشمنی از سمع ولکنوتة بروزن فعلوتة بضم فا واو لام بمعنی قادر شدن بر تلفظ عربی بسبب عجمیة از سمع ورفیة بروزن فعلیة بضم فا وفتح عین وکسر لون بمعنے تن آسانی از فتح وخیرل بروزن فعیل بسکون با مثل فیصل بمعنے خوردنے وسودد بمثل بلیل بمعنے سیاه وتیقور بروزن فیعول بفتح فا وضم عین واصل آن دیفور ست بمعنی وفاروغلوط بروزن فعول کینونة وشد عین مفتوحه بمعنی در دشکم وجنون وحجر بروزن فعل بکسر تین وشد اللام بمعنی هجرت بسوی قریه وافکل بروزن افعل بمعنی غریدن رعد ونیامده است ازین مصدر فعلی ونظیر آن از قلست بمعنی جدت واز ریر بروزن فعیل بکسر فا وفتح عین بمعنی ملعن واز بلی که در اصل از بوی بروزن افعول بالضم ست بمعنی سرعت وخوشی وتشاءل بروزن تفاعل بالکسر بمعنی رفتن وتملوک بروزن تفعول بالضم بمعنی هلاک وتهالک بروزن تفعلة مثلثة العین واجیبی فی الاصول والمصدر للمبالغة تفعال بفتح التاء مثل تجوال بمعنی بسیار جولان کردن ونزد بعضی این وزن مطرد ست از هر ثلاثی مجرد کذا فی الاصول وبکسر تا شاذ ست جز تلقاء وتبیان نیامده کذا فی النظامی وفعیلی بکسر فا وتشدید عین مکسور چون دلیلی وخلیفی بمعنی بسیار رهنمونی کردن وبسیار امر خلافت کردن جار بروے ایجاب این دو وزن نوشته قیل سمع الا من خشرے آهو قیاسی ام سماعی نقال هذا الباب کثیر الاستعمال فینبغی

از فتح یا کسور چون مرجع بروزن مفعل بمعنی برگشتن از ضرب و در آخر این وزن هم تا آمده چون محمدة و مغفرة
و معصیة بروزن مفعلة بمعنی ستودن و بخشیدن و گناه کردن از ضرب یا مضموم چون مکرم بروزن مفعل بمعنی کرم
و این وزن را مع سبب ندرت درین کتاب ذکر نکرده تا آنکه برین وزن بر مذهب افصح جز مکرم و معون
نیامده و نزد فرا جمع مکرمة و معونة ست چنانکه تمر و تمرة گفته اما مهلک بضم لام مصدر ہلاک و میسر بضم السین
و مالک بضم لام غیر فصیح ست و نزد اکثرین صحیح نیست و معون اگر صیغه مفعول گفته شود کثرة تغیر لازم آید بخلاف آنکه
بروزن مفعل گفته شود که دران جز نقل حرکة نیست و در آخر این وزن هم تا زائده آمده چون معونة و مکرمة بروزن
مفعلة و صاحب صحاح معونة بالتاء را بمعنی اعانة گفته و مکرمة را واحد مکارم و نزد مم مصدر ست چنانکه در اوزان
قلیله ذکر خواهد کرد اکنون مصنف شروع در بیان اوزان ساکن العین کرد که پیشتر ترک کرده بود پس
در صورت الف تانیث فا یا مفتوح ست چون دعوی بروزن فعلی بمعنی خواندن از نصر یا مکسور چون ذکری
بروزن فعلی بمعنی یاد کردن از نصر یا مضموم چون بشری بروزن فعلی مژده دادن از نصر و در صورت
الف و نون هم فا یا مفتوح ست چون لیان که در اصل لویان ست بروزن فعلان بمعنی مدافعت
کردن از ضرب یا مکسور چون حرمان بروزن فعلان بمعنی بے بهره ماندن از ضرب یا مضموم چون غفران
بروزن فعلان بمعنی بخشیدن از ضرب و متحرک العین یا الف و نون را یک وزن ست و آن نزوان
ست بفتحتین بروزن فعلان بمعنی جستن نر بر ماده از نصر و متحرک العین با زیادتی مده ثالث که الف ست
و زیادتی یا و تا در آخر و فتح در اول یک وزن دارد چون کراہیة بروزن فعالیة بمعنی ناخوش شدن از سمع
و ساکن العین با زیادتی واو و تضعیف لام و تا در آخر و فتح در اول هم یک وزن دارد چون قیلولة بروزن
فعلولة بمعنی نیم روز خفتن از ضرب تا اینجا سی و پنج وزن مصدر ثلاثی مجرد که کثیر الاستعمال بود بیان کرد حالا
چون وقت آن رسید که اوزان مصدر ثلاثی مجرد که قلیل اند بیان کند پس گفت و می آید مصدر ثلاثی مجرد
بر سبیل قلة بروزن مفعول چون مکذوب و میسور و معسور و مجلود و مفتون که بمعنی کذب و یسر و عسر و جلادة و فتنة است
چنانکه گویند وعد اے میسورة و اے معسورة و نزد سیبویه آن هر دو صفة اند و معنی آن اے
زمان یوسر فیه و اے زمان یعسر فیه است چرا که آمدن مصدر بروزن مفعول نزد او ممتنع ست
و لفظ مفتون در قول او تعالے بایکم المفتون بمعنی فتنه خواهد بود اگر حرف با زائد نگویند ورنه بمعنی
مفعول ست کذا فی الجار بردے و ما اینجا اقتفاے سیبویه گذاشت و اقتفاے این حاجت کرد
و بروزن مفعولة چون مکذوبة بمعنے کذب و بروزن فاعلة چون کاذبة و باقیه در قول او تعالے
لیس لوقعتها کاذبة دخل ترے لهم من باقیة و چون عاقبة مصدر عقب فلان مکان ابیه

چون رحمة بروزن فعلة بمعنے مہربانی کردن از سمع یا مکسور چون نشدة بروزن فعلة بمعنے گم شدہ را یافتن از نصر یا معلوم چون کدرة بروزن فعلة بمعنے تیرہ شدن از سمع و بالف تانیث و یا دو حرف و آن الف و نون مشابہ الف تانیث ست یا سہ حرف و آن واو و تکرار لام کلمہ و تاء تانیث ست و مصنف انیہمہ اقسام را در آخر آوردہ بجہت مناسبت کلمات دیگر و بر تقدیر تحرک عین حرف زائد دار دیا نہ بر تقدیر ثانی و فتح فا عین یا مفتوح ست چون طلب بروزن فعل بمعنی خواستن از نصر و یا مکسور چون خفق بروزن فعل بمعنی خفقہ کردن از ضرب و معلوم العین نیامدہ و درین دو وزن زیادتی تاء تانیث و الف و نون آمدہ است چون غلبة بروزن فعلة بمعنے چیرہ آمدن از ضرب و سرقة بروزن فعلة بمعنی دزدی کردن از ضرب و امثلہ الف و نون مع برای مناسبت اوزان دیگر در آخر آوردہ و بر تقدیر ثانی و کسرہ فا عین مفتوح آمدہ و بس چون صغر بروزن فعل بمعنی خرد شدن از کرم و عین مکسور و معلوم نیامدہ بجہت کراہتہ توالے کسرتین و نقل از کسرہ بسوے ضمہ و در صورت ضم فا عین مفتوح آمدہ و بس چون بدی بروزن فعل بمعنی راہ نمودن از ضرب و عین معلوم و مکسور نیامدہ و بسبب استکراہ توالے مکسورتین و نقل از ضمہ بسوے کسرہ و بر تقدیر اول زائد بجہت استقرار یا تاء تانیث ست فقط و آن جز در دو وزن مذکورہ یافتہ نشدہ یا مدہ ثالث فقط با مدہ فالف و تاء تانیث با میم فقط یا میم و تاء تانیث با الف و نون یا یاء و تاء تانیث و بر تقدیر مدہ اگر الف ست فا یا مفتوح بود چون ذہاب بروزن فعال بمعنی رفتن از فتح یا مکسور چون صراف بروزن فعال سگ بکشتی آمدن از ضرب یا معلوم چون سوال بروزن فعال بمعنی خواستن از فتح و اگر با الف تاء تانیث ہم زیادہ بود درین صورت نیز فا یا مفتوح ست چون زیادة بروزن فعالة بمعنی پرہیزگار شدن از سمع یا مکسور چون درایة بروزن فعالة بمعنے دریافتن از ضرب یا معلوم چون لغایة بروزن فعالة بمعنے لغی ورزیدن از ضرب و اگر مدہ یاست فقط جز مفتوح الفا نیامدہ چون ومیض بروزن تفعیل بمعنے درخشیدن برق از ضرب و اگر یا یا تاء تانیث ست ہم جز مفتوح الفا نیامدہ چون قطیعة بروزن فعیلة بمعنے بریدن از خویشی از فتح و اگر مدہ واو ست پس فا یا مفتوح ست چون قبول بروزن فعول و آنرا بہ سبب قلة در اوزان قلیلہ آوردہ یا معلوم چون دخول بروزن فعول بمعنی در آمدن از نصر و بسبب خروج از کسرہ بسوے ضمہ مکسور الفا نیامدہ مگر در فعول اجوف یاے گاہے فارا کسرہ دہند چون زیوح کذا فی الاصول و اگر واو یا تاء تانیث ست جز معلوم الفا نیامدہ چون صہوبة بروزن فعولة بمعنے سرخ و سفید شدن از سمع و اگر حرف زائد میم ست فقط پس عین اینوقت یا مفتوح ست چون مدخل بروزن مفعل بمعنے در آمدن از نصر و درین وزن تاء تانیث ہم آمدہ چون مسعاة کہ در اصل سعیة بود بروزن مفعلة بمعنے سعی کردن

واجب گشت بعد ازان در ابنیه اسم توسع کردند بحبت خفت آن از نسبت فعل زیرا که فعل اثقل ست از اسم در معنی
باعتبار تعداد اجزا و آن و کثرت متعلقات آن پس اسم را رباعی و خماسی آوردند تا توهم در کلمه نشود مثل
بعلبک و فعل اجز ثلاثی و رباعی نیاوردند بسبب ثقل معنوی و کثرت تصرف و طول بنا از جهة اتصال ضمیر بارز مرفوع که کالجزء
ست و بعضی گفته اند که کوفیان نفی میکنند رباعی و خماسی را و میگویند که حروف اصلی در کلمه از سه زائد نبود و زائد
بعد ازان باهم اختلاف کردند در تعیین زائد در رباعی و خماسی پس فرا گفت که زائد دران رابع و خامس است و بصری
گفته ثالث و رابع ست و برین قیاس زائد در جعفر و سفرجل مثلاً نزد فرا راء جعفر و جیم و لام سفرجل باشد و نزد کسائی
فا از جعفر و راء و جیم از سفرجل کذا فی الشرح و حاشیه میگویم پس نزد این گروه حروف زوائد منحصر در الیوم
تنساه نباشد و معرفت حرف اصلی از زائد متعذر بود کما لا یخفی و هر یک از ثلاثی و رباعی و خماسی دو قسم
ست یکی مجرد از زوائد یعنی آنکه در و هیچ حرف زائد نبود بلکه همه اصلی بود چون فرس بفتحتین بمعنی اسپ مثال
ثلاثی مجرد ست و جعفر بمعنی نهر خورد و جزآن مثال رباعی مجرد و فرزدق اسم شاعر معروف مثال خماسی
مجرد و دیگر مزید فیه و آن آنست که در و با حروف اصلی زائده هم بود چون حمار بمعنی خر مثال ثلاثی مزید که در و الف
فقط زائد ست و قنفخر بکسر قاف الحق به قرطعب و بضم قاف هم آمده بمعنی بزرگ اندام مثال رباعی مزید
که در و نون زائد ست فقط و خزعبیل بضم خا و عجمه و فتح زا و عجمه بمعنی شتر باطل مثال خماسی مزید که دران یا و لام
زائده زائده است زیادتی اسم سوائے زیادتی تثنیه و جمع و تا تانیث و الف آن و یا نسبت و تصغیر بیش از
چهار حرف نبود اما یک چون حمار و قنفخر و خزعبیل و دو چون اقلیدو و سنجلاط و اصطفین و سه چون احمایان و عبوثران
و چهار چون کذبدان و لاتیجاوز الاسم مع ما زید فیه سبعا یعنی اسم مع ما زید فیه از هفت حرف بیش نبود اما لفظ کذبدان
بتشدید دال اول نادرست کذا فی الشرح چون مصنف از تقسیم اسم فارغ شد خواست که ابنیه اقسام اسم بیان کند پس
شروع در مصدر فعل ثلاثی مجرد کرد از انکه ابنیه آن همه سماعی اند بخلاف ابنیه مصدر غیر ثلاثی مجرد که آنها قیاسی اند
و ذکر ابنیه آنها میان ذکر ابواب آنها خواهد آمد گفت پس بدانکه مصدر فعل ثلاثی مجرد سماعا اکثر بین اوزان ثلاثه
و مصدر سماعی از سه حال خالی نبود غالب و کثیر و نادر کثیر متوسط ست درمیان غالب و نادر و تمثیل آن بصحت و مرض
و جذام داده اند زیرا که صحت غالب ست و مرض کثیر و جذام نادر کذا فی الجاربردی و طریق ضبط این مصادر کثیر
آنست که عین مصدر ساکن ست یا متحرک بر تقدیر سکون از دو حال خالی نیست یا چیزے در و زیاده شده است
یا نه بر تقدیر ثانی فا یا مفتوح ست چون قتل بروزن فعل بمعنی کشتن از نصر یا مکسور چون فسق بروزن
فعل بمعنی از حکم بیرون آمدن از ضرب یا مضموم چون شغل بروزن فعل بمعنی مشغول کردن از فتح و
بر تقدیر اول زیاده یا یک حرف ست فقط که آن تا تانیث ست و درین صورت هم فا یا مفتوح ست

آید چون ضرب و قتل که هم معنی ان در فارسی زدن و کشتن ست و هم ماخذ فعل ست بخلاف لفظ جید که معنی آن
دراز و بلند گردن ست لکن ماخذ فعل نیست و دوم مشتق اسم مفعول ست از اشتقاق که در لغت بمعنی گرفتن جزئی
از جزئیست و در اصطلاح آنکه یعنی بدان تفسیر کرده ای لفظی غیر مصدر مصوغ مفعول ست از صوغ بمعنی ساخته شد
و از مصدر یا مصدر انچه بمعنی و هیئتی و معنی هر دو بیا و تنکیر ست با بقای ماده یعنی حروف و معنی ان مصدر چنانکه در ضارب که مشتق
از ضرب ست ضرب و ضارب بمعنی آن کوفتن ست باقی ست و هیئتی و معنی دیگر که زننده ست حادث شده و چون
بیان ماده و صوغ خواست که نظیری از محسوسات آرد پس گفت کصوغ الادانی ای مثل ساختن کسی آمد ها را ادانی
جمع انیه است که جمع اناست و الحلی بضم ها و کسر لام و تشدید یا اصل آن حُلُوی ست بر وزن فعول جمع حلی بفتح حا و سکون
لام بمعنی پیرایه و برای متابعت لام کسر جایز ست من الفضة از سیم یعنی چنانکه در ظروف و پیرایه ها که از
سیم سازند ماده و سیم آن که ذات سیم ست و معنی آن که قیمت ست باقی میماند و هیئتی و هیئتی دیگر حادث میشود در مشتق
هم ماده و معنی مصدر باقی میماند و هیئتی و معنی دیگر حادث میشود در حاشیه گفته چون معلوم کردی که در فرع
معنی اصل ماده آن باقی میماند پس مصدر را اصل بدانی و فعل را فرع نه آنکه فعل اصل ست و مصدر فرع و نیز معلوم شد
که اشتقاق مضارع از ماضی صورت نه بندد بلکه از مصدر انتهی همین حاشیه را در حاشیه سابق وعده کرده بود
مصدر نزد بصریین باعتبار اشتقاق اصل ست و نزد کوفیین فعل باعتبار اعلال گویم هم اینجا برای
ادخال افعال در مشتقات اسم مشتق را تعریف بالاعم نمود اگرچه این تعریف نزد متاخرین جایز نبود زیرا که
گفت لفظی مصوغ و نگفت اسمی مصوغ و از قید غیر مصدر که ما افزودیم مانند اکرام خارج شد و از قید مصوغ از مصدر
مانند ضاربته و مضروبته و ذوابه و هریسه خارج شد و این تعریف نه تعریف مشتق اصطلاحی ست فقط و
نه تعریف مشتق لغوی چرا که مصوغ از مصدر گفت نه مصوغ از لفظ فافهم و گاهی از جهت لحاظ معنی
لغوی اشتقاق که آن ساختن لفظی از لفظی ست اطلاق مشتق بر مانند اکرام و ذوابه و هریسه
که ماخوذ از کرم و ذئب و هرس ست نیز مے آید کذا فی الشرح و سوم جامد و آن در لغت بمعنی خشک
ست و در اصطلاح اسمے که نه مصدر افعال و مفات ست و نه مشتق از دست یعنی از مصدر آن
بر سه وجه است اول ثلاثی منسوب بثلاث نمه شاذ ست که در و سه حرف اصلی ست و دوم رباعی
منسوب بار بع و این نیز از شواذ ست که در و چهار حرف اصلی بود و سوم خماسی منسوب بخمس و اینهم شاذ ست که
که در و پنج حروف اصلی باشد بدانکه اصل در کلمه متمکن آنست که بر سه حرف باشد حرفی که بدان ابتدا کنند و حرفیکه
بدان وقف کرده شود و حرفیکه واسطه میان هر دو باشد و واجب ست که مبتدا به متحرک بود بجهة تعذر لفظ
مبتدا بساکن و موقوف علیه ساکن باید و چون هر دو حرف در صفت متنافی اند فصل میان ایشها بحرفے

گفته شود مولا مفعول به بود ورنه فاعل و بر هر تقدیر آخرش متغیر نشده و دیگر معرب یعنی قبول کننده اعراب و معنی
لغوی اعراب ازالهٔ فساد ست و یا تبیین اول وقتیکه ماخوذ از عَرَبَتْ معدته بمعنی فسدت گفته شود و همزه
افعال برای سلب و ثانی وقتیکه ماخوذ از اعرب بمعنی افصح باشد و در اصطلاح اعراب عبارت از حرف و
حرکتی ست که آخر معرب بدان متغیر شود و در حاشیه گفته این معنی اصطلاحی ست والا معرب اسم مفعول ست
نه فاعل انتهی یعنی معنی لغوی معرب اعراب داده شده است نه قبول کننده اعراب نزد زمخشری
در معربیه صلاحیت اعراب کافی ست و نزد ابن حاجب بالفعل اعراب باید لهذا در تعریف آن ترکیب
با عامل افزوده چنانکه در موضع مبین ست نحو ضرب زید و رایت زیداً و مررت بزید زید معرب ست و ضرب
و رائت و با و جاره عوامل چون اختلاف عامل از سه وجه بیش نبود هر سه وجه را ذکر کرد و این معرب
دو نوع ست یکی ممکن اسم فاعل ست از تمکن بمعنی قدرت یافتن و اسم ظرف هم محتمل ست و آن آنست
که جا دهد اعراب و تنوین را و آن نونیست ساکن غیر موکد که برای تنکیر یا عوض مضاف الیه و یا فرق در
منصرف و غیر منصرف و یا مقابله و یا ترنم در آخر اسم بعد حرکت آید. ممکن و متصرف بصیغه اسم فاعل نیز
خواندش و دیگر منعی که آنرا غیر منصرف نیز گویند اسم فاعل ست از انتفاء یعنی پرهیزیدن و در اصطلاح
اسم معربی که جا ندهد کسره و تنوین را بسبب حصول مشابهت بافعل در فرعیت از دو چیز و اختیار
واو عطف بر کلمهٔ یا مشعر ست بر انکه هر مذهب کسی اختیار کرده که نزد وی از غیر منصرف تنوین و کسره
هر دو ممنوع بالاصالة ست نه تنوین فقط و کسره تبع وی و تفصیل انهمه در کتب نحو ست مگر بداعیه که آن
ضرورت شعری باشد یگی منصرف ست نحو صدق احمد و مررت باحمد ما ضرورت شعری چنانکه
تنوین در لفظ مصائب که در شعر حضرت فاطمه زهرا سلام الله علیها که در مرثیه حضرت رسالت پناهی
صلے الله علیه وآله وسلم فرموده واقع ست شعر صبت علے مصائب لو انها * صبت علی الایام
صرن لیالیا * و همسائگی منصرف چنانکه سلاسلا در سلاسل که در آیه سلاسلا و اغلالاً در بعضی
قرائت آمده و این تقسیم معرب باعتبار اعراب بود اما باعتبار صیغه پس میگویند و نیز معرب بر سه گونه است
اول مصدر ست و آن در لغت جای بازگشت را گویند. و در اصطلاح اسمی که ماخذ فعل ماضی و مضارع
و امر و صفات بود تحقیقاً یا تقدیراً و از قید تقدیر اما نند نفخ و انفکل داخل ماند زیرا که نفخ نزد اصمعی مصدر ست
و هیچ فعل ازو نیامده و همچنین انفکل مصدر ست و هیچ فعل از و نساخته اند بلکه اصابه نفخ و اخذه انفکل گویند
پس اشتقاق فعل ازینها اگرچه تحقیقاً نیست لکن تقدیراً ازینها جائز ست و برای اخراج مانند
عراق که ماخذ عرق ست و مصدر نیست عبارت دیگر افزود که در آخر ترجمه فارسی آن لفظ دن یا تن

العین از ینها مستقبل ست و موزون آن هم گوئی افعل یازید و افتح بخلاف مکسور العین و مضموم العین که موزون آنها مستقبل نیست فقط بس نگوئی افعل و افعل یازید و گوئی اضرب و انصر هر دو نون یعنی نون ثقیله و خفیفه بجیکه سابق در بحث لام تاکید بانون ثقیله پندا شتی در امر هم در آرسے چون افعلن افعلان افعلن افعلن افعلنان و نون خفیفه افعلن افعلن افعلن فصل چون از بحث الفاظ ماضی و مضارع و امر فارغ شد خواست که معرب و مبنی و منصرف و غیر منصرف را که درین کتاب در ابحاث آتیه ذکر آنها وار دست بیان کند اگرچه ذکر اینها وظیفه این فن نیست پس گفت بدانکه فعل ماضی و امر حاضر معروف و جمله حروف مبنی یعنی آنکه بدر آمدن عامل مختلف در عمل آخرش تغیر نیاید اصل در هفت مبنی ست یعنی بنای ان از جهت مناسبت مبنی دیگر نیست و احتراز ست از مبنی ها نیکه بناء آنها از جهت مشابهت مبنی دیگر ست چون اسماء ضمائر و اسماء افعال و اسماء عدد و موصولات و کنایات بعض ظروف که بسبب مشابهت اینها مبنی اند و لازم اند صیغه دیگر ست و اختیار ست از مبنے عارض که گاهے بسببی مبنی شوند بسبب عدم آن سبب معرب چنانکه اسم لاے نفی جنس و منادی مفرد معرفه و مضارع فقط از افعال معرب ست یعنی متغیر ست آخر آن بدر آمدن عامل مختلف در عمل چون هو یضرب ولن یضرب مگر وقت لحوق نون فاعل که نون ضمیر جمع مؤنث چون لن یفعلن ولن یفعلان ولم یفعلن و نون تاکید ثقیله و خفیفه که آن وقت مبنی شوند بدانکه اصل در افعال بناست بسبب فقدان معانے مقتضے اعراب که فاعلیت و مفعولیت و اضافت ست و اصل در بناء سکون پس امر بر اصل خود ست و ماضے از سکون معزول شد بجهت اندک مشابهت با معرب که اسم فاعل ست و آن وقوع ماضی موقع اسم فاعل ست و اختیار فتحه بجهت اخصیت ست مگر وقت لحوق ضمیر مرفوع متحرک بدد که آنوقت ساکن شود از جهت قرار از توالی اربع حرکات در کلمه که در حکم یک کلمه است و وقت لحوق واو ضمیر که آنوقت مضموم شود بجهت مناسبت واو اما مضارع چون مشابهت بگمان بود با اسم فاعل در لفظاً و معنیً و استعمالاً معرب شد مگر در وقت لحوق نون و نون تاکید که نزد سیبویه مضارع در وقت لحوق نا مشابهت ماضی که در آخرش نون فاعل بود مبنی باشد و نزد بعضے اینوقت آن را بر اصل گذاشته آید تا دلالت کند که اصل در افعال بناء ست و نزد بعضے بسبب سکون جریان اعراب متعذر گردیده و اما بناء مضارع در وقت لحوق نون تاکید پس از جهت تعذر اعراب بسبب توسط آخر کلمه است همچنانکه جزو اول بعلبک بر مذهب صحیح و فتحه بجهت خفت داده اند چنانکه افعال باعتبار اعراب دو قسم ست اسم هم بر دو گونه است یکی مبنی آنکه آخرش در بدر آمدن عامل متغیر و ان آنست که آخر کلمه را از حالی بحالے یا از ذاتی بذاتے بگرداند بنا بدنحو من ضرب هولاء لفظ هولاء مبنی علے الکسر ست و لفظ ضرب عامل اگر ضمیر در ضرب راجع بسوی کلمه من استفهامیه

ونزد بعضے تغییر لازم نیاید و این جنبی قائل تغیر ست بدلیل لفظ مشترکہ کہ در لغت فارسی متبدلا کنین ہست این
ہمزہ را الف وصل نیز گویند بجہت کتابت آن بصورت الف و اختیار ہمزہ برای اینمعنے بسبب بودن دیست
اول حروف از روی مخرج و تیجے دخل درین ہمزہ کسرہ است بجہت مناسبت در تسفل و بجہت مناسبت
قوابل در سکون و کسرہ و چون متصل شود بکلمہ ہمزہ لفظاً معنیً با قبل دیا بنفتد ساکنی کہ بعد ہمزہ است متحرک
شود ہمزہ وصل بیفتد بجہت عدم حاجت آن چون ضرب و مدد و قتل و اگر اتصال لفظی بود فقط چنانکہ
بطریق تعداد گوئی واحدہ اثنان امر گاہ ہمزہ وصل بیفتد چنانکہ تعداد حکم وقف دارد و اگر اتصال حکمی
بود فقط بدون اتصال لفظی نیز بیفتد چنانکہ در ہست للمتقین اگر وقف کنی و بعد ازان الذین یومنون
گوئی و شاذ ست اصل کہ حکایت کردہ آن را ابو الحسن تشریح و اذا جاوز الاثنین باثبات ہمزہ وکسائے
اردو افرد خفض نیز شنیدہ و انہم شاذ ست مگر در الحسن و ایمن اللہ کہ اثبات شد شاذ نیست چنانکہ معلوم
خواہے کرد انشاء اللہ تعالے و ہمزہ وصل درین وابنہ وابنم و اسم و است و اثنان و امرء و امرءۃ و ایمن اللہ
سماعی ست و قیاسی ست در ہر ماضی کہ بعد حرف اول آن کہ ساکن ست سہ حرف یا زیادہ بر حسب قیاس
بود و ہمچنین در مصدر و امر آن ماضے و امر ثلاثے مجرد چون اکتسب و اکتساب و استنصر و مانند آن
و افتح و اضرب و مانند آن بخلاف احراق و استطاع کہ بعد ساکن ست اول آن اگرچہ سہ حرف لکن بر حسب
قیاس نیست و قیاسے ست ہمزۂ وصل در ال و ام کہ حرف تعریف و ہمزہ آن مفتوح ست بر خلاف
اصل بجہت تخفیف از جہت کثرت استعمال و این مذہب سیبویہ است و نزد خلیل ہمزہ آن قطعی ست و حذف
در درج بجہت تخفیف ست از راہ کثرت استعمال و در ایمن اللہ نیز مفتوح ست برای تخفیف و ہمزۂ وصل
مضموم بود جائیکہ بعد ساکن اول ضمہ اصلی بود لفظاً یا تقدیراً چون اخرج و اجتب ماضی مجہول و ادعے و در ضمہ
ہمزہ اشمام کسرہ کنند و وقتیکہ در کسرہ کہ بعد او ست اشمام ضمہ جائز چون اختیر و انقید و در غیر مقام مذکور کسرہ بود
فقط کہ آن اصلست و ہمین ست قول این چنانکہ گوئی چون اشمام کنی ضمہ تا و قاف را از ماضۂ اختیر و انقید اشمام کنی
ہمزہ را بضم و کسرہ خالص کسرہ خوانی ہمزہ را و در افصاح ست اغزے یا امرء بالضم ست ام لم تشمم
انتہی کذا فی الشرح ازین ہر دو کلام معلوم شد کہ در اشمام ہمزہ خلاف ست نہ اتفاق و ہیچ جای اعتراض
بر ابو حیان نیست و گاہے در ہمزہ ایمن و امر مضموم العین چون انصر و ماضی مجہول چون اقتدر نیز کسرہ دہند
و آخر آن حکم لام جارے کن امر حاضر معروف شود تصریفہ افعل بمعنی یکن خاص ست برای واحد مذکر افعلا
مشترک در تثنیہ مذکر و مؤنث افعلوا خاص برای جمع مذکر حاضر افعلی خاص برا ست و احد مؤنث حاضر افعلن
خاص برا ست جمع مؤنث بحرکات ثلثہ در عین لکن بوقت ضم عین ہمزۂ وصل را نیز ضمہ دہند و ضمہ

خطاب آمده و تفصیل آن بیاید انشاء الله تعالی و مضارع معروف بلام امر و امر غائب معروف نیز گویند مثل
لیفعل لیفعلان لیفعلوا لتفعل لتفعلا لیفعلن لا افعل لنفعل ذکر صیغ متکلم با صیغه غائب بجهت اتحاد و در طریقه
امرست مضارع مجهول بلام امر و امر غائب مجهول نیز گویند مثل لیفعل لیفعلا لیفعلوا لتفعل لتفعلا لیفعلن لا افعل
لنفعل مناسب آن بود که مضارع مخاطب مجهول بلام امر هم ذکر میکرد برای اختصار ذکر تصریف امر غائب
معروف یا مجهول میگفت چنانکه در نون تاکید گفته و اینجا هم رواست که نون ثقیله و خفیفه بطور یکه دانستی در آرائی
برای اختصار بلفظ نون تاکید کفایت بود چون از بیان دو قسم فعل مضارع فارغ شد خواست که قسم ثالث
بیان کند پس گفت **فصل** بدانکه امر حاضر معروف را پنج صیغه است یکی مشترک در تثنیه مذکر و مؤنث است
و باقی خاص و بناء آن بحسب ظاهر نه از روی تحقیق که آن مصدریست از فعل از مضارع مخاطب معروف
ست نزد بصریان باین طور که علامت آنرا که تاست بیفگنی پس اگر ما بعدش متحرک ست آخر را موقوف
کنی اگر حرف صحیح بود و اگر حرف علت بود بیفگنی چون از تعد مدود از تقرف صرف و از تقی ق و مانند آن
پس اگر ما بعدش ساکن بود بجایش ای بجای علامت مضارع همزهٔ وصل مضموم در آرتا ابتدا بساکن
نشود اگر عین کلمه مضموم بود چون انصر از تنصر اگر اینجا همزهٔ وصل مفتوح مے آورند التباس بمتکلم مضارع میشد
در حالت وقف و از همزهٔ مکسور خروج از کسره بسوے ضمه میشد و آن ثقیل ست و اگر عین کلمه مضموم نبود بلکه مکسور
یا مفتوح همزهٔ وصل مکسور در آرچون اضرب از تضرب و استنصر از تستنصر و مانند آن و از تفتح اگر در مانند
اضرب همزه مفتوح مے آورند التباس بمتکلم مضارع این باب و بامر باب افعال میشد و در مضموم بماضی
مجهول از باب افعال و همچنین در مانند افتح اگر همزهٔ مفتوح میبود التباس بمتکلم مضارع این و بماضی باب افعال میشد
و در مضموم بمتکلم مجهول مضارع و همزه را همزهٔ وصل از انجهت گویند که ما قبل خود را با بعد خود وصل کند و خود از
میان بیرون آید با آنکه ساکن محتاج ست که پیوندد بحرف متحرک و این را همزهٔ وصل گویند بسوی خود چیزیرا
اولش ساکن ست و مقابل آن همزهٔ قطعی ست که ما بعد خود را از ما قبل خود قطع کند چنانکه همزهٔ باب افعال و
همزهٔ امر این باب همزهٔ قطعی ست که از مضارع بجهت موافقت متکلم حذف شد و ذران از جهت نقل اجتماع
دو بلکه سه همزه در صورت ایراد همزهٔ استفهام بران چون اکرم مثلاً اما عند التحقیق بناء امر از مصدر ست
و قتیکه بر حروف و هیئة مضارع خبر علامت بود نزد کوفیین اصل امر حاضر معروف مضارع مخاطب معروف
بلام امر ست لام را بجهت تخفیف برای کثرت استعمال حذف کردند بعده تا را نیز تا التباس امر بمضارع نشود
بعد ازان همزهٔ وصل در آوردند جائیکه ابتدا بساکون بدون آن لازم آید پس امر نزد کوفیین معرب مجزوم ست
و نزد بصریین مبنی موقوف بدانکه همزهٔ وصل هر کلمه که از اول آن ساکن بود تا ابتدا بساکنین که نزد اکثرین بتعذر ست

بواسطهٔ دلالت بر یاکه ماقبل آن مکسور بود والا برای مناسبت یا در چهار باقی که واحد غائب و غائبه است
و متکلم واحد و مع الغیر ست مفتوح چرا که مضارع با نون تاکید مبنی بر فتحه بود بجهت خفت و مشابهت بفعلیک مگر
بعارض که آن مناسبت واو و یاست نون ثقیله خود مکسور باشد اگر پس الف افتد برای مشابهت نون
تثنیه و آن دو تثنیه و دو جمع مؤنث ست و اگر نون ثقیله پس الف نه افتد و آن در هفت صیغه است مفتوح
باشد برای خفت چنانکه لام تاکید مفتوح باشد در همه جا مضارع موکد بلام تاکید و نون ثقیله معروف یا
مجهول لیفعلن واحد مذکر غائب لیفعلان تثنیه مذکر غائب لیفعلن جمع مذکر غائب لیفعلن واحد غائبه و حاضر
لتفعلان تثنیه غائبه و حاضر و حاضره و لیفعلنان جمع غائبه لتفعلن جمع مخاطبه لتفعلن واحد مخاطبه لتفعلنان
لافعلن متکلم واحد لنفعلن متکلم مع الغیر مناسب آنست که این تصریف باعراب معروف و مجهول نوشته شود
چنانکه مع اشاره هم بدان کرده امانون خفیفه که نون ساکن ست از نون تاکید حکم نون ثقیله دارد در جمیع احکام
مذکوره جز آنکه خودش حرف شین زائد ست ساکن ست جائیکه پیش از نون ثقیله الف آید و این در تثنیه و جمع
بجهت اجتماع ساکنین در وقف لام تاکید با نون خفیفه معروف و یا مجهول اشارهٔ تردید دانستی لیفعلن مذکر غائب
لیفعلن جمع غائب لتفعلن واحد غائب و مخاطب لتفعلن واحد مخاطبه لافعلن لنفعلن بعد فراغ از بودن شروع
در بواقی از عامل مضارع کرد و گفت چون لای نهی که افادهٔ معنی طلب ترک کند و از جملهٔ خبریه انشائیه ساز در فعل
مضارع در آید بمعنی منفی کرداند و این عمل معنویست و در لفظ عمل نکند از تسکین حرف در آخر چهار صیغه صحیح
و اسقاط حرف علت ازین چهار صیغه ناقص و اسقاط نون اعرابی در پنج صیغه نحو لاتفعل آه مثال نهی حاضر اما
نهی غائب لایفعل لایفعلا لایفعلوا لاتفعل لاتفعلا لایفعلن لاافعل لانفعل و همچنین مجهول حاضر و غائب نحو لاتفع
و لاترم و لاتخش آلی آخره نون ثقیله و خفیفه در نهی بطوریکه در بحث سابق دانستی از حذف واو و تا ضمیر
در تحریک آنها و حرکت ماقبل آنها در آرچون لاتفعلن لاتفعلان آه و همچنین غائب و مجهول و لاتدعون
و لاتدعوان لاتدعن لاتدعونان مجهول لاتدعین لاتدعیان لاتدعون لاتدعین لاتدعیان لاترمین لاترمیان
لاترمن آه لاتخشین لاتخشیان لاتخشون لاتخشین الخ و همچنین لام مکسور که آنرا لام الامر گویند
این تفسیر بجهت احتراز از لام کی ست و فتحه آن بفتحه است و گاهی ساکن کرده شود و بعد واو و فا و ثم
نحو و لتات طائفة اخری لم یصلوا ثم لیقضوا و چونکه دعا در امر داخل ست حقیقةً یا مجازاً لیفعل فرق الله
نیز در لام امر داخل عمل ست در لفظ فعل مضارع عمل نکند چنانکه گذشت یعنی امر کرداند در طلب فعل و در نیاید
این لام نه لفظاً نه تقدیراً نزد بصریین در صیغه مضارع معروف که برای خطاب بود بخلاف مضارع مجهول
و غائب و نزد کوفیین امر بدون لام بود لفظاً یا تقدیراً و استدلال میکنند بایه فلیفرحوا و بقرائت بعضه

تاکید دو نوع ست ثقیله و خفیفه چون نون ثقیله که نون مشد. در اگویند از نون تاکید در آخر فعل مضارع بالام تاکید مفتوح در اول آن در آری هر جا که نون اعرابی را با بای حذف کنی تا اجتماع نونها که ثقیل ست لازم نیاید بدانکه لام تاکید اینجا مجرد ست از معنی حال و برای تاکید ست فقط چنانکه و سوف بر سفنی و نه اجتماع آن با نون که برای تاکید فعل مستقبل مطلوب در ضمن امر و نهی و استفهام و تمنی و عرض و جواب قسم ست نه برای تاکید حال منافات پیدا میگردد همچنین با کلمه سوف و دخول این در جواب قسم مثبت واجب ست و اکثر در فعلیکه مصدر بان شرطیه است و آخرش ما زائده چون اما ترین من البشر و در فعل نفی کم بجهت عنوان از معنی طلب و واو جمع مذکر غائب و حاضر را بشرطیکه ماقبل آن مضموم ست چون یضربون و تضربون بیفگنی تا اجتماع ساکنین غیر جائز لازم نیاید و قتیکه در جواز اجتماع ساکنین بودن هر دو ساکن در یک کلمه شرط بود تا بقاء واو بعد ضمه و قبل نون مشدد که ثقیل ست نشود و قتیکه در جواز اجتماع ساکنین بودن هر دو در یک کلمه شرط نبود و اگر قبل واو مضموم نبود بیفگنند بلکه واو را ضمه دهند چنانکه ترون الجحیم و همچنین یای ضمیر مؤنث حاضر را بشرطی که ماقبلش مکسور ست بیفگنی چون تضربن تا اجتماع ساکنین غیر جائز و یا ثقل بسبب بودن یا بعد کسره و قبل نون مشدد نشود و اگر ماقبلش مکسور نبود یا را کسره دهند اما ترین من البشر بدانکه نون تاکید با افعال ناقص در غیر تثنیه و جمع مؤنث دو قسم ست یا با ضمیر بارز ست و آن جز جمع مذکر و واحد مؤنث حاضره نیست و حال نون تاکید اینجا با افعال ناقص در تحریک و حذف مثال حال منفصل ست با افعال ناقص پس در اغزوا و ارموا و اخشوا گوئی اغزن و ارمین بحذف واو که ماقبلش ضمه بود چنانچه در اغزوا الکفار و ارموا الغرض و اخشون بضم واو که ماقبلش فتحه بود چنانکه از اخشوا الکفار و در اغزی و ارمی و اخشی گوئی اغزن و ارمین بحذف یا که ماقبلش کسره بود چنانکه در اغزی الجیش و ارمی الغرض و اخشین بکسر یا که ماقبلش مفتوح بود چنانکه در اخشی الرجل و یا با ضمیر بارز نیست و آن واحد مذکر ست پس در نیوقت حال افعال ناقص با نون مذکوره مثل حال آنهاست یا الف تثنیه در و مخذوف و فتحه آن گوئی در اغزوا رم و اخش اغزون و ارمین و اخشین چنانکه در اغزوا و ارمیا و اخشیا احفظه و بعد نون فاعل که در جمع مؤنث ست الف فاصل در آری تا فصل کند میان نون فاعل و نون تاکید و نه اجتماع نونها که سبب ثقلهاست لازم آید حالا مم شروع در حال نون تاکید و حال ماقبل آن کرد و گفت ماقبل نون ثقیله در تثنیه مطلقاً و جمع مؤنث غائب و حاضر ساکن بوده از جهت الف و ماقبل آن در جمع مذکر حاضر و غائب مضموم بود بواسطهٔ دلالت بر واو بشرطیکه فعل ناقص که ماقبل آن مفتوح نبود و نه برای مناسبت واو و ماقبل آن در واحد مؤنث حاضر مکسور باشد

قیاس الف را از جهت اجتماع ساکنین انگندند نزد سیبویه حرف برای است فعل مضارع را معنی مستقبل منفی سوگند گرداند و مجرد از معنی حال کند مناسب آن بود که اولاً ذکر عمل لفظی میکرد و این نفی نزد صرفیان مسمی ست نفی تاکید و نزد بعضی لن برای تائید نفی ست و این غیر صحیح ست بجهت لزوم تناقض در قول او تعالے لن ابرح الارض حتے یاذن لی ابی و عمل لفظی آنست که در آخر چهار صیغه که مانند یفعل و تفعل و افعل و نفعل ست بجای رفع نصب کند لفظاً چون لن یفعل و لن یدعو و لن یرمی و یا تقدیراً چون لن یخشی و جائیکه نون اعرابی و آن نونیست که عوض اعراب واحد که رفع ست بود چنانکه در یفعلان و یفعلون و تفعلان و تفعلون و تفعلین اما رفع تفعلون و یفعلون رفع واحد نیست بلکه این رفع دیگرست که بجهت مناسبت واو واده اند یا بدو و آن پنج صیغه مذکورست بیفگندند زیرا که عوض رفع واحدست و هرگاه که رفع نیافت عوض آنرا بانداختند نحو لن یفعل یعنی هرگز نخواهد کرد اینجا نصب کرد لن یفعلا لن یفعلوا درین هر دو صیغه نون اعرابی ساقط نمود لن تفعلا بنصب لن تفعلا باسقاط نون لن یفعلن باثبات نون بضمیر مونث چنانکه واو ضمیر جمع مذکرست و همچنین در جمع مونث حاضر که لن تفعلن ست زیرا که هر دو صیغه مبنی ست نه محل تغییر چنانکه معلوم خواهد شد انشاء الله تعالے لن تفعلوا لن تفعلی باسقاط نون اعرابی لن افعل لن نفعل منصب هر دو بر قیاس مجهول و اما جازم مضارع لم ست و آن مضارع را معنی ماضی منفی گرداند و معنی استقبال و حال سلب کند و این نفی مسمے ست نزد صرفیان منفی جحد بتقدیم جیم بر حاء مهمله بالضم و فتحتین یعنی انکار و چونکه ماضی متحقق الوقوع ست نفی آن انکار بود و در آخر چهار صیغه مضارع که مانند یفعل و تفعل و افعل و نفعل ست جزم کند چنانکه لم در آخر آنها نصب میکرد اگر آخر آن چهار صیغه حرف علت بود این را نزد نحویین صحیح گویند نه نزد صرفیین و حروف علت سه حرف ست واو و الف و یا و جهت تسمیه این حروف بحرف علت آنست که کلمه وای که مجموعه آنهاست در کلام عرب اکثر بر زبان علیلان میرود یا انیکه این حروف بمنزله علت اند مر کلمه را تا آنکه در ان کلمه اعلال نکند اصلاح پذیرد چنانکه مریض و علیل و ازین جهت بعضی همزه را نیز از حروف علت شمرده اند و اگر آخر آن چهار صیغه حرف علت بود بیفگندند چرا که این حروف مشابه اند بحرکات از انکه اینها مرکب از حرکات اند نزد بعضے و حرکات ماخوذ ازینهاست بقول بعضے و هرگاه که در آخر مضارع رفع نیافت عوض آن حرکت حرفی که مشابه بحرکت بود انداخت چنانچه در لم یدع که در اصل یدعوست و لم یرم که در اصل یرمی ست و لم یخش که در اصل یخشیست نون اعرابی را بیندازد چنانچه لن نخوم لن افعل آه و همچنین مجهول بعد فراغ از ناصب و جازم شروع در نون تاکید کرد که آنهم موجب تصرف ست در مضارع لکن مناسب آن بود که بحث مضارع مجزوم بلانهی و لام امر قبل بحث نون تاکید سے بود از جهت مناسبت حروف عامله و نون

او شان کہ درین مقام متعارف ست وعجب ست کہ خود ہم گفتہ کہ علامت مضارع چار حرف اتین ست کہ در اول او جا گیرند و کلام مصنف محمول بر مجاز کردن و کلام صرفیان محمول بر حقیقت نمودن خیلے بعید ست واگر کلمہ بر تشبیہ کہ در حاشیہ واقعست متعلق اشتقاق مضارع از مصدر گفتہ شود قول بعضے صرفیان بجا واقع شود چرا کہ عند التحقیق نزد جمیع صرفیان ہمچنانست کہ مصنف گفتہ و مراد از بیشتر کہ درین منہیہ واقع ست حاشیہ نیست کہ در تعریف مشتق نوشتہ است چنانکہ آنجا نوشتہ خواہد شد انشاء اللہ تعالے اثبات فعل مضارع معروف یفعل بمعنی میکند و خواہد کرد خاص برای غائب ست یفعلان خاص برائے تثنیہ غائب یفعلون خاص برائے جمع غائب تفعل مشترک در واحد مخاطب و غائبہ برائے رعایت مناسبت بغایب اینجا ذکر کردہ ہمچنین تفعلان کہ مشترک ست در تثنیہ مخاطب و مخاطبہ و تثنیہ غائبہ و بہ بعد یفعلن کہ جمع غائبہ است خاصہ این ہر دو باید تفعلون خاص برائے جمع مخاطب و واحد و تثنیہ آن قبیل یفعلین دانستہ شد تفعلین خاص برائے واحد مخاطبہ تفعلن خاص برای جمع مخاطبہ تثنیہ آن قبیل ازین دانستی افعل متکلم واحد مشترک در مذکر و مؤنث نفعل متکلم مع الغیر مشترک در تثنیہ و جمع مذکر و مؤنث ازین صیغہا در دو صیغہ متکلم ضمیر فاعل ہمیشہ مستتر میباشد و در یفعل صیغہ مذکر غائب گاہی ضمیر مستتر فاعل بود و گاہی اسم ظاہر و در باقی ضمیر باز فاعل ست و اینجا الف و واو و یاست و نون کہ در جمع مؤنث غائبہ و مخاطبہ است بحرکات ثلثہ در عین این صیغہا الکن مفتوح خود ہم مستعمل بہم موزون آن چون یفعل زید و یفتح بخلاف مضموم العین و مکسور العین کہ موزون آنہا مستعمل ست و پس چون یکرم و یضرب زید نہ یفعل زید چون از بحث مضارع معروف فارغ شد شروع در مجہول کرد و گفت چون علامت مضارع را فہمیدہی و در بعضے نسخہ اگر نبود واقعست و این شرط اگر نبود ہم مضائقہ نیست چنانکہ در ماضی مجہول فائدہ ترک آن دانستی و بر این نسخہ مراد از علامت مضارع علامت مضارع غیر چار حرفیست و با قبل آخر فتحہ دہی اگر نبود آن مضارع نصر و ضرب و کرم و حسب ست و مضارع غیر ثلاثی مجرد کہ در اول ماضیش تاء مطردہ نبود و مثال واو اگر نبود در دانستی مضارع مجہول شود و این قاعدہ شامل مجہول غیر ثلاثی مجرد ہم ست چنانکہ دانستی تفعیل آہ بعد اثبات شروع در نفی کرد و گفت کلمہ لا و ما مانیہ و تقدیم لا بنظر اکثریہ است تغیرے بیاید بکلمہ در لفظ مضارع مدہ بگردد و معنی لا یفعل مثال نفی مضارع معروف بکلمہ لا و لا یفعل الخ مثال نفی مضارع مجہول بکلمہ لا و مثال مضارع منفی بکلمہ ما نحو ما یفعل بہ الا الفاسقین حالا مم قصد بیان کلماتی کرد کہ تغییر در لفظ مضارع ہم میدہند و آن دو قسم بود ناصب و جازم و چون ذکر این کلمات وظیفہ این علم نیست جمیع کلمات ناصب و جازم را ذکر نکرد بعضے را تا ازان تغییر بیاید مضارع کہ نمود تصریف ست معلوم شود پس گفت لن کہ نزد خلیل اصل آن لا ست یعنی نون آن عوض الف ست و نزد خلیل اصل آن لا ان ست ہمزہ را حذف کردند بخلاف

از قبیل مجاز ست چنانکه بیشتر معلوم خواهی کرد انشاء الله نحو فعل مثال اثبات فعل ماضی مجهول و ما فعل آه مثال نفی ماضی مجهول **فصل** کلمه فعل مصدر ست بمعنی فاعل و یا مفعول مستعار ست برای امتیاز میان دو مضمون ازینجا شروع در بحث مضارع کرد و گفت بدانکه علامت مضارع چهار حرف ست که مجموعه آن کلمه اتین ست و این را زوائد اربع نیز گویند که در اول او یعنی ماضی جای گیرند و وجه اختیار این حروف آنست که چون برای علامت حروف را تجسس کردند جز حروف مد و لین حرفی نیافتند که زیادت آن حروف انسب باشد بخلاف دیگر حروف که هیچ کلمه ازین حروف و یا از ابعاض این حروف که حرکات اندخالی نیست و هرگاه که ایراد علامت مضارع که برای دلالت تخالف بر معنی تخالف ست بر اول کلمه باید تا از اول امر اختلاف معلوم شود و ابتدا بساکن متعذر بود الف را فتحه دادند و برای مشابهت اول تا در اول صیغه متکلم واحد آوردند و او را تا بدل کردند چنانکه و تجلوه از انکه در مادهٔ مثال واوی چون وعد ایراد و او علامت بعد او عاطفه مستکره دانستند از جهت مشابهت در تلفظ نباح کلب چون واو وعد پس آنرا علامت خطاب گردانیدند چنانکه تای متحرکه در ماضی علامت خطاب بود بعد از ان یا را برای غائب علامت کردند و چون هر سه حرف مد برای هر سه جنس کلام که تکلم و خطاب و غیبت ست مقرر گشتند برای علامت متکلم مع الغیر حرفی را که شبیه بحروف مد و لین بود جستند حرف نون را یافتند که هم شبیه بده است در بودن آن مده بسوے خیشوم چنانکه حروف مده مدست بسوے خلق و هم مناسب اول نحن و تا که ضمیر متکلم مع الغیر ست در ماضی پس ازین بیان ما معلوم کردے و وجه اختیار حرف الف برای علامت در یک صیغه که آن متکلم واحد ست همچو وجه اختیار نون برای علامت در متکلم مع الغیر و همچنین وجه اختیار حرف یا در چهار که آن سه صیغه مذکر غائب و یکی جمع غائبه است نیز معلوم شد زیرا که چون علامت متکلم متعین گردید و برای علامت مخاطب که در رتبه اقدم ست از غایب حرف تا که هم علامت خطاب بود در ماضی در پنج صیغه مقرر شد که آن واحد مخاطب و مخاطبه در تثنیه مشترک و جمع مخاطب و مخاطبه است نماند از علامت مگر یا و از یازده صیغه مگر میم ما وجه اختیار علامت در مضارع نه در ماضی آنست که ماضی سابق ست و مستقبل متاخر و ما به التخالف در متاخر باید بدانکه نزد اهل حجاز علامت مضارع جائیکه ماضیش چار حرفی بود چون بعثر و اکرم و جلبب و جبذ آن مضموم و در غیر آن مفتوح و یستخرج بالضم که نمانند روایت کرده شاذ ست و ما قبل آخر مکسور بود مگر جائیکه بر ماضیش تا زائده مطرده بود یا از باب سمع و فتح و کرم و نصر باشد و در حاشیه گفته بدانکه اشتقاق مضارع از مصدر ست نه از ماضی چنانکه بعضے صرفیان گفته اند پس بفعل مشتق از فعل بسکون عین ست نه فعل ماضی چنانکه بیشتر معلوم خواهد شد انتهی گوییم که قول اشتقاق مضارع از ماضی در حقیقت منقول از هیچ حرفی نیست و شاید که هم از ظاهر عبارات

لام فقط در ثالث این هر سه خاص اند اول در مؤنث غائبه و دوم در تثنیه آن و سوم در جمع آن بترتیب مذکر غائب فَعَلَتْ
بفتح تا خاص برای مخاطب از فعلن تا فعلنا صیغه متکلم مع الغیر لام کلمه ساکن ست فَعَلْتَا بضم تا مشترک در تثنیه مخاطب و
مخاطبه فَعَلْتُمْ بالضم تا و سکون میم خاص برای جمع مخاطب فعلت بضم تا مشترک در متکلم واحد و متکلمه فَعَلْنَا مشترک
در تثنیه و جمع مذکر و مؤنث از متکلم بدانکه در جمیع ازین صیغها جز فعل فعلت ضمیر باز لازم ست که فاعل فعل و فعلت
گاهی ست و آن واو و الف و نون و تا متحرک و تما و تم و تن و ناست اما فاعل فعل و فعلت گاهی ضمیر مستتر ست
چنانکه زید فعل و هند فعلت و گاهی اسم ظاهر چون فعل زید و فعلت هند و تقدیم غائب بر مخاطب و تقدیم مخاطب
بر متکلم بحجت ترقی از ادنی بسوی اعلی ست بترتیب و در بعضی عبارات این قوم برعکس این نیز واقع شده
بلحاظ تقدیم اعرف بر غیر اعرف و این صیغ را بحرکات ثلثه که ضمه و کسره و فتحه است در عین آنها خواندن روا نیست
چرا که فعل مکسور العین میزان ست لکن مفتوح العین ست و موزون آن هر دو مستعمل ست چنانکه گوئی فعل زید کذا و نصر
بخلاف مکسور العین و مضموم العین که خود مستعمل نیست بلکه موزون آن از بهت فعل و فعل زید نگویند و سمع و کرم گویند
چون از بحث اثبات ماضی معروف فارغ شد شروع در منفی آن کرد و گفت چون کلمه ما و آن بر سه نوع ست بمعنی لا که
برای نفی مطلق زمان ست چون ما ینظر هؤلاء الا صحة و ما تواد و ما قتلوا و بمعنی لم چون ما فعلوا الا قلیل منهم
و بمعنی لیس که برای نفی حال ست چون ما هذا البشرا و لا دخول این حرف بر ماضی مستلزم تکریست غالبًا چون
قوله تعالی لا صدق و لا صلی و یا مقتضی مقام و مانحو قوله علیه السلام لا رد ها الله الیک و یا جواب قسم نحو و الله
ضربت در آری نفی ماضی معروف گردد و نحو ما فعل و لا فعل آه ای الی آخر التصریف الذی ذکر و بعضی از کلمات
در نفی اکثر مستعمل شوند و بدون نفی کم چون مالیس بکلمة حالا شروع در ماضی مجهول میکنند و میگویند بدانکه ماضی
مجهول بحسب ظاهر از ماضی معروف اول آنرا که فاکلمه است ضمه دهی و ماقبل آخرش را که عین و لام اوست
کسره دهی اگر در و کسره نبود چنانکه در ماضی مفتوح العین و مضموم العین در رباعی مجرد و ملحق آن میگوئیم عدم ذکر
این شرط مخل مقصود نیست چرا که کسره علم مجهول کسره علم معروف نیست چنانکه در فلک و هیجان که هم واو بست و هم
جمع گفته اند و در حاشیه گفته است که این قاعده در ماضی سه حرفی و چهار حرفی اما در ماضی پنج حرفی و شش حرفی ماقبل
آخر را کسره ده و ماقبل ماقبل آخر هر حرف که متحرک نیابی ضمه ده اگر تتبع پوشیده نماند که باین طور اگر تتبع می بود
برای بناء هر ماضی مجهول از مجرد و مزید ثلاثی و رباعی کافی می بود بدانکه بناء ماضی مجهول همچنین بناء
مضارع مطلق بلکه بناء جمیع مشتقات و خفیفه از مصدر ست مصدر را هر حروف ماضی ساخته ماضی مجهول
ازان بنا کنند و همچنین مصدر را بر حروف ماضی بدون همزه وصل کرده علامت مضارع در آورده مضارع
سازند و علی هذا القیاس و آنچه گویند که بناء مجهول از معروف ست و علامت مضارع در اول ماضی در آرند

ماالقدم تعبیر کنند اگرچه وزنی که باعتبار تعبیر بمثل حاصل شود معدوم بود مگر وقتیکه مافی یافته شود از تعبیر بماتقدم مثل
ندرو یا عدم نظیر وے آن وقت آن حروف را بمثل آن تعبیر کنند ماتقدم پس گوئی مثل واسس بروزن فعلل و
فعل ست همچنین جلبب و کرم بروزن فعل ست و فعل و تعزل و حلتیت بروزن فعلیل ست نه فعلیت اگرچه غریب
شده و سخون بالفتح بروزن فعلون ست نه فعلول ست که نادر ست لهذا نزد صاحب صحاح صعفوق بفتح صاد مهمل
ست و خرنوب بفتح خا ضعیف ست و صحیح خرنوب بضم خا و خروب بتشدید راست و سمنان بفتح فعلان ست نه فعلال
چراکه خرخال نادر ست و لبطان بالضم فعلان ست نه فعلال که فرناس بالضم ضعیف ست و صحیح بالکسر
ست و اگر موزون حذف یا قلب شده باشد در میزان همچنان کنند پس گویند آیار دوع مثلاً بروزن
اعفال ست دفاع ست مگر وقتیکه از میزان بیان اصل موزون مقصد مقصود باشد آن وقت بروزن
افعال و فاعل گویند و هریک از معروف و مجهول ماضی و مضارع بر دو گونه است یکی اثبات یعنی مثبت
و آن آنست که از فعل ثبوت مادهٔ فعل مفهوم شود چنانکه ضرب و یضرب و دوم نفی یعنی منفی و آن آنست که
ازان سلب مادهٔ فعل مفهوم شود چون ماضرب و لاتضرب و چون مصنف خواست که شروع در بیان صیغهای
مختلفهٔ ماضی و مضارع کند یا اشعار هریکی صیغهای مستعملهٔ هریک از انچه موافق قیاس ست بار دیگر کلام
خود را مصدر بکلمه تنبیه کرد و گفت بدان نورک الله بلمضه در محل دعاست از تنویر بمعنے روشن کردن
قلبک و قلوبنا قیاس آن بود که هریک از فعل ماضی و فعل مضارع معروف و مجهول بر همجده صیغه و آن لفظی
ست که حاصل شود باعتبار ترتیب حروف و سکنات آنهاے آید موافق عدد اقسام فاعل فعل آنکه همجده
قسم ست شش مخاطب سه مذکر که واحد و تثنیه و جمع ست و همچنین مؤنث و شش متکلم بطوریکه در غایب دانستی
لکن فعل ماضی باعتبار رابط آن بفاعل بر سیزده صیغه آمد بصیغه ماضی و در بعضی نسخه آید بصیغه حالست سه ازان
مشترک ست یکی تثنیه مخاطب در تثنیه مخاطبه و دوم واحد متکلم در متکلمه و سوم صیغه متکلم مع الغیر در تثنیه و
جمع متکلم و متکلمه و باقی ازان سیزده که ده اند خاص اند غیر مشترک و صیغه مضارع بر یازده چهار ازان مشترک ست
صیغه واحد مخاطب در واحد غائبه و تثنیه مخاطب در تثنیه غائبه و مخاطبه و هر دو صیغه متکلم مثل دو صیغه متکلم ماضی
و باقی هفت اند حاصل اند غیر مشترک چنانکه خواهی دانست در ضمن اوزان هر دو از ماضی و مضارع اکنون
شروع میکنم در بیان اوزان و صیغ ماضی و مضارع معروف و مجهول مثبت و منفی و هرگاه که لفظ وزن شامل
مفاد هر سه بود بخلاف صیغه لفظ صیغه را بعد وزن افراد و تا لفظ وزن تخصیص باید اثبات فعل ماضی
معروف و مثبت ابتدا ست مابعد خبر ان فعل بمعنے کرد خاص برائے مذکر غائب ست فعلا خاص برائے
تثنیه مذکر غائب فعلوا خاص برائے مذکر غائب فعلت فعلت افعلن بسکون تا فقط در اول و سکون

زائد و انچه مقابل فا افتد آنرا فا کلمه گویند و انچه مقابل عین عین کلمه مند و انچه مقابل لام لام کلمه لکن در رباعی لام اول و ثانی گویند و در خماسی لام اول و ثانی و ثالث و زائد را بلفظ زائد تعبیر کنند پس ازین کلام معلوم کردی که معرفت زائد و اصلی موقوف بر مقابله مذکور نیست چرا که مقابلهٔ حروف اصول بفا و عین و لام موقوف ست بر معرفت اصول پس اگر موقوف بر مقابلهٔ مذکور باشد دور لازم آید و عقیده نکردیم بقار هیئتی که در وقت وضع بود مگر تا مقلوب همچو جاه و الیس که بروزن عقل ست داخل ماند ورنه لازم مے آید که جیم و همزه فا کلمه باشد و برین قیاس باقی حروف و اولی در وجه اختیار این برای وزن آنست که لفظی از اجتماع این حروف حاصل مے شود یکے از افراد اسم ست و مدلول آن شامل ست مر جمیع افراد فعل را مثلاً در نصر فعل میتوان گفت و علی هذا القیاس و اینچنین معنی حروف دیگر حاصل نشود بعضے گفته اند که وهش بودن هر حرفی ست ازان از مخارج ثلثه و حال آنکه این معنی از لفظ عمل هم میشود گذرانی شروح الشافیه و چون خواست که طریقی از طریقهای معرفت حروف اصول و زوائد بیان کند گفت اصلی حرفیست که در جمیع متصرفات کلمه یافته شود لفظاً چنانکه حروف ضرب در متصرفات آن و یا تقدیراً چنانکه عین قلت و بعت در اصول گفته الاصلی ما یوجد فی الاصل المطلق و فروعه و در شرح گفته ای فی الاصل مطلق و هو الاصل بالنسبة الی جمیع متصرفات فلا ینقض التعریف بان السین و التا من نحو الاستنصار توجدان فی الاصل و هو الاستنصار فی جمیع فروعه لانه لیس باصل مطلق بل هو النصر انتهی گویم که تعریف اینجا بیان کرده است اخصر و اوضح ست که احتیاج تفسیر ندارد بخلاف تعریف اصول که محتاج تفسیر چنانکه دانستی و مانند سین و تا استفعال اینجا از قید جمع خارج شد زیرا که در تصغیر ترخیم یافته نمی شوند و این طریق که مذکور شد مخصص برای صرفیان ست اما برای متعلمان پس میگوییم در موازنه فا و عین و یک لام افتد و در مثالی مانند رجل و نصر که بروزن فعل و فعل ست و در رباعی برابر و لام چون جعفر و دحرج که بروزن فعلل و فعلل ست و در خماسی برابر سه لام مانند سفرجل که بروزن فعللل ست و از انچه نوشتم معلوم کردی که این قول از همه تعریف حرف اصلی بهتر است و حرف زائد ضد آن یعنی آنکه در جمیع متصرفات کلمه یافته نشود نه لفظاً و نه تقدیراً بلکه در بعضے متصرفات چنانکه تا و سین استفعال مثلاً که در تصغیر ترخیم یافته نمی شود و در موازنه برابر مثل خود می افتد نه برابر فا و عین و لام چنانکه گوئی ضارب بروزن فاعل ست نه فعل مگر زائد یکه بدان از تای افتعال ست و غیر مدغم و مدغم فیه که تعبیر آن بتای افتعال بود تا انتشار باختلاف موزون به حاصل نشود و رعایت بین اصل حاصل گردد و ثقل لازم نیاید لهذا اصطلاح بروزن افتعل گویند نه افطعل بخلاف قدر که دال زائد مدغم ست و در اصل قتدر پس آنرا بروزن افتعل نگویند بلکه بروزن فعل و همچنین اضرب که زائد دران مدغم فیه او ست در اصل اضطر بروزن افعل گویند نه افتعل از بهت بعد ان و همچنین زائد یکه مکرر برای الحاق باشد خواه الحاق باشد خواه از حروف زائد بود خواه جزآن بحرف

کہ زدن بود تعلق بسببی دارد کہ عمرو مضروب اوست و ضرب مصدر گاہ زدہ شدن می آید و آن اصلی نیست بلکہ عارضی ست
بسبب نسبت بسوی مفعول پیدا شدہ کذا فی المنہیۃ گویم مصنف از لفظ اصل فعل عالم بسیم فاعلہ را از قسم فاعل خارج
کرد چنانکہ مذہب ابن حاجب ست و نزد زمخشری از قسم فاعل ست و لہذا وحی قید مخرج نیفزود و ہلکن ناگزیر ست
در تعریف مصنف از قید تقدیم فعل تا مانند زید ضرب خارج شود و فاہم جلی صفت فاعل ست یعنی ملفوظ یا خفی یعنی غیر ملفوظ کہ
مستتر ست و مستکن نحو خلق اللہ یعنی پیدا کرد خدا مثال ماضی معروف ست و فاعل جلی ست کہ اسم ظاہر ست و در
ضرب فاعل جلی ضمیر با زراست و یخلق یعنی پیدا میکند و یا خواہد کرد مثال مضارع معروف و فاعل خفی عبارت از ضمیر
مستتر است و قسم دوم مجہول آنکہ آنرا فعل مبنی للمفعول و فعل عالم بسیم فاعلہ نیز گویند آنکہ چنان بود ای بفاعل جلی یا خفی
منسوب نشود بلکہ بسوی مفعول جلی یا خفی یا بسوی غیر آن نحو خلق العالم پیدا کردہ شد عالم مثال ماضی مجہول کہ منسوب
بسوی مفعول جلی ست و یخلق مثال مضارع مجہول منسوب بسوی مفعول خفی کہ ضمیر مستتر است و راجع بسوی عالم
و مثال منسوب بسوی غیر مفعول ضرب شدید و مانند آن و ہر یک از فعل ماضی و فعل مضارع و ہر یک از فعل
معروف مجہول می آید بر اوزان مختلفہ از واحد و تثنیہ و جمع و مذکر و مؤنث ثلاثی و رباعی مجرد و مزید صرفیان جمع
صرفی ست یعنی عالم علم صرف و آن دانستن قواعدیست کہ شناختہ شود از ان احوال ابنیہ کلم جز او اعراب و نبات
پس ازین تعریف معلوم شد کہ موضوع این علم ابنیہ انیست بلکہ احوال ابنیہ کہ عارض شود ابنیہ را بسبب اغراض چون
ماضی و مضارع و امر و اسم فاعل و مفعول و صفت مشبہ و افعل التفضیل و مصدر و اسم زمان و مکان و آلہ و مصغر و منسوب
و تثنیہ و جمع و التقاء ساکنین و ابتداء و وقف و مقصور و ممدود و زوائد و اعلال و ابدال و ادغام
و حرف و ابنیہ کلم بمواد و جواہر خود مبحوث منہا در علم لغت اند نہ درین علم و این علم صرف و تعریف کہ در لغت عبارت
از گردانیدن ست ازان جہت گویند علم ابنیہ را بسبب اغراض از حالی بحالی گردانیدہ و تصریف در ابنیہ از نہ قسم
زائد نیست اسکان بنقل و یا بی نقل و تحریک ساکن و ابدال حرف با حرکت بحرف دیگر با حرکت و ادغام و حذف
در و محذوف و زیادہ و قلب و بین بین چنانکہ در تین یکجا ذکر آنہا بیاید و مبحث قلب را در کتاب نیاورده
من آنرا ذکر کنم انشاء اللہ تعالی پس صرفیان برای تعلیم مبتدیان فاء عین و لام او اطلاق لام برای تمیز ست
چہ در رباعی لام ثانی و در خماسی لام ثانی و ثالث نیز مقرر کردہ اند برای وزن کلمات قرار دادہ اند تا مبتدیان
حرف اصلی را از حرف زائد ممتاز سازند و ہیئات جمع ہیئتہ بمعنی صیغہ کلمہ را تصویر ای تخییل نمایند حاصل مقام آنکہ
چون صرفیان حروف اصول و زوائد را بطریق از طریقہا معلوم کردند خواستند کہ متعلمان را آگاہ کنند گفتند
کہ طریق معرفت اصول و زوائد آنست کہ چون کلمہ وزن کنیم و حرفی از حروفہای کلمہ کہ باقی بر ہیئت و ترتیب وضع ست
اگر مقابل فاء عین و یک لام افتد در ثلاثی و مقابل فاء و لام در رباعی و مقابل سہ لام در خماسی آن حرف اصلی بود و نہ

پس گفت اما فعل سه قسم ست یکی ماضی اسم فاعل ست از مضی و تسمیه فعل ماضی از راه تسمیه کل باسم جزو ست
و دوم مضارع اسم فاعل ست از مضارعت بمعنی مشابهة چون این فعل را باسم فاعل مشابهة ست در عدد حروف
و حرکات و سکنات و تقسیم و تخصیص بعد از تعمیم اشتراک در معانی و مبادرت فهم بسوی حال وقوع موقع آن باین اسم
نامیده شد و سوم امر در میان معنی لغوی و اصطلاحی آن مناسبت ظاهر ست و حصر انست که اگر در اول فعل از حروف
حروف اتین ست یا به نسبت اول مضارع ست و ثانی اگر تعلق بزمانه گذشته دارد ماضی و نه امر اما ماضی فعلی ست
موضوع برای دلالت بر حدوث کاری حدثی مانند ذهاب و مجی و قبول و خلق و جز آن و ذکر مقسم در قسم برای
احتراز از مانند امس ست و از قید موضوع اختلال در انعکاس و اطراد تعریف بماضی که در دعا و شرط واقع شود و مضارع
بعد لم و لما آید لازم نیاید و تا اینجا مضارع داخل ست نه امر و قول او در زمان گذشته مخرج آنست چون ذهب بمعنی
رفت و مضارع و غابر نیز گویندش فعلیت موضوع برای دلالت بر حدوث امری ای حدثی چون ضرب و دخول و جز آن
و درین قول نیز ماضی داخل ست فقط لکن از قول او در زمان حال یا استقبال خارج شد و از قید موضوع اختلال تعریف
بخروج مضارع عیکه برای حکایت حال ماضی آرند و یا بعد لم و لما و لو واقع شود لازم نیاید و نه بدخول ماضی که در تحت
کلمات شروط و موقع دعا افتد و امر فعلی ست موضوع و این بمنزله جنس ست بجهت فرمودن متکلم مخاطب بصیغه
مفعول ست را به بایجاد امری که آن مدلول مصدر آن فعل ست و از قید مخاطب امر غایب خارج شد و از تقیید با
بایجاد امر حاضر مجهول نیز از انکه طلب ایجاد مصدر که حقیقت در معروف ست و مجاز در مجهول دران یافته نمی شود و از
تقیید امر بمدلول مصدر آن فعل اطلب منک النصرة و مانند آن خارج شد و از لفظ فرمودن که مشعر بر استعلاء ست
معلوم میشود که نزد مصنف استعمال امر در دعا و التماس و غیر آن مجاز ست و اگر فرمودن را بمعنی گفتن گیریم همه داخل مانند
اما عرض پس از قید موضوع خارج شد و از انکه طلب فعل در مانند الا تنزل بنا از راه استفهام و حرف نفی پیدا شده است
و همچنین اسماء افعال بمعنی امر که طلب فعل در آنها باعتبار وضع نیست و خروج نهی علی الاطلاق ظاهر ست چرا که دران
طلب ترک امر ست نه امر طلب چون اقرء یعنی بخوان مناسب آن بود که همچو این نمط امثله ماضی و مضارع ذکر
میکرد و ظاهر اتفسیر اقرء به بخوان تاویل ست و ممکن ست که عدم ایراد امثله ماضی و مضارع بجهت کفایت باسبق باشد
و ذکر ترجمه اقرء بجهت مناسبت ماسبق کما لا یخفی و هر یک از ماضی و مضارع دو قسم ست و این تقسیم باعتبار نسبت بسوی
فاعل ست معروف ست که ازا معلوم للفاعل نیز گویند و چونکه معنی معروف مبهم بود تفسیر کرد و گفت اسمی فعلیکه
منسوب شود بفاعل و آن در اصطلاح لفظی را گویند حقیقی باشد خواه حکمی که فعل بدو منسوب شود باین راه که معنی
اصل فعل صفت و حال مدلولش بود چون ضرب زید پس ضرب فعل ست و معنی اصل آن که ضرب ست بسکون
عین حال و صفت مدلول زید ست بخلاف ضرب عمرو اگرچه معنی زده شدن تعلق بعمرو دارد لکن معنی اصل فعل

اسم اما نسبت فعل بفعل باعتبار تضمن ولیست مر معنی فعل لغوی را که مصدر ست جزا عمده است در وی از راه استقلال پس
از قبیل تسمیه کل باسم جزء باشد و تسمیه باسم که مشتق ست از سمو بمعنی علو است از فعل حرف از جهت استقلال معنی مرتقی
آن و ترکیب کلام ازان تنها و نزد کسی که مشتق از وسم بمعنی علامت ست از جهت بودن آن علامت بر مسمی ست
و تسمیه حرف که در اصل بمعنی طرف ست و بحرف بسبب وقوع ولیست در طرف مقابل از فعل و اسم زیرا که این هر دو
در کلام عمده باشند و حرف عمده نبود فعل کلمه ایست مبنی ای موضوع از مصدر برای افهام معنی اسے بمعنی مستقل
که معنی مصدر ایست و لفظ و معنی یا مخفف معنی بالتشدید ست که اسم مفعول ست از عنی یعنی بمعنی قصد یا اسم ظرف ست
ازان باب و از تقیید بمعنی مستقل از تعریفات فعل خارج شد مقترن یکی از ازمنه ثلثه باعتبار وضع در وقت
تلفظ آن نه بقرائن از قید اقتران بایکی از ازمنه اسم خارج شد و از قید وضع افعال منسلخه از زمان داخل ماند و اسما
و افعال که وضع آنها را و اصل برای معانی مصدری و جز آن ست خارج شدند و از تقیید افهام تفید در وقت تلفظ اسما
فاعل و مفعول خارج شد جز آنکه بحسب واقع معنی مصدری آنها از اقتران بیکی از ازمنه ضروریست لیکن در وقت تلفظ مفهوم
نمی شود ماضی و مستقبل بکسر باو حال هر سه بدل ست از ازمنه ثلثه چون فتح الله بمعنی کشاد خدا مثال فعلیست که در وقت
تلفظ معنیش بازمانه ماضی اقتران دارد و یفتح بمعنی بکشاید مثال فعلیست که در وقت تلفظ با معنیش زمانه حال مفهوم گردد
یا خواهد کشاد این تردید اشاره است بسوی اشتراک این لفظ در حال و استقبال که مذهب صحیح ست و نزد بعضے
صیغه مضارع برای حال خفیفه است و برائے استقبال مجاز و نزد بعضے بالعکس پوشیده نباشد که ذکر ترجمه فتح یفتح محض
برای اظهار امثله از ازمنه ثلثه است که از فعل مفهوم میشود ورنه بنظر ایجاز این کتاب تطویل ست فافهم و اسم کلمه
ایست موضوع برای این لفظ صله وضع ست و آن در اصطلاح تخصیص چیزے بچیزیست نه نهجی که در وقت
اطلاق یا احساس چیز اول چیز دوم معلوم گردد معنی بیای توصیفی مستقل یعنی آنچه ملحوظ شود و در ذهن آید بآنکه
در ضمن شئے دیگر باشد چنانکه مدلول زید و از تقیید باین صفته حرف خارج شد و معنے مستقل عام ست که بتمامه
مستقل باشد یا ببعضه تا اسماء شرط و داخل مانند چرا که ترتب مضمون جمله دیگر موقوف بر ذکر هر دو جمله است پس
ازین راه غیر مستقل ست و باعتبار دلالت بر ذوات که از من و ما و غیره مفهوم میشود مستقل کذا یفهم من الشرح
نه بایکی از ازمنه ثلثه مذکوره که ماضی و مستقبل و حال ست و ازین قید فعل خارج شد و از ذکر لفظ موضوع اسما و افعال
داخل ماند و افعال منسلخه از زمان خارج گردید و حرف کلمه ایست موضوع برائے معنے غیر مستقل صفت معنی ست
یعنی آنچه ملحوظ نشود و در ذهن نیاید مگر در ضمن شئے دیگر چنانکه معنے من که ملحوظ نشود و در ذهن نیاید مگر
در ضمن معنی ذهاب بصره مثلاً و معنی الی که ملحوظ نشود مگر در ضمن ذهاب کوفه نحو ذهبت من البصرة الی الکوفة
و از قید غیر مستقل فعل و اسم خارج شد چون مصنف از تقسیم کلمه فارغ شد شروع در تقسیم فعل باعتبار صیغه کرد

در لفظ زکوة وحیوة ومشکوة در رجوع تثنیه واضافت بالف نویسند چون صلاتان وصلاتی کذا فی الشرح فی رسم الخط و در اکثر نسخ ومتن حاشیه برسم منبهیه این وجه نوشته دیدم که اگر بالف مے نوشتند التباس آن بصلاة که بمعنی بت پرست ست لازم می آمد انتهی ودر جامع الرموز ست الصلوة اهم من التصلیة وکلاهما مستعملان بمعنی الصلوة بمعنے ادای الارکان فان مصدره لم یستعمل کما ذکره الجوهری وغیره والفها مبدلة عن الواو ولم یکتب بها فی غیر القرآن کما قال ابن درستویه انتهے گویم پس برقول ابن درستویه صلاة بدون واو در غیر قرآن باید ولهذا در مختصر وقایه متن جامع الرموز بالف بدون واو ست وبرین تقدیر آنچه که در حاشیه سابقه در رسم خط شرح واقعست نهایت خلاف وتنبیه صلوة بالف بمعنی بت پرست در کتب لغات معتبره آمده دیده نشد وآنچه این شارح از جوهری نقل کرده خلاف صاحب صراح وقاموس ست در صراح ست صلاة ونماز ودعا از بنده ورحمة از خدا ودرود بر رسول وفرشتگان وهو اسم یوضع موضع المصدر تقول منه صلیت صلاة ولا تقول تصلیة انتهے ودر قاموس ست الصلوة الدعا والرحمة والاستغفار وحسن الثناء من الله تعالے علی الرسول صلی الله علیه وسلم وعبادة فیها رکوع وسجود اسم یوضع موضع المصدر وصلے صلاة لا تصلیة دعا انتهی منه عفا الله عنه از تخصیص لعدم استعمال مصدر صلاة بمعنے استعمال هر دو در صلاة بمعنی دعا فافهم علے رسوله وآن در اصطلاح انسانی ست که مبعوث باشد از جانب حق برای هدایت خلق بنی مرادف آنست ونزد بعضے رسول آنکه بادی دین کتاب بود بخلاف بنی ونزد بعضے رسول صاحب ملک ست وبنی صاحب الهام محمد عطف البیان ست از رسوله وآن اسم پیغمبر ست صلے الله علیه واله وسلم که افضل واکمل ست از انبیا واولوالعزم وخاتم ایشان ست واختیار این اسم بر اسامی دیگر بجهت دلالت این اسم ست بر دو اینکه مجمع محامد ست چنانکه اشتقاق آن از باب تفعیل که برای مبالغه است گواه این معنی ست نعم ما قال احمد لها اشتق منه اسمه وآنکه در لغت اهل وعیال وپس زنان را گویند اما استعمال آن در اشراف شائع گشته ازین جهت آل علی گویند نه آل حارث ومراد ازان اینجا عترة پیغمبر ست صلی الله علیه وسلم ویا اتباع او شامل باشد جمیع اتقیا را از اصحاب وغیر آن چنانکه صاحب شرح وقایه وصاحب کنز وصاحب محیط ذکر کرده اند واصل آن اهل ست بدلیل تصغیر آن اهیل وکسائی ادیل هم روایت کرده پس برین تقدیر آل واهل دو لغت مستقل باشند واضافت آن بسوے اسم ظاهر فصیح ست وبسوی ضمیر غیر فصیح ولهذا در احادیث جای بسوی ضمیر مضاف دیده نشد واما در ادب مصنفین بر خلاف ست فتامل اجمعین کلیه تاکید ست انآل که اسم جنس ست ومراد ازان کثیر ست بدان علمک الله تعالی لغت عرب یعنی الفاظیکه موضوع برائے معنی مفرد اند سه قسم بود یکے تقدیم فعل که آن بلحاظ اصالت ولیست در تصرف چنانکه از تصرفات آن معلوم ست دوم اسم سوم حرف تاخیر آن بنظر عدم تصرف ست ووجه حصر آنست که کلمه اگر دلالت نمیکند بر معنے مستقل حرف ست واگر میکند یا اقتران معنی آن بیکی از ازمنه ثلثه فعل ست وبی اقتران

واول مختص بجناب باریست عز اسمه بخلاف ثانی لهذا بدون اضافه بر غیر او تعالی بجهت اطلاق نکنند و ازین جهت مسیلمه کذاب را رحمن الیمامه گویند و تقدیم رحمن بر رحیم بجهت تقدیم رحمت دنیا بر رحمت آخرت است و اشتقاق این هر دو از رحمه بعد گرداندن لازمیست زیرا که صفت مشبهه از متعدی نیاید و همچنین در باب مدح و ذم مطرد است الحمد لله حمد در لغت بمعنی ستودن است و در اصطلاح ثنای را گویند که از زبان بجهت تعظیم بر جمیل اختیاری حقیقی یا حکمی کنند و محمود منعم باشد یا غیر منعم بخلاف شکر که مقابل نعمت بود فقط و مخصوص بزبان نی بلکه از دل و جوارح هم میشود از آنکه شکر و حمد مبنی بر تعظیم منعم بود از جهت منعمیت وی پس بسبب عموم مورد شکر و خصوص منطق آن در میان شکر و حمد که عکس آنست در فرق و مورد عموم من وجه بود و مدح را ممدوح علیه اختیاری شرط نیست و ازین راه مدحت اللولو علی صفائها گویند بخلاف حمد که محمود علیه آن اختیاری باید اگرچه حکما باشد چنانکه صفات باریتعالی و الف و لام در الحمد محتمل استغراق و جنس است و ایراد جمله جزیه اسمیه برای دوام و ثبات است و انشائیه بصورت جزیه میتوان گفت و تقدیم حمد بر اسم ذات بجهت اهتمام شان حمد است درین مقام چنانکه اهتمام قرأت در اقرء باسم ربک و مراد از ابتدا ارکه در حدیث تسمیه و تحمید واقع است ابتدا عرفی است که عبارت از تقدیم بر مقصد است یا در اول ابتدا حقیقی مراد است و در ثانی اضافی یا در هر دو اضافی پس بین الابتدائین منافات نباشد رب بمعنی پروردگار آن اسمی است از اسماء الهی و اطلاق آن بر غیر او تعالی باضافه و یا بالف و لام بود چنانکه گویند رب النوع و در جاهلیه بادشاه نیز میگفتند و در اصل بمعنی تربیه است و آن رسانیدن شئی بکمالست بتدریج و انجا بمعنی اسم فاعل ست یا بر سبیل مبالغه محمول چون زید عدل و بقصد استمرار صفته الله واقع شده و نزد بعضی صفته مشبهه است از رب فهو رب چون تم یتم فهو تم لکن صفت مشبه از متعدی بعید ست کما لا یخفی العالمین بفتح اللام جمع عالم است بمعنی یک گونه خلق و آن در اصل اسمیست موضوع برای چیزیکه ازان چیزے دیگر معلوم شود بعد ازان استعمال آن در چیزے که ازان صانع معلوم شود غالب شده و آن ماسوی الله است پس جمع آن بلحاظ انواع و افراد ماسوی الله است و جمع صحیح باوجود عوالم بجهت تغلیب افراد کامل از ذوی العقول ست مانند انسان در ملائکه و اجنه و العالمین بکسر لام تخصیص بعد تعمیم بجهت اظهار شرف ست چنانکه در آیه و اذ اخذنا من النبیین میثاقهم و منک و من نوح و مراد ازان علماء عرفا اند که جامع علوم ظاهری و باطنی اند و عاقل بمقتضای اوامر و نواهی از حضرات انبیاء و اولیا علیهم السلام و الصلوة بمعنی درود در اصل بمعنی مطلق عطف ست اما چون نسبت بمرحمان کنند طلب رحمت مراد باشد و از نسبت بفرشتگان استغفار و از نسبت بخدا رحمت کامل که عبارت از ابقای دین او ست تا بقیامت و اعلاء ذکر او در دنیا و آخرت و اعطای شفاعت مر او را در حق اهل معصیت و جمهور بر آنند که درود عاحقیقت ست و در غیر آن مجاز قیاسی خطاب آن بالف ست چنانکه در عصا لکن چون در وقت تفخیم الف مائل بسوے واو شود واو نویسند و همچنین

نعم المولی ونعم النصیر قال المصنف بسم کلمه با متعلق مقدر است بفعل محذوف وآن ابتدا در شروع ست زیرا که متعلق این یا فعلی بود که متکلم بعد تسمیه ارتکاب بآن فعل کند اگر پیش از قرارت قرآن بسم الله گوید فعل محذوف اقرا بود و اگر بعد از قرارت بود سمعت بذا یقضاء و تقدیر در ما بعد بجهت افاده اختصاص ست باسم الله وبجهت رد مشرکین که ابتدا باسم اصنام میکردند یا اینجا برای مصاحبت و یا تبرک و یا استعانه است و اصل اسم نزد بصریین سموشلثه الواو ست واو را حذف کردند تعویضاً بخلاف قیاس و فارا ساکن نموده همزه وصل مکسور عوض آن در آوردند اسم شد و همزه مضموم نیز آمده و بسم بالضم والکسر بدون همزه نیز و بهر تقدیر همزه در بسم الله از خط افتاده بجهت کثرت استعمال بالعوض آن طویل مینویسند نه در باسم ربک و مانند آن بجهت کثرت آن و نزد کوفیین اسم ماخوذ از سمیه است و اصل آن وسم ست واو همزه بدل شد چنانچه در اشاح لکن تصریفات آن مثل جمع فعل که اسماء می آید دال بر حقیت مذهب بصریین ست و تجویز قلب تعسف ست کما لا یخفی الله بر مذهب صحیح علم ذات واجب الوجود یست که جامع بجمیع صفات کمال و منزه از همه نقصان و زوال ست نه اسم مفهوم واجب الوجود چنانکه مذهب بعضی ست و اصلش الاه است بروزن فعال بمعنی معبود چنانکه امام بمعنی مأموم بعد از ان غالب شد استعمال آن بر معبود بحق چون لام تعریف در آورند همزه را بجهت کثرت استعمال در خواندن و نوشتن حذف کردند و نزد بعضی الف و لام عوض همزه محذوف ست و لهذا ایشان در وقت قسم و ندا بحال ماندن تجویز کرده اند و الف آله همیشه از خطوط بیفتد نه از تلفظ و اشتقاق آن از اله بمعنی سرگشته شدن و از قرار گرفته اند و بین المشتق و المشتق منه تناسب تام باید بیان نموده چنانچه در تفسیر بیضاوی وغیره بتفصیل مذکور ست و سید محققین در بعض تصانیف خود نوشته است که آرای در تشتق لفظ الله مختلف شده اند چنانچه در مسمای آن حیران شده اند پس نزد بعضی عبرانیست و نزد بعضی عربی و در این وقت نزد بعضی اسم ست و نزد بعضی صفت مشتق بعده اختلاف کرده اند در مشتق منه و نزد بعضی غیر مشتق است بعده اختلاف ست که علم یا غیر علم و اصلش الاه است چنانچه گذشت و مراین اسم را خواص ست که در دیگری یافته نمی شود چنانکه مسمی آنرا خواص ست که در دیگرے نیست یکی اختصاص آن بحذف اول حذف حرف ندا ازوی و تعویض میم مشدد و در آخروے اللهم سوم لزوم حرف تعریف عوض همزه است محذوف ازوی چهارم قطعیت همزه آن در وقت ندا چون یا الله پنجم اجتماع لام تعریف و حرف ندا ششم اختصاص حرف تا بمین دائم بدان هفتم حذف جار و ابقاء اثر آن در وے الرحمن الرحیم بمعنی بخشاینده بزرگوار آن هر دو مشتق اند از رحمة بمعنی رقت که آن برائے مبالغه چنانچه غضبان و ندیم از غضب و علیم از علم و جائز ست تکرار و اهم و قتیکه در اشتقاق اختلاف دارند برائے تاکید خصوصاً اینجا که رحمان ابلغ ست از رحیم بجهت زیادتی حروف و لهذا یا رحمن الدنیا و رحیم الآخرة گویند بسبب شمول رحمت دنیاوی مر مومن و کافر را بخلاف رحمت اخروی که مخصوص ست بمومنان

العالم افضل العلماء المتاخرین واکمل الفضلاء الماہرین زبدۃ اہل البیت الاطہر المحمدی السید علی اکبر الٰہ آبادی
عفا اللہ عن خطایاہ وجعل الجنۃ ماواہ مقاماً مضافاً قابل الشرح والبیان وسفراً مشکلاً علی طالب العلم بالجنان جاویاً
للمسائل العصریۃ جامعاً للفوائد العربیۃ بعبارات رائقۃ متینۃ واشارات فائقۃ رصینۃ تلقیتہ الاذکیاء بالقبول والنعادرہ
الطلباء للاصول ولم یشمر احد من الفضلاء الی کشف اسرارہ ولم تجاسر واحد من الطلباء علی اکشف استارہ وقد کان
یختلج فی صدری ان اشرحہ بحیث اظہر مافیہ واضحہ فحاولت مستعیناً باللہ الی شرح مفصلاتہ وطالعت ما یحتاج الیہ
فی حل مشکلاتہ مع قلۃ الفرصۃ من الدرس والتدریس وکثرۃ الکلفۃ من الخیبۃ والتلبیس وجمود الطبیعۃ من تبادیل الافات
وجمود الغریزۃ من شوائب العلات فکنت اشرح دفعۃ بعد دفعۃ وقع فیہ الوقفۃ مرۃ بعد مرۃ حتی وقع الفراغ من
اکثرہ وبقی البلاغ الی اقلہ فاذا انا اصابنی مصیبۃ لا یرتئی صبرہا الا ہو واذا ابتنی مہمۃ لا یطفا حرہا الا ہو اعنی وفات
قطب الولایۃ والارشاد وغوث العارفین والاوتاد وارث الانبیاء والمرسلین ولی علی قدم خاتم النبیین منبع الشریعۃ
ینبوع الطریقۃ منبع الحقیقۃ کامل المعرفۃ معدن الفیض والجود والبر ملقب الغیب بعارف باللہ وصاحب السر المشہور
فی البلاد والعوالم ابی وشیخی محمد کاظم قدس اللہ سرہ وجعل المآل فی عندہ فی الحادی والعشرین من الربیع الآخر یوم
الاربعاء من عامی الحاضر اعنی من الہجرۃ القائمۃ واحد وعشرین وما قلت فی تاریخہ لانک مع النبیین والصدیقین
والصالحین فوقع التعویق فی اتمام ہذا الکتاب لغایۃ احاطۃ الہموم بذلک الانقلاب ثم سلط اللہ الخاطر علی اتمامہ فوصلت
النوبۃ الی اختتامہ فجاء بحمد اللہ شرحاً خاطویاً من حیث الاصول وسفراً دحیراً من حیث الفصول بحیث لا یفاد بصغیرہ
ولا کبیرۃ الا احصاہا ولا یبقی لفظ المتن ولا معناہ الا قد تعرض لہما ولم اطوفیہ شیئاً من مسائل ہذا الفن بل شحنتہ
ما خلا عنہ المتن واضفت الیہ ما سمح بہ خاطری الفاطر وما استنبطتہ من الکتب والدفاتر عسی ان لا تجدہ فی الکتب الاول
والاواخر یتداولہا الاصاغر والاکابر وغنیت بہ عن الکتب المصنفۃ فی ہذا الفن بفضل اللہ الکریم ذی المنن اعلموا
ایہا الاخوان بالتصدیق والایقان الی قلیل البضاعۃ واشعث البال وقت الکتابۃ فعلیکم بالنظر فیما تفردت بہ بالاضافۃ
والعدالۃ وفیما تقلت من الکتب والاسفار بالتصحیح والمقابلۃ لان تطیلوا اولاً بالطعن اللسان مع ان الانسان غیر
منفک عن الخطاء والنسیان ولغزا زوہقا فی تصنیف العلماء الاعلام فوقوعہا فی کلام الاولی لیس محلاً للطعن والالزام
ولمن یلتذ بہذا من لم یلاحظ لہ ماخذاً وہو لیس الا کتب العلوم الادبیۃ المدرسیۃ وکتاب المعالم المسمی
بالاصول الاحجریۃ وشرحہ منہ الحادی للمسائل الصرفیۃ التی منہا ہذہ الذخیرۃ ولعمری ان ذلک الشرح والمتن کتابان
عجیبان لم یصنف مثلہما الی ہذا الزمان وحیث وقع کذا فی الشرح فی کتابی اردتہ بہ لانہ مالی وسمیتہ
بہ رکاز الاصول فی شرح الفصول وہو تاریخ اتمامہ ان جملتہ منتخبا الفاً ومائتین واحداً
وعشرین عدداً اسال اللہ من فضلہ ان ینفع بہ کما نفع باصلہ وان لا یجعل المستفید من دعاء مؤلفہ رب اغفر وارحم المصنف حسبی اللہ نعم الوکیل

PJ 6101 H5 1871
LIBRARY
UNIVERSITY

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله الذي صرفنا عن الغواية الى النهج القويم وأمال قلوبنا عن الكفر والشرك الذميم وخفف عنا الاثقال التي كانت في الدين القديم وسهل علينا ما جاء به النبي الكريم وضاعف ثوابنا على من قبلنا بفضله العميم وابدل سيئاتنا حسنات وهو الغفور الرحيم وواعدنا الوصل والاسكان في درجات النعيم وحذرنا عن العلل وجهات الوقف في دركات الجحيم والصلوة على من زاد في مرتبته من الانبياء والمرسلين واسقط بوجوده رسوم الجاهلية عن العالمين وكسر بصدمته قاعدة الاصنام والمشركين ومحق بسيفه الاعيان والمتكبرين وحقرهم بالمعجزات والكتاب المبين وفخم بنسبته خزينة الآباء والكانوا من المرسلين وحقق في العالم قواعد السلم والدين المتين وذلل برحمته قلوب الاعداء والمستكبرين وستعلى مطاوعته المؤمنين الى اعلى عليين وانخفض بمجانبته الكافرون الى اسفل السافلين وعلى آله واصحابه الذين كانوا على الدين مطبقين وبضوابط الشريعة والاسلام حريصين ومرنوا نفوسهم بالمجاهدة النفوس والكافرين ومن تبعهم كان تصحيح الاناس الناقصين ولم يخافوا في اشاعة الحق النميمة واعلاء دين الله سنة الحق بالايقان كانوا ثابتين **اما بعد** فيقول العبد الضعيف المذنب المتوقع لرحمة ربه القوي **حمايت علي** ابن قدوة العارفين محمد كاظم ابن محمد كاشف العاوي الكهنوي **الكاكوري** قدس الله اسراره وجعل الجنة مثواه ان علم التصريف علم شريف وفن لطيف اذ به يعرف احوال الابنية التي هي قوالب المعاني والحكمة لكن في هذا الزمان انطمست آثاره واندرست انهاره لانه صار سوق العلم والكمال كاسدا وذوق الجهل والجدال رائجا والكثرة المخل في النظام والشريعة وقلة وظيف الارزاق معيشة حتى سد ابواب الدرس والتدريس وقد سلسلة الظلم والتاثيم وقصرت الاخوان عن تحصيل الكمالات وكبر عليهم اثيار مشقة العناءات ولما كان المختصر اللطيف الشريف الشهير **بالفصول الاكبرية** في علم التصريف من مصنفات الشيخ

بعون صناع مکین ومکان وفضل خلاق زمین وزمان

شرح حامل المتن فصول اکبری

Hīmāyat ʿAlī

در علم صرف

شرحیست بس شگرف و مبسوط کشاف معضلات مطالب رشیقه حلال مشکلات مآرب

انیقه جامع ضوابط عربیه حاوی قواعد صرفیه مشتمل ابواب وفصول مسمے به

Rikāz al-uṣūl

رکاز الاصول

تصنیف لطیف قدوهٔ علمای زمان اسوهٔ فضلای دوران عالم علوم عقلی ونقلے

مولوی حمایت علی بن مولوی محمد کاظم خلف محمد کاشف العلوی الکهنوی الکاکوروی

ماه دسمبر سنه ۱۸۷۹ع

در مطبع نامی منشی نول کشور به طبع متین مقبول جهان شد

اطلاع - اس مطبع مین ہر علم و فن کی کتب کا ذخیرہ سلسلہ وار فروخت کے لیے موجود ہے فہرست مطبوعہ ہر ایک شائق کو چھاپہ خانہ سے مل سکتی ہے جسکے معائنہ و ملاحظہ سے شائقان اصلی حالات کتب کو معلوم فرما سکتے ہین قیمت بھی ارزان ہے - اس کتاب کے ٹیٹل پیج کے تین صفحہ سادہ مین بعض کتب علم صرف و نحو و منطق و اصول فقہ و فرائض وغیرہ درج کرتے ہین تاکہ جس فن کی یہ کتاب ہے اس فن کی اور کتب موجودہ کارخانہ سے قدردانون کو آگاہی کا ذریعہ حاصل ہو

کتب صرف

میزان الصرف و منشعب - دو کتاب صرف کی مع منشعب منظوم و دائرہ چہل و سہ ابواب صرف -

مجموعہ میزان الصرف مع تکملہ تجنیسی مولوی الہی بخش و مرتبہ مولوی محمد عبد الرحمن شاکر تخلص جسمین کتب مفصلہ شمول ہین

۱ - میزان الصرف -
۲ - فصیحہ عبدیہ
۳ - تکملہ مفیدہ -
۴ - منشعب المشور -
۵ - منشعب منظوم -
۶ - شجرۂ منشعب -
۷ - قواعد بین نافعہ -
۸ - تصغیر کاملہ -
۹ - تتمہ ابواب مزید -

بیان شرح میزان - مصنفہ مولوی عبد الحق -

شرح میزان الصرف - شرح مولوی وارث علی دہلوی پنج گنج و زبدہ - دو کتاب مصنفہ ملہیر بن محمود درسی کتاب عمدہ شرح زبدہ - حامل المتین مصنفہ مولوی رحمۃ اللہ -

صرف میر - مصنفہ میر سید شریف زین الدین جرجانی -

دستور المبتدی - مصنفہ مولوی محمد یوسف بن مولوی محمد نصیر

جامع تعلیلات - صرف صغیر و کبیر ابواب صرف مع اعلال -

شرح سلالۂ صرف - از مولوی نصر اللہ خان بہادر -

فصول اکبری - مع رسالۂ گہر منظوم در غامیت ابواب مجرد رسالہ مصنفہ عالم مجید مولوی ہادی علی و رسالۂ لامیہ تصنیف مفتی محمد سعد اللہ -

رنجانی محشی - صرف مین -

مراح الارواح - مصنفہ احمد بن علی بن مسعود -

شافیہ محشی - از مصنف علامہ ابن حاجب -

شرح شافیہ - فارسی زبان از ملا محمد سعید - حامل المتین -

رضی شرح شافیہ - مصنفہ محمد بن احسن استرابادی -

مجموعہ جوہر منظوم - و رسالہ مرآت الصرف صاحل صرف کو نظم مین تصنیف منشی دولت رائے -

کتب نحو

مجموعہ نحو میر - شامل چند کتب ذیل محشی

۱ - نحو میر - از میر سید شریف علامہ
۲ - مائۃ عامل -
۳ - مبسل -
۴ - خلاصہ
۵ تتمہ
۶ - عمدۃ المرام -

ضربیہ محشی - مصنفہ امام ابو الحسن علی حمید الدین -

شرح مائۃ عامل - محشی و رسمی کتابچہ ہے -

ہدایۃ النحو محشی - مع رسالۂ عین الافادہ فی کشف الفائدہ رسالہ از مولوی عبد اللہ بلگرامی -

کافیہ محشی - خط نستعلیق مصنفہ ابن حاجب علامہ و [illegible] مرشات سماعیہ مع قصیدہ از مصنف علام و نیز دو رسالہ تحقیق مرشات سماعیہ مین ایک مصنفہ ابن کمال کا اور دوسرا مولوی عبد الرحیم کا -

شرح کافیہ فارسی - منظوم مصنفہ مولوی محمد ابراہیم -

بعون صناع مکین ومکان وفضل خلاق زمین وزمان

شرح حامل المتن فصول اکبری

در علم صرف

شرحیست بس شگرف و مبسوط کشاف معضلات مطالب رشیقه حلال مشکلات مآرب

انیقه جامع ضوابط عربیه حاوی قواعد صرفیه مشتمل ابواب وفصول مسمے به

رکاز الاصول

LIBRARY
APR 21 1967
ERSITY OF TORONTO

تصنیف لطیف قدوۂ علمای زمان اسوۂ فضلای دوران عالم علوم عقلی ونقلی

مولوی عنایت علی بن مولوی محمد کاظم خلف محمد کاشف العلوی الکھنوی الکاکوروی

ماہ دسمبر سنہ ۱۸۷۹ع

در مطبع نامی منشی نول کشور بہ طبع مزین مقبول جہان شد

PJ
6101
H5
1879

Himayat 'Ali al-Kakuravi
Rikaz al-usul

PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY